

T.C
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI



**MUHTAR MAGAUİN’IN “KESİK BAS – TİRİ TULIP” ADLI
ESERİ ÜZERİNDE SÖZ DİZİMİ ÇALIŞMASI**

Yüksek Lisans Tezi

Tolganay TLEPOVA

Danışman

Doç. Dr. Salih DEMİRBİLEK

SAMSUN
2022

TEZ KABUL VE ONAYI

Tolganay TLEPOVA tarafından, **Doç. Dr. Salih DEMİRBİLEK** danışmanlığında hazırlanan “**MUHTAR MAGAUİN’İN “KESİK BAS – TİRİ TULIP” ADLI ESERİ ÜZERİNDE SÖZ DİZİMİ ÇALIŞMASI**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 11.11.2022 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	Sonuç
Başkan	Doç. Dr. Nuh Doğan Ondokuz Mayıs Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye (Danışman)	Doç. Dr. Salih Demirbilek Ondokuz Mayıs Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Sami Baskın Gaziosmanpaşa Üniversitesi Türkçe Eğitim Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐ (Gerekli ise ekler kısmına ekleyiniz)

Hayır ☒

... / ... / 20...

Tolganay TLEPOVA

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : MUHTAR MAGAUÍ'IN “KESİK BAS – TİRİ TULIP” ADLI
ESERİ ÜZERİNDE SÖZ DİZİMİ ÇALIŞMASI

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 04.10.2022 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 7

Tek kaynak oranı : % 1 çıkmıştır.

... / ... / 20...

Doç. Dr. Salih DEMİRBİLEK

ÖZET

MUHTAR MAGAUİN “KESİK BAS – TİRİ TULIP” ADLI ESERİ ÜZERİNDE SÖZ DİZİMİ ÇALIŞMASI

Tolganay TLEPOVA
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans, Kasım/2022
Danışman: Doç. Dr. Salih DEMİRBİLEK

Kazak yazar Muhtar Magauin tarafından Kazak kahramanı Akımbet ve Moğol istilacı Ja-Lama arasındaki mücadelenin anlatıldığı “Kesik Bas – Tiri Tulıp” adlı eser incelememize konu olmuştur. Tezimizde Kazak tarihine ışık tutan bu eser Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi sözdizimi açısından incelenmiştir.

Söz dizimi cümleyi oluşturan kelime türlerinin arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Söz dizimi oluşurken cümle içerisinde kurallar önemli bir yer tutar ve cümle ile ilgili kurallar tek tek ele alınır. Bu kurallar içerisinde gramer yapısı büyük bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesindeki söz dizimiyle ilgili görüşler incelenerek, hikâyeden verilen örneklerle iki lehçe arasındaki söz dizimi açısından farklı ve benzer yönlerin ortaya çıkarılması üzerine çalışılmıştır.

Bu tez; “Giriş, İnceleme ve Sonuç” olmak üzere, üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; Kazakların edebiyatı hakkında kısaca bilgi verilmiş olup ardından Muhtar Magauin’in hayatı, edebi kişiliği ve “Kesik Bas – Tiri Tulıp” hikâyesi tanıtılmıştır.

İnceleme bölümü iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kelime grupları ile ilgili her iki lehçeye ait bilgiler verilmiştir. Kazak Türkçesinde bazı kelime gruplarının bulunmaması ve bazılarının ise morfoloji kısmında incelendiği tespit edilmiştir. İkinci bölümde ise her iki lehçeye ait cümle, cümle unsurları ve cümle çeşitleri sınıflandırılması belirtilmiştir. Cümle çeşitleri konusunda Türkiye Türkçesinde dilbilimciler tarafından farklı farklı sınıflandırmalar mevcutken, Kazak Türkçesinde ise dilbilimcilerin cümle çeşitleri konusunda aynı yaklaşımda olduğu görülmektedir.

Sonuç bölümünde ise her iki lehçenin söz dizimi karşılaştırılması ve “Kesik Bas – Tiri Tulıp” hikâyesinin söz dizim özellikleri verilmiştir.

Çalışma sonunda her iki lehçedeki en büyük farkın sınıflandırma ve yöntem farkı olduğu ortaya çıkmıştır. Yapı bakımından ise söz diziminde, bu iki lehçe arasında çok fazla farklılık yoktur. Çalışma Türkiye Türkçesi söz dizimine göre hazırlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kelime grupları, Cümle.

ABSTRACT

SYNTACTIC WORK ON MUHTAR MAGAUIN'S WORK "KESIK BAS – TIRI TULIP"

Tolganay TLEPOVA

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Turkish Language and Literature

Master, November/2022

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Salih DEMİRBİLEK

The work “Kesik Bas - Tiri Tulip”, which describes the struggle between the Kazakh hero Akimbet and the Mongol invader Ja-Lama by the Kazakh writer Mukhtar Magauin, was the subject of our study. In the study, the work about the history of Kazakh Turk by Muhtar Magauin was examined in terms of syntax of Turkey Turkish and Kazakh Turkish.

Syntax studies the relationship between the types of words that make up a sentence. While the syntax is being formed, the rules occupy an important place in the sentence and the rules related to the sentence are considered one by one. Within these rules, grammatical structure is of great importance.

In the study Turkey Turkish and Kazakh Turkish syntax views were examined and the examples given from the story were studied to reveal the differences and similarities of syntax between the two dialects.

This thesis consists of three parts: “Introduction, Researching and Conclusion”. In the introduction section; brief information about Kazakh literature was given, then the life of Mukhtar Magauin, his literary personality and the story of “Kesik Bas - Tiri Tulip” were introduced.

The researching section consists of two parts. In the first part, information about the word groups of both dialects was given. It had been determined that some word groups do not exist in Kazakh Turkish and some of them had been examined in the morphology section. In the second part, the classification of sentences, sentence elements and sentence types belonging to both dialects were indicated. Turkey Turkish linguists have different classifications of sentence types, while Kazakh Turkish linguists seem to have the same approach to sentence types.

In the conclusion section, the syntax comparison of both dialects and the syntax characteristics of the story “Kesik Bas - Tiri Tulip” were given.

At the end of the study, it was revealed that the biggest difference in both dialects is the difference in classification and method. There are not too many differences between the structures of syntax of these two dialects. The study had been prepared according to Turkey Turkish syntax.

Keywords: Turkey Turkish, Kazakh Turkish, Word groups, Sentence.

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinin sözdizimsel yapısı açıklanmakta ve temel konulara değinilmektedir. Kazak yazarı Muhtar Magauin'in "Kesik Bas-Tiri Tulıp" adlı eseri incelenerek Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinin sözdizimsel yapıları karşılaştırılmıştır.

Kazak Türkçesiyle yazılmış edebî eserdeki duygu aktarımının oldukça yüksek olması sebebiyle Türkiye Türkçesi ile yazılmış eser aynı duyguları hissetmemizi sağlamıştır. İki lehçenin bu ortak özellikleri açısından benzerlikleri dikkat çekmiştir. Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan çeviride eserin ruhunun korunmasına da ayrıca dikkat edilmiştir.

Kelime grupları, cümle unsurları ve cümle çeşitleri hakkında her iki lehçeye ait bilgiler verildikten sonra Kazak Türkçesinde yazılan örnekler verilmiştir. Aynı zamanda parantez içinde Türkiye Türkçesine aktarıldığı hâli verilmektedir. Örneklerle konu olan kelime gruplarının ve cümle unsurlarının her iki lehçede de altı çizilmektedir. Ancak bazı örneklerin Türkiye Türkçesine çevirisinde altı çizilmemesi, metnin anlam olarak karşılığının tamamen aynı olmamasındandır.

Giriş, İnceleme ve Sonuç olarak üç bölümden oluşan çalışma sonunda her iki lehçe arasında söz dizimi açısından benzerlik ve karşılıklar tespit edilmektedir. Çalışmanın sonunda "Kesik Bas – Tiri Tulıp" adlı hikâyenin Kazak Türkçesinin Latin alfabesine yazı çevirimi ve Türkiye Türkçesine aktarılması verilmektedir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında manevi desteklerini her zaman yanımda hissettiğim aileme ve arkadaşlarıma, tez dönemim boyunca hiçbir yardımını esirgemeyen kıymetli hocam Sagynyş Nazar'a, örnekler için kullandığım eseri çevirmekte yardımcı olan hocam Kuwanış Jumabekuwlı'na, her daim sorularımı içtenlikle cevaplayan, kıymetli tez danışmanım Doç. Dr. Salih Demirbilek'e şükranlarımı sunarım.

Tolganay TLEPOVA

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI.....	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKLER.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	x
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xi
TABLolar DİZİNİ.....	xii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi	1
1.4. Kazak Edebiyatı	1
1.5. Muhtar Magauin	4
1.5.1. Eserleri	5
1.5.2. “Kesik Bas – Tiri Tulıp”	5
1.6. Kazak Türkçesinde Söz Dizimi Çalışmaları.....	8
2. İNCELEME.....	10
2.1. Kelime Grupları.....	10
2.1.1. Kelime Grupları İle İlgili Görüşler	10
2.1.1.1. Türkiye Türkçesinde Kelime Gruplarıyla İlgili Görüşler.....	10
2.1.1.2. Kazak Türkçesinde Kelime Gruplarıyla İlgili Görüşler	13
2.1.2. İsim Tamlaması.....	17
2.1.2.1. Türkiye Türkçesinde İsim Tamlaması.....	17
2.1.2.2. Kazak Türkçesinde İsim Tamlaması	18
2.1.2.3. İsim Tamlamasının Karşılaştırılması	19
2.1.2.1.1. Türkiye Türkçesinde Belirtili İsim Tamlaması.....	19
2.1.2.2.1. Kazak Türkçesinde Belirtili İsim Tamlaması	20
2.1.2.4. Belirtili İsim Tamlamasının Karşılaştırılması	20
2.1.2.1.2. Türkiye Türkçesinde Belirtisiz İsim Tamlaması	21
2.1.2.2.2. Kazak Türkçesinde Belirtisiz İsim Tamlaması.....	22
2.1.2.5. Belirtisiz İsim Tamlamasının Karşılaştırılması	22
2.1.2.6. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre İsim Tamlaması	23
2.1.2.7. Cümledeki Görevine Göre İsim Tamlaması.....	25
2.1.3. Sıfat Tamlaması	28
2.1.3.1. Türkiye Türkçesinde Sıfat Tamlaması	28
2.1.3.2. Kazak Türkçesinde Sıfat Tamlaması.....	28
2.1.3.3. Sıfat Tamlamasının Karşılaştırılması	29
2.1.3.3. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Sıfat Tamlaması.....	30
2.1.3.4. Cümledeki Görevine Göre Sıfat Tamlaması	31
2.1.4. İsim-Fiil Grubu	34
2.1.4.1. Türkiye Türkçesinde İsim-Fiil Grubu	34
2.1.4.2. Kazak Türkçesinde İsim-Fiil Grubu.....	34
2.1.4.3. İsim-Fiil Grubunun Karşılaştırılması	34
2.1.4.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre İsim-Fiil Grubu.....	34
2.1.4.5. Cümledeki Görevine Göre İsim-Fiil Grubu	35
2.1.5. Sıfat-Fiil Grubu.....	36
2.1.5.1. Türkiye Türkçesinde Sıfat-Fiil Grubu.....	36
2.1.5.2. Kazak Türkçesinde Sıfat Fiil Grubu.....	36
2.1.5.3. Sıfat-Fiil Grubunun Karşılaştırılması.....	37
2.1.5.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Sıfat-Fiil Grubu	37
2.1.5.5. Cümledeki Görevine Göre Sıfat-Fiil Grubu.....	38

2.1.6. Zarf-Fiil Grubu	39
2.1.6.1. Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Grubu	39
2.1.6.2. Kazak Türkçesinde Zarf-Fiil Grubu.....	39
2.1.6.3. Zarf-Fiil Grubunun Karşılaştırılması	40
2.1.6.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Zarf-Fiil Grubu	40
2.1.6.5. Cümledeki Görevine Göre Zarf-Fiil Grubu	41
2.1.7. Tekrar Grubu.....	43
2.1.7.1. Türkiye Türkçesinde Tekrar Grubu.....	43
2.1.7.2. Kazak Türkçesinde Tekrar Grubu	43
2.1.7.3. Tekrar Grubunun Karşılaştırılması.....	44
2.1.7.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Tekrar Grubu	49
2.1.7.5. Cümledeki Görevine Göre Tekrar Grubu.....	51
2.1.8. Edat Grubu.....	52
2.1.8.1. Türkiye Türkçesinde Edat Grubu.....	52
2.1.8.2. Kazak Türkçesinde Edat Grubu	53
2.1.8.3. Edat Grubunun Karşılaştırılması.....	55
2.1.8.4. Cümledeki Görevine Göre Edat Grubu.....	59
2.1.9. Bağlama Grubu.....	62
2.1.9.1. Türkiye Türkçesinde Bağlama Grubu	62
2.1.9.2. Kazak Türkçesinde Bağlama Grubu	62
2.1.9.3. Bağlama Grubunun Karşılaştırılması	63
2.1.9.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Bağlama Grubu.....	65
2.1.9.5. Cümledeki Görevine Göre Bağlama Grubu	66
2.1.10. Unvan Grubu.....	67
2.1.10.1. Türkiye Türkçesinde Unvan Grubu.....	67
2.1.10.2. Kazak Türkçesinde Unvan Grubu	68
2.1.10.3. Unvan Grubunun Karşılaştırılması.....	68
2.1.10.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Unvan Grubu	68
2.1.10.5. Cümledeki Görevine Göre Unvan Grubu.....	68
2.1.11. Birleşik İsim Grubu	69
2.1.11.1. Türkiye Türkçesinde Birleşik İsim Grubu	69
2.1.11.2. Kazak Türkçesinde Birleşik İsim Grubu.....	69
2.1.11.3. Birleşik İsim Grubunun Karşılaştırılması	69
2.1.11.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Birleşik İsim Grubu	70
2.1.11.5. Cümledeki Görevine Göre Birleşik İsim Grubu	70
2.1.12. Ünlem Grubu	71
2.1.12.1. Türkiye Türkçesinde Ünlem Grubu	71
2.1.12.2. Kazak Türkçesinde Ünlem Grubu.....	71
2.1.12.3. Ünlem Grubunun Karşılaştırılması	72
2.1.13. Sayı Grubu	73
2.1.13.1. Türkiye Türkçesinde Sayı Grubu	73
2.1.13.2. Kazak Türkçesinde Sayı Grubu.....	74
2.1.13.3. Sayı Grubunun Karşılaştırılması	74
2.1.13.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Sayı Grubu.....	75
2.1.13.5. Cümledeki Görevine Göre Sayı Grubu	76
2.1.14. Birleşik Fiil Grubu	77
2.1.14.1. Türkiye Türkçesinde Birleşik Fiil Grubu.....	77
2.1.14.2. Kazak Türkçesinde Birleşik Fiiller	78
2.1.14.3. Birleşik Fiil Grubunun Karşılaştırılması.....	79
2.1.14.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Birleşik Fiil Grubu.....	89
2.1.14.5. Cümledeki Görevine Göre Birleşik Fiil Grubu	89
2.1.15. Kısaltma Gruplar.....	90
2.1.15.1. Türkiye Türkçesinde Kısaltma Gruplar.....	90
2.1.15.2. Kazak Türkçesinde Kısaltma Gruplar	91
2.1.15.3. Kısaltma Grubunun Karşılaştırılması.....	91

2.1.15.2.1. Kazak Türkçesinde İsnat Grubu	91
2.1.15.2.2. Kazak Türkçesi Belirtme Grubu	91
2.1.15.2.3. Kazak Türkçesi Yönelme Grubu	91
2.1.15.2.4. Kazak Türkçesinde Uzaklaşma Grubu	92
2.1.15.2.5. Kazak Türkçesinde Vasıta Grubu	92
2.2. Cümle İncelemesi	92
2.2.1. Türkiye Türkçesinde Cümle Kavramıyla İlgili Görüşler	92
2.2.2. Kazak Türkçesinde Cümle Kavramıyla İlgili Görüşler	94
2.2.3. Cümle Öğeleri İncelemesi	95
2.2.3.1. Türkiye Türkçesinde Cümle Öğeleri:	95
2.2.3.2. Kazak Türkçesinde Cümle Öğeleri	96
2.2.3.1.1. Türkiye Türkçesinde Yüklem	97
2.2.3.2.1. Kazak Türkçesinde Yüklem	97
2.2.3.3. Yüklemın Karşılaştırılması	97
2.2.3.1.2. Türkiye Türkçesinde Özne	105
2.2.3.2.2. Kazak Türkçesinde Özne	105
2.2.3.4. Öznenın Karşılaştırılması	105
2.2.3.1.3. Türkiye Türkçesinde Nesne	111
2.2.3.2.3. Kazak Türkçesinde Nesne	112
2.2.3.5. Nesnenın Karşılaştırılması	112
2.2.3.1.4. Türkiye Türkçesinde Yer Tamlayıcısı	118
2.2.3.2.4. Kazak Türkçesinde Yer Tamlayıcısı	118
2.2.3.6. Yer Tamlayıcısının Karşılaştırılması	119
2.2.3.1.5. Türkiye Türkçesinde Zarf Tamlayıcısı	129
2.2.3.2.5. Kazak Türkçesinde Zarf Tamlayıcısı	130
2.2.3.7. Zarfın Karşılaştırılması	130
2.2.3.1.6. Türkiye Türkçesinde Cümle Dışı Unsurlar	139
2.2.3.2.6. Kazak Türkçesinde Cümle Dışı Unsurları	139
2.2.3.8. Cümle Dışı Unsurlarının Karşılaştırılması	140
2.2.4. Cümle Türleri	141
2.2.4.1. Türkiye Türkçesi Cümle Türleri	141
2.2.4.2. Kazak Türkçesinde Cümle Türleri	142
2.2.5. Yapılarına Göre Cümleler	143
2.2.5.1. Basit Cümle	143
2.2.5.1.1. Türkiye Türkçesinde Basit Cümle	143
2.2.5.1.2. Kazak Türkçesinde Basit Cümle	143
2.2.5.1.3. Basit Cümlelerin Karşılaştırılması	144
2.2.5.2. Birleşik Cümle	147
2.2.5.2.1. Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle	147
2.2.5.2.2. Kazak Türkçesinde Birleşik Cümle	148
2.2.5.2.1.1. Türkiye Türkçesinde Şartlı Birleşik Cümle	149
2.2.5.2.2.1. Kazak Türkçesinde Şartlı Birleşik Cümle	149
2.2.5.2.1.2. Türkiye Türkçesinde Ki'li Birleşik Cümle	150
2.2.5.2.2.2. Kazak Türkçesinde Ki'li Birleşik Cümle	151
2.2.5.2.1.3. Türkiye Türkçesinde İç İçe Birleşik Cümle	151
2.2.5.2.2.3. Kazak Türkçesinde İç İçe Birleşik Cümle	151
2.2.5.2.3. Birleşik Cümlelerin Karşılaştırılması	153
2.2.5.3. Sıralı Cümle	154
2.2.5.3.1. Türkiye Türkçesinde Sıralı Cümle	154
2.2.5.3.2. Kazak Türkçesinde Sıralı Cümle	154
2.2.5.3.3. Sıralı Birleşik Cümlelerin Karşılaştırılması	155
2.2.5.4. Bağlı Cümle	159
2.2.5.4.1. Türkiye Türkçesinde Bağlı Cümle	159
2.2.5.4.2. Kazak Türkçesinde Bağlı Cümle	159
2.2.5.4.3. Bağlı Cümlelerin Karşılaştırılması	160

2.2.6. Yüklemin Türüne Göre Cümleler	162
2.2.6.1.1. Türkiye Türkçesinde Fiil cümlesi.....	162
2.2.6.2.1. Kazak Türkçesinde Fiil Cümlesi	162
2.2.6.1.2. Türkiye Türkçesinde İsim Cümlesi	164
2.2.6.2.2. Kazak Türkçesinde İsim Cümlesi	165
2.2.6.3. Yüklemin Türüne Göre Karşılaştırılması	166
2.2.7. Yüklemin Yerine Göre Cümleler.....	167
2.2.7.1.1. Türkiye Türkçesinde Kurallı Cümle.....	167
2.2.7.2.1. Kazak Türkçesinde Kurallı Cümle	167
2.2.7.1.2. Türkiye Türkçesinde Devrik Cümle	172
2.2.7.2.2. Kazak Türkçesinde Devrik Cümle.....	173
2.2.7.3. Yüklemin Yerine Göre Karşılaştırılması	174
2.2.8. Anlamlarına Göre Cümle	174
2.2.8.1. Türkiye Türkçesinde Anlamlarına Göre Cümleler.....	174
2.2.8.2. Kazak Türkçesinde Anlamlarına Göre Cümleler	175
2.2.8.1.1. Türkiye Türkçesinde Olumlu Cümle.....	175
2.2.8.2.1. Kazak Türkçesinde Olumlu Cümle	175
2.2.8.1.2. Türkiye Türkçesinde Olumsuz Cümle.....	176
2.2.8.2.2. Kazak Türkçesinde Olumsuz Cümle	177
2.2.8.1.3. Türkiye Türkçesinde Soru Cümlesi.....	179
2.2.8.2.3. Kazak Türkçesinde Soru Cümlesi	179
2.2.8.2.3. Cümlelerin Anlamlarına Göre Karşılaştırılması	183
3. SONUÇ	184
4. “KESİK BAS - TİRİ TULIP” HİKÂYSİNİN YAZI ÇEVİRİMİ	192
5. “KESİK BAS - TİRİ TULIP” HİKÂYESİNİ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA	299
KAZAK TÜRKÇESİ GRAMER TERİMLERİ DİZİNİ.....	402
KAYNAKLAR	405
ÖZ GEÇMİŞ.....	407

ŞİMGELER VE KISALTMALAR

KBTT	: Kesik Bas - Tiri Tulıp
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti



ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1 Muhtar Magauin.....	4
Şekil 1.2 Qıpşaq Aruwı.....	5



TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 4.1. Çevri Yazı İşaretleri.....	192



1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Araştırmaya konu olan eser, Kazakistanlı yazar Muhtar Magauin'in "Kesik Bas – Tiri Tulıp" adlı eseridir. Eser üzerinde daha önce herhangi bir çalışma yapılmamıştır. 100 sayfadan oluşan eser 2005 yılında Prag şehrinde yazılmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, Kazak yazar Muhtar Magauin'in Kazak kiril alfabesiyle yazılan "Kesik Bas – Tiri Tulıp" adlı eserini Türkiye Türkçesine çeviri yazı tekniği (transkripsiyon) ile aktarmak ve günümüzdeki Türkiye Türkçesine çevirmektir. Ayrıca eserin söz dizimi çalışması da yapılmıştır.

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Biz çalışmamızda Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinin söz dizimini eş zamanlı olarak karşılaştırdık. Sırasıyla önce kelime grupları, devamında cümle unsurları ve son olarak da cümle türleri üzerinde çalıştık. (çalışmamızda metin çevirisi ve söz dizimi konusunda Kazak Türkçesi içerisinden örnekler vermeye çalıştık)

Türkiye Türkçesinde söz dizimi ile ilgili tasnif tartışmaları devam etmektedir. Bu konuda birçok tartışma gündeme gelmiş ancak bir görüş birliği sağlanamamıştır. Biz çalışmamızdaki tasnifte Muharrem Ergin ve Leyla Karahan'ın sınıflandırmalarını temele almayı uygun gördük. Bununla beraber kimi alt başlıklar da tarafımızca eklenmiştir.

Karşılaştırma yapılırken önce türün her iki lehçede tanımı yapılmış terim dağılımı ve genel eğilim ifade edilmiş, devamında varsa tartışmalar ve Kazak Türkçesine ait edebî eserden alınan örneklerle ifade edilmiştir.

Çalışmamıza Kazak Türkçesi gramer terimlerinin Türkiye Türkçesi karşılıkları eklenmiştir. Çalışmada ulaştığımız bulgular sonuç bölümünde özetlenmiştir.

1.4. Kazak Edebiyatı

Kazak edebiyatı bin yıllık bir tarihe sahiptir. Günümüzdeki Kazakistan topraklarında, Hazar Denizi kıyılarından Altay'ın kar beyazı dağlarına kadar, efsaneler ve mitler oluşturan kabileler ve halklar yaşamıştır. Bu halkların yaşantıları, kültürleri birçok destan ve masalları ortaya çıkarmıştır.

Kazak edebiyatının tarihi 14-15 yüzyıllarda Kazak halkının ve Kazak devletinin oluşumu sonucunda başlar. Kazak şiirinin gelişiminde üç ayrı dönem vardır:

- Jıraw dönemi (15 yüzyıl - 18 yüzyılın ilk yarısı); Asan Kaygı, Dospambet ve diğerleri.

- Şiirsel dönemi (18. yüzyılın ikinci yarısı - 19. yüzyılın ilk yarısı); Buhar Jıraw, Marabay.

- Aytıs dönemi (19. yüzyılın ikinci yarısı – bu güne kadar).

15.-17. yüzyıllarda, Asan Kaygı, Dospambet, Şalkiyiz ve Buhar-Jıraw Kalkamanoğlu'nun eserleri önemli yer tutmaktadır. Kazak topraklarında tolgaw (dombra'nın eşliğinde okunan belirli bir konuyla ilgili felsefi bir şiirdir), arnaw (özveri, Kazak folklorundaki herhangi bir kişiye özel okunan şiirdir) vd. gibi şarkı türleri öne çıkmaya başlamıştır.

18. ve 19. yüzyıllarda Kazak şairleri Mahambet Ötemisov, Şerniyaz Jarılgasov, Süyinbay Aronov'un zenginleri ve soyluları eleştirdiği eserlerine rastlanmaktadır. Aynı zamanda Dulat Babatayev, Şortanbay Kanayev, Murat Mönkeev muhafazakâr bir yönü de temsil etmişlerdir. Ataerkil toplum geçmişini idealize ederek, eserlerinde dini alanlarda övgüler dizmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Birjan Kojaguwlov (Birjan-sal), Aset Naymanbayev, Sara Tastanbekova, Jambıl Jabayev ve diğerleri tarafından - sosyal adaleti savunan kamuoyunun bir ifadesi olarak aytıs şeklinde şiirler ortaya çıkmaya başlamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Rus ve Batı kültürleriyle kurulan temas ve diyalogların etkisiyle Kazak edebiyatında yeni bir dalga şekillenmeye başlamıştır. Bu sürecin kökenleri, Şokan Ualyhanov, İbray Altınсарın ve Abay Kuwnanbayoğlu gibi seçkin Kazak eğitimcileridir.

20. yüzyılın başlangıcı, Avrupa edebiyatının birçok özelliğini özümsemiş olan Kazak edebiyatının en parlak dönemidir ve modern Kazak edebiyatının temelleri atılmıştır. Bunun sonucunda edebi bir dil oluşmuş ve yeni bir üslup biçimleri ortaya çıkmıştır.

Ortaya çıkan Kazak edebiyatı ile birlikte Kazak yazarlar tarafından yeterince bilinmeyen romanlar, kısa öyküler gibi büyük edebi formlarda ustalaşmıştır. Günümüzde, birkaç şiir koleksiyonunun ve ilk Kazak romanı "Bakıtsız Jamal" (1910) yazarı olan Mirjaqıp Dulatov Rus eleştirmenler ve Kazaklar arasında büyük ilgi uyandırmıştır. Ayrıca Puşkin, Lermontov, Krylov, Şiller'i tercüme etmiştir ve Kazak edebi dilinin bir reformcusudur.

Saken Seyfullin, Baymagambet Kanapayaoğlu İztölin, İlyas Jansügirov, yazarlar Muhtar Ayezov, Sabit Mukanov, Beyimbet Maylin Kazak Sovyet edebiyatının kurucu isimleri arasındadırlar.

1926'da, Kazak Edebiyatında milliyetçi tezahürlere karşı aktif olarak savaşan Kazak Proleter Yazarlar Derneği kurulmuştur. 1934'te ise Rus ve Uygur yazarların bölümlerini içeren Kazakistan Yazarlar Birliği kurulmuştur.

Kazak edebiyatında II. Dünya Savaşına dair yazılan ilk eser Kasım Amanjolv'un savaşta ölen şair Abdulla Djumagaliyev'in başarısını anlatan "Bir Şairin Ölümünün Efsanesi" adlı şiiridir. (1944). Savaştan sonra Gabit Müsrepov'un "Kazakistanlı Asker" (1949) ve Tahawıy Ahtanov'un "Korkunç Günler" (1957) romanları yayımlanmıştır.

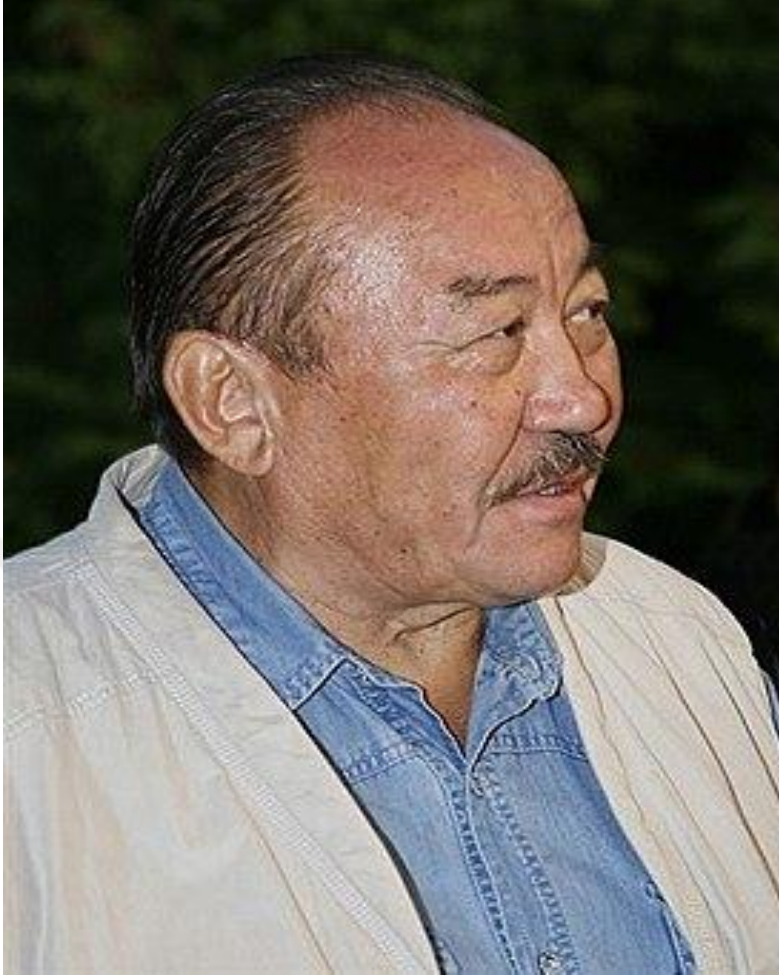
1954'te Muhtar Aweyzov, büyük Kazak şair Abay Kunanbayoğlu'nun hayatını anlattığı "Abay'ın Yolu" adlı epik roman oldukça ilgi uyandırmış ve birçok dilde çevirisi yapılmıştır. Savaş sonrası Kazak edebiyatı, Sovyet edebi tarzının önemli alanlarında ustalaşmaya başlamıştır: romanlar, trilojiler, şiirler ve manzum romanlar vd.

20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan gelişmeler Kazak edebiyatında olumlu etkilere sebep olmuştur. Sovyet gerçekliğinin güncel meseleleri ve tarihi konular üzerine eserler ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en önemli isimlerinden birisi birkaç dönemlik tarihin anlatıldığı romanların yazarı İlyas Eseynerlin'di.

1990'ların sonu - 2000'lerin başında Kazakistan edebiyatı, edebiyatta postmodern Batı deneyimlerini kavrama ve bunları Kazak edebiyatında kullanma girişimleri ile karakterize edilir.

Günümüzde Kazakistan edebiyatı, kendi yeteneklerini ve çıkarlarını dikkate alarak yeni kültürel eğilimleri özümseyip geliştirerek küresel uygarlık bağlamında gelişmeye devam etmektedir.

1.5. Muhtar Magauin



Şekil 1.1. Muhtar Magauin

Kazakların folklor mirasının araştırmacısı ve filoloji bilimleri alanında doktora yapan Muhtar Magauin aslen roman yazarı ve gazetecidir. 2 Şubat 1940'da Semey vilayetine bağlı eski adı Şubartau olan Ayagöz kazasının Barşatas köyünde dünyaya gelmiştir. 1957 yılında köyündeki Kazak orta mektebini bitirmiştir. El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi'nin Dil ve Edebiyat Fakültesi'nden 1962 yılında mezun olmuştur ve 1965 yılında aynı üniversitede doktorasını tamamlayıp eşi Bakıtjamal Nurgalikızı ile evlenmiştir. İlk çalışmalarına *Kazak Edebiyatı* gazetesinin edebi eleştiri bölümü başkanı olarak başlamıştır.

1965-1967 yılları arasında *Kazak Edebiyatı* gazetesinde bölüm şefliği yapmıştır. 1967-1970 yılları arasında *Jazuşı* yayınevinde, 1970-1976 yılları arasında ise *Jalın* dergisinde baş redaktör yardımcısı olarak çalışmıştır. Muhtar Aweyzov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nde uzmanlık (1970-1976), Kazak Eğitim Enstitüsü'nde öğretim görevliliği (1976-1978) yapmıştır. Moskova M. Gorki Edebiyat Enstitüsünde

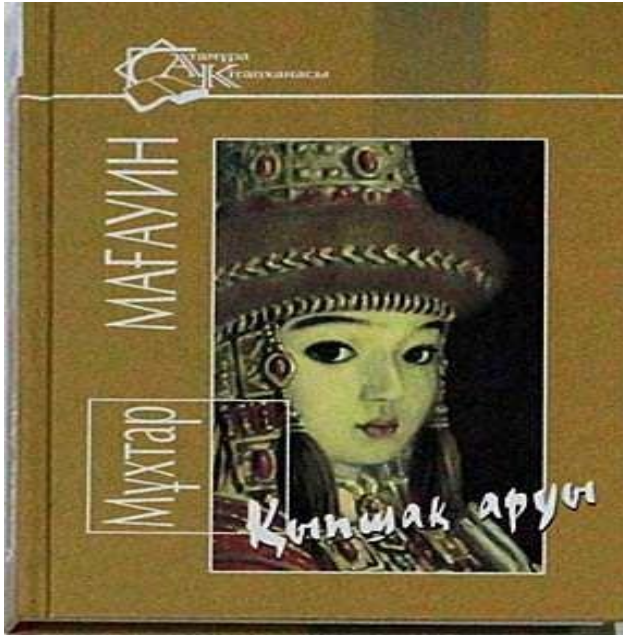
Kazak Halk Edebiyatı dersi vermiştir. *Jazuşı* Yayınevinde redaktörlük (1984-1986) ve *Juldız* dergisinin baş redaktörlüğü (1988-2006) görevini yürütmüştür.

1.5.1. Eserleri

Eserleri ve yazıları 1959'da yayımlarda görülmeye başlanmıştır. 1960 yıllarında çoğunlukla edebi bir araştırmacı olarak tanınmıştır. “Er Targın Cırı ve Kazak Eposunu Araştırmanın Bazı Meseleleri” konulu diploma tezini hazırlayan Magauin, Kazakların akın ve cıravlarını da araştırmıştır. (Özdemir, 2014: 376)

Muhtar Magauin'in *Kyeşkiqurım* adlı ilk eseri 1964 yılı *Juldız* dergisinde yayımlanmıştır. Ondan sonra *Akşa Qar* (1969), *Bir Atanıñ Balaları* (1973), *Qıyandağı Qıstaw* (1977), *Kök Kyeptyer* (1979), *Qıpşak Aruwı* (2004) hikâye koleksiyonları, *Kök Munar* (1978), *Kökbalaq* (1978), *Alasapıran* (1982), *Şaqan Şyeri* (1984), *Jarmaq* (2007) romanları, *Qobız Sarını* (1968), *Qazaq Tarihiniñ Älipbyesi* (1993) monografileri ve *Cengiz Han ve Onun Zamanı* (2015) tarihsel belgesel tetralojisi yayımlanmıştır. *Myen* (1998) biyografi romanı, *Qumırsqa-Qırgın* hikâyeleri, *Ułtsızdanuw Uwrandarı* (2004) makaleler koleksiyonu vb. kitapları yayımlanmıştır. *Yestyeliktyer Kitabı*, *İlyas Ağa Yesyenbyerliyn*, *Äbiş Yekyewmiz* (2016-2017) yazmaları da vardır.

1.5.2. “Kesik Bas – Tiri Tulıp”



Şekil 1.2. Qıpşak Aruwı.

Kesik Bas – Tiri Tulıp “Qıpşak Aruwı” kitabının 152-255 sayfa aralığında yer almaktadır.

Kazak kahramanı Akımbet ve Moğol istilacı Ja-Lama arasında yaşanan mücadelenin anlatıldığı Muhtar Magauin'in *Kesik Bas – Tiri Tulıp* adlı eseri çalışmamıza konu olmuştur.

2007 yılında yayımlanan 100 sayfalık *Kesik Bas- Tiri Tulıp* adlı hikâye, geçen yüzyılın en trajik olaylarından birisinin yaşandığı dönem hakkındadır. Hikâyeyi okurken, yazma biçimi ve olayın konusu tarihsel kaynaklara dayanır ve sanatsal biçimde betimlenmiştir.

Moğollar ve Kazaklar arasında geçen mücadelenin anlatıldığı, özellikle Moğol istilacı Ja-Lama'nın Kazak köylerine saldırması ve Kazaklar için kahraman kabul edilen Akımbet'i vahşice öldürmesi anlatılmıştır.

Hikâyenin Özeti.

Hikâyede geçen karakterlerimizden birisinin başı St. Petersburg'un Kunstkamera Müzesi'nde, diğer karakterimizin yüzülen derisi ise Prag şehrinin Ulusal Müzesi'nde muhafaza altına alınmıştır. Olayın zamanı 1891-1925 yılları arasındadır. O dönemde Moğolistan halkı Çin ve Rus krallığının sömürgesi altındadır.

1891'de, Rus krallığının desteğiyle ülkesinin Çin'den kurtuluşu için, Uliassutai şehrinde kendisini kurtarıcı olarak tanıtan Kalmık Ja-Lama, Çin'e karşı ayaklanmak için halkı teşvik etmiştir. Ancak, çok zaman geçmeden Çin askerleri tarafından tutuklanmış ve Çin valisine teslim edilmiştir. Ja-Lama, Rus krallığına itaatkâr ve ona sadık olduğunu söyleyerek Çin valisine boyun eğmemiştir. Çin askerleri halkı kışkırttığını bahane ederek Ja-Lama'yı tutuklamasına rağmen Rus temsilcileri onu kurtarmıştır. Rus itaatkârı olmasına rağmen Moğol halkının huzuru için, Rusya hükûmeti Ja-Lama'yı Yakut bölgesine göndererek sıkı kontrol altına almıştır.

Ja-Lama 21 sene geçtikten sonra 1911'de Yakut bölgesinden kaçarak Batı Moğolistan'a dönmüş ve Kobdu şehrini Çinlilerden kurtarmayı başarmıştır. Çinlilerin ardından Kazakları yok etmeyi hedefleyen Ja-Lama, 600 kişilik ordusuyla Batı Moğolistan'ın silahsız ve barış içinde yaşamakta olan Altay Kazaklarına saldırmıştır. Bazı Kazaklar Rus topraklarına kaçmayı başarırken, Akımbet'e ait 30 aile, Ja-Lama'nın saldırısına uğramış ve birçok masum çocuk öldürülmüştür. Tarihte bu olaya "Ja-Lama Katliamı" adı verilmiştir. Tanrı'ya dua ederken, kendisinin önünde Kazak bir insanın derisinin serilmesi gerektiğini söyleyen Ja-lama köyün lideri Akımbet'i tutuklayıp derisini canlı haliyle soymuştur.

Batı Moğolistan'ın kralına dönen Ja-Lama, bir anda çok zengin ve halkın saygısını kazanmıştır. Ruslardan uzak olabilmek için Kobda şehrini Batı Moğolistan'ın merkezinden kaldırıp, yeniden şehri başka bir yere inşa ettirmiştir. Ja-Lama'nın emriyle yeniden inşa edilen şehir Münjik olarak adlandırılmıştır. İnşaat sırasında en ağır, en kirli işler esir Kazaklar tarafından yapılmış ve inşaatın ustaları da savaş zamanında esir olan Çinlilerdir. Ja-Lama yeni bir şehrin yapılmasının yanı sıra devlet işlerini de ele almıştır.

Ülkenin başkenti İh-Hure'de, Sarı-Orda'da oturan hem ülkenin başı hem de dini lideri olan, yaşayan Buddha, Jabdzun-Damba-Hutuhtu, Ja-Lama'yı ortadan yok etmek için Rusya Dışişleri Bakanlığı'na bir mektup yazmıştır. Mektupta, Batı Moğolistan'ın hanesi olan Ja-Lama'yı, cinayet, soygun ve şiddet olaylarla suçlayarak hem Moğol halkı hem de Rus krallığı için tehlikeli olduğunu gerekçe göstererek yardım istemiştir. Bu mektup St. Petersburg'daki Rusya Dışişleri Bakanı'na ulaşmış ve Rus kralın onayı ile Ja-Lama'yı tutuklamaya karar verilmiştir. Bu işe atanan subay Bulatov, geniş tecrübesiyle hemen Ja-Lama'yı tutuklamıştır.

Sadece Kazaklara değil, tüm Moğol toplumuna yaptığı suçlarını saymakla bitirmek mümkün değilmiş. Ja-Lama'nın kötülüklerine ilişkin özel bir rapor yazan subay Bulatov, suçun en korkunç olanı insan derisini canlı halinde soymak olduğunu belirtmiştir. Bu rapor hala Moskova Arşivi'nde bulunmaktadır.

Arada 2-3 ay geçtikten sonra Birinci Dünya Savaşı'nın başlayıp Rus İmparatorluğunun tüm dikkati Avrupa'ya döndüğünde Ja-Lama Rusya'dan kaçıp 1918'de Moğolistan'a dönmüştür. O zaman Kobda şehri Ruslara aitmiş, Çin de tekrardan Moğolistan'ın bir kısmını işgal altına almıştır. Beş yıl önce kurulan Münjik şehri yıkılmış ve Ja-Lama'nın gidecek hiçbir yeri olmamış, ancak 1920'de Çin ve Rusya'dan kaçarak kendisini destekleyenlerle ayrılıkçı bir yapı kurmuştur. Akımbet'in derisi Rusların eline geçtiğinden Ja-Lama yine Kazak bir adamın derisine ihtiyaç duymuştur. Şehir ile köy arasında ticaret yapan bir Kazağa saldırıp onun derisini canlı haliyle soyup kapısının önüne asmıştır. Bu olayı duyar duymaz Rus hükûmeti Ja-Lama'yı öldürmek için onun en yakın arkadaşlarını yanına göndermiştir.

1923'te arkadaşları tarafından Ja-Lama öldürülmüştür. Öldüğünü duyurmak için kafası bir mızrağın ucuna takılarak halk arasına gezdirilmiştir. 1925'te tarihi bir sergi olarak Ja-Lama'nın kafası, St. Petersburg'daki Kunstkamera Müzesi'ne teslim

edilmiştir. Rusların eline geçen Akımbet'in derisi ise şuan Prag Ulusal Müzesinde muhafaza altına alınmıştır.

1.6. Kazak Türkçesinde Söz Dizimi Çalışmaları

Sovyet döneminde yayımlanan Kazak Türkçesi söz dizimi çalışmaları yeterli şekilde yapıldı denilmez. Ancak, söz dizimi dendiğinde eserlerden akla ilk geleni M. Balakayev ve Iskakov'un (1954) *Qazirgi Qazaq Tili: Sintaksis* çalışmasıdır. Eser Almatı'da Kazak SSC Bilimler Akademisi tarafından basılmıştır.

Yine M. Balakayev ve T. Kordabayev'in (1966) beraber yaptığı *Qazaq Tili: Sintaksis* çalışmasıdır. Eser Almatı'da Mektep yayınevinde basılmıştır.

A. Ablakov (1986) tarafından sadece kelime grupları açısından ele alınan *Myeñgyerilye Baylanısqan Yetistikti Söz Tirkystyer* adlı çalışmasıdır. Çalışma Almatı'da Mektep yayınevinde basılmıştır.

Yine bir çalışma Maulen Balakayev ve Talgat Sayrambayev (1997) tarafından yazılmış olan *Qazirgi Kazaq Tili* adlı çalışmasıdır. Eser Almatı'da Sanat yayınevinde basılmıştır.

Kazak Türkçesi söz dizimi çalışmaları arasında en önemlilerinden biri olan *Söz Tirkyesi men Söylyem Sintaksisi* eseri geniş bir şekilde söz dizimini ele almış bir çalışmadır. Çalışma Talgat Sayrambayev (1991) tarafından Almatı'da Rauan yayınevinde basılmıştır.

T. Kordabayev (1995) Almatı'da Sanat yayınevinde yayımlanan *Kazak Tilindyegi Qurmalas Söylyem Sintaksisi* adlı çalışmasında sadece cümleyi incelemiştir.

Erbol Janpeisov (2002) tarafından kaleme alınan *Qazaq Grammatikası* adlı çalışması diğer çalışmalardan göre kapsamlı incelenen çalışmadır. Çalışma Astana'da basılmıştır.

S. Arpabekov (2004) *Qazaq Tili* adlı eserini yayımlamıştır. Eserde söz dizimi ile birlikte ses bilgisi, leksikoloji, kelime yapımı, morfolojiye yer verilmektedir. Bu çalışma Almatı'da basılmıştır.

Ş. Bekturov (2006) *Qazirgi Qazaq Tili* adlı eseri kaleme alır. Eser Almatı'da Atamura Yayınevinde basılmıştır.

N. A. İlyasova'nın (2009) *Söz Tirkyesi Sintaksisi* adlı çalışması Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi tarafından Almatı'da basılmıştır. Eserde sadece kelime grupları ele alınmıştır.

Almatı'da Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi'nde yayımlanan Berdibay Şalabay'ın (2020) eseri *Qazirgi Qazaq Tili Sintaksisi* adlı çalışması da Kazak Türkçesinin söz dizimin detaylı olarak ele almakla birlikte kelime grupları, cümle ve metin olarak üç gruba bölerek incelemiştir.



2. İNCELEME

2.1. Kelime Grupları

2.1.1. Kelime Grupları İle İlgili Görüşler

2.1.1.1. Türkiye Türkçesinde Kelime Gruplarıyla İlgili Görüşler

“Kelime grupları birden çok kelimenin, cümle içinde tek işlevle kullanılacak şekilde bir araya gelmesiyle oluşurlar. Cümlede tek bir öge olarak işlev gördükleri gibi eklenme açısından da tek kelime gibi işlem görürler; yani çekim ekleri kimi durumlarda grubun son ögesine getirilir: üç odalı, küçücük, bahçeli bir ev-de gibi.” (Demir ve Yılmaz, 2010: 201)

Kelime grupları konusunda çok farklı görüşler, sınıflandırmalar yapılmıştır.

Zeynep Korkmaz kelime grubunu “Cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğudur.” olarak açıklamaktadır. (Korkmaz, 1992: 100)

Muharrem Ergin’e göre kelime grupları “Cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğudur.” (Ergin, 2005: 375)

Muharrem Ergin’de başlıca kelime grupları şu şekildedir: 1. Tekrarlar, 2. Bağlama grubu, 3. Sıfat tamlaması, 4. Üyelik grubu ve isim tamlaması, 5. Aitlik grubu, 6. Birleşik isim, 7. Birleşik fiil, 8. Unvan grubu, 9. Ünlem grubu, 10. Sayı grubu, 11. Edat grubu, 12. İsnat grubu, 13. Genitif grubu, 14. Datif grubu, 15. Lokatif grubu, 16. Ablatif grubu, 17. Fiil grubu, 18. Partisip grubu, 19. Gerundium grubu, 20. Kısaltma grubu, 21. Akkuzatif grubu. (Ergin, 2005: 510-536)

Tahsin Banguoğlu bu kavramı kelime öbekleri olarak adlandırmaktadır. Ona göre kelime grupları “Belirtme öbeklerinde bir kelime başka bir kelimenin taşıdığı kavramı daha yakından belli etmek için kullanılmıştır. Buna göre her belirtme öbeğinde en az biri belirten (déterminant), biri belirtîlen (déterminé) olmak üzere iki kelime bulunur” şeklindedir. (Banguoğlu, 2011: 497)

M. Kaya Bilgegil yapıyı belirtme grupları şeklinde adlandırarak “Birden ziyade kelimedenden meydana geldiği hâlde, cümledeki görevi bakımından bir tek kelimedenden farksız olan, gerektiği takdirde, yine bir kelime imiş gibi çekim eki alabilen isim soyundan kelimelerin teşkil ettiği bileşik sözlerdir.” olarak nitelemiştir. (Bilgegil, 1963: 115)

M. Kaya Bilgegil belirtme gruplarını 1. İsim tamlamaları, 2. Sıfat tamlamaları, 3. Bağlaç grupları, 4. Zarf grupları, 5. İsim grupları, 6. İkizlemeler, 7. Edat grupları, 8. Unvan grupları şeklinde ayırır. (Bilgegil, 1963: 116-163)

Leyla Karahan Türkçede Söz Dizimi eserinde kelime grupları hakkında “Kelime grubu bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu veya bir hareketi karşılamak üzere belirli kurallar içinde yan yana gelen kelimeler topluluğudur.” diyerek tanımlamıştır. (Karahan, 1995: 11)

Leyla Karahan’a göre 1. İsim tamlaması, 2. Sıfat tamlaması, 3. Sıfat fiil grubu, 4. Zarf fiil grubu, 5. İsim fiil grubu, 6. Tekrar grubu, 7. Edat grubu, 8. Bağlama grubu, 9. Unvan grubu, 10. Birleşik grubu, 11. Ünlem grubu, 12. Sayı grubu, 13. Birleşik fiil, 14. Kısaltma grupları (a. isnat grubu, b. yükleme grubu, c. yaklaşma grubu, ç. bulunma grubu, d. uzaklaşma grubu, e. vasıta grubu) şeklinde kelime grubu bulunmaktadır. (Karahan, 1995: 13-43)

Ahmet Beserek ise kelime gruplarını “Birden fazla kelimenin çeşitli faktörler vasıtasıyla bir araya gelmesi, bir bütün oluşturması kelime gruplarını meydana getirir. Kelime gruplarının en ehemmiyetli fonksiyonu, bir kelimeymiş gibi işlem görmesidir.” olarak açıklamaktadır. (Beserek, 1991: 28)

Ahmet Beserek kelime gruplarının çeşitlerini 1. İsim tamlaması, 2. Sıfat tamlaması, 3. İsim grupları, 4. Edat grubu, 5. Unvan grubu, 6. Zarf grubu, 7. Tekrarlar, 8. Ünlem grubu, 9. Bağlaç grupları şeklinde gösterir (Beserek, 1991: 28-30)

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli Türkiye Türkçesi Söz Dizimi eserinde kelime grubunu “Tek kelime ile karşılanan varlıkları, hareketleri ve kavramları daha geniş olarak belirtmek veya tek kelimeyle ifade edilmeyen varlıkları, kavramları ve hareketleri karşılamak üzere birden fazla kelimeyle kurulan dil birlikleridir” şeklinde tanımlar. (Özkan ve Sevinçli, 2008: 11)

Özkan ve Sevinçli’nin kelime gruplarının tasnifi 1. İsim tamlaması ve iyelik grubu, 2. Sıfat tamlaması, 3. Birleşik isim grubu, 4. Tekrar grubu, 5. Aitlik grubu, 6.

Edat grubu, 7. Unvan grubu, 8. Birleşik fiil grubu, 9. İsim-fiil grubu, 10. Sıfat-fiil grubu, 11. Zarf fiil grubu, 12. Sayı grubu, 13. Ünlem grubu, 14. Bağlama grubu, 15. Kısaltma grupları şeklindedir. (Özkan ve Sevinçli, 2008: 17-89)

Günay Karaağaç kelime grupları yerine söz öbekleri kavramını kullanmakta ve “Bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu veya bir hareketi karşılamak üzere, belirli kurallar içinde yan yana gelen sözler topluluğudur.” diye belirtmektedir. (Karaağaç, 2011: 129)

Günay Karaağaç’ın söz öbeklerini yapımlık ve çekimlik olarak ikiye ayırmaktadır. Karaağaç yapımlık söz öbeklerini 1 Fiilimsi öbekler, 2 Kısaltma öbekleri, 3 Sayı öbekleri, 4 Birleşik fiil öbekleri, 5 Yineleme öbekleri, 6 Aitlik öbekleri, 7 Bağlama öbekleri, 8 Özel ad öbekleri, çekimlik söz öbeklerini ise 1 İlişkilendirme öbekleri (a. isim tamlaması, b. iyelik öbeği, c. ilgi hali öbeği) ve 2 Nitelendirme öbekleri (a. sıfat tamlaması) olarak sınıflandırmaktadır. (Karaağaç, 2011: 129-181)

Nurettin Demir, Emine Yılmaz kelime grubunu “Kelime gruplarındaki parçaların birden çok kelimedenden meydana gelir. Söz diziminde birden çok kelimenin tek işlevle kullanılacak şekilde bir araya gelmesiyle oluşan birliklerdir.” şeklinde açıklamaktadır. (Demir ve Yılmaz, 2010: 226)

Nurettin Demir, Emine Yılmaz kelime gruplarını 1. tamlamalar ve 2. aralarında tamlayan-tamlanan ilişkisi olmayan kelime grupları olarak iki grup altında gösterir. 1. Tamlamalar grubu a. isim tamlaması, b. iyelik tamlaması, c. ilgi grubu, ç. sıfat tamlamaları, d. takısız ad tamlaması sorunu, e. ünlem grubundan oluşmaktadır. 2. Aralarında tamlayan-tamlanan ilişkisi olmayan kelime grupları ise, a. ünvan grupları, b. edat grupları, c. kısaltma grupları, ç. çekim grubu, d. ikilemeler, e. sayı grubu, f. bağlama grubu, g. birleşik grubu, ğ. isimfiil grubu, h. sıfat-fiil grubu, ı. zarf-fiil grubu, i. birleşik kelimelerden oluşmaktadır. (Demir ve Yılmaz, 2010: 227-240)

Süer Eker’e göre kelime grubu terimi yerine sözcük grubu terimini kullanarak “tümce içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere, birden çok sözcüğün yan yana getirilmesiyle oluşur.” diye belirtir. (Eker, 2017: 353) Eker kelime gruplarını 1. Tamlamalar, 2. Aitlik grubu, 3. Unvan grubu, 4. Tekrar grubu, 5. Birleşik sözcük, 6. Sayı grubu, 7. Edat grubu, 8. Sıfat-fiil grubu, 9. Zarf-fiil grubu, 10. Eylem grubu, 11. Birleşik eylem grubu, 12. Ünlem grubu, 13. Bağlama grubu, 14. Kısaltma grupları, 15. Deyimler, 16. Atasözleri şeklinde gösterir. (Eker, 2017: 353-355)

2.1.1.2. Kazak Türkçesinde Kelime Gruplarıyla İlgili Görüşler

Türkiye Türkçesindeki kelime grubu” terimi Kazak Türkçesinde *söz tirkyesi* olarak adlandırılır. Kazak Türkçesinde kelime grupları ayrı ele alınmamaktadır. Kelime grubu cümle teriminin içinde ele alınır. Kazak Türkçesinin dilbilgisinde, sözdizimi başlığının altında şu şekilde gruplara ayrılır:

1. Kelime grubu
2. Basit cümle
3. Birleşik cümle

Kazak Türkçesinde kelime grubu ile ilgili görüşler:

Sayrambayev Talgat’a göre “Kelime grubu, anlamlı kelimelerden oluşan cümlelerin bir parçasıdır... Kelime grupları, cümle içinde gruplaşır. Örneğin: *Kitap okudu* – hem bir cümle hem de bir kelime grubudur.” (Sayrambayev, 2014: 19)

Maulen Balakayev ve Ahmedi Isakov’ın ifadelerine göre “Kelime grupları şu şekildedir “Sözdizimsel bir bağlantıya sahip olan cümledeki semantik bir sözcükler grubudur.”olarak açıklanmaktadır. (Balakaev ve Isakov: 377)

Ş. Bekturov’ın açıklamasına göre kelime grupları “Anlam bakımından birbirine yakın kelimelerden oluşan bir gruptur.” şeklindedir. (Bekturov, 2006: 172)

S. Arpabekov kelime gruplarını şöyle belirtmektedir “Cümlede, kelimelerin birbirleriyle olan bağlantısına dayanarak kelime grubu oluşur. En az iki kelimenin birbirlerine bağlanmasına kelime grubu deriz.” (Arpabekov, 2004: 72)

Erbol Janpeisov kelime grubunu “Birden fazla kelimenin anlam bakımından bir bütünlük oluşturan kelimeler birliğidir.” diye nitelemiştir. (Janpeisov, 2002: 589)

Nagima İlyasova kelime grubu kavramını şöyle açıklamaktadır “Kelime grubu, cümlelerin içinde en az iki kelimenin anlam ve sentaks bakımından ilişki kurmasıdır.” (İlyasova, 2009: 6)

G. Kaliyev’e göre kelime grubu “Karşılıklı anlamsal ilişkideki kelimelerin gruplaşmasıdır.” diye tanımlamıştır. (Kaliyev, 2005: 304)

Berdibay Şalabay’ın açıklamasına göre kelime grupları “En az iki kelimenin belirli bir kuralla yan yana gelmesiyle ve yeni bir anlam kazandırmasıyla oluşur.” (Şalabay, 2020: 25)

Kazak Türkçesinde kelime grubunun özellikleri şunlardır:

“Sözcük grubunun varlığı için en az iki unsura ihtiyaç vardır. Birden fazla bir araya gelen unsurlar şekil bakımından bir birlik oluşturmalıdır. Unsurlar arasında mana bakımından bir bütünlük olmalıdır. Unsurlar birbirine ekli veya eksiz bağlanabilirler. Sözcük grupları belirtme birlikleridir.” (Koç ve Doğan, 2004: 321)

Kazak Türkçesinde gramerler tarafından kelime grupları aşağıdaki şekilde incelenmiştir.

1. Kelime grubunun bağlanma şekli
2. Kelime grubunun bağlanma yöntemleri
3. Kelime grubunun yapısal karakteri
4. Kelime grubunun bileşimi
5. Kelime grubunun türleri

1. Kelime grubunun bağlanma şekli

Kazak Türkçesi dilbiliminde kelime grupları beş farklı biçimde bağlanır: *qıyısuw, matasuw, meñgeriüw, qabısuw, janasuw*.

Qıyısuw cümledeki özne ve yüklem fiil çekim ekleriyle bağlanmasıdır: ben anladım, sen anladın, biz anladık, siz anladınız.

Matasuw birinci unsur, ikinci unsura ilgi hâli eki ile bağlanır. Bazen ilk unsura ilgi hâli eki bağlanmaz: baharın havası, bahar havası, babamın malı, baba malı.

Meñgeriüw birinci unsur yönelme, belirtme, bulunma, çıkma, vasıta hâli eki ile bağlanır ve ikinci unsur fiil olur: eve gittim, evi gördüm, evde oldum, evden geldim, evle konuştum.

Qabısuw yerine göre düzenlenmiş kelime gruplarıdır. Birinci unsur Nasıl? Hangisi? Ne kadar? gibi sorulara cevap vererek ikinci unsuru tanımlar: altın saat, yüz öğrenci, gerçekleşen hayal, hızlı gelmek.

Janasuw iki unsurun birbirine bitişik veya iki unsur arasında başka kelimeler var iken birbirine bağlanmasıdır: Onlar bu sene *okula başladı*. Onlar *okula* bu sene *başladı*. *Okula* onlar bu sene *başladı*. (Şalabay, 2020: 25)

2. Kelime grubunun bağlanma yöntemleri

Cümledeki kelimeler kurlsız yan yana dizilemez. Birbirleriyle anlam ve sentaks bakımından bir ilişkiye sahip olmaları gerekir. Kelime grubunun unsurları iki farklı yöntemle bağlanır. Birinci yöntem analitik yaklaşım ise ikincisi sentetik yaklaşımdır.

- Analitik yaklaşım. “Kelimeler analitik bir yaklaşımla bağlandığında eklenmeye ihtiyaç duymazlar, ancak tonlama, kelime düzeni ve edatlar kelimelerin bağlanmasını teşvik eder.” (İlyasova, 2009: 24)

- Sentetik yaklaşım. “Kelime grubunun unsurlarının eklerle bağlanması sentetik bir bağ olarak kabul edilir. Kazak Türkçesinde dört tür ekleme olduğu bilinmektedir: hâl ekleri, iyelik ekleri, çekim ekleri ve çokluk ekleridir. Hepsi mümkün olduğunca bir kelime grubu oluşturmaya yardım eder.” (Janpeisov, 2002: 588-589)

3. Kelime grubunun yapısal karakteri

Kelime grubu iki unsurdan oluşmaktadır. Bu iki unsur tamlayan ve tamlananıdır. Kelime grupları tamlayan-tamlanan ve tamlanan-tamlayan yapısındadır.

- *Qıyısıw* “bağdaşma” şekli *ben geldim, biz okuduk* örneğinde ilk unsur tamlayan, sonraki unsur tamlananıdır.

- *Matasuw* “dügümlenme” şekli *benim kitabım, Janar’ın söyledikleri* örneğinde ilk unsur tamlayan ve sonraki unsur tamlananıdır.

- *Meñgeriıw* “yönetme” şekli *çocuğa baktı, çocuğu gördü* örneğinde ilk unsur tamlanan ve sonraki unsur tamlayanıdır.

- *Qabısıw* “birleşme” şekli *kırmızı gömlek, beş elma* örneğinde ilk unsur tamlanan ve sonraki unsur tamlayanıdır.

- *Janasuw* “değme” şekli *dün geldi, gülümseyerek baktı* örneğinde ilk unsur tamlanan ve sonraki unsur tamlayanıdır.

4. Kelime grubunun bileşimi

Kelime grubunun bileşimine göre iki şekli vardır: basit kelime grubu ve birleşik kelime grubudur.

i. “Basit kelime grubu *ben geldim, yeni kitap* gibi tamlayan da, tamlanan da tek kelimedenden oluşur.” (İlyasova, 2009: 40)

ii. Birleşik kelime grubu *zincirli tamlama, bütün tamlama, kalıplaşmış ifadeler* olarak üçe ayrılır.

- Zincirli tamlama - kelimelerin ya da kelime gruplarının birbiriyle ekle “*Yerlik eşinin nurlu yüzüne gülümseyerek baktı: Yerlik baktı, eşinin yüzüne, nurlu yüzüne, gülümseyerek baktı, yüzüne baktı*” ya da eksiz “*evde odun, kömür, su, elektrik var*” bağlanmasıdır.

- Bütün tamlama - kelime grubundaki unsurları tek başına ayırırken anlamını kaybeden tamlamalardır.

a. Birleşik fiil grubu: *okıp jatır* “okuyor”, *okıp jata byer* “okumaya devam et”

b. İsim ve yardımcı fiiller grubu: *jumis kıldı* “iş çıkardı”, *üwädye byerdi* “söz verdi”, *kulak sal* “kulak ver”

c. ikili birleşik isimler grubu: *özimen-özi* “kendi kendisi”, *koldan kolga* “elden ele”

- Kalıplaşmış ifadeler iki ya da ondan fazla kelimelerin bir araya gelerek tek bir anlam veren kelimeler grubudur: *At izin salmaw* “kaybolmak”, *it ölgyen jer* “çok uzak” (Balakaev ve Iskakov, 2006: 377-409)

5. Kelime grubunun türleri

Kazak Türkçesinde kelime grupları unsurlarının birbiriyle bağlanmasına göre aşağıdaki gruplara ayrılır:

1. *İsimle yapılan kelime grupları.* İsimle yapılan kelime grupların tamlayan unsuru her zaman bir isimdir.

a. *Qabısuw* kelime grupları. *Qabısuw* kelime gruplarının unsurları dilbilgisi kurallarına göre sıralanır. Tamlanan unsuru isim, sıfat, sayı, işaret zamirleri, sıfat fiiller, zarftır.

İsim: demir kürek, görevli insan, ağaç sandık.

Sıfat: yüksek dağ, ilginç hayat, tembel çocuk.

Sayı: üç kişi, bin koyun, onuncu okul.

İşaret zamirleri: bu şehir, o çocuk, bu köy.

Sıfat fiiller: gelen çocuk, söylenen sır, gerçekleşecek hayal.

Zarf: bugün öğrenci, yarın öğretmen.

b. *Matasuw* kelime grupları. İlk unsuru ilgi hâli eki ve ikinci unsur ise iyelik eki alır. Sadece *biz*, *siz* zamirleri ilgi hâli eki aldığı ikinci unsurda iyelik eki bulunmaz: *bizdiñ bala* “bizim çocuk”, *sizdiñ awıl* “sizin köy”. *Matasuw* kelime gruplarında tamlayan unsuru isim, sıfat, sayı, sıfat fiildir.

İsim: benim eşim, evin kapısı.

Sıfat: *meniñ akıldım* (benim akıllı kızım), *awıldıñ ülkyenderi* “köyün büyükleri”

Sayı: *balalardıñ besewi* “çocukların beş tanesi”, *jüzdiñ jartısı* “yüzün yarısı”

Sıfat fiil: *seniñ aitkanıñ* “senin söylediklerin”, *okuwşınıñ jazganı* “öğrencinin yazdıkları”

c. *Meñgerüw* kelime grupları: tamlanan unsur yönelme, belirtme, bulunma, çıkma, vasıta hâli ekleri alır ve tamlayan unsuru isim ve sıfattır.

İsim: *bir-biriñge konaksındar* “birbirinize misafirsiniz”, *jerge bay* “toprak bakımından zengindir”

Sıfat: *juwsannan biyik* “pelin otundan yüksek”, *tazalıqqa üyir* “temizliğe yakın”

Var, yok, az, çok, mümkün gibi kelimelerle de kelime grubu oluşur: Gökyüzünde yıldız çok, oturmaya hakkı yok.

2. *Fiille yapılan kelime grupları.* Fiilli kelime grupların tamlayan unsuru her zaman bir fiildir.

a. *Qabısuw* kelime grupları: Tamlanan unsuru zarf, yansıma kelimeler, zarf-fiiller, sıfat, sayı, isimdir.

i. Zarf. Zarflar fiille yapılan kelime gruplarında zarf tümleç olarak zaman, mekân, sebep, maksat vb. bakımından niteler.

- Zaman zarfı: dün geldi, şimdi söyledi, sabah getirecek.

- Mekân zarfı: aşağıya bakmak, geriye çekilmek, yukarıya çıkmak.

- Eylem zarfı: apar topar hazırlandı, zar zor konuştu.

- Türeme zarfı -şa, -şe, -day, -dey, -siz, -sız ekler alır: erkekçe *küresüw* “erkek gibi güreşmek”, barınşa *jasaw* “mümkün oldukça yapmak”, *baladay quwanuw* “çocuk gibi mutlu olmak”, *orınsız söylew* “yerli yersiz konuşmak”.

ii. Yansıma kelimeler. Yansıma kelimeler tamlanan olarak kullanılır: şırıl şırıl aktı, fokur fokur kaynadı.

iii. Zarf-fiil. Eylemin nasıl yapıldığını, mekânını, zamanını belirtir. Tamlanan unsura -ıp, -ip, -p, -a, -e, -i, -galı, -geli ekleri bağlanır: uşıp *туруw* “uçup durmak”, mülğip *tuñdaw* “uyku sersemi dinlemek”, külye *qaradı* “gülerek baktı”, al-galı *jatur* “alacak”.

iv. Sıfat. Miktar, biçim, duygu ve hissi belirtmek için kullanılır: iyi konuştu, uzun kes.

v. Sayı. Fiilin sayı bakımından niteler ve *ryet* “kere, defa”, *yesye* “kat” kelimelerle bağlanır: üç ret keldi “üç kere geldi”, eki ese berdi “iki kat fazla verdi”. Ay, saat, kilometre gibi kelimelerle birleşik sayı kelime grubu oluşur: *eki ay iz-dyedi* “iki ay aradı”, *üş kilometr jügirdi* “üç kilometre koştu”.

vi. İsim: *agaş kesüw* “ağaç kesmek”, *sıylıq berüw* “hediye vermek”.

b. *Meñgerüw* kelime grubu: isimler yönelme, belirtme, bulunma, çıkma, vasıta hâli ekleri alarak fiillerle bağlanır.

- Yönelme hâli ekli kelime grubu: ormanğa *ketüw* “ormana gitmek”, balağa *berüw* “çocuğa vermek”, *myektyepkye kyelüw* “okula gelmek”.

- Belirtme hâli ekli kelime grubu: kölikti *juu* “arabayı yıkamak”, *tyeryezyeni aşuw* “pencereyi açmak”, *maldı bawızdaw* “hayvanı kesmek”.

- Bulunma hâli ekli kelime grubu: *küreste jeñüw* “güreşte kazanmak”, *oyda saqtaw* “akılda tutmak”.

- Çıkış hâli ekli kelime grubu: *üklyendyerdyen üirenüw* “büyüklerden öğrenmek”, *dosınan suraw* “arkadaşına sormak”.

- Vasıta hâli ekli kelime grubu: *otpyen oynaw* “ateşle oynamak”, *kamıspyen jabuw* “kamuşla örtmek”.

c. Edatlı kelime grubu *değın, kadar, yaklaşık, beter, beraber, beri, önü, arkası, yanı* gibi kelimeler kullanarak fiille bağlanır: *üigye dyeyin jürdik* “eve kadar yürüdük”, *jawga kars turuw* “düşmana karşı durmak”, *yesiktiñ artına saqtaw* “kapının arkasına saklamak”. (Balakayev ve Sayrambayev, 1997: 42-98)

2.1.2. İsim Tamlaması

2.1.2.1. Türkiye Türkçesinde İsim Tamlaması

“İyelik bağlantısı ile birbirine bağlanmış iki veya daha çok isimden oluşan tamlamadır. Türkçede isim tamlaması, ilgi hali eki almış tamlayan görevindeki bir ismin, iyelik eki almış tamlanan görevindeki bir isimle tek bir kavrama karşılık olacak şekilde birleşmesi ile kurulur ve belirli isim tamlaması adını alır.” (Korkmaz, 1992: 90)

Raşıit Keskin “Aralarında anlamca ilgili bulunan en az iki ismin oluşturduğu kelime grubuna “isim tamlaması” denir. İsim tamlamalarında birinci unsur “tamlayan”, ikinci unsur “tamlanan”dır. Tamlayan, tamlananın anlamını çeşitli yönlerden tamamlar.” diye nitelemiştir. (Keskin, 2003: 167)

Muharrem Ergin ise isim tamlamasını iki isim unsurunun birleşmesinden oluşan kelime grubu diyerek “Bir ismin manasının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır. Bir nesnenin başka bir nesnenin parçası olduğunu, bir nesnenin başka bir nesneye ait bulunduğunu veya bir nesnenin başka bir nesne ile tamamlandığını ifade etmek için bu kelime gurubuna başvurulur.” şeklinde belirtmektedir. (Ergin, 2007: 515)

Tahsin Banguoğlu isim tamlaması için adtakımı terimini kullanarak “...kimin veya kim hâlindeki bir ada iyelik eki almış bir adın gelmesiyle ortaya çıkan kelime kelime öbeğine ad takımı deriz (ağacın dalı / ağaç dalı).” diye açıklamaktadır. (Banguoğlu, 1974: 331)

Haydar Ediskun’e göre isim tamlaması “İki isim arasında iyelik ilgisi kurmak amacıyla oluşturulan takıma isim takımı deriz.” şeklindedir. (Ediskun, 1999: 114)

2.1.2.2. Kazak Türkçesinde İsim Tamlaması

İsim Tamlamaları, Kazak Türkçesinde *matasuw* başlığı altında ele alınmaktadır.

“Kelime gruplarının bağlanma şekillerinden bir türü *matasuw*’dır, ilk unsur ilgi hâli eki alır ve ikinci unsur iyelik eki alır. Bazen ilk unsur ilgi hâli eki almaz: *köktyemniñ awası* baharın havası, *köktyem awası* bahar havası, *äkyemniñ mülki* babanın mülkü, *äkye mülkü* baba mülkü.” (Bekturov, 2006: 173-175)

Nagima İlyasova “Kelime grubun yapısal niteliğine göre *matasuw* şeklinde *myeniñ kitabım* (benim kitabım), *Janardıñ aitqanı* (Janar’ın söyledikleri) örneğinde ilk unsuru tamlayan ikinci unsuru ise tamlanandır.” olarak belirtmektedir. (İlyasova, 2009: 24)

Kelime grubunun *matasuw* şeklinde bazen *biz*, *siz* gibi zamirler ilgi hâli eki aldığındaki onunla bağlanan ikinci unsur eksiz bağlanır: *bizdiñ awıl* (bizim köy), *sizdiñ myektyep* (sizin okul). *Matasuw* kelime grubunda tamlanan ögesi isim, sıfat, sayı, sıfat fiilden oluşmaktadır.

“İsim: *Myeniñ joldasım* (benim eşim), *üidiñ yesigi* (evin kapısı). Sıfat: *myeniñ akıldım* (benim akıllı kızım), *awıldıñ ülkdıyeri* (köyün büyükleri). Sayı: *balalardıñ byesyewi* (çocukların beş tanesi), *jüzdiñ jartısı* (yüzün yarısı). Sıfat fiil: *syeniñ aitqanıñ* (senin söylediklerin), *okuwşınıñ jazğanı* (öğrencinin yazdıkları)” (Balakayev ve Sayrambayev, 1997: 42- 98)

2.1.2.3. İsim Tamlamasının Karşılaştırılması

1. Türkiye Türkçesindeki isim tamlaması terimiyle tam olarak örtüşen bir terim Kazak Türkçesinde bulunmamaktadır.

2. Türkiye Türkçesinde isim tamlaması Kazak Türkçesinde *matasuw* başlığı altında ele alınmaktadır.

3. Kazak Türkçesinde yapılan çalışmalarda *matasuw* kavramı tam olarak Türkiye Türkçesindeki isim tamlaması kavramını karşılamaz. Kazak Türkçesindeki *matasuw* kelime grubunun bağlanma şeklinin ismidir.

4. Türkiye Türkçesinde isim tamlaması belirtili ve belirtisiz olarak ikiye ayrıldığı gibi Kazak Türkçesinde öyle bir sınıflandırma yoktur ama Türkiye Türkçesinde olduğu gibi oluşumu aynı yapıya dayanır.

5. Her iki lehçede de isim tamlaması iki isim unsurundan oluşmaktadır ve birinci unsur tamlayan ise ikinci unsur tamlanandır.

6. Her iki lehçede de ilk unsur ilgi hâli eki alır ve ikinci unsur iyelik eki alır. İlgi hâlinde olan tamlayan ekli ve eksiz olabilir.

7. Kazak Türkçesinde tamlanan ögesi isim, sıfat, sayı, sıfat fiilden oluşmaktadır.

2.1.2.1.1. Türkiye Türkçesinde Belirtili İsim Tamlaması

“Birinci unsuru ilgi hâli eki taşıyan isim tamlaması *belirtili isim tamlamasıdır*. Belirtili isim tamlaması *tamlayan+ilgi eki+tamlanan+iyelik eki* yapısında olan tamlamadır ve belirli bir varlığı bildirir. Bu belirliliği sağlayan tamlayanın aldığı ilgi ekidir.” (Karahana, 2010: 42-44)

Mazhar Kükey ise “Tamlayanı ekli genitif durumunda bulunan; yani, tamlayanı ve tamlananı ek almış ad tamlamasına belirtili tamlama denir” şeklinde belirtmektedir. (Kükey, 1975: 14)

2.1.2.2.1. Kazak Türkçesinde Belirtili İsim Tamlaması

Belirli isim tamlaması Türkiye Türkçesindeki gibi Kazak Türkçesinde de yapı bakımından aynıdır ancak ekler farklıdır. İlgili ekleri: *nıñ, niñ, dıñ, diñ, tıñ, tiñ* şeklindedir. İkinci teklik ve ikinci çokluk şahıslarda sonu -ñ'li olarak kullanılmaktadır.

Kazak Türkçesinde de tamlayan ve tamlanan unsuru kelime grubu şeklinde bulunabilir. *Biz, siz* gibi zamirler ilgili hâli eki aldığı anda onunla bağlanan ikinci unsur eksiz bağlanır: *bizdiñ awıl* “bizim köy”, *sizdiñ myektyep* “sizin okul”.

2.1.2.4. Belirtili İsim Tamlamasının Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesinde belirtili isim tamlaması adlı sınıflandırma yoktur ama Türkiye Türkçesinde olduğu gibi oluşumu aynı yapıya dayanır.

2. Her iki lehçede de ilk unsur ilgili hâli eki alır ve ikinci unsur iyelik eki alır.

3. Her iki lehçede de tamlayan ve tamlanan yer değiştirebilir.

4. Her iki lehçede de tamlayan ve tamlanan arasına başka bir unsur girebilir.

5. Her iki lehçede de tamlayan unsurunda bulunan ilgili hâli ekinin ikiden fazla tekrarlanabilir.

Metinden örnek cümleler:

- *Osı myezyettye kyiz üydiñ (ty) / yesigi (tn)* ayqara aşılıp, işkye qalmaq Jambın kyelip kirdi. (Tam o anda *yurdun kapısı* sonuna kadar açılıp içeriye elinde ahşap kabızlı mavzeri ve kısık gözleriyle gülümseyen Kalmık Jambın giriverdi.) (KBTT, 158)

- *Ölip qaldı... - dyedi qara torı, byezyew byet, tapaltaq qasapşı torğawıt qan-qan kyezdiginiñ (ty) / uşı (tn)* dirildyep. (“Öldü” dedi tuttuğu kanlı *hançerin ucu* titreyen esmer, yüzü sivilceli, kısa boylu, asıl mesleği kasap olan nöbetçi.) (KBTT, 161)

- *Aqımyettiñ (ty) / aq tüyyelyeri (tn)* atanğan dăripti janıwarlar. (O hayvanlar *Akımbet'in ak develeri* ismini almıştı.) (KBTT, 164)

- *Orıs läpkyelyeriniñ (ty) / baylığı (tn)* – ayaq-tabaq qana yemyes. (Rus *dükkânlarının zenginliği* sadece yemek takımlarından değil.) (KBTT, 169)

- *Iyx-Xuwryedye otırğan boğdıxanniñ (ty) / uyqısı (tn)* buzıldı. (İh-Hure'deki gerçek Bogdı-Han geceleri uyuyamaz hale gelmişti.) (KBTT, 210)

• Myen... yel uydı, *qarañğı tünniñ (ty) / bir uwağı (tn)*, oñaşa, öz üymdye, jumıs kabınyetim, jazuw stolımnıñ basında... (Ben... millet uyuyor, *gecenin bir saati* tek başıma kendi evimde, çalışma odasının masasında...) (KBTT, 156)

• Orniqtı, aynalama kryeslommyen bityew burılıp, arqamda, *kitap söryelyeri-niñ (ty) / tap-taza şınısı (tn)* astınan myeyirlyenye qarap turğan Abay atamnan myed-yet suradım. (Dayanıklı döner sandalyemle arkama dönüp *kitaplığın tertemiz camının* altından bana şefkatle bakan Abay atamdan yardım istedim.) (KBTT, 156)

• Bul kyezdye jon-arqadan bastap tiridyey soyılıp jatqan *müskinniñ (ty) / dawsı (tn)* müldye öşkyen, äldye qırıl, äldye sırlı ğana qılıp yedi. (Tam o anda sırtından başlayıp diri diri derisi yüzülen *zavallının sesi* de tamamen kesildi, sadece hırıltı ya da küçücük bir homurtu kalmıştı.) (KBTT, 164)

• ...Ämirsananiñ qayta tilirlgyen süldyesi tuwralı baytaq *Moñğol yeliniñ (ty) / batısı myen şığısı, tüstigi myen tyeristigi (tn)*... (Fakat daha o gelmeden, eski Emirsana'nın tekrar dirildiği hakkındaki haberler, devasa *Moğol ülkesinin batısı, doğusu, güneyi, kuzeyi_ve...*) (KBTT, 166)

• "...Mäñgilik Ömir darağının qasıyyetti japırağın jyegyen Ja-lama, sol *Ämir-sananiñ (ty) / tuwğan şöbyyeyesi (tn)* bolam! (Ağacı'nın kutsal yaprağından yemiş, *Emirsana'nın öz torununun torunu* oluyorum!) (KBTT, 171)

• *Xutuxtı Ja-lamaniñ (ty) / jarlığı (tn)* boyınşa, qonısın tastap, işkye qaray köşüw kyeryek yekyen. (*Ja-Lama'nın emriyle* yaşadıkları bölgeyi bırakıp, iç bölge-lere doğru göçmeleri gerektiğini de söylemek için gelmişlerdi.) (KBTT, 198)

• Şyerüwgye ilyesye almağan *käri-qurtañniñ (ty) / jarası (tn)* jyeñil. (Göçe ayak uyduramayan yaşlılar için durum o kadar da zor değildi.) (KBTT, 201)

• Bäriniñ bolmasa da, *birazınıñ (ty) / qulağı (tn)* şort kyesilgyen. (Çoğunlu-ğunu Kazakların oluşturduğu bu kölelerin kim olduklarının belli olması için kulakları kesilmişti.) (KBTT, 204)

2.1.2.1.2. Türkiye Türkçesinde Belirtisiz İsim Tamlaması

“Birinci unsurunda ilgi hâli eki bulunmayan isim tamlaması, belirtisiz isim tamlamasıdır. Belirtisiz isim tamlamasında tamlayan ve tamlanan yer değiştirmez. Tamlayan ve tamlanan arasına başka bir unsur giremez.” (Karahan, 2010: 44)

2.1.2.2.2. Kazak Türkçesinde Belirtisiz İsim Tamlaması

Kazak Türkçesinde belirtisiz isim tamlaması adlı sınıflandırma yoktur ama Türkiye Türkçesinde olduğu gibi oluşumu aynı yapıya dayanır.

2.1.2.5. Belirtisiz İsim Tamlamasının Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesinde belirtisiz isim tamlaması adlı sınıflandırma yoktur ama Türkiye Türkçesinde olduğu gibi oluşumu aynı yapıya dayanır.

2. Her iki lehçede de tamlayan unsurunda ilgi hâli bulunmaz.

3. Her iki lehçede de tamlayan ve tamlanan arasına başka bir unsur giremez.

4. Her iki lehçede de tamlanan 3. kişi iyelik eki almaktadır.

5. Her iki lehçede de tamlayan ve tamlanan yer değiştirmez.

Metinden örnek cümleler:

- Qobda qalası da, *Üläsüwtay (ty) / byekinisi (tn)* sıyyaqtı, budan yeki jüz jıl burın... ornatılğan qamal yedi. (...Kobda şehri de *Ulasutai Kalesi* gibi bozkırın kalbinde kurulmuştu.) (KBTT, 188)

- Üläsutaydağı byeybit qawım, yağnıy otarşı, kyelginşi jurttıñ amandıq, tınıştıñın qamtamasız yetyetin arnayı jasaq bar – qaruwlı üş jüz *qıtay (ty) / äskyeri (tn)*. (Ulasutai'daki barışçıl kolonyalist topluluğun ve şehre gelen insanların refah ve huzurunu sağlayan silahlı üç yüz *Çin askerinden* oluşan özel bir ekip vardı.) (KBTT, 167)

- Sirä, *Ryesyey (ty) / bodanı (tn)*. (Büyük olasılıkla *Rus mandası* altında yetişmiş.) (KBTT, 176)

- *Jurt (ty) / nazarı (tn)* Dürbit xanınıñ sol jaq tizyesin basa, nıq otırğan byeytanıs kisigye awdı. (*Herkesin dikkati* Dürbit Han'ın sol dizine elini koymuş olan bir yabancıya kesildi.) (KBTT, 178)

- Üläsüwtay – *qıtay (ty) / qalası (tn)* yedi. (Ulasutai bir *Çin şehri* idi) (KBTT, 167)

- *Orıs (ty) / bodanı (tn)* yekyeni kümänsiz bolsa, arnayı küzyetpyen Ryesyeygye şyeginye ötkizilsin. (Aylar sonra bir karar çıkmış ve müttefik olduğu şüphesiz olan bu şahsın Rus topraklarına iade edilmesine karar verilmiş.) (KBTT, 177)

2.1.2.6. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre İsim Tamlaması

1. Tamlayanı Sıfat Tamlaması Olan İsim Tamlaması

- Ölip qaldı... - dyedi qara torı, byezew byet, tapaltaq qasapşı torğawıt *qan-qan kyezdiginiñ (ty) / uşı (tn)* dirildyep. (“Öldü” dedi tuttuğu *kanlı hançerin ucu* titreyen esmer, yüzü sivilceli, kısa boylu, asıl mesleği kasap olan nöbetçi.) (KBTT, 161)

- Myen... yel uyqıda, *qarañğı tünniñ (ty) / bir uwağı (tn)*, oñaşa, öz üyimdye, jumıs kabınyetim, jazuw stolımnıñ basında... (Ben... millet uyuyor, *gecenin bir saati* tek başıma kendi evimde, çalışma odasının masasında...) (KBTT, 156)

- Biraq *tuwısqan orıstıñ (ty) / jyeñimpaz äskyeri (tn)* qaşan kyelyedi dyep qarap otıruwğa bolmaydı. (Ama *Rus dostlarımızın muzaffer askerleri* acaba ne zaman gelecek diyerek de hiçbir şey yapmadan boş boş oturmamalıyız.) (KBTT, 171)

- Kündyelikti ömirdye asa bıyyazı minyezimyen tanılğan *jas batırdıñ (ty) / öñi (tn)* älyem-tapıraq. (Günlük hayatta narin yapısıyla tanınan *genç kahramanın yüz ifadesi* sert ve soğuktu.) (KBTT, 192)

- ... qarağay duwalmyen qorşalğan, iştye *sarı dinniñ (ty) / putxanası (tn)*... (Çin mimarisine uygun olarak yapılmış büyük ve geniş saraylar ve *sarı dinin tapınağı*) (KBTT, 182)

- Özin osı öriskye şığarğan qamqorşısı äri *Batıs ölkyleneñ (ty) / yeñ biyik ökili (tn)* Jalxandzı-gyegyengye qozı basınday bityew jambı tartqan. (Kendisini bu yolda hep destekleyen *Batı bölgesinin koruyucusu ve en yüksek temsilcisi* Jalhandzı-Gegen’e kuzu başı büyüklüğünde bitey cambı “altın” verdi.) (KBTT, 195)

2. Tamlananı Sıfat Tamlaması Olan İsim Tamlaması

- Özin osı öriskye şığarğan qamqorşısı äri *Batıs ölkyleneñ (ty) / yeñ biyik ökili (tn)* Jalxandzı-gyegyengye qozı basınday bityew jambı tartqan. (Kendisini bu yolda hep destekleyen *Batı bölgesinin koruyucusu ve en yüksek temsilcisi* Jalhandzı-Gegen’e kuzu başı büyüklüğünde bitey cambı (altın) verdi.) (KBTT, 195)

- Biraq *tuwısqan orıstıñ (ty) / jyeñimpaz äskyeri (tn)* qaşan kyelyedi dyep qarap otıruwğa bolmaydı. (Ama *Rus dostlarımızın muzaffer askerleri* acaba ne zaman gelecek diyerek de hiçbir şey yapmadan boş boş oturmamalıyız.) (KBTT, 171)

- *Sarı dinniñ (ty) / adal sopıları (tn)* – bilimdar lamalardı malşı-jalşıdan byet-
yer qorladı. (Bu kadarıyla kalsa iyi, sarı din adamlarına çobanın bile yapmayacağı
kadar eziyet etti.) (KBTT, 217)

- ...qolbasıları – budan soñğı zamandarda *moñğol jurtınıñ (ty) / ulttıq batırları (tn)* därejyesinde ardaqtalğan Dämdinsüryen myen Maqsırjap bolıp şıqtı. (Halha-
lar'ın komutanları Damdinsuren ve Maksırjap son zamanlarda *Moğol halkının ulusal batırları* mertebesine ulaşmıştı.) (KBTT,189)

- ...*azamat soğısınıñ (ty) / aytıwlı batırı (tn)* Xarıy Kanukov Üläsüwtayğa äskyeriy komyendant bolıp tağayındalğan. (...*İç Savaşın ünlü bir kahramanı* olan Harti Kanukov, Ulasutai'nin askeri komutanlığına atanmıştı.) (KBTT, 240)

- *Qamaldıñ (ty) / äskyeriy komyendantı (tn)* orıs, ondağı nyegizgi qaruwlı küş – arnayı jasaq ta orıstiki. (*Kalenin askeri komutanı* Rus, ana silahlı kuvvet ise Rus özel kuvvetleriydi.) (KBTT, 228)

3. Tamlayanı Bağlama Grubu Olan İsim Tamlaması

- ...*Üläsutay qalasınıñ jänje bükil ulıstıñ (ty) / birdyen-bir ämirşisi (tn)* dzän – dzünniñ sarayı. (*Ulasutai şehrinin ve tüm ulusun biricik hükümdarı*, Çin'in askeri valisi Dzan-Dzun'un sarayı...) (KBTT, 167)

- Ja-Lamanıñ aqırğan *ayqayı myen qamşınıñ (ty) / sart-surt dıbısı (tn)* qatar şıqtı. (Ja-Lama'nın çığılıyla *kamçısının sesi* aynı anda patladı.) (KBTT, 219)

- *Ja-lamanıñ ortalıq qonısı Münjik pyen orısqa qarağan Qobdanıñ (ty) / arası (tn)* – jüz on şaqırım. (Ja-Lama'nın yerleşim merkezi Müncük ile Rus mahkûm Kobda arasındaki mesafe yüz on kilometredir.) (KBTT, 229)

4. Tamlananı Bağlama Grubu Olan İsim Tamlaması

- Sol *maldıñ (ty) / jüni myen tyerisi (tn)*. (...göçmenlerin hayvanlarını, yününü ve derileri karşılığında alışverişlerini tamamlıyorlardı.) (KBTT, 169)

- ...Ämirsananıñ qayta tilirlgyen süldyesi tuwralı baytaq *Moñğol yeliniñ (ty) / batısı myen şığısı, tüstigi myen tyeristigi (tn)*... (Fakat daha o gelmeden, eski Emirsana'nın tekrar dirildiği hakkındaki haberler, devasa *Moğol ülkesinin batısı, doğusu, güneyi, kuzeyi* ve...) (KBTT, 166)

- Dabıl tayağı – *kisiniñ (ty) / äldye qabırğası, äldye toqpaş jiligi (tn)*. (Davulun tokmağı da insan kaburgası veya kaval kemiğindendi) (KBTT, 191)

• *Xutuxtı-noyan Ja-lamaniñ (ty) / yebi myen küşi (tn)* kâmil jyetyer yedi. (Hutuhtu-Noyan-Ja-Lama'nın kudretinin yeteceği kesindi.) (KBTT, 192)

2.1.2.7. Cümledeki Görevine Göre İsim Tamlaması

1. Özne Olarak Görev Yapması

• *Oristiñ aq patşası* – älyemdyegi yeñ qudıryetti ämirşi. (Dünyanın en kudretli hükümdarı *Rusların Ak Çarı...*) (KBTT, 171)

• *Sarı dinniñ adal sopıları* – bilimdar lamalardı malşı-jalşıdan byetyer qorladı. (Bu kadarıyla kalsa iyi, sarı din adamlarına çobanın bile yapmayacağı kadar eziyet etti.) (KBTT, 217)

• *Jurt nazarı* Dürbit xanınıñ sol jaq tizyesin basa, nıq otırğan byeytanıs kisigye awdı. (*Herkesin dikkati* Dürbit Han'ın sol dizine elini koymuş olan bir yabancıya ke-sildi.) (KBTT, 178)

• Sodan oray, *Ja-lamaniñ mol baylığı* tärkigye tüsip, tizimgye alınadı. (*Ja-Lama'nın servetine* el konuldu ve listelendi.) (KBTT, 230)

• *Äytpyesye babanıñ bar tüyyesi* appaq bolıp şığar yedi. (Yoksa *Akımbet'in babasının tüm develeri* bembeyaz olurdu.) (KBTT, 165)

• *Xutuxı-lamaniñ ğıybadat tulunı* minsiz boluwğa tiyis. (*Hutuhtu-Lama'nın seccadesi* kusursuz olmalıydı.) (KBTT, 224)

• Sol *sumdıqtardıñ yeñ kyeryemyeti* – tiridyey soyılğan adam tyerisi. (Bu *deh-şetin içerisinde en şaşırtıcısı*, canlı canlı katledilen bir adamın derisidir.) (KBTT, 231)

• *Pyetirbordiñ naqtı ruqsatı* kyelip jyetti. (Petersburg'tan izin belgesi geldi.) (KBTT, 224)

• *Qurultaydıñ soñı* jalpı-xalıqtıq üş kündik oyun-toyğa ulastı. (Kurultay büyük bir kutlama ile sona erdi.) (KBTT, 210)

2. Yüklem Olarak Görev Yapması

• *Bul – bar pälyeniñ bası ğana.* (Bu başımıza gelecek olan büyük bir *belanın sadece başlangıcı*.) (KBTT, 170)

• *Tübi – bas süyyektiñ töbyesi yedi.* (Alt kısmı ise insan kafatasından yapılmıştı) (KBTT, 191)

- Al tös – *tülkiniň boğı*. (Rüya tilkinin bokudur.) (KBTT, 213)
- Qubulğan – qayta tuwğan *Ämirsananiň bügingi tiri byeynyesi*. (Tekrar ete kemiğe bürünmüş, yeniden doğmuş *Emirsana'nın bugünkü diri görünüşü*.) (KBTT, 167)
- Sol sumdıqtardıñ yeñ kyeryemyeti – tiridyey soyılğan *adam tyerisi*. (Bu dehşetin içerisinde en şaşırtıcısı, canlı canlı katledilen bir *adamın derisidir*.) (KBTT, 231)
- Arat – *moñğoldıñ malşı şaruwası*. (Arat - Moğol köylü çobanı.) (KBTT, 152)
- Bul Qazaq – *qasqırdıñ aǵayını*. (Bu Kazak – kurdun akrabası.) (KBTT, 162)

3. Nesne Olarak Görev Yapması

- *Bizdiñ jurttı* äskyer önyerinye üyryetyedi. (Bu askerler bizim insanlarımıza muharebe sanatını öğretecek.) (KBTT, 182)
- Kopyetskiyydiñ äldye nyemyeryesi, äldye şöbyeryesi *bizdiñ tuluptı* Çyex ryepuwbliyakasınıñ astanası Praganıñ qaq törindye turğan Ulttıq muwzyeygye tabıs yetkyen. (Kopetskiy'in ya torunu ya da torunun çocuğu *bizim bedeni* Çek Cumhuriyetinin başkenti Prag'ın tam merkezinde olan Milli müzeye teslim etmiş.) (KBTT, 253)
- Yegyer äldyeqalay sızat tösye qalsa... *öziñniñ tyeriñdi* tiridyey sıpırtam. (Eğer küçücük bir lekelenme dahi olursa... *senin derini* canlı canlı yüzerim.) (KBTT, 227)
- *Basqnuñ bärin* jıyıp qoyǵanda, osı bir qılmıstı, qıyyalıy maqsatınıñ özi jyetip jatır. (Daha fazla bir bilgi vermeye gerek yok.) (KBTT, 223)
- Syen *myeniñ üzilgyen ömirimdi* jalǵadıñ. (Sen *benim bitmiş olan hayatımı* renklendirdin.) (KBTT, 220)
- Yeldiñ birinşi basşısı, *jaña boǵdaniñ biyligin* küşyeytuw üşin qajyetti şaralar byelgilyendi. (*Ülkenin yeni yöneticisi hükümdarlığını* güçlendirmek adına yeni kararlar aldırdı.) (KBTT, 210)
- - Onda myen däl osı qazir mına *syeniñ artuñdı* turgizip qoyıp dürye salatı-nımdı bilyemisiñ? – dyeydi. (O zaman tam şuanda *senin sırtını* kanatana kadar kırbaçlatacağımı da biliyor musun?" dedi.) (KBTT, 173)

- *Bizdiñ jurttı* äskyer önyerinye üyryetyedi. (Bu askerler bizim insanlarımıza muharebe sanatını öğretecek.) (KBTT, 182)

4. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

- Mol suvly Mäjin-şan – *Sırtqı Moñğoldıñ tüstik-batıs tarabınan* Qıtayğa ötyetin, qajyet dyesyeniz, qıyyalay tartıp Tiybyetkye byet tüzyeytin ülkyen kyerüwyen jolındağı ayal byekyet. (Majin-Şan - *Dış Moğolistan'ın kuzeybatı kesiminden* Çin'e akan bu nehir aynı zamanda Tibet'e de giden büyük bir kervan yoludur.) (KBTT, 235)

- Aqımyettiñ özi bolmasa da, közi. Kökbawır tawdıñ yetyegindygi *qorjın-köldiñ başında* älsiryep jatqan jyerindy eolimnyen qutqardı. (Kim daha yakın bilinmez ama bu Kazağın kendisi Akımbet olmasa da Kokbauır Dağı'nın eteğindeki *Korjynkol'un başında* onu ölümden kurtaran yaverdi.) (KBTT, 238)

- Sanasızdar... Jaña ökimyet, jaña tärtpiti közdyerimyen körgyen soñ, yertyelikyeş olar da *bizdiñ qatarımızğa* qosıladı. (Bilinçsizler... Er ya da geç yeni hükümeti, yeni düzeni gördükten sonra bize katılacaklardır.) (KBTT, 245)

- Qıyyan-dala *bizdiñ iyelikkye* köşti – Qırımyen qosa. (Bozkır, zengin Sibirya, Tungus ülkesi, Oral dağlarından Büyük Okyanusa kadar, Kırım, Tüm Kafkasya'dan Türk sınırına kadar ve Kırgız-Kaysak “Kazak” toprakları tamamen bizim oldu) (KBTT, 222)

5. Zarf Olarak Görev Yapması

- *Yel-jurtınıñ qamı üşin*. (Eş dostun iyiliği için) (KBTT, 166)

- Jänye osı byeyqam *jurttıñ byeybit qonısı arqılı* jalğasıp otırğan yeki alpawıttıñ özara kötyermeye sawdası tağı bar. (Ayrıca bu kaygısız *insanların barış içinde yerleşimi sayesinde* bu iki büyük ülke arasında devam eden toptan bir ticaret de vardı.) (KBTT, 169)

- *Yelimizdiñ yerkindigi, jurtımızdıñ dyerbyestigi üşin* küryes jolında myert boldı. (Emirsana sizleri yabancılardan eziyetinden kurtarma yolunda hayatını feda etti.) (KBTT, 171)

- Qobda soğısına dayındıq kyezindy iygilikti qızımyet atqarğanı ras, biraq... bəri dye özi üşin, *öziniñ ataq-märtyebyesi üşin*. (Kobda savaşında iyi bir iş ortaya

koyduğu yadsınamaz bir gerçektir ama bunların hepsini kendisi için, *kendi adını* daha da çok duyurmak uğruna yaptı.) (KBTT, 217)

2.1.3. Sıfat Tamlaması

2.1.3.1. Türkiye Türkçesinde Sıfat Tamlaması

Leyla Karahan “Bir isim unsurunun bir sıfat unsuruyla nitelendiği veya belirtildiği kelime grubudur.” şeklinde tanımlamaktadır. (Karahan, 2010: 48)

Muharrem Ergin ise “Sıfat tamlaması bir sıfat unsuru ile isim unsurunun meydana getirdikleri kelime grubudur. Sıfat unsuru isim unsurunu vasıflandırmak veya belirtmek için getirilir. Sıfat tamlayan, yardımcı, isim tamlanan, asıl unsurdur. Sıfat tamlaması eksiz bir birleşmedir.” diye açıklamaktadır. (Ergin, 2007: 514)

Tahir Nejat Gencan sıfat tamlamasını “Bir ismin sıfatla tamlanmasından ibaret olan söz öbeğine sıfat takımı denir” şeklinde nitelemektedir. (Gencan, 1974: 96)

Tahsin Banguoğlu sıfattakımı terimini kullanarak “Sıfat hiç bir ek almaksızın vasıfladığı veya belirlediği adın önüne gelerek onunla bir takım teşkil eder. Buna sıfattakımı adını veririz.” diye belirtmektedir. (Banguoğlu, 1974: 342)

2.1.3.2. Kazak Türkçesinde Sıfat Tamlaması

Kazak Türkçesinde asıl sıfat tamlaması diye ele alınan sıfatlar *sın yesimdi tirk-yestyer* “sıfat ile kurulan kelime grupları” başlığı altında incelenmektedir. Yapısal olarak Kazak Türkçesinde farklılık yoktur.

Kazak Türkçesinde kelime grupları unsurlarının birbiriyle bağlanmasına göre aşağıdaki gruplara ayrılır. Birinci grup isimle yapılan kelime gruplarıdır.

“1. İsimle yapılan kelime gruplarında tamlayan unsuru her zaman bir isimdir. a) *Qabısuw* kelime grupları. *Qabısuw* kelime gruplarının unsurları dilbilgisi kurallarına göre sıralanır. Unsurlardan bir tanesi sıfattır. Sıfat: “yüksek dağ, ilginç hayat, tembel çocuk.” (Balakayev ve Sayrambayev, 1997: 44)

İkinci grup ise fiille yapılan kelime gruplarıdır.

“2. Fiille yapılan kelime grupların tamlayan unsuru her zaman bir fiildir. *Qabısuw* kelime grupları: Tamlanan unsurunun biri sıfattır. Sıfat. Miktar, biçim, duygu ve hissi belirtmek için kullanılır: “iyi konuştu, uzun kes.” (Balakayev ve Sayrambayev, 1997: 69)

2.1.3.3. Sıfat Tamlamasının Karşılaştırılması

1. Türkiye Türkçesinde tamlayan önde, tamlanan unsur ise sonda bulunurken, Kazak Türkçesinde tamlanan önde, tamlayan ise sonda bulunur.

2. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde sıfat tamlaması isimden ve fiilden oluşur.

3. Her iki lehçede de sıfat tamlamasında isim sonda bulunur, sıfat ismin önünde yer alarak ismi tamamlar.

4. Her iki lehçede de sıfat tamlamasında isim ve sıfat unsurları eksiz birleşir.

5. Her iki lehçede de bir sıfat tamlamasında, ismi niteleyen aynı türden birden fazla sıfat unsuru bulunabilir.

6. Her iki lehçede de birden fazla isim unsuru da bir sıfat unsuru ile nitelenebilir.

7. Türkiye Türkçesindeki çalışmalarda bulunan sayı sıfatları kavramı Kazak Türkçesinde *san yesim* altında müstakil bir kelime grubu olarak işlenmektedir.

8. Türkiye Türkçesindeki çalışmalarda bulunan işaret sıfatları ve belgisiz sıfatlar ile kurulmuş sıfat tamlamaları, Kazak Türkçesi çalışmalarında işaret sıfatları *siltew yesimdigi* altında, belgisiz sıfatlar ise *belgisiz yesimdigi* altında incelenmektedir.

Metinden örnek cümleler:

Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde sıfat tamlaması isimden ve fiilden oluşur.

1. İsimle Yapılan Sıfat Tamlaması

- -Arqasına syep! – dyedi asığa basıp, şara tolı untaq *qara (tn) / tuz (ty)* äkyelgyen bādeyndi qatınğa. (Sırtına serp!” dedi aceleyle bir kâse dolusu tozlu *siyah tuzu* getiren sıska bir kadına.) (KBTT, 163)

- Kötyermye satuw, arnayı qoyma, jarıyya dükeyndyer öz aldına, qalanıñ tömyengi yetyeginye *qujınağan ülkyen (tn) / bazar (ty)* bar. (Şehrin alt kısmında toptan satışların yapıldığı, özel depoların olduğu ve tanınmış dükkânların da yer aldığı *çok kalabalık büyük bir pazar* vardı.) (KBTT, 169)

- Oyrat! Tuwması oyrat, bolmısı – *kyeñ (tn) / dala (ty)*, mına baytaq yelimiz. (Oyrat’tır! Doğduğu yer bizim yurdumuz, bu bozkurttur.) (KBTT, 180)

- Köl jağalay qonğan *jalpaq (tn) / jurt (ty)* qosın başşısınıñ awılında qarsıladı. (Göl etrafında yerleşmiş halk, hazırız, biz de atlarımıza binip sizinle geleceğiz diye destek çıkmışlardı.) (KBTT, 186)

- -O-o! – dyedi, yeki yezuwinyen *qızıl ala (tn) / qan (ty)* şaşırıp. (O-ooo!” dedi, iki yanağına da sıçrayan kanlarla.) (KBTT, 175)

- Yağnıy, *yeñ ülkyen (tn) / qudıryet (ty)* – mına özdyeriñ! (Yani *en büyük kudret* – işte kendinizsiniz!) (KBTT, 171)

- Biraq oñaluwı qıyın, *awır (tn) / qaza (ty)*. (Ama toparlanması zor, *ağır bir ölüm.*) (KBTT, 254)

2. Fiille Yapılan Sıfat Tamlaması

- *Tyez (tn) / jyetiñdyer (ty)*, - dyedi qalğan jigittyergye qarap. (Hadi biz gidelim. Çabuk bize yetişsin siz de!” dedi diğer yiğitlere bakarak) (KBTT, 194)

- ...quwşıyıp turğan torğawıttı omırawdan *nıq (tn) / ustadı (ty)*. (... kaygıdan daral gelmiş olan nöbetçiye göğsünden *sıkıca tuttu*) (KBTT, 162)

- Barlıq tapsırma *mültiksiz (tn) / orındaldı (ty)*, - dyedi jarqın jüzbyen. (“Tüm görevler kusursuz yerine getirildi” dedi şen bir yüzle.) (KBTT, 159)

- İyä, qıtaylar ölkemizdiñ ortalığı Qobda qamalında *byerik (tn) / byekinip otır (ty)*. (Evet, Çinliler ülkemizin merkezi olan Kobda Kalesi’nde şu an *hazır bekliyor.*) (KBTT, 180)

- Bul jolı *uzaq (tn) / bögyeldi (ty)*. (Bu sefer acele etmedi.) (KBTT, 186)

2.1.3.3. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Sıfat Tamlaması

1. İsim Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

- Qıtay biyliğindyegi бүkil *Sırtqı Moñğoliyyanıñ (ty) / uyıtqı ortalığı (tn)* yesyepti Iyx-Xuwrye... (Dolayısıyla Çin hükümetine bağlı tüm *Dış Moğolistan’ın merkezi olan İh-Hüre’deki...*) (KBTT, 177)

- Bügingi Ämirsanağa madaqtap bastap, qayta kötyerilgyen *qawımnıñ (ty) / baytaq qonısı (tn)* – Alataw, Joñğar, Jyetisuwğa jalğap, qudıryetti Oyrat ulısınıñ ğajayıp bolaşağın дәiptyegyen. (Bugünün Emirsana’sı olarak kabul edilen Ja-Lama’yı olabildiğince pohpohlayarak başlayan şarkısına Aladağ, Dzungarian, Semir bölgelerinin uçsuz bucaksız enginliğinden de bahsederek devam etti.) (KBTT, 197)

- Däl sol küni *murzanıñ (ty)/ ülkyen bäybişyesi (tn)* düniyye saldı. (Tam o günü *Akımbet'in birinci karısı* vefat oldu) (KBTT, 201)

2. İsim Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

- Bizdiñ *qasıyyetti sarı dinniñ (ty) / yegyesi (tn)* Jabdzun-Damba-lama jaña Moñğol ulısınıñ birdyen-bir ämirşisi – boğdıxan bolıp jarıyyıalandı. (*Kutsal sarı dinimizin sahibi_Jabdzun-Damba-Lama*, yeni Moğol hanedanının tek hükümdarı - Bogduhan ilan edildi.) (KBTT, 180)

- *Qasıyyetti lamaniñ (ty) / tilyegi (tn)* qabıl bolıptı. (Ama sonunda *kutsal Lamanın dileği* gerçekleşmişti.) (KBTT, 238)

- Bul kyezdye xutuxtı-lamaniñ özi bastap, barlıq jurt – märtıyebıyeli jaysañdar altı qanat *aq ordanıñ (ty) / bosağasın (tn)* attağan yedi. (Tam o sırada, Hutuhtu-Lama'nın kendisinden başlayarak bu merasime gelen herkes özel olarak yapılmış *Ak Ordanın (çadır ev) eşiğinden içeri girmişti.*) (KBTT, 195)

2.1.3.4. Cümledeki Görevine Göre Sıfat Tamlaması

1. Özne Olarak Görev Yapması

- Taw asıp, arnay kyelgyen *malşı arat* kündyelikti tırşiligıne oraylas bar qaj-yetin tabar yedi. (Örneğin günlük yaşam ihtiyaçlarını karşılamak için dağları aşıp gelen *Arat çobanları* burada her aradığını bulabilirdi.) (KBTT, 167)

- Al *byeytanıs, märtıyebıyeli qonaq* orta boylı, kyeñ ıyıq, tığız bitimdi, jasamıs şoyın qara. (Yanında ise *tanıdık olmayan seçkin bir konuk*. Orta boylu, geniş omuzlu, koyu tenli, alnı geniş, sanki at tepmiş ya da birisi tarafından dövülmüş gibi kalkık bir burnu vardı.) (KBTT, 178)

- *Aş-arıq jurt* üş kün burın kyelip, jaña tozaqqa üyryenye bastağan ağayınıñ qap tübindye qalğan irimşik, qurtımyen özyek jalğap, qatarğa qosıldı. (Daha önce gelenler yeni gelen Kazaklara ellerinde olan kurt “kurutulmuş peynir” ve benzeri yiyeceklerden ikram etmişlerdi.) (KBTT, 208)

- Alda *ulanğayır istyer* bar.(Önümüzde daha *çok işler* bekler beni.) (KBTT, 222)

2. Yüklemlər Olaraq Görev Yapması

- Jyerdyegi tirşilik – *ölşyem, kyesimi şyektyewli, bayansız, ötpyeli bir myezyet qana yekyen.* (Meğer dünya ölçülü, sınırlı, mutsuzluğa boğulmuş ve geçiymiş.) (KBTT, 226)

- Bar äryekyeti – *bos äwryeşilik.* (Tüm çabaları boşuna gitti.) (KBTT, 226)

- ...quwşyıp turğan torğawıttı omırawdan *nıq ustadı.* (... kaygıdan daral gelmiş olan nöbetçiyi göğsünden sıkıca tuttu) (KBTT, 162)

- Barlıq tapsırma *mültiksiz orındaldı,* - dyedi jarqın jüzbyen. (“Tüm görevler kusursuz yerine getirildi” dedi şen bir yüzle.) (KBTT, 159)

- İyä, qıtaylar ölkemizdiñ ortalığı Qobda qamalında *byerik byekinip otur.* (Evet, Çinliler ülkemizin merkezi olan Kobda Kalesi’nde şu an hazır bekliyor.) (KBTT, 180)

- Bul jolı *uzaq bögyeldi.* (Bu sefer acele etmedi.) (KBTT, 186)

3. Yer Tamlayıcısı Olaraq Görev Yapması

- *Qos qabırğada* jaña ğana sögilgyen, ol da jağal-jağal qan basqan şaqa tyeri qayırıla salbırıp tur. (*İki duvarda* da az önce yüzülen, kana bulanmış çıplak deri bükülerek sarkmış bir şekilde aşağıya doğru sallanıyordu) (KBTT, 163)

- Qaladan qozıköş jyerdye, *tar añğarda* qorşawğa tüskyen gämindyer – uzun sanı jüz yeluwgye tarta jaraqtı äşkyer biri qalmay jyer quştı. (Şehir yakınlarındaki *dar bir vadide* etrafı çevrilen yüz elliye yakın Gamin askerlerinin bir tanesi bile ölümden yakasını kurtaramadı.) (KBTT, 189)

- Dabıl qağılıp, bükil alqap *ıñ-jıñ* dıbıs, *üryeyli üngye* tolı dyeydi. (Davul çalınıp, etrafı *ürkütücü sesler* kapladı.) (KBTT, 190)

- Qızıl qanı *jyez lyegyengye* sawlay quyıldı. (Kızıl kanı *bakır leğene* doğru akıyordu) (KBTT, 190)

- Barlıq azap artta – *qara jyerdye* qaldı. (Tüm yaşadığı zorluklar geride, *kara toprakta* kalmış.) (KBTT, 225)

- Qarağay orman, *biyik tawdan* asıp. (Kobda’nın diğer tarafındaki sessiz orman, büyük dağ ve ufuk çizgisi kızıla bürünmüştü.) (KBTT, 220)

4. Nesne Olarak Görev Yapması

- Tün jamılğan şağın jasaq sırtqı kiyiz üylyer arasınan bögyelissiz ötip, dürk kyelgyen boyı qaq ortadağı *aq ordanı* qorşap alıptı. (Gece vakti dış tarafta kalan çadırlardan herhangi bir engel olmadan küçük bir müfreze geçti ve hemen ortadaki *Be-yaz Orda'yı* kuşattı.) (KBTT, 230)

- Aqımbyet *kyeñ düniyyeni* jalpağınan bastım dyep turğan talpaq qara – özi ölümnyen qutqarıp, qatarğa qosqan. (Akımbet Ja-Lama'yı ölümden kurtardığı o günü hatırladı.) (KBTT, 226)

- Kyelyesi qasapşınıñ *mañızdı şaruwanı* jyerinye jyetkizüwi qajyet. (Sıradaki kasap bu *önemli işi* iyi yapmak zorunda!) (KBTT, 239)

- Xutuxtı-lama iymyek, ötkir pışağın oynata, qatar-qatar, iri, sap-sarı tistyerin körsyetye ırşıyp turıp, *quwis kyewdyeni* qaq jaradı da, tıprılağan, qan-qan jüryekti suwırıp aladı. (Eline keskin bir bıçak alan Hutuhtu-Lama, sarı iri dişlerini gösterir, büyük bir gülümsemeyle önüne getirilmiş korkudan titreyen kurbanın *göğüs kafesini* yırtar ve hala atmakta olan kalbini kaburgalarının arasından çıkarıverirdi.) (KBTT, 238)

- Şyerik Daşı ottı lawlata jaqtı da, tañdı kütpey, uwaqıt ozdırmay, ryevol-yutsıyyalıq qatañ, mañızdı, äri *qurmyetti tapsırmanı* jüzyegye asıruwğa kiristi. (Şyerik Daşı ateşi yaktı ve şafağı beklemeden, gecikmeden *önemli ve onurlu bir görevi* yerine getirmeye başladı.) (KBTT, 248)

5. Zarf Olarak Görev Yapması

- Däl qazır, mına *awmalı-tökpyeli zamanda* alay da, bılay da tolquwı mümkün. (Şu anda, bu *sıkıntılı zamanlarda* çok umut verici olabilir.) (KBTT, 243)

- Al biz öz tarabımızdan bayıptap qarasaq, tulup – burhandı iyitüw, *qasıyyetti duğa üşin* ğana yemyes yekyen. (Fakat biz kendi tarafımızdan dikkatli bakarsak “tulup” sadece *kutsal bir dua* için değil Burhan'ı razı etmek içinmiş tasarlanmış.) (KBTT, 247)

2.1.4. İsim-Fiil Grubu

2.1.4.1. Türkiye Türkçesinde İsim-Fiil Grubu

Zeynep Korkmaz Gramer Terimleri Sözlüğü kitabında isim-fiil terimini “Fiilin isim gibi kullanılması; isim gibi kullanılan fiil. Türkçede -mAk, -mA, -İş, -Uş ekleriyle yapılan üç türlü isim-fiil vardır: anlaş-mak, konuş-mak, tartışmak; alış-ma, tanış + ma, görüş-me; gel-iş, gid-iş, sat-ıř, tut-uş, görün-üş vd.” şeklinde açıklamaktadır. (Korkmaz, 1992: 89)

“Türkiye Türkçesindeki isim-fiil grubu hareket ismi –mA, -mAk, -İş ekleri ile yapılır. Grubun ana unsuru hareket isimdir, genellikle sonda bulunur. Fiile dayalı bütün gruplarda olduğu gibi bu grupta da yüklem görevi yapan hareket isminin anlamı, özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf adı verilen ögelerle tamamlanır.” (Karahan, 2010: 55)

2.1.4.2. Kazak Türkçesinde İsim-Fiil Grubu

İsim-fiil Kazak Türkçesinde –w, -uw, -üw ekleri ile yapılır. Bu eklerle oluşan fiil *tuyıq yetistik* (fiilin belirsiz formu) denir. G. Sızdıkova *Qazirgi Qazaq Tili Morfologyası* adlı eserinde “Bazı *tuyıq yetistik* “fiilin belirsiz formu” kelimeler belirli bir nesnelerin adını belirten isimler hâline gelmiştir. Örneğın *egeüw* “eğedir”, *sabaw* “ince yün çırpma çubuklarıdır.” diye belirtmektedir. (Sızdıkova, 2012: 86)

2.1.4.3. İsim-Fiil Grubunun Karşılaştırılması

1. Türkiye Türkçe isim-fiil kelime grupları içinde incelenirken Kazak Türkçesinde yer verilmemektedir ancak *tuyıq yetistik* olarak ayrı başlık altında karşımıza çıkmaktadır.

2. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde hareket ismi –w, -uw, -üw ekleriyle yapılır.

3. Her iki lehçede de bu grubun ana unsuru sonda bulunmaktadır.

2.1.4.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre İsim-Fiil Grubu

1. İsim Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

- Aqırı, kyez kyelgyen öñi tüzüw, bädıendi äyyeli tösyek saluwğa mindyettıew – *körřiniñ (ty) / şayğa şaqıruwı (tn)* sıyyaqtı üyryenşikti, ädyepki iskye aynalıptı. (Böylece beğendiği güzel kadınları istediği zamanda, istediği saatte aldırta-

rak birlikte olması o kadar normalleşmişti ki sanki komşuları birbirine *çay içmeye çağırıyormuş* kadar basit bir şeye dönüşmüştü.) (KBTT, 207)

- Birşama qawım *Ja-lamanıñ öziniñ (ty) / qarawına (tn)* kyesildi. (Bazıları *Ja-Lama'nın yanına* sevk edildi.) (KBTT, 208)

2. İsim Tamlamasında Tamlayanı Olarak Görev Yapması

- Bükil Batıs öñir – äzirşye ülkyen ulıs quramındağy, biraq özindik *basqaruw (ty) / jüyyesi (tn)* bar dyerbyes ulıs dyep tanıldı. (Kurultaya gelenler Ja-Lama'nın emri altındaki toprakların ve insanların gün geçtikçe sayısının arttığını gördükleri için Ja-Lama'yı İh-Hüre'deki Bogda-Gegen-Jabdzun-Damba-Lama-Hutuhtu ile aynı derecedeki Küçük Bogda olmasına karar verdiler.) (KBTT, 210)

2.1.4.5. Cümledeki Görevine Göre İsim-Fiil Grubu

1. Özne Olarak Görev Yapması

- *Kirpiş quyu, ağaş qulatuw, irgyeni tazartuw* – bir yemyes, qatar-qatar, irk-yes-tirkyes birnyeşye jyerdyegi jappay jumıstar qızuw bastalıp kyetti dyeydi. (*Tuğla döşeme, ağaçların kesilmesi, temellerin temizlenmesi* gibi çalışmalar çoktan başlatılmıştı.) (KBTT, 204)

- *Jarıp saluw* op-oñay. (*Kırmak* kolaydır, bir anlık iş.) (KBTT, 237)

- *Sıltaw tabuw* oñay. (*Bahane bulmak* o kadar kolaydı ki...) (KBTT, 205)

2. Yüklem Olarak Görev Yapması

- Maqsat – Qıtay iyyeligindyegi moñğol şyeginyen *alastaw* yedi. (Amaç, Ja-Lama'yı Çin'e ait Moğol sınırından *çıkartmaktı*.) (KBTT, 177)

3. Nesne Olarak Görev Yapması

- Onda da, kyeyin dye yeşbir *şyektyew* körmyedi. (O zaman da, sonra da hiç durmadı.) (KBTT, 217)

- Budan jıyırma jıl burın arnayı kyelip, yel-jurtqa *qozğaw* salıp, xalqımızğa uran tastap kyetip yedi. (Bundan yirmi sene önce özellikle buraya gelmiş ve halkımızı Çinlilerden kurtaracağını söylemişti.) (KBTT, 197)

- Kimsiñ syen sonşa, mına mağan *toqtaw* salatın?! (Sen kim oluyorsun da beni durdurmaya cüret ediyorsun?) (KBTT, 192)

4. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

- Yel *jaylawğa* jaña jyetkyen. (Akımbet köyü *yaylaya* yeni varmıştı.) (KBTT, 164)
- Oqşaw bölyektyep, jyekye *aydawğa* tapsırdı. (Diğerlerinden ayrı *uzak yere* gönderildi.) (KBTT, 207)
- *Buğawda* ustadı, zındağa saldı. (Tutuklandı ve hapsedildi.) (KBTT, 179)
- Aldağı *asuwdan* jaysız jyel soğadı. (Sıradağların *diğer tarafıdan* ise soğuk bir rüzgâr esiyordu.) (KBTT, 211)
- Koñır Byeldiñ küngyeyindyegi jılı *qıstawdan* asıǵıs kötyerildi. (Konır Bel’in güneyindeki sıcak hava henüz kışlayıp soğumadan alelacele taşınmışlardı.) (KBTT, 164)
- *Baylawdan* bosap, lıp yetip, jyeñil kötyerildi. (İpi çıkarılmış Akımbet yukarıya doğru hafifçe kaldırılarak asılmış) (KBTT, 225)

5. Zarf Olarak Görev Yapması

- Qobda qamalına şabuwl kyezindye utımdı kyeñyes, tiyimdi täsil, naqtı *nusqaw arqılı* jyeñiske bastadı. (Kobda kalesine yapılan saldırı sırasında rasyonel tavsiye, etkili yaklaşım, net *talimatlarla* kazanmaya başladı.) (KBTT, 228)

2.1.5. Sıfat-Fiil Grubu

2.1.5.1. Türkiye Türkçesinde Sıfat-Fiil Grubu

Leyla Karahan “Bir sıfat-fiil ile bu sıfat-fiile bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılar-dan kurulan kelime grubudur.” olarak açıklamaktadır. (Karahan, 2010: 53)

Muharrem Ergin ise “Partisip grubu bir partisiple ona bağlı unsurlardan meydana gelen kelime grubudur.” şeklinde belirtir. (Ergin, 2007: 535)

Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil *-dik, -miş, -An, -r, -Ar, -Ir, -mAz, -AcAk, -AsI* ekleriyle yapılır.

2.1.5.2. Kazak Türkçesinde Sıfat Fiil Grubu

Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil grupları ayrı bir başlık altında bulunursa Kazak Türkçesinde öyle bir sınıflandırma yoktur. Türkiye Türkçesindeki bu grubu Kazak Türkçesinde *yesimşeli tirkyestyer* “sıfat-fiilli gruplar” başlığı altında ele alınmaktadır.

Sıfat fiil grubu fiile *-qan, -kyen, -gan, -gyen, -ar, -yer, -r, -maq, -myek, -baq, -byek, -paq, -pyek, -atın, -yetin, -ıytın, -iytin* ekleri eklenerek oluşur.

2.1.5.3. Sıfat-Fiil Grubunun Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesi çalışmalarında Türkiye Türkçesindeki sıfat-fiil grubu tasnifiyle birebir örtüşen bir sınıflandırma yoktur.

2. Kazak Türkçesinde sıfat-fiil grubu *yesimşeli tirkyestyer* başlığı altında ele alınmaktadır.

3. Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil *-dlk, -mİş, -An, -r, -Ar, -Ir, -mAz, -AcAk, -AsI* ekleriyle yapılırken Kazak Türkçesinde sıfat-fiil *-qan, -ken, -gan, -gen, -ar, -er, -r, -mak, -mek, -bak, -bek, -pak, -pek, -atın, -etin, -ıytın, -iytin* ekleriyle yapılır.

4. Sıfat-fiil grubunun kullanımında Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte grubun büyük oranda benzerlik arz ettiği söylenebilir.

2.1.5.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Sıfat-Fiil Grubu

1. Sıfat Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

• Qasqyr... soydım... Kördim... - dyedi öñi qasqan (tn) / torğawıt (ty) mülde qumıǵıp. (Kurt... Kestim... Gördüm..." dedi yüzü solgunlaşan nöbetçi yutkunarak) (KBTT, 161)

• Bükil Sibirdi, Bayqal öñiri, Qyr Şıǵısqa dyeyin sapalı yetpyen qamtamasyz yetip otırǵan – moñğoldan mal tartqan (tn) / köpyestyer (ty) bolatın. (Ruslar, Moğollardan aldıkları hayvanlarla tüm Sibirya, Baykal bölgesi ve uzak doğuya kadar en kaliteli etleri kendileri temin etmekteydi.) (KBTT, 169)

• Nyeşye jüz şañıraq, nyeşye mıñ jan – kırıptar kyeyipkye tüskyen (tn) / qazaq (ty), aldı-artı jıynaqtalıp bolar-bolmasta surıpqa salındı. (Sürgüne zorlanan yüzlerce aile, binlerce Kazak gelir gelmez sorguya alınmıştı.) (KBTT, 208)

• Biraq awa köşkyen (tn) / jurt (ty) onsız da kinäli yekyen. (İnsanlar evlerini bırakıp göç ettiği için suçlu durumuna düşmüşlerdi.) (KBTT, 201)

• Biraq buǵan – bir zamandaǵı doqşın-noyan-xutuxtı, yağny qudıryetti-ämırşı-äwliyye Ja-lamaǵa jüryer (tn) / jol (ty), otırar (tn) / orın (ty) qalmaǵanday. (Ama

buna aynı çağdaki Dokşın-Noyan-Hutukhtu, yani Yüce hükümdar aziz Ja-Lama'ya pek seçenek kalmamış gibiydi.) (KBTT, 233)

- Sodan soñ yejyelgi otardı *tügyelimyen bawramaq (tn) / niyyet (ty)* tanıtqan. (Sonra tüm eski sürüleri de yakalamak istedi.) (KBTT, 232)

- ...şaldıǵıp *äryeñ jyetyetin (tn) / kyerüwyen (ty)* osı Bayın-bulaw basında yes jıynap, tınıǵıp, azaptı saparın odan äri qaray jalǵastıratın. (Kervanlar yorulduǵu zaman bu Bayanbulak'ın yanına zar zor ulaşıp, biraz olsun dinlenip sancılı yolculuklarına devam ederlerdi.) (KBTT, 235)

2.1.5.5. Cümledeki Görevine Göre Sıfat-Fiil Grubu

1. Özne Olarak Görev Yapması

- Biraq *awa köşkyen jurt* onsız da kinäli yekyen. (İnsanlar evlerini bırakıp göç ettiği için suçlu durumuna düşmüşlerdi.) (KBTT, 201)

- *Qan şaşıraǵan kök jibyek* sozıla tartılǵanmyen, ayırıla qoymadı. (*Kanlı mavi ipek* gerildi ama yırtılmadı.) (KBTT, 176)

- *Qobdaǵa kömyekkye kyelye jatqan qıtay jasaǵı* talqandaldı. (...gıda dolu Çin yardım kervanı daha Kobda'ya gelemeden yerle bir edildi.) (KBTT, 189)

- Al şamasınşa *qarsılasqan jurt* – jappay qırǵınǵa uşıraydı. (*Karşı çıkan halk* ise direkt katledilmiş) (KBTT, 200)

- *Añıraǵan dawsı* qırıla ulasqan. “Artık ne gücü ne de sesi kalmıştı.” (KBTT, 224)

2. Nesne Olarak Görev Yapması

- Däl osı kyezdye ortaǵa *yekpindyey şapqan byes-altı attı* kyelip kirdi. (Tam o sırada *atlı beş-altı kişi* silah sesleriyle dötrnala geldiler.) (KBTT, 192)

- Alas-külyestye qıtaydan qutılıp, yendi orısqa qaray *byeyimdyelip turǵan jurt-tı* birjola azdırmaq. (Çin'den kurtulup, Ruslara doğru *eğilim göstermeye başlayan bu toplumu* da kötü yola sürüklüyordu.) (KBTT, 218)

- Yendi sol, *kyeri oralǵan jurttı* şyekarada qabıldap, burınǵı, tiyesili qonıstalarına ornıqtıruw qajyet. (Artık *geri dönenleri* sınırda karşılayıp eski yerleşim yerlerine yerleştirmek gerekiyordu.) (KBTT, 229)

3. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

- *Malıñdı talap, yeliñdi tonap jatqan qıtydan qalay qutılam dyep oylamay-sıñdar! (Ülkenizi yaǵmalayan Çinlilerden nasıl kurtulabiliriz diye hiç düşünmüyor musunuz?) (KBTT, 184)*

- *Tozǵan yelgye jyetti dye törgye şıqtı. (Yıpranmış ülkeye geldi, önemli birisi oldu.) (KBTT, 218)*

- Tömyengye, äldyebir soys üstindye oşarıla *qawmalaǵan jurta* tañırqay qaradı. (İpi çıkarılmış Akımbet yukarıya doğru hafifçe kaldırılarak asılmış, yüzü de aşağıda etrafını sarmış, onu *izlemekte olan insanlara* doğru bakıyordu.) (KBTT, 225)

4. Zarf Olarak Görev Yapması.

...*basınan ötkyergyen jaqındaǵı jurta üşin* ülkyen jyeñildik, şın quwanış bolsa, xutuxtınıñ yertyegilik dabırasın ğana yestip, añızǵa aynalǵan *ataq-dañqına qaradan-qarap marqayǵan jiraqtaǵı jurta üşin* arılmas ökiniş, tarqamas qayǵı bolıptı. (Öfkeli, güçlü Ja-Lama'nın yoksullaşması ve Rusların eline düşmesi, yarattığı tüm dehşeti gören ve yaşayanlar için büyük bir rahatlama, gerçek bir sevinç iken, Hutuntu'nun masalsı söylentisini duyan ve efsanevi şöhretini benimseyen uzak diyarların insanları için de kaçınılmaz bir üzüntü ve kederdi.) (KBTT, 231)

2.1.6. Zarf-Fiil Grubu

2.1.6.1. Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Grubu

Leyla Karahan'a göre "Zarf-fiil grubu bir zarf-fiil ile bu zarf-fiile bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan kurulan kelime grubudur" şeklindedir. (Karahan, 2010: 57)

Muharrem Ergin'e göre ise "Gerundium grubu bir gerundium ile ona bağlı unsurlardan meydana gelen kelime grubudur." (Ergin, 2007: 536)

Türkiye Türkçesinde zarf-fiil -A, -ArAk, -Ip, -IncA, -All, -mAdAn, -iken, -r, -mAz, -DI, -mI ekleriyle yapılır.

2.1.6.2. Kazak Türkçesinde Zarf-Fiil Grubu

Türkiye Türkçesindeki zarf-fiil grubu Kazak Türkçesinde bulunmamaktadır, ancak Kazak Türkçesinde -ıp, -ip, -p, -a, -ye, -y, -ǵalı, -gyeli, -qalı, -kyeli ekleri eklenerek zarf-fiil oluşur. Bu ekler fiilin mekânını, zamanını belirtir. Bu Kazak Türkçesinde *kösyemşyeli tirkyestyer* denir.

2.1.6.3. Zarf-Fiil Grubunun Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesi çalışmalarında Türkiye Türkçesindeki Zarf-Fiil grubu tasnifiyle birebir örtüşen bir sınıflandırma yoktur.

2. Kazak Türkçesinde Zarf-Fiil grubu *Kösyemşyeli Tirkyestyer* başlığı altında ele alınmaktadır.

3. Türkiye Türkçesinde zarf-fiil –A, –ArAk, –Ip, –IncA, –All, –mAdAn, –iken, –r, –mAz, –DI, –mI ekleriyle yapılırken Kazak Türkçesinde Zarf-Fiil –ip, –ip, –p, –a, –ye, –y, –galı, –gyeli, –qalı, –kyeli ekleriyle yapılır.

4. Kazak Türkçesinde şimdiki ve gelecek zaman –ip, –ip, –p, –a, –ye, –y, –galı, –gyeli, –qalı, –kyeli ekleri ile yapılır.

5. Zarf-fiil grubunun kullanımında Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte grubun büyük oranda benzerlik arz ettiği söylenebilir.

2.1.6.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Zarf-Fiil Grubu

1. Tamlayanı Sıfat Tamlaması Olan Zarf-Fiil Grubu

- Bul kyezdye manağı *azaptı ayqay (ty) / üzilip barıp (tn)* qalt tınğan. (O esnada az önceki *acılı çıǵlık* da hemen kesildi.) (KBTT, 163)

- Sol kyezdye *jumbaq tutqın (ty) / qarqıldap turıp (tn)* küldi dyeydi. (Tam o anda *gizemli sofi* kahkahalar atmaya başladı.) (KBTT, 175)

- Şyenyel – şapannıñ jyeñi äri kyeñ, äri uzın yekyen, sâl-päl jıyırıp, yeki qolıñ *birtıq sawsaqtarın (ty) / (tn) ayqastıra şıryenip* otır. (Kolları iyice sıyrılmış, birbirine kavuşturduğu elleriyle insanlara burnunun üstünden tehditkâr bakışlar atıyordu.) (KBTT, 179)

- Änye, taqaw yetyektye *appaq tüyyelyer (ty) / jayılp (tn)* jür. (İleride *bembeyaz develer* yayılıyordu) (KBTT, 164)

2. Tamlayanı İsim Tamlaması Olan Zarf-Fiil Grubu

- Mümkün syendyer urıp-soqqan da bolarsıñdar... - dyedi *Ja-Lamanıñ dawsı (ty) / bäsyeñsiy mañqıldap (tn)*. (Allah bilir siz bu adamı dövmüşsünüzdür de!” dedi Ja-lama sesini yükseltmeden.) (KBTT, 219)

- Küni kyeşye *Ja-lamanıñ şapqını (ty) / bastalğalı (tn)* qanşama qazaq qır asıp, Ryesyey şyeginye ötip kyetti. (Dün, Ja-Lama'nın işgali sırasında birçok Kazak sınırı geçerek Rusya'ya girmişti.) (KBTT, 229)

2.1.6.5. Cümledeki Görevine Göre Zarf-Fiil Grubu

1. Zarf Olarak Görev Yapması

- ...Ryesyey iympyeriyasınıñ sayaxatşı-barlawşıları bul ölkyni şıñdap *aynaldırğalı biraz bolğan*. (...Rus İmparatorluğunun gezgin istihbaratçıları bu bölgeyi uzun bir süredir didik didik araştırıyorlardı.) (KBTT, 168)

- Aq atan moynın qarastıra burıp, oñdı-soldı jın şaşıp, dawsın sozıp bozday byerye, *bıq yetip* şögye kyetti. (Beyaz deve önce boynunu direnerek çevirdi, sağ sola tükürükler saçarak kükredikten sonra pat diye *bir anda yere diz çöktü*.) (KBTT, 172)

- Ayqay da, attan da, alla da söndirye almaytın ğalamat ört, *jyer-düniyye jaralğalı* tiri pendyeniñ basına tüspyegyen kyenyewsiz azap. (İnsanların feryat figanlarla baş başa kaldığı şimdiye kadar görülmemiş dehşet verici yangın) (KBTT, 221)

- Yendi birdye, tünyek *jarq yetip aşılganda*, byelyesti, byetyegyeli qubaqan dalada şawıp bara jatqan yekyen. (Ondan sonra karanlık aydınlığa kavuşmuş ve Akımbet atıyla bozkırda geziniyormuş.) (KBTT, 224)

- Loqsıp, lıqta jazdap, dyemi bitip, qaytadan suwıra tartıp, *tınıs alıp tunşığa* küñiryendi. (Sürekli genzinden gelen kusma hissiyle *nefessiz kalarak* yüzü sap sarı oldu.) (KBTT, 224)

- Baylawdan bosap, *lıp yetip*, jyeñil kötyerildi. (İpi çıkarılmış Akımbet yukarıya doğru hafifçe kaldırılarak asılmış) (KBTT, 225)

- Urıp, azaptap, jarıp, şawıp, *atıp öltirgyen soñ*, jansız mäyiyittiñ özin qorlağan. (Dövüldükten, işkence gördükten, parçalara ayrılıp vurulduktan ve *öldürüldükten sonra* bile cesetlere zulmedildi.) (KBTT, 231)

- Sır şaşpasa da, däl qazır, düniyye yeki day bolıp, *tolıqsıp turğan zamanda* byeybit xalıqqa bülük yemyes, tınıştıq kyeryegin aytqan. (Şu anda, *dünyanın dolup taştığı bir zamanda*, barışçıl insanların isyana değil barışa ihtiyacı olduğu da bir sır değildi.) (KBTT, 234)

- Moñğol *abırjıp barıp* aşuwğa mindi. (Moğolların kafası karışmış ve tepki göstermeye başlamışlardı.) (KBTT, 240)

- Sodan, yeñ nyegizgi, ulı dyenye *qabırğadan sögilip, tömyen tüsye byergyendye...* Kări qazapşınıñ qolı qaltırap, oqıstan oyıp alğan. (Sonra, en önemlisi, koca beden *kaburgadan kopup düştüğünde...* eli titreyen yaşlı kasap yanlışlıkla onu oydu.) (KBTT, 238)

- Jaña ulısqa jyetyer-jyetyestye qaraqıstan *tömyen tüsirip*, toqpaqtay aydar ösirgyen. (Ülkesine gider gitmez saçlarını aydar şeklinde uzatmış.) (KBTT, 240)

- Qara qanın tamşılataqan qalpı, *joğarı kötyerip*, azğana bögyeldi. (Damlayan siyah bir kanla onu kaldırdı ve biraz boğdu.) (KBTT, 175)

- Baldan tağı da yeki qolın byettyestirip, *joğarı qaray kötyerye byerye* qayta aştı. (Baldan birleştirdiği ellerini yine yukarı kaldırdı ve tekrar açtı.) (KBTT, 215)

- Jänye osı byeyqam jurttıñ *byeybit qonısı arqılı jalğasıp* otırğan yeki alpawıttıñ özara kötyermeye sawdası tağı bar. (Ayrıca bu kaygısız insanların barış içinde yerleşimi sayesinde bu iki büyük ülke arasında devam eden toptan bir ticaret de vardı.) (KBTT, 169)

- Ja-lama qıynalğan jan, ısqınğan ayqay, aşçı zar, *tögilgyen qanğa qarap, raqattanıp* turğan. (Ja-Lama, acı çeken insanlara, bağırsıklara ve dökülen kana bakmaktan keyif alıyordu.) (KBTT, 238)

2. Yüklemler Olarak Görev Yapması

- Yeki qurıq boyınday biyiktye *qalqıp tur*. (İpi çıkarılmış Akımbet yukarıya doğru hafifçe kaldırılarak asılmış) (KBTT, 225)

- Üş-tört qadam jyerdyegi köldyenyen sırt üstüne, işin sırtqa awdarıp, qıp-qızıl qalpı *asıp qoyıptı*. (Derisi yüzülmüş, kıpkırmızı halde öylece *asmışlardı*.) (KBTT, 225)

- Öz işinde bülük şyğyp, Sırtqı Moñğoldan amalsız ayrılğan qıtay ökimyeti osı Ryesyeydiñ syesinyen ğana *ıymyenip otır*. (Kendi içinde isyan çıkaran ve Dış Moğolistan'ı zorla kaybeden Çin hükümeti sadece Rusya'dan çekiniyordu.) (KBTT, 229)

- Qasıyyetti lama *sırqattanıp jatır*... däl qazır qabılday almaydı. (Kutsal Lama *hasta*... şu anda kimseyle görüşmeyecek.) (KBTT, 229)

- Tyek älsiz, ortası qabarıp, şyet-şyeti *bıqsıp jatır*. (Şöminede zayıf, ortası şiş ve kenarları dumanlı bir *ateş yanıyordu*.) (KBTT, 243)

2.1.7. Tekrar Grubu

2.1.7.1. Türkiye Türkçesinde Tekrar Grubu

Mazhar Kükey tekrar grubunu “Aynı soy iki sözcüğün arka arkaya getirilmesiyle ya da taklit edilmesiyle oluşan sözcük öbeğine “*ikileme*” denir.” şeklinde açıklamaktadır. (Kükey, 1975: 3)

Nurettin Koç ise “Anlatımı güçlendirmek için bazen bir sözcüğü tekrar ederek kullanırız: iri iri karpuzlar... Bazen de anlamları birbirine yakın iki sözcüğü yan yana kullanırız: akıllı uslu çocuk... Karşıt anlamlı sözcükler de yan yana kullanılabilir: iri ufaklı karpuzlar... sözcüklerin bu biçimlerde kullanılmasına *ikileme* denir.” diye belirtmektedir. (Koç, 1990: 352)

Vecihe Hatiboğlu ise “İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.” şeklinde nitelemiştir. (Hatiboğlu, 1981: 9)

Hatiboğlu, ikilemelerin çoğunda önseste ve sonseste ses benzerliği olduğunu söylemektedir: “Önseste benzerlik, ikilemeyi kuran sözcüklerin başındaki ünsüzlerin benzeşmesiyle sağlanır: cümbür cemaat, çul çaput, çerden çöpten... Sonsesteki ünsüz ya da ünlülerin ses bakımından benzerliği bir çeşit kafiye sayılır: kırık dökük, yırtık pırtık, eciş bücüş...” (Hatiboğlu, 1981: 13-14)

2.1.7.2. Kazak Türkçesinde Tekrar Grubu.

Kazak Türkçesinde *yetistikti tirkyestyer* (fiilli kelime grupları) – *qabısa baylanısқан söz tirkyesi* – *yelikteüwiş sözdyer* (yansıma kelimeler) başlığı altında karşımıza çıkmaktadır.

Doğada bulunan canlı veya cansız varlıkların seslerini veya hareketlerini yansıtmak için elde edilen kelimelere *yeliktyew sözdyer* (yansıma kelimeler) denir. Bu tür kelimelerin bazıları “-” işareti ile birbirinden ayrılır. Kazak Türkçesinde yansıma kelimelerinin iki çeşidi vardır.

a) “*Yeliktyewiſ sözdyer* çeſitli doğal fenomenlerin, canlı ya da cansız varlıkların seslerinden türetilen kelimelerdir: *qarq-qarq* (karga sesi), *çik-çik* (kuşların ötme sesi), *küngür-küngür* (yıldırım sesi.) (Sızdıkoşa, 2012: 104)

b) “*Byeinyelewiſ sözdyer* hayaletlerin, fenomenlerin, doğada gördüğümüz canlı veya cansız varlıkların hareketlerinin görselliğinden doğan kavramların isimlerini ifade eder: Qart äjyey *tarbañ-tarbañ* _janımızğa kyeldi (Yaşlı teyze meleye meleye yanımıza geldi.) (Arpabekov, 2004: 55-56)

Ayrıca Kazak Türkçesinde kelimeler basit ve birleşik olarak iki gruba ayrılır. Birleşik kelimeler başlığı altında *qos sözdyer* (tekrarlar) karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesindeki tekrar grubu Kazak Türkçesinde *qos sözdyer* konusunda ele alınmaktadır. *Qos sözder* (tekrarlar) “-” işareti ile birbirinden ayrılır.

Tekrar grubundaki sözcükler şekil ve anlamlarına göre şöyle ayrılır:

Eş anlamlı tekrarlar: *ata-ana* (anne baba), *wayım-qayğı* (dert kaygı).

Zıt anlamlı tekrarlar: *küni-tüni* “(gündüz gece), *käri-jas* (ihtiyar genç).

Aynen tekrarlar: *jügirye-jügirye* (koşa koşa), *taw-taw* (dağ dağ).

İkinci sözcüğün başına *m-*, *p-* gibi getirilmesiyle oluşur: *yet-pet* (et met), *şäy-pay* (çay pay), *tüyye-müyye* (deve meşe).

İlaveli tekrarlar: *ıp-ıstıq* (sımsıcak), *üp-ülken* (koskocaman), *kıp-kızıl*

Eklerle oluşan tekrarlar: *özdi-özinye* (kendi kendisine), *jüzbye-jüz* (yüz yüze).

İkinci sözcüğün anlamsız olması: *anda-sanda* (arada sırada), *usaq-tüyyek* (ufak tefek).

2.1.7.3. Tekrar Grubunun Karşılaştırılması

1. Her iki lehçede de tekrar grubu yapı bakımından aynıdır.

2. Kazak Türkçesinde tekrar grubu söz dizimi içinde yer almayan *kürdyeli sözder* “birleşik kelimeler” – *qos sözdyer* (tekrarlar) başlığı altında ele alınmaktadır.

3. Kazak Türkçesi imlâsında tekrar grubunun arasına kısa çizgi konduğu görülmektedir.

Metinden Örnek Cümleler

1. Unsurları Aynı Olan Tekrar Grupları

- Mundağı köşpyendi qawımnıñ turmıs-qajyeti, kündyelikti tirşiliginye qatıstı azıq-tülik, tutınuw tawarlarınıñ bări bar: *taqta-taqta* şay, *kyesyek-kyesyek* şyekyer, şağın qapşıqtarğa sıqay toltırılğan, qatarlastıra, üyye qalanğan küriş pyen tarı... (Buradaki göçmen toplumun günlük ihtiyaçları, gıda ve tüketim malların hepsi: *ince taneli* çay, *küp* şeker, küçük çuvallarda yan yana dizilmiş ağzına kadar dolu pirinç, darı ve arpa...) (KBTT, 167)

- Sonımyen qatar, äzirşye mänjüw-tısyn bodandığında turğan kyeñbaytaq ölkylene *birtye-birtye*, byeybit türdye otarlaw sayasatı nıqtap qolğa alınğan. (Ruslar ayrıca, geçici olarak Mançu-Tsin'in yönetiminde olan uçsuz bucaksız toprakları *yavaş yavaş*, barış içerisinde kolonileştirme siyasetini güdüyorlardı.) (KBTT, 168)

- Öl... myeydi... - dyeydi kinäli qasapşı *dir-dir* yetip. – Ölyedi... bılay şığa byerye... (Öl... meyecek...) - dedi *tir tir* titreyen kabahatli kasap. “Ölecek... böyle çıkartınca...) (KBTT, 161)

- Asığıp basıp, töbyedyegi şolaq aydarı *iyelp-iyelp* yetip, dürbit Daşı kyeldi. (Acele edip tepesindeki kısa aydarı *dalgalan*an dürbit Daşı geldi.) (KBTT, 161)

- Qos qabırğada jaña ğana sögilgyen, ol da *jağal-jağal* qan basqan şaqa tyeri qayırıla salbırap tur. (İki duvarda da az önce yüzülen, kana bulanmış çıplak deri бүкүлerek sarkmış bir şekilde aşağıya doğru sallanıyordu.) (KBTT, 163)

- Eñ bastısı – *qap-qap* bıyday myen köknayza, aq un myen qara un. (En önemlisi de *torba torba* buğday, çavdar, tam buğday ve karabuğday unu vardı.) (KBTT, 169)

- ...noyan-huthutı-lamanıñ *qan-qan* jüryegin şubatıla üzilgyen qolqasımyen qosa suwırıp aldı. (...Noyan-Hutuhtu-Lama'nın yırtık aortlu *kanlı* kalbini çıkardı.) (KBTT, 175)

2. Unsurları Yakın Olan Tekrar Grupları

- Mundağı köşpyendi qawımnıñ turmıs-qajyeti, kündyelikti tirşiliginye qatıstı *azıq-tülik*, tutınuw tawarlarınıñ bări bar:... (Buradaki göçmen toplumun günlük ihtiyaçları, *gıda* ve tüketim malların hepsi:...) (KBTT, 167)

- Özdyeriniñ *işip-jeüwi*, *qanaw-tonaw* üşin jaratılğan tömyengi näsil köryetin. (Onları adeta *ezmek*, *soymak* ve *kendilerine hizmet etmeleri* için yaratılmış düşük sınıftaki bir ırk olarak görüyorlardı.) (KBTT, 168)

- Qablun yekyewiñ lamanıñ sarayın, *qora-qopsısın* tügyel tintip şığıñdar. (Kablun’la ikiniz lamanın ambarını, *avlularını* didik didik arayın.) (KBTT, 159)

- *Idıs-ayaq*, *şöñkye-şäwgim*, *qazan-oşaq* tärizdi, tyemir tyekti, üy işindik, şaruwaşılıq mükämali tügyel osında. (*Yemek takımı*, *demlik*, *mutfak gereçleri* gibi demirden yapılmış, ev ya da çiftlik için olan mal mülkün hepsi burada idi.) (KBTT, 169)

- Budan soñğy körinistiñ *anıq-qanıǵına* naqtı küwälik byerye almaymız. (Bundan sonraki olayların nasıl olduğuna dair *açık ve ayrıntılı* bir tanıklık edemeyiz.) (KBTT, 172)

- *Qolı-basın* asıǵa sürtip, taǵı da raqattanıp külip aldı. (Aceleyle *ellerini* sildi ve tekrar mutlu bir şekilde gülümsedi.) (KBTT, 176)

- Bizdiñ orıs ağayındar tutas bir kyeruwyen *qaruw-jaraq* jibyermyek. (Rus kardeşlerimiz koca bir *silah* kervanı gönderecekler.) (KBTT, 18)

3. Unsurları Eş Anlamli Tekrar Grubu

- *Bolmıs-bitimi*, *minyez-qulqı* yeşkimgye uqsamaydı. (*Duruşu ve karakteri* de kimseye benzemiyordu.) (KBTT, 178)

- *Aşuw-ıza* şyektyen astı, biraq äli dye *küş-quwat* kyem yedi. “*Öfke* yaygındı, ama yine de bir enerji eksikliği vardı.” (KBTT, 189)

- *Urıp-soqpasa* da, *aqırıp-şaqırıp* digirlyemyesye dye, qıymıldarı qatqıl. (Tık-naz Lamayı diz çökmüş devenin üzerinden atmış, *öldüresiye dövmeseler* de gayet hırpalamışlardı.) (KBTT, 172)

- ...*maqsat-muratu* töñiryeğindye qundı dyeryektyer jıynastıruw, tüptyep kyelgyendye, arttaǵı yeldi jaña öriskye äzirlyew. (...aynı zamanda istekleri, *niyeti ve meramı* etrafında değerli verileri toplamak, özet geçmek gerekirse gerideki halkı yeni bir deǵışime hazırlamak da planlanıyordu.) (KBTT, 168)

4. Unsurları Zıt Olan Tekrar Grupları

- *Oñdı-soldı* tügyel tyeksyerip bitti. (Bu bölgeyi uzun bir süredir didik didik araştırıyorlardı) (KBTT, 168)

- ...yendi äkimşilik jänye yekonomıyqalıq ortalıqtarğa aynalğan *ülkyendi-kışili* kyent atawlığa yerkin ayaq salğan. (...Ulan-Batur, Ordalı Urga’dan başlayarak ticari ve ekonomik merkezlere dönüşen *küçüklü büyüklü* tüm kentlere de Rusların gelmesine özgürlük verilmişti.) (KBTT, 168)

5. İkinci Sözcüğü Anlamsız Olan Tekrar Grupları

- Bolmaşı sizat, *säl-päl* qıyyalay tüşkyen kyezdik... (Önemsiz bir çizik, *az çok* çapraz kesen hançer...) (KBTT, 246)

- Ämirşi *az-maz* bas iyyzyegyendyey bolıp yedi, arnayı şyeriktyer tizilye şubırğan qırıq-yeluw tutqın gämindi ot basına qaray jyetyelyedi dyeydi. (Hükümdar başını salladığında özel şerikler tarafından sıraya dizilmiş kırk veya elli kadar mahkûm ateşe doğru götürüldü.) (KBTT, 190)

- Tyek *anda-sanda*, äwdyem jyerdye, soñdarınan, olar da ünsiz, tilsiz, japırlay yergyen tobrğa zildyenye qarap, zyekirye jasqaydı. (Etraftan çıt çıkmıyordu, sadece *arada bir* kendilerini öne doğru sürükleyenlere homurdanıyorlar ama yine de omuzları çökmüş bir şekilde takip ediyorlardı.) (KBTT, 172)

6. Eklerle Oluşan Tekrar Grupları

- Kyeryek dyesyeniz, quwatı artıq, jyeri oñtaylı, *tuspa-tus* orıs ağayındarı sawda-sattıq salasında yejyelgi qıtaydı ıǵıstıra bastap yedi. Sawda ğana yemyes, sayasat tarabında da. (Ticaret konusunda eski Çinlilerin bile önüne geçen Ruslar, yalnız ticaretle değil, siyaset konusunda da adeta fark atmışlardı.) (KBTT, 168)

- ...Üläsutay qalasınıñ jänye бүкіл ulıstıñ *birdyen-bir* ämirşisi dzän – dzünniñ sarayı. (Ulasutai şehrinin ve tüm ulusun *biricik* hükümdarı, Çin’in askeri valisi Dzan-Dzun’un sarayı da bu kalenin içindeki alçak düz bir bölgede, askeri kışlanın yanındaki iki katlı bir evdi.) (KBTT, 167)

- Sonımyen qatar, *naqpa-naq* yemyes. (Emirsana’nın döndüğü gerçek ama *bi-rebir* aynısını değil.) (KBTT, 171)

- ...Ja-lamanıñ qolındağı bolat kisyen *özinyen-özi* sıpırılıp, jyergye tüsti dyeydi. (... Ja-Lama'nın ellerindeki çelik kelepçe *kendi kendine* bütün bir halde yere düştü.) (KBTT, 174)

- - Burın sırttay yestisyeñdyer, yendi *közbye-köz* jüzdyesip otırsıñdar. (Eskiden sadece gıyaben duyuyordunuz, ama şimdi *yüz yüze* görüyorsunuz) (KBTT, 179)

7. İlâveli Tekrar Grubu

- Şyetkyeri şığa byergyen yekyewin jalpasınan tüsirgyen soñ, qalğan on byesin *op-oñay* üyirip aldıq. (Kenara çekilen ikisini de yüzükoyun yere kapakladık, bunu gören diğer on beşi kişi de *kolayca* yola geldi) (KBTT, 159)

- ...*bop-boz* tili sulıq salbırıp, silyekyeydi aram awzınan küryeñ qan aqtarılıp, şökyelyey qulağan, kyewdyesi köriktey qara ala bañqırğa tiksinye qarap. (*soluk* dili hareketsiz sarkan, salyalanmış haram ağzından koyu kan akan, dizlerinin üstüne çökmüş, göğsü kürk gibi ala renkli bankıra iğrenerek bakıp) (KBTT, 159)

- Astın döñbyekpyen byiktyetip, qatarlana qosılğan qos qarağay böryenye üstinde yetpyettyey jatqan kisiniñ qır arqası *qıp-qızıl, jap-jalañaş* yedi. (Altı kütükle yükseltilmiş, yan yana birleşen iki çam tomruğunun üstüne yüzüstü yatırılmış kişinin omurgası *kıpkırmızı ve çırılçıplak* idi.) (KBTT, 163)

- ...*jıp-jılı* jüryekti qos qolday qarpıp ustadı da, awzına aparıp, appaq, ötkir tistyerimyen qarş yetkizip, tutas bir kyesyegin julıp aldı. (Hançeri cesedin üzerine bıraktı, hala *sıcak* olan kalbi iki eliyle tutup ağzına götürdü. Beyaz, keskin dişleriyle ısırıldığı koca bir parçayla ağzını doldurarak hızla çiğnedi ve yuttu.) (KBTT, 175)

- – Boydağı barlıq qasıyyetti, ötkyen yerligi, yendigi jasamağan ğumırı tügyelimyen mına mağan, *qaz-qalpında* köşuwgye tiyis! (Vücudunun tüm nitelikleri, geçmişinin tüm kahramanlıklarıyla birlikte yaşayabileceği ömrünün geri kalanı da bana geçmeli!) (KBTT, 175)

8. Her İki de Anlamsız Olan Tekrar Grubu

- Däl osı kyezdye ortağa yekpindyey şapqan byes-altı attı kyelip kirdi dyeydi, *opır-topır* oyqas, *tasır-tusır* mıltyq ünimyen qosa. (Tam o sırada atlı beş-altı kişi silah sesleriyle dörtнала geldiler.) (KBTT, 192)

- Yel işi *alağay-bulağay*. (Ülke *kargaşa içinde*.) (KBTT, 243)

2.1.7.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Tekrar Grubu

1. İsim Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

- Söz iñğayına qarağanda, *qalıñ qazaqtıñ (ty) / tirşilik-tınısı (tn)* qay tarapta da täwir. (Dediğine göre her nerede olursa olsunlar Kazakların *hâli vakti yerinde.*) (KBTT, 214)

- Ayaq, qolın bosatındar, - dyedi sırtqa burılıp, şın mänisindye özgyeşye *so-yıstıñ (ty) / jay-japsarın (tn)* qadağalap, qajyetti tağılım alıp turğan şyeriktyeriniñ birinye. (Olayı seyretmekte olan şeriklere Akımbet'in ellerini ve bacaklarını çözmesini emretti.) (KBTT, 226)

- Bul qasıyyetti *kisimizdiñ (ty) / sın-sıpatı, bolmıs-turpatı (tn)* qanday? (Bu haysiyetli kişi peki nasıl biridi) (KBTT, 179)

- Uyıqtağan, bälkim yessiz qulağan jalğız *jayawdıñ (ty) / öziniñ öli-tirisi (tn)* byelgisiz. (Uyuya mı kaldı, bilincini mi kaybetti yoksa ölmüş müydü belli değildi.) (KBTT, 211)

- Bayansız yet, sawdırağan süyyeginyen ayrılса da, ğazıyz janı uşa barsa da, sol *asil myen abzaldıñ (ty) / kölyeñkye-süwryeti (tn)* naq tañbalanğan sırtqı kyep özi-niñ tuwmısın da, bolmısın da özgyertpyegyen yekyen. (Geçici et ve yalnız kemikle-rinden ayrılса da, aziz canı uçup gitse de, *o asil ve onurunun resmi* tam damgalanan dış görünüşü doksan senedir kendi tabiatın da, yapısını da değıştirmemiş.)

- Bükil Sırtqı Moñğoldı, säti tüssye, İşki Moñğoldı, Şığıs Türkistanmyen qosa, özinye birjola awdarıp aluw niyyetindyeği *Ryesyey iymperiiyasınıñ (ty) / sayaxatşı-barlawşılary (tn)* bul ölkylene şındap aynaldırğalı biraz bolğan. (Bütün dış Moğolistan'ı, eğer başarabilirlerse İç Moğolistan'ı da Doğu Türkistan'la beraber tamamen ele geçirmek niyyetinde olan *Rus İmparatorluğunun gezgin istihbaratçıları* bu bölgeyi uzun bir süredir didik didik araştırıyorlardı.) (KBTT, 168)

2. İsim Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

- Ryesmiy *qatınas-qağazdıñ (ty) / uzın-ırğası (tn)*: bul Ja-Lama dyegyen – özımızdiñ bodan... (Resmi evrakta şu şekilde bildiriliyordu: “Bu Ja-Lama adındaki şahıs kendi bodanınız...”) (KBTT, 218)

- *Yel-jurtınıñ (ty) / qamı (tn)* üşin. (*Eş dostun iyiliği için*) (KBTT, 166)

- İyā ata-baba (ty) / aruwağı (tn)! (Evet, atalarımın ruhu! Korum bizi!..)

(KBTT, 194)

- Düniyye-mülük (ty) / qoyması (tn). (Fakat misafirler onun bir ev değil de kaleden ve yağmalamadan elde edilen ganimetlerin bir deposu olduğunu hemen anlamıştı.) (KBTT, 194)

- Şyerüwgye ilyesye almağan kəri-qurtañnıñ (ty) / jarası (tn) jyeñil. (Göçe ayak uyduramayan yaşlılar için durum o kadar da zor değildi.) (KBTT, 201)

3. Sıfat Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

- Qasapşı jigit qarısı aldındağı tuğır – qosarlanğan, qabıqsız jıltır böryenye üstindye sulıq jatqan qızıl-şaq, jap-jalañaş (tn) / arqa (ty), qos büyirgye salbıray tüşkyen qandı tyerigye... (Genç kasap karşısındaki sehpa kabuksuz, parlayan iki kütüğün üstünde hareketsiz yatan, derisiz, sırtı çınlıplak, iki yana doğru sallanan kanlı deriye...) (KBTT, 161)

- İri ayırbaspyen qatar, kündyelikti usaq-tüyyek (tn) / sawda (ty) uytqısı hām jalpaq jurttıñ, yeştyeñye almasa da, arnayı syeyildyep baratın dyemalis, qatınas ornı. (Büyük ticari takasların yanında ufak tefek günlük ihtiyaçlar da burada yapıldı. Ayrıca hiçbir alışveriş yapmasalar da yalnızca pazarı gezip görmek için gidenler de olurdu.) (KBTT, 169)

- Tämpiş murnı, juqa yerindi kişkyentay awızı, atjaq byeti ğana yemyes, yeki qolı, omırawına dyeyin qıp-qızıl (tn) / qan (ty). (Kalkık burnu, ince dudaklı küçük ağzı ve sadece yüzü değil, aynı zamanda iki eli ve göğsü de kıpkırmızı kan olmuştu.) (KBTT, 176)

- Üstindye – qos õñiri qatarlay tizilgyen sarı-ala (tn)/ tüymye (ty), qıpşa byel, qayıрма jağa, ıyığında altındı taqtası ğana joq sur mawıtı jandaral şapan. (Başında tepesi yuvarlak olan bir komutan kalpağı, üzerine giydiği kıyafetinde ise iki sıra hâlinde dizilmiş sarı renkli düğmeler, gömleğinin yakaları katlı ama bir tek omzundaki apoletler yoktu.) (KBTT, 179)

- Dabıl qağılıp, bükil alqap uñ-jıñ (tn) / dıbıs (ty), üryeyli üngye tolı dyeydi. (Davul çalınıp, etrafı ürkütücü sesler kapladı.) (KBTT, 190)

4. Sıfat Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

- Bizdiñ bas qolbası Jalxandza-gyegyen *orınsız (tn) / qan-tögisti (ty)* toqta-tuwğa buyırdı! (Başkomutanımız Jalhandza-Gegen, *haksız yere kan dökülmesine* son verilmesini emretti!) (KBTT, 192)

- *Qımbat (tn) / qaruw-jaraq (ty)*. (*Pahalı silahlar.*) (KBTT, 194)

- ...qosşı boluwğa jänye aq dininyen azıp, sarı dingye köşüwgye tiyis yekyen, osığan oray, *körikti (tn) / qız-kyelinşyek (ty)* sol şyeriktiñ ayaq artar quma, küñinye aynalıptı. (Kazak yiğitleri ise şeriklere hizmet etmeye, ak dinden çıkıp sarı dine geçmeleri emredilmişti. Kızları ve gelinleri ise şeriklerin kölesi, kuması olma zorunluluğunu üstlenmişti.) (KBTT, 200)

- *Jaña turpattı (tn) / qaruw-jaraq, oq-däri (ty)* öz aldına, orıs äpyesyerlyeri äşkyer tärtibinyen tıs, tipti, köpşiligi ğumırı mılıq ustap körmeygyen qarapayım malşı qawımdı, tiyyesili tağılım byerip, soğıs önyerinye jattıqtıradı. (*Yeni silah türleri, kendi başlarına mühimmat, askeri düzen dışı Rus subayları, hatta çoğu hiç silah tutmamış olan sıradan çobanları da muharebe sanatlarında eğitti.*) (KBTT, 228)

- Ja-lama ulıs astanası Iyx-Xuwredye otırğan yelbası Boğdı-gyegyengye arnayı, syenimdi ökil arqılı *mol (tn) / tartuw-taralğı (ty)* jänye ötiniş xat jibyerdi. (Ja-Lama, özel ve güvenilir bir temsilci aracılığıyla İh-Hüre ulusunun başkentinde oturan Başkan Bogda-Gegen'e bir taziye mektubu gönderdi.) (KBTT, 234)

2.1.7.5. Cümledeki Görevine Göre Tekrar Grubu

1. Özne Olarak Görev Yapması

- *Bolmıs-bitimi, minyez-qulqı* yeşkimgye uqsamaydı. (*Duruşu ve karakteri de kimseye benzemiyordu.*) (KBTT, 178)

- *Aşuw-ıza* şyektyen astı, biraq äli dye *küş-quwat* kyem yedi. (Öfke yaygındı, ama yine de bir enerji eksikliği vardı.) (KBTT, 189)

- Bas konsuwlmyen aqıldasıp, *joba-josparı* qayıra tıyyanaqtaldı. (Başkonso-losla istişare etti ve *planı* sonuçlandırdı.) (KBTT, 228)

- Bul kyezdye sırta da *tarsıl-gürsil* bastalğan yedi. (O sırada dışarıda bir hareketlenme oldu.) (KBTT, 224)

2. Yüklemler Olarak Görev Yapmas

- Şıgıs tarap *şat-şälyekyey boldı*. (Doğu tarafı ise *çok mutluydu*.) (KBTT, 232)
- Orıs läpkıyeyeriniñ baylığı – *ayaq-tabaq qana yemyes*. (Rus dükkânlarının zenginliği sadece *yemek takımlarından değil*.) (KBTT, 169)

3. Nesne Olarak Görev Yapması

- Tyek *qazına-maldı* alısıraqtan aydawğa tuwra kyelyedi. (Altınları korumak için uzak yollardan götürmek zorunda kaldılar.) (KBTT, 237)

4. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

- Qartayğan, qajığan, biraq burınğı bitiş-bolmısı; jänıye burınğı *uğım-tanıım, maqsat-muratına* da qaytpağan. (Çıplak ve yorgun, yaşlanmış da ama *amaç ve hedeflerinden sapmamış*.) (KBTT, 233)
- Yendi bügingi moñğol jurtındağı *äwliyye-änbiyyeyergye* tağzım yetuw üşin osında kyeldim. (Şimdi de bugün Moğol halkındaki *evliya enbiyalarla* ibadet etmek için buradayım!) (KBTT, 173)

5. Zarf Olarak Görev Yapması

- ...18-jılı *jayawlap-jalpılap arıp-aşıp*, qaytadan Moñğol ulısına jyetkyen. (Sürekli gözetim altında memleketine dönen zavallı Kalmık Baldan veya Luvsan Moğol ulusuna yürüyerek ulaştı.) (KBTT, 233)
- – Ryevolıyutsıyyalıq ökimyettiñ äşkyeriy tapsırması *naqpa-naq* orındaldı... (Devrimci hükümetin askeri görevi yerine getirildi...) (KBTT, 244)
- Üşinşi... anda da, mında da joq, *aman-yesyen* üygye qaytuw... (Üçüncüsü de... ne burada ne de orada, evlerinize *sağ salım* dönmek...) (KBTT, 245)
- Biraq *işip-jyem üşin* dye täbyet kyeryek. (Ama *yemek* için de iştah gerek.) (KBTT, 156)

2.1.8. Edat Grubu

2.1.8.1. Türkiye Türkçesinde Edat Grubu

Haydar Ediskun edat grubunu “Cümleye çeşitli anlam ilgisi getiren yardımcı öğelere edat tümleci demekteyiz” şeklinde açıklamaktadır. (Ediskun, 1999: 362)

Nurettin Koç ise “gibi, göre, için, kadar, ile (le), -den başka, - den beri, - den yana, - den dolayı, -mak üzere, - a doğru, bile... ilgeçleriyle kurulan öbekler ilgeç öbeğidir.” olarak tanımlamaktadır. (Koç, 1990: 356)

Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli “Bir isim unsuru ile bir çekim edatından oluşan kelime grubuna edat grubu adı verilir.” diye belirtmektedir. (Özkan ve Sevinçli, 2008: 50)

“Edat grubunda isim unsuru başta çekim edatı (başka, itibaren, rağmen, üzere, dair, değin, dek, diye, doğru, dolayı, gibi, göre, hakkında, için, ile, ilişkin, kadar, karşı) sonda bulunur. Edat türüne göre isim unsuru ekli ya da eksiz oluşabilir. Edat grupları sebep, amaç, zaman, yön, durum, benzetme, miktar, vb. anlamları bildirir.” (Karahana, 2010: 62-64)

2.1.8.2. Kazak Türkçesinde Edat Grubu

“Kazak Türkçesinde edat *şılau* terimi ile ifade edilmektedir. *Şılau* son çekim edatlarından birinin bir isim soylu sözcükten sonra kullanılmasıyla meydana gelir. Edatlar, kendilerinden önce gelen sözcüklere yeni bir anlam kazandırır. Burada anlam yönünden aktif olan sondaki edattır.” (Doğan ve Koç, 2004: 335)

Edatlar aşağıdaki gruplara ayrılır:

Jalğawlıqtar :

1. İnğaylastıq jalğawlıqtar: *jänye, da (de), äri, myen, byen, pyen* (ve, da (de), bir de, dahi.)
2. Qarsılıqtı jalğawlıqtar: *biraq, dyegyenmyen, alayda, sonda da, solay bolsa da, söytsye dye, äytpyesye* (ama, fakat, ancak, yine de, öyle olsa bile, aksi halde)
3. Talğawlı jalğawlıqtar: *nye, nyemyesye, nye bolmasa, ya, yakiy, biryesye, äldye* (ne, ya da, veya, ya, yoksa, başka türlü.)
4. Syebyeptyes jalğawlıqtar: *sondıqtan, sol syebyepti, öytkeni, syebyebi* (bu yüzden, be nedenle, çünkü.)
5. Şarttıq jalğawlıqtar: *yegyer, onda* (eğer, yoksa.)

Dyemyewliktyer:

1. Surawlıq dyemyewliktyer: *ma, mye, ba, bye, pa, pye* (mi, mı, mu, mü)
2. Küşyeyytkiş dyemyewliktyer: *-aq, -ay, -aw, -da, -dye, -ta, -tye äsiryesye* (özellikle)
3. Şyektik dyemyewliktyer: *ğana (qana), tyek* (sadece)
4. Boljaldıq dyemyewliktyer: *mis, mis*
5. Bolımsızdıq dyemyewliktyer: *tügil, tursın, turmaq.*
6. Naqtılaw мәнді dyemyewliktyer: *ğoy (qoy), -dı, -di.*

Syeptyewlikter:

1. Yalın hâlinde olan kelimelere bağlanan syeptyewliktyer: *üşin* (için); *tuwralı, jayında, jönindye* (hakkında); *sayın* (sefer); *sıyyaqtı, tärizdi, sıqıldı* (gibi).
2. Yönelme hâlinde olan kelimelere bağlanan syeptyewliktyer: *taman, juwıq, jaqın*, (yakın, yaklaşık); *dyeyin, şyeyin* (kadar); *qaray* (doğru); *qarsı* (karşı).
3. Ayrılma hâlinde olan kelimelere bağlanan syeptyewliktyer: *kyeyin, soñ* (sonra); *burın* (eskiden), *byeri* (beri).
4. Vasıta hâlinde olan kelimelere bağlanan syeptyewliktyer: *birgye* (beraber); *qatar, qosa* (aynı anda, ile beraber).

Kazak Türkçesinde Balakayev ve Kordabayev'in *qazirgi qazaq tili* eserinde *yestetikti tirkyestyer* (fiilli kelime grupları) – *myeñgyerilye baylanısqañ söz tirkyesi* – *şılaw sözdi tirkyestyer* (edat grubu) başlığı altında ele alınmaktadır.

Şılaw (edat) isim ile fiil arasında bir ara bağlantı görevi görür ve kendilerinden önce gelen sözcüklere yeni bir anlam kazandırır. Fiilli kelime gruplarının oluşmasında yer alan edatlar –*syeptyewliktyer* ve *kömyekşi yesimdyer*.

“**Kömyekşi yesimdyer** – *artı* (arkası); *aldı* (önü); *qası, mañı, jañı* (yanı); *işi* (iç); *bası* (başı); *awzı* (girişi, ağzı); *üstı* (üstü), *sırtı* (dışı.) (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 81)

2.1.8.3. Edat Grubunun Karşılaştırılması

1. Her iki lehçede de edat türüne göre isim unsuru ekli ya da eksiz oluşabilir.
2. Türkiye Türkçesindeki edat kavramı Kazak Türkçesinde *şılaw* terimiyle karşılık bulmaktadır.
3. Kazak Türkçesinde edat grubu sadece fiil kelime grupları içerisinde ele alınmaktadır.

Metinden örnek cümleler

1. *taman, juwıq, jaqın* (yakın, yaklaşık)

• ...on jyeti mın manat aqşa jānye yeki mın byes jüz lan – yağnıy *altı putqa juwıq* taza kumis tısırıptı. (Gerçek verilere göre, örneğin, geleneksel "yusan saagan", yani "dokuzlu yığın" sırasında, bazılarına bir köle, beyaz bir deve, bir at, altınlı eyer, bir halı, bir kilim, on yedi bin manat para ve iki bin manat, iki bin beş yüz lan (*yaklaşık altı fit* saf gümüş) verilmiş.) (KBTT, 205)

• Jayıla aqqan Dyelyuin özyeniniñ eyki qabağı, bükil añğar – buwırıldan *jasıl kökkye juwıq*. (Gökyüzünün engin ve derin ufuk çizgisinin ötesinden kıvrıla kıvrıla gelen mavi Deluin Irmağı'nın etrafı göz alıcı bir güzelliğe bürünmüştü.) (KBTT, 210)

• Onıñ üstinye... *öziñye yetyenyē jaqın* oytrat qawımınıñ niyyet-tilyegi... Öziñ dye bilyesiñ. (Ayrıca... *Size yakın olan* Oytrat camiasının dilekleri... Biliyorsunuz.) (KBTT, 243)

2. *dyeyin, şyeyin* (kadar)

• Osı *uwaqıtqa dyeyin* jat jyerlik yezgigye şıdap kyeldi. (*Şimdiye kadar* yabancılara sırf zorunda oldukları için boyun eğdiler.) (KBTT, 181)

• Tyerisi qalay sıpırılğanın *aqırına dyeyin* öz közimyen körip kyetsin. (Derisinin nasıl yüzüldüğünü *sonuna kadar* kendi gözleriyle görsün.) (KBTT, 162)

• ...tastaq yeñis, qumdaq, kyebir topıraqtı yetyek köz körim *jyergye dyeyin* jasıl alqapqa aynalğan. (Yamaçlardan o kadar çok su akıyor ki kayalık yamaçlar, kumlu topraklar ve bazı topraklar çayırlara dönüşmüş.) (KBTT, 234)

3. *kyeyin, soñ* (sonra)

- Ryesyeydiñ Iyx-Xuwryedyegi bas konsuwlı kyepildik byersin. *Sodan kyeyin* tyezinyen yeline qaytarıladı. (Ancak ve ancak Rusya'nın İh-Hure'deki elçisi kefil olursa salıverilecek.) (KBTT, 175)

- Bul kötüyeriñki, *kütpyegyen aqpardan kyeyin* syeñ sögilip, Batıs ölkýeni jaylağan moñğol tyekti ruw-taypa kösyemdyeri naqtı mämlyegye kyelgyen. (Bu sevin-dirici, *beklenmedik haberin ardından* Batı'ya yerleşen Moğol boylarının liderleri an-laşmaya vardı.) (KBTT, 182)

- Az-maz tuz siñip, birşama *sorğığannan kyeyin* bastı syeksyewildiñ tütünim-yen ıstaw kyeryek yedi. (Az çok tuz emilip *biraz kuruduktan sonra*, kafanın saksaul dumanı ile tütsülenmesi gerekiyordu.) (KBTT, 249)

- Jaylawğa *şıqqan soñ* birjola tıñıp, bayız tabarmın dyep yedi. (Yaylaya *çı-kınca* tüm kaygılarından kurtulup huzura kavuşacağını düşünmüştü.) (KBTT, 165)

- Azğana şyerikpyen-aq bar digirin jüzyegye asırmaq Ja-lama Örikti-köldyegi *apattan soñ* sözinye qarağan äskyerin tügyel atqa qondırdı. (Birkaç şerik ile planla-rını gerçekleştirmeyi düşünen Ja-Lama, Erikli Göl'deki *olaydan sonra* tüm askerle-rini atlarına bindirdi.) (KBTT, 200)

4. *burın* (eskiden, önce)

- *Burın* soyğan joqsıñ, yendi soyıp tursıñ... (*Eskiden* kesmedin, bak şimdi ke-siyorsun...) (KBTT, 161)

- Qara-norğa özinyen *dabırası burın* jyetkyen. (Karanorga'ya *kendisinden ön-ce* şöhreti ulaşmıştı.) (KBTT, 186)

5. *byeri* (beri)

- Dürbit Daşını şaqır! – dyedi noyan-xutuxtı, *manadan byeri* bar qızıqtı tama-şalap, qasında turğan jasawıldardıñ birinye. (*Bunca zamandır* etrafında tüm olayı seyredenlerden birine: “Dürbit Daşı'yı çağır!” dedi Noyan-Hutuhtu, sonra kabahatli nöbetçiye döndü.) (KBTT, 162)

- Alıs ölkýedýen arnayı kyelgyen, tipti, *üş-tört atasınan byeri* tamır jayğan. “...üş-dört kuşak önce uzak ülkelerden gelmiş, artık oranın bir parçası olmuş yaban-cılar yaşıyordu.” (KBTT, 167)

6. *üşin* (için)

- Özdyeriniñ işip-jeüwi, *qanauw-tonauw üşin* jaratılğan tömyengi näsıl köryetin. (Onları adeta *ezmek, soymak ve kendilerine hizmet etmeleri için* yaratılmış düşük sınıftaki bir ırk olarak görüyorlardı.) (KBTT, 168)

- Kapiytan Buwlatov bul mäsyelyeni *tıyanaqtı şyeşüw üşin* Ja-Lamanıñ özimyen jüzdyesüw kyeryek. (Kaptan Bulatov, bu sorunu *çözmek için* Ja-Lama ile bizzat görüşmeliydi.) (KBTT, 229)

7. *birgye* (beraber, birlikte)

- Kyewdyedyen bölینگyen, nyemyesye *moyınmyen birgye* kyetyetin köp bastıñ biri. (Göğüsten ayrılan veya *boyunla birlikte* giden birçok kafadan biri.) (KBTT, 248)

- Jolay tağı biraz şyetinyegyen qaralı *köşpyen birgye* Qobdanıñ tübinye jyetkizildi. (Yol üzerinde büyük kayıplar veren göçü Kobda'ya kadar getirmiş.) (KBTT, 208)

8. *tuwralı* (hakkında)

- ...bayaq *Ämirsananiñ qayta tilirlgyen süldyesi tuwralı* baytaq Moñğol yeliñiñ batısı myen şığısı, tüstigi myen tyeristigi... (Fakat daha o gelmeden, eski *Emir-sana'nın tekrar dirildiği hakkındaki* haberler, devasa Moğol ülkesinin batısı, doğusu, güneyi, kuzeyi ve...) (KBTT, 166)

- Kapiytan Buwlatov Ja-lamanıñ *jawızdıqtarı tuwralı* arnayı raport jazarda naqtılap sanaptı. (Kaptan Bulatov, Ja-Lama'nın *vahşeti hakkında* özel bir rapor hazırladı.) (KBTT, 231)

9. *qarsı* (karşı)

- – Kim dye bolsa, Xalxağa jaw, *ryevolyutsyağa qarsı* kisiniñ köryer küni osı! (Kim olursa olsun, Halha'ya düşman, *devrime karşı* olan birinin başına gelecek olanlar işte budur!) (KBTT, 158)

- Yendi бүkil köşpyendi qawımdı *qıtayğa qarsı* kötyermyek. (Şimdi de tüm göçebe halkı Çin karşısında bir taraf almasını sağlamaya çalışıyor.) (KBTT, 177)

10. *biraq* (ama)

- *Biraq* bizdiñ xalqımız da bul qalıpta otıra byeruwgye tiyis yemyes. (*Ama* halkımız bu pozisyonda kalmamalı) (KBTT, 195)

- *Biraq* şarası joq yedi. (*Ama* ne yazık ki çaresizdi, elinden bir şey gelmiyordu.) (KBTT, 210)

11. *sıyyaqtı, tärizdi, sıqıldı* (gibi)

- Bügingi *syen sıyyaqtı* jartılay yemyes, tolıq qulğa aynaladı. (*Senin gibi* yarı bir köle de değil, hepsi birer tam köle olacak.) (KBTT, 184)

- Balta, şot, pışaq, qayşı, iynye, *jip tärizdi* turmıstıq buyımdar. (...balta, çapa, bıçak, makas, iğne, *ip tarzında* ev eşyaları da bulunuyordu.) (KBTT, 169)

12. *qatar* (aynı anda)

- Tars yetkyen *dıbıspyen qatar* syelk yetip бүкtyelgyen lama sol qolımyen kindik tusın ustay aldı. (*Çıtırıtı sesiyle birlikte* titreyen Lama göbek bağını sol eliyle tutuyordu.) (KBTT, 187)

- Ja-Lamaniñ aqırğan ayqayı myen qamşınıñ *sart-surt dıbısı qatar* şıqtı. (Ja-Lama'nın çığlıyla kamçısının *sesi aynı anda* patladı) (KBTT, 219)

13. *qosa* (ile beraber)

- Şıñğırğan *dawıspyen qosa* qaq ayrılğan qarınğa qol salıp, uwıstay suwırdı. (Nöbetçinin *çığlık çığlığa kalmasıyla beraber* tam ortadan yarılmış karnına elini sokup, avuçlayarak uzayan bağırsaklarını çekmeye başladı.) (KBTT, 162)

- Qızmyetşi, dāyyekşi, *yesyepşilyermyen qosa* sanağanda bular da birtalay jan. (...hizmetçileri, tahsildarları ve *muhasibecileriyle birlikte* nüfusun kalan çokluğunu oluşturuyorlardı.) (KBTT, 167)

14. *qana/ğana, tyek* (sadece)

- Orıs läpkyyeriniñ baylığı – *ayaq-tabaq qana* yemyes. (Rus dükkânlarının zenginliği *sadece yemek takımlarından* değil) (KBTT, 169)

- Yendyeşye, azğana tınıs. Oqımaytın, jazbaytın, işpyeytin, jyemyeytin, is-qıymılsız, *tıp-tınış qana* jatıp, baysal tabatın. (Eh demek ki biraz da mola vermek gerek, okumadan, yazmadan, içmeden, yemeden, hareketsiz, *sadece sessizce* yatıp, sakinleşmek.) (KBTT, 156)

Edat grubu kelime grubu içinde geçmemektedir ama kelime grubunun devamında yer almaktadır.

1. İsim Tamlamasından Sonra Edat Grubu

- Qobda qalası da, *Üläsüwtay byekinisi / sıyyaqtı*, budan yeki jüz jıl burın... ornatılğan qamal yedi. (...Kobda şehri de *Ulasutai Kalesi* gibi bozkırın kalbinde kurulmuştu.) (KBTT, 188)

2. Sıfat Tamlamasından Sonra Edat Grubu

- Jolay tağı biraz şyetinyegyen *qaralı köşpyen / birgye* Qobdanıñ tübinye jyetkizildi. (Yol üzerinde büyük kayıplar veren göçü Kobda'ya kadar getirmiş.) (KBTT, 208)

- Jyerdyegi tirşilik – *ölşyem, kyesimi şyektyewli, bayansız, ötpyeli bir myezyet / qana* yekyen. (Meğer dünya ölçülü, sınırlı, mutsuzluğa boğulmuş ve geçiymiş.) (KBTT, 226)

3. Sıfat-Fiil Grubundan Sonra Edat Grubu

- Qalğan *tyerini bityew tüsiryetin / tärizdi*. (Kalan derinin tümünü parçalamadan yüzücek gibi) (KBTT, 225)

4. Zarf-Fiil Grubundan Sonra Edat Grubu

- *Urıp, azaptap, jarıp, şawıp, atıp öltirgyen (isim unsuru) / soñ*, jansız mäyi-yittiñ özin qorlağan. (Dövüldükten, işkence gördükten, parçalara ayrılıp vurulduktan ve öldürüldükten sonra bile cesetlere zulmedildi.) (KBTT, 231)

2.1.8.4. Cümledeki Görevine Göre Edat Grubu

1. Nesne Olarak Görev Yapması

- Kapiytan Buwlatov Ja-lamanıñ *jawızdıqtarı tuwralı* arnayı raport jazarda naqtılap sanaptı. (Kaptan Bulatov, Ja-Lama'nın *vahşeti hakkında* özel bir rapor hazırladı.) (KBTT, 231)

- Ryesyey, Sankt-Pyetyerbuwrg, Kuwnstkamyerağa, borsıp, şiriy bastağan *kesik bas tuwralı* oyladım. (Rusya, Sankt – Petersburg, Kunstkamer'deki küflenip çürümeye başlayan *kesik baş hakkında* düşündüm.) (KBTT, 254)

- Çyex juwrnalına osı jaqında ğana şıqqan, Ortalıq muwzyeydyegi özgyeşye *eksponat tuwralı* arnayı maqaladan soñ. (Çek dergisine sadece son zamanlarda çıkmış, Merkez müzesindeki farklı bir *sergi hakkında* özel bir makaleden sonra şöhretimizdi kullarıp diri bedenın nesli olarak ihtiyaçıımızdan, durumumuzdan bahsettik.) (KBTT, 253)

- Aynalası onşaqtı kündye *is jönındye* dye, *kisi jönındye* dye naqtı toqtamğa kyeldi. (Yaklaşık bir düzine gün içinde *hem dava hem de kişi hakkında* kesin bir karara vardı.) (KBTT, 228)

2. Zarf Olarak Görev Yapması

- Özdyeriniñ *işip-jeüwi*, *qanauw-tonauw üşin* jaratılğan tömyengi nasıl köryetin. (Onları adeta *ezmek, soymak ve kendilerine hizmet etmeleri için* yaratılmış düşük sınıftaki bir ırk olarak görüyorlardı.) (KBTT, 168)

- Kapiytan Buwlatov bul mäsyelyeni *tyanaqtı şyeşüw üşin* Ja-Lamanıñ özimyen jüzdyesüw kyeryek. (Kaptan Bulatov, bu *sorunu çözmek için* Ja-Lama ile bizzat görüşmeliydi.) (KBTT, 229)

- Biraq *işip-jyem üşin* dye täbyet kyeryek. (Ama *yemek için* de iştah gerek.) (KBTT, 156)

- *Osı uwaqıtqa dyeyin* jat jyerlik yezgigye şıdap kyeldi. (*Şimdiye kadar* yabancılara sırf zorunda oldukları için boyun eğdiler.) (KBTT, 181)

- Bükil jon-arqası – *jyelkye myen ıyıqtan yeki büyir*, *quyımşaqqa dyeyin* qızılşaq. (Boynundan kuyruk sokumuna kadar sırtı kıpkırmızı et) (KBTT, 225)

- Bul, bizgye qatıstı tarıyxıy raport *küni bügingye dyeyin* Ryesyey Sırtqı istyer sayasatınıñ Mäskyeüwdyegi Ortalıq arxıyvındye, sol qalpında saqtawlı tur. (Bizimle ilgili bu tarihi rapor, Moskova'daki Rus Dış Politikası Merkez Arşivleri'nde hala korunmaktadır.) (KBTT, 231)

- Xutuxtı Ja-lamanıñ jarlığı boyınşa, qonısın tastap, *işkye qaray* köşüw kyeryek yekyen. (Ja-Lama'nın emriyle yaşadıkları bölgeyi bırakıp, *iç bölgelere doğru* göçmeleri gerektiğini de söylemek için gelmişlerdi.) (KBTT, 198)

- Alas-külyestye qıtaydan qutılıp, yendi *orisqa qaray* byeyimdyelip turğan jurttı birjola azdırmaq. (Çin'den kurtulup, *Ruslara doğru* eğilim göstermeye başlayan bu toplumu da kötü yola sürüklüyordu.) (KBTT, 218)

- Kyewdyedye bōlingyen, nyemyesye *moyınmyen birgye* kyetyetin köp bastıñ biri. (Göğüsten ayrılan veya *boyunla birlikte* giden birçok kafadan biri.) (KBTT, 248)
- Jolay tağı biraz şyetinyegyen qaralı *köşpyen birgye* Qobdanıñ tübinye jyetkizildi. (Yol üzerinde büyük kayıplar veren göçü Kobda'ya kadar getirmiş.) (KBTT, 208)
- Ryesyeydiñ Iyx-Xuwryedyegi bas konsuwlı kyepildik byersin. *Sodan kyeyin* tyezinyen yeline qaytarıladi. (Ancak ve ancak Rusya'nın İh-Hure'deki elçisi kefil olursa salıverilecek.) (KBTT, 175)
- Jaylawğa *şıqqan soñ* birjola tınşıp, bayız tabarmın dyep yedi. (Yaylaya *çıkinca* tüm kaygılarından kurtulup huzura kavuşacağını düşünmüştü.) (KBTT, 165)
- Dürbit Daşını şaqır! – dyedi noyan-xutuxtı, *manadan byeri* bar qızıqtı tamaşalap, qasında turğan jasawıldardıñ birinye. (*Bunca zamandır* etrafında tüm olayı seyredenlerden birine: “Dürbit Daşı'yı çağır!” dedi Noyan-Hutuhtu, sonra kabahatli nöbetçiye döndü.) (KBTT, 162)
- Alıs ölkedyen arnayı kyelgyen, tipti, *üş-tört atasınan byeri* tamır jayğan. (...*üş-dört kuşak önce* uzak ülkelerden gelmiş, artık oranın bir parçası olmuş yabancılar yaşıyordu.) (KBTT, 167)
- Jolay tağı biraz şyetinyegyen qaralı *köşpyen birgye* Qobdanıñ tübinye jyetkizildi. (Yol üzerinde büyük kayıplar veren göçü Kobda'ya kadar getirmiş.) (KBTT, 208)
- Şıñğırğan *dawıspyen qosa* qaq ayrılğan qarınğa qol salıp, uwıstay suwırdı. (Nöbetçinin *çığlık çığlığa kalmasıyla beraber* tam ortadan yarılmış karnına elini sokup, avuçlayarak uzayan bağırsaklarını çekmeye başladı.) (KBTT, 162)
- Tars yetkyen *dıbıspyen qatar* syelk yetip бүкtyelgyen lama sol qolımyen kindik tusın ustay aldı. (*Çıtırıtı sesiyle birlikte* titreyen Lama göbek bağı sol eliyle tutuyordu.) (KBTT, 187)

2.1.9. Bağlama Grubu

2.1.9.1. Türkiye Türkçesinde Bağlama Grubu

Leyla Karahan'a göre "Bağlama edatları ile birbirine bağlanmış iki veya daha fazla isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur." şeklindedir. (Karahan, 2010: 65)

Tahsin Banguoğlu ise "Yargı öbeklerini bağlama işleyişleri biryana, bağlamalar söz içinde aynı işleyişte iki veya daha çok kelimeyi bağlayarak bağlam öbekleri (groupe conjonctionnel) meydana getirirler." diye belirtmektedir. (Banguoğlu, 2011: 510)

M. Kaya Bilgegil "Aralarında toplayıcı yön (=cihet-i camia') bulunan terimlerin (= hadlerin) bir hükümle birleştirilmesi veya hükümlerin bir kavrama isnadı, bağlaç gruplarını meydana getirir." olarak açıklamaktadır. (Bilgegil, 1963: 145)

"Bağlama edatları ve, veya, ile, ilâ, fakat, ama, değil vb. isim unsurlarının arasında bulunur. İsim unsurları, grubun kuruluşuna eşit olarak katılırlar. İkidenden fazla isim unsurunun birbirine bağlandığı durumlarda ve bağlama edatı son iki isim unsurunun arasına gelir." (Karahan, 2010: 65-66)

2.9.2.2. Kazak Türkçesinde Bağlama Grubu

Kazak gramerciliginde kelime gruplarının içinde bağlama grupları diye herhangi bir sınıflandırma yoktur. Türkiye Türkçesindeki bağlama grubu Kazak Türkçesinde ayrı bir kelime türüdür.

Türkiye Türkçesindeki bağlama grubu Kazak Türkçesinde *şılaw* konusunun *jalğawlıqtı şılaw* (bağlama edatlar) adlı altbaşlığında incelenmektedir. *Jalğawlıqtı şılawları:*

1. İnğaylastıq jalğawlıqtar: *jänye, da (de), äri, myen, pyen* (ve, da (de), bir de, dahi.)

2. Qarsılıqtı jalğawlıqtar: *biraq, dyegyenmyen, alayda, sonda da, solay*

bolsa da, söytsye dye, äytkenmyen, äytpyesye (ama, fakat, ancak, yine de, öyle olsa bile, aksi halde, yoksa)

3. Talğawlı jalğawlıqtar: *nye, nyemyesye, nye bolmasa, ya, yakiy, äldye* (ne, ya da, veya, ya.)

4. Syebyeptyes jalğaqlıqtar: *sondıqtan, sol syebyepti, öytkeni, syebyebi* (bu yüzden, be nedenle, çünkü.)

5. Şarttıq jalğawlıqtar: *yegyer, onda* (eğer, yoksa.) (Janpeisov, 2002: 557)

2.9.2.3. Bağlama Grubunun Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesi çalışmalarında bağlama grubu bulunmamaktadır.

2. Kazak Türkçesinde bağlama grubu *şılaw* “edat” başlığı altında incelenmektedir.

3. Her iki lehçede de bağlama grupları yönünden bir farklılık yoktur.

Metinden örnek cümleler:

1. *jänye, da (de), äri* (ve, da (de), bir de, dahi.)

• Uwan – eñ joğarğı 1-däryejyeli (dzıyn-uwan) *jänye* 2-däryejyeli (dzün-uwan) byektik märtıyebıe. (Uan – en yüce 1. dereceli (dzin-uan) ve 2. dereceli (dzün-uan) bek unvanı.) (KBTT, 153)

• Al Ja-lama – qaraniyyet zulımınñ tartar jazası *da*, köryer azabı *da* – alda!.. (Lakin Ja-Lama’nın bu yaptıklarına hesap verecek gün de er ya da geç gelecekti!..) (KBTT, 226)

• Şyenyel – şapanınñ jyeñi *äri* kyeñ, *äri* uzın yekyen, säl-päl jıyırıp, yeki qolınñ birtıq sawsaqtarın ayqastıra şıryenip otır. (Kolları iyice sıyrılmış, birbirine kavuşturduğu elleriyle insanlara burnunun üstünden tehditkâr bakışlar atıyordu.) (KBTT, 179)

• Orıs yeliniñ yeski äkimşilik *jänye* mädyeniy ortalığı, yeki ğasırılıq Pyetyerbuwrg, byes-altı jıldıq Pyetrograd atın özgyertip, jaña nanım, jaña kyeyip tapqan. Lyeniynggradqa jyetkizyedi. (Rusya’nın eski idari ve kültür merkezi, iki yüzyıllık St. Petersburg, beş ila altı yıllık Petrograd adını değiştirip yeni bir inanç, yeni bir imaj bulduğu Leningrad'a getirdi.) (KBTT, 251)

2. *biraq, dyegyenmyen, alayda, sonda da, solay bolsa da, söytsye dye, äytkenmyen, äytıpyesye* (ama, fakat, ancak, yine de, öyle olsa bile, yoksa, aksi

hâlde)

- Jañağı, boydı qursağan awır salmaq kötyerilip uşqan, *biraq* äli dye jawırınım qurısıp, jyelkyem tartıp turğanday. (Az önceki tüm vücudumu saran ağırlık uçup gitti *ama* yine de kürek kemiğime giren krampı sanki enseme kadar hala hissediyorum.) (KBTT, 156)

- Az-maz mañqıldap, murnınan söylyeydi yekyen, *biraq* äwyezi ayqın äri qatqıl. (Burundan konuşuyordu *ama* sesi net ve sertti.) (KBTT, 181)

- Osı awıldıñ añşıları ustaytın kädimgi byerdyeñkye, *biraq* bul adamnıñ da, tü-ri qoraş bolğanımyen, tüsi suwıq yedi. (Bu tüfek köyde avcılar tarafından kullanılan sıradan bir tüfekti *ama* bu adamın görünüşü de sıradan olmasına rağmen soğuktu.) (KBTT, 183)

- Aşuw-ıza şyektyen astı, *biraq* äli dye küş-quwat kyem yedi. (Öfke yaygındı, *ama* yine de bir enerji eksikliği vardı.) (KBTT, 189)

- Añ awlağış, közdyeri qaraqtı, qıyyaadağını qağıp tüsyer myergyendyer az yemyes, *alayda* köpşilik qawım – ömirindye qurıqtan basqa qural ustap körmyegyen qarapayım arat. (Aralarında birçok avcı ve keskin nişancılar olmasına rağmen topluluğun çoğu daha önce hayatlarında hiç silah tutmamış olan sıradan insanlardan oluşuyordu.) (KBTT, 188)

3. *nye, nyemyesye, nye bolmasa, ya, yakiy, äldye* (ne, ya da, veya, ya.)

- ...dabil tayağı – kisiniñ *äldye* qabırğası, *äldye* toqpaş jiligi, qandawır sabı – kâri jiliktiñ uştığan dyeydi. (Söylediğine göre davulun tokmağı da insan kaburgası veya kaval kemiğindendi.) (KBTT, 191)

- Kyewdyedye bölgingyen, *nyemyesye* moyınmyen birgye kyetyetin köp bastıñ biri. (Göğüsten ayrılan veya boyunla birlikte giden birçok kafadan biri.) (KBTT, 248)

- Altaydın Qobda byeti, *nyemyesye* Batıs Moñğol ölkyesindyege qazaqtar tariyhındağı kyeiyindye “Jalama qırğını” dyep atalatın zobalañ zaman tuwdı. (Altay'ın Kobda bölgesindeki veya Batı Moğolistan'daki Kazak'ların tarihinde, daha sonra "Ja-Lama katliamı" olarak adlandırılan zor bir dönem başlamıştı.) (KBTT, 200)

Bul kyezdye jon-arqadan bastap tiridyey soyılıp jatqan müskinniñ dawısı müldye öşkyen, *äldye* qırıl, *äldye* sırlı ğana qılıp yedi. (Tam o anda sırtından başlayıp

diri diri derisi yüzülen zavallının sesi de tamamen kesildi, sadece hırıltı ya da küçük küçük bir homurtu kalmıştı) (KBTT, 164)

4. *syebyebi sondıqtan, sol syebyepti, öytkyeni* (bu yüzden, be nedenle, çünkü.)

- Ja-lamanıñ Qobdadan kyetip, jaña astana nyegizdyew talabınıñ bir *syebyebi* dye osı, orıs öktyemdiginyen awlaqtaw bolatın. (Ja-Lama'nın Kobda'dan ayrılıp yeni bir başkent kurma talebinin *nedenlerinden biri* de Rus müdahalesinden kaçınmaktı.) (KBTT, 228)

- Tüp nyegizi – byelgili aqıyqat, *sondıqtan* syenimdi. (Sonuç olarak bilinen gerçektir, *bu yüzden* inandırıcıdır.) (KBTT, 229)

5. *yegyer*, onda (eğer, yoksa.)

- *Yegyer* osı qazir myeni atpasañ, osı mawzyermyen osı arada öziñdi atıp öltir-yem. (Beni şimdi vurmazsan, seni bu mavzerle vururum.) (KBTT, 187)

- *Yegyer* mina otırğan syendyer qıtayğa qarsı kötyerilmyesyeñdyer, altı qosın dürbit taylı-tayağı qalmay tügyel attanadı. (Tamam, eğer Çin'e karşı ayaklanmazsak Dürbitler'in bir tanesi bile kalmadan hepsi buralardan gidecek.) (KBTT, 181)

2.9.2.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Bağlama Grubu

1. İsim Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

- Qorğan işindyegi tapaltaq, jaypaq töbye äskyer jataqtarınan oqşaw, yeñs-yelyenye kötyerilgyen qayqı şatırlı, yeki qabat üy – qıtay nayıbı – *Üläsutay qalasınıñ jänye бүkil ulıstıñ (ty) / birdyen-bir ämirşisi (tn)* dzän – dzünniñ sarayı. (*Ulasutai şehrinin ve tüm ulusun biricik hükümdarı*, Çin'in askeri valisi Dzan-Dzun'un sarayı da bu kalenin içindeki alçak düz bir bölgede, askeri kışlanın yanındaki iki katlı bir evdi.) (KBTT, 167)

2. İsim Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

- ...dabil tayağı – *kisiniñ (ty) / äldye qabırğası, äldye toqpaş jiligi (tn)*, qandawır sabı – kări jiliktiñ uştıgınan dyeydi. “Söylediğine göre davulun tokmağı da insan *kaburgası veya kaval kemiğindendi*.” (KBTT, 191)

- Buğan alawlı, qandı topırdı töñiryektyey oşarılğan köryermyen qawımnıñ jüykyesi şıdasa, xutuxtı-noyan *Ja-lamanıñ (ty) / yebi myen küşi (tn)* kâmil jyetyer

yedi. (Alevler ve kana bulanmış bu ayini izlemeye seyirciler dayanamasa bile, Hutuhtu-Noyan-Ja-Lama'nın kudretinin yeteceği kesindi.) (KBTT, 191)

3. Sıfat Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

- ...*kyeñ (tn) / saray myen jataq (ty)* arasındaki aşık alaňqayğa tağı da Ja-lamağa tiyesili, sırtı äsyem, işi körikti äri bay yeki kiyiz üy tigilgyen. (Kalenin merkezinde iki katlı bir taş saray, yukarısında Hutuhtu-Lama'nın yatakhane, aşağıda hizmetli odaları; ahırın çevresindeki odalarda güvenilir birlikler yaşıyordu.) (KBTT, 236)

4. Sıfat Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

- Ja-lamanıñ üş jüz şyeriktyen turatın *qaruwly äri qatal (tn) / jasağı (ty)* jolbasar qaraqşılıqtı nyegizgi käsibinye aynaldırıp yedi. (Ja-Lama'nın üç yüz askerden oluşan *silahlı ve acımasız müfrezesi*, soygunu ana iş hâline getirdi.) (KBTT, 235)

- Şyerik Daşı ottı lawlata jaqtı da, tañdı kütpyey, uwaqtı ozdırmay, ryevol-yutsıyalyq qatañ, *mañızdı, äri qurmyetti (tn) / tapsırmanı (ty)* jüzyegye asıruwğa kiristi. (Şyerik Daşı ateşi yaktı ve şafağı beklemeden, *gecikmeden önemli ve onurlu bir görevi* yerine getirmeye başladı.) (KBTT, 248)

- Dünğirşyek yendiği, *ayrıqşa äri jawaptı (tn) / jumısqa (ty)* äzir. (Küçük bir kutu artık *özel ve sorumlu bir işe* hazır.) (KBTT, 248)

2.9.2.5. Cümledeki Görevine Göre Bağlama Grubu

1. Özne Olarak Görev Yapması

- Arada tuwra *jıyırma jänye bir jıl* ötkyendye. (Tam yirmi bir yıl sonra.) (KBTT, 178)

- Oy myen syezim dye başka bir tarapta. (*Aklı ve duyguları* başka bir tarafta.) (KBTT, 253)

- Äldye jın, äldye pyeri, japanda jatqan qubıyıqtan ürkip, tapıraqtay pısqırıp, kyeri şyegindi. (Şeytan mıdır? Peri midir? Uçsuz bucaksız bu yerdeki yaratıktan ürktü ve geri geri yürümeye başladı.) (KBTT, 211)

- *Tüstik pyen batış* – sozıla tırkyesip, kökjiyyekti kürgyeyley şubatılğan kögil-dir tawlar silyemi. (*Güney ile batıyı* birbirine bağlayan ve adeta ufku geren mavi dağlardan oluşan bir küttedir burası.) (KBTT, 234)

- *Qalı kilyem, jibyek pyen qamqa* taw bolıp üyilyedi. (...bir halı, bir kilim, on yedi bin manat para ve iki bin manat, iki bin beş yüz lan (yaklaşık altı fit saf gümüş) verilmiş) (KBTT, 205)

2. Yüklem Olarak Görev Yapması

- Qonısımız kyeñ boldı, xalqımız qıysapsız *köp jännye yer boldı*. (Toprağımız eskisi kadar küçük değil Yerleşimimiz büyüdü, halkımız cesaretlendi ve çoğaldı.) (KBTT, 196)

- Yeñ ortada – noyan-xutuxı-lamanıñ säwlyetti qos ordası – *örgö jännye jiysan*. (Merkezde Noyan-Hutuhtu-Lama'nın *Örgö ve Jisan* isminde birbirinin aynısı olan ikiz, gösterişli çadırları bulunuyordu.) (KBTT, 203)

- Munda da *turaqtay almaydı, äldye sıymaydı*. (Lakin orada da kendini rahat hissedemediği için tekrar kuzeye dönmü.) (KBTT, 214)

3. Nesne Olarak Görev Yapması

- Onıñ üstinye... qıtaydıñ sawdagyeri, bazar, baqalşısı bolmasa, *şyekyer myen şaydı* qaydan alar yedik. (Ayrıca... Çinli tüccarlar, pazarcılar olmasaydı *şekeri ve çayı* kimden, nereden alırdık?) (KBTT, 184)

4. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

- Aqımbyet *yerkinyen, til myen oydan* ayrılğanday. (Akımbet ağa *dilini ve akli* dengesini yitirmiş gibiydi.) (KBTT, 208)

2.1.10. Unvan Grubu

2.1.10.1. Türkiye Türkçesinde Unvan Grubu

“Bir şahıs ismiyle, bir unvan veya akrabalık isminden kurulan kelime grubudur. Şahıs ismi + unvan veya akrabalık ismi = unvan grubu” (Karahan, 2010: 68)

Unvan grubu kavramı yerine san öbeği tercih eden Tahsin Banguoğlu “... san (titre) anlatan adların kişi adlarına yanaşmasıyla meydana gelen yanaşma takımları çok kullanılır. Bunlara san öbekleri (groupe de titre) adını veririz.” şeklinde açıklamaktadır. (Banguoğlu, 2011: 513)

Zeynep Korkmaz ise “Bir şahıs adı ile unvan veya akrabalık gösteren ismin ek-siz olarak yan-yana gelerek oluşturduğu belirtme grubudur. Unvan gösteren isim şa-

hıs adından önce de sonra da gelebilir: Bilge Kağan, İltilge Hatun...” olarak tanımlamaktadır. (Korkmaz, 1992: 163)

2.1.10.2. Kazak Türkçesinde Unvan Grubu

Kazak Türkçesinde unvan grupları ile ilgili, kelime grupları arasında herhangi bir sınıflandırma yoktur. Örneklerden yola çıkarak karar vermek gerekirse, Kazak Türkçesindeki unvan gruplarının Türkiye Türkçesindeki ile aynı kullanıma sahip olduğu görülmektedir.

2.1.10.3. Unvan Grubunun Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesinde unvan grupları ile ilgili, kelime grupları arasında herhangi bir sınıflandırma yoktur.

2. Kazak Türkçesinde unvan grubu yapı bakımından Türkiye Türkçesiyle aynı olabilmektedir.

3. Her iki lehçede de kişi ismi ile unvan ya da akrabalık ismi eksiz bağlanır.

2.1.10.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Unvan Grubu

1. İsim Tamlamalarında Tamlayan Olarak Görev Yapması

- *Akımyet mirzaniñ (ty) / tört qubılası (tn) say yedi. “Akımbet’in karnı tok, sırtı pek idi.”* (KBTT, 165)

- Myen – xutuxtı boğda, Ąmirsana xanniñ (ty) / qayta oralğan tiri byeynyesi (tn), barlıq is myeniñ jarlığım boyınşa jasalıp jatır! “Ben Hutuhtu-Bogda, Ąmirsana Han’ın tekrar hayat bulmuş hali, burada her şey benim emirlerimle yapılır!” (KBTT, 192)

2.1.10.5. Cümledeki Görevine Göre Unvan Grubu

1. Özne Olarak Görev Yapması

- *Duğar-Byeysye öliktiñ qabağına basa kiyilgyen sarı tyelpeyin sıpırdı. (Duğar-Beise cesedin kaşlarına kadar gelen sarı şapkasını çıkardı.)* (KBTT, 160)

- *Nanzıt-Batır qalt burılıp, yesikkıye qaradı. (Nanzıt Batır hemen arkasına döndü ve kapıya baktı.)* (KBTT, 157)

- *Nanzıt-Batır tamağınan külkigye uqsas myekiryengyen dıbıs şığardı da, alğa bir attap, āli dye qolında turğan tapanşanıñ uşımyen öliktiñ qabağına tūsirip, kyezye-*

gimyen yeki közin japtı. (*Nanzıt Batır* boğazından kahkahaya benzeyen hırıltılı ses çıkardı. İleriye bir adım atıp elindeki tabancanın ucuyla cesedin iki gözkapağını da kavuşturdu.) (KBTT, 158)

- *Gindyen-Gün* qamalğa şabuwl kyezindye dye ünyemi alğı şyeptyen tabıladı. (*Kendisi* [Ginden-Gün] kale kuşatmasında bile her zaman ön saflardaydı.) (KBTT, 189)

- Şanağı tört buriştı, at bastı möriyn-xuwr – atqobızın arqalağan ataqtı *tülşi bayıt Pärşyen jırşı* kyeldi. (Ünlü cırşı, *halk ozanı*, *Parşen*, gövdesi dört köşeli kopuzuyla geldi.) (KBTT, 196)

3. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

- Ja-lama özimyen tım yerkin söylyeskyen *Duğar-byeysyegye* şübälana qarap yedi. (Ja-Lama, kendisiyle fazlasıyla özgürce konuşan *Dugar-Beis'e* kuşkuyla baktı) (KBTT, 241)

2.1.11. Birleşik İsim Grubu

2.1.11.1. Türkiye Türkçesinde Birleşik İsim Grubu

Leyla Karahan'a göre birleşik isim grubu “Bir şahsa özel ad olmak üzere bir araya gelen kelimeler topluluğudur.” (Karahan, 2010: 67)

Muharrem Ergin'e göre ise “Birleşik isim bir nesnenin ismi olmak üzere yan yana gelen birden fazla ismin meydana getirdiği kelime grubudur.” şeklindedir. (Ergin, 2007: 521)

“Birleşik isim grubu yapısında isimler eksiz bağlanır. Tamlananı özel isim olan sıfat tamlamaları zamanla bir şahsa ad olmak üzere “birleşik isim grubu”na dönüşebilir. Unvan grupları da zamanla birleşik isme dönüşebilir.” (Karahan, 2010: 69-70)

2.1.11.2. Kazak Türkçesinde Birleşik İsim Grubu

Kazak Türkçesinde birleşik isim grupları ile ilgili, kelime grupları arasında herhangi bir sınıflandırma yoktur. Kazak Türkçesinden fişlediğimiz örnekleri değerlendirdiğimizde birleşik isimlerin aynı şekilde aynı yapıda olduğunu görürüz.

2.1.11.3. Birleşik İsim Grubunun Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesinde birleşik isim grupları ile ilgili, kelime grupları arasında herhangi bir sınıflandırma yoktur.

2. Kazak Türkçesinde birleşik isim grubu yapı bakımından Türkiye Türkçesiyle aynı olabilmektedir.

3. Her iki lehçede de birleşik isim grubu yapısında isimler eksiz bağlanır.

2.1.11.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Birleşik İsim Grubu

1. İsim Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

- Ölim-jitimsiz azğana arpalıstan soñ *Ja-lamaniñ (ty) / otız üş şyerigi (tn)* tüg-yel baylanıp alındı. (Hiçbir kayıp vermeden *Ja-Lama'nın otuz üç şeriğinin hepsini* iple tek tek bağlandı.) (KBTT, 199)

- Sodan oray, *Ja-lamaniñ (ty) / mol baylığı (tn)* tärkigye tüsip, tizimgye alı-nadı. (Ja-Lama'nın servetine el konuldu ve listelendi.) (KBTT, 230)

- *Boğda-gyegyenniñ (ty) / märtıyebıyeli sıyyapat sälyemi (tn) myen atawlı jarlı-ğın xutuxtı-lamaniñ qolına aşıq-alañ dalada tapsıra almaymız ğoy, - dyedi Duğar-byeysye. (Bogda-Gegen'in selamlarını ve emirlerini Hutuhtu-Lama'ya açıktan teslim edemeyiz” dedi Dugar-Beise.)* (KBTT, 243)

- *Dürbit Daşınıñ (ty) / jüryegi (tn)* zırq yetti. (*Dürbit Daşı'nın kalbi ağzına geldi.*) (KBTT, 246)

2.1.11.4. Cümledeki Görevine Göre Birleşik İsim Grubu

1. Özne Olarak Görev Yapması

- *Kapiytan Buwlatov sonıñ özındye qawipsızdıq şaraların arıtığımıyen jasadı. (Kaptan Bulatov ayrıca ekstra güvenlik önlemleri aldı.)* (KBTT, 229)

- *Kapiytan Buwlatov Ja-lamaniñ jawızdıqtarı tuwralı arnayı raport jazarda naqtılap sanaptı. (Kaptan Bulatov, Ja-Lama'nın vahşeti hakkında özel bir rapor ha-zırladı.)* (KBTT, 231)

- *Dürbit Daşı äwyeli qazaqtıñ yeki şalın tamaqqa toyğızıp aldı. (Dürbit Daşı önce iki yaşlı Kazağı yemekle doyurdu.)* (KBTT, 249)

2. Yüklem Olarak Görev Yapması

- *Myeniñ yelim – burıñğı Dürbin-Oyrat! “Benim ülkem eski Dürbün-Oyrat!”* (KBTT, 196)

3. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

- Usınılğan kyezdikti *dürbit Daşığa* jyetkizbyey, noyan-xutuxtınıñ özi aldı. “Uzatılan çakı *Daşı* ’ya ulaşmadan Noyan-Hutuhtu’nun kendisi aldı.” (KBTT, 162)

- Munda qalğan yeki şyerikpyen birgye, *Ja-lamadan* oljağa tüskyen qazınalardı tärkilyep, tizimdyel tügyesye almay jatır yekyen. “Burada, diğeri iki şyerikle beraber, *Ja-Lama’dan* kalan tüm hazinelere el koydu ve saymaktan bitiremiyor.” (KBTT, 249)

4. Nesne Olarak Görev Yapması

- Qalğandarı *Ja-lamanı* jan-jağınan qorşalap, attarımyen birgye, jayaw jyet-yelyegyen qalpı, toptana şubırıp jürye byergyen. (Etraftan çit çıkmıyordu, sadece arada bir kendilerini öne doğru sürükleyenlere homurdanıyorlar ama yine de omuzları çökmüş bir şekilde takip ediyorlardı.) (KBTT, 172)

- Sol myezyettye Nanzıt lıp yetkizip suwırğan tapanşamyen *Ja-lamanı* qos jawırınıñ üsti, kök jyelkyedye tartıp jibiergyen. (O anda Nanzıt, *Ja-Lama’nın* kafasının arkasından vurup gövdesine birkaç el ateş etti.) (KBTT, 244)

2.1.12. Ünlem Grubu

2.1.12.1. Türkiye Türkçesinde Ünlem Grubu

“Ünlem grubu bir seslenme edatı ile bir isim unsurundan meydana gelen kelime grubudur.” (Ergin, 2007: 529)

Leyla Karahan’a göre “Bir ünlem ile bir isim unsurundan meydana gelen kelime grubudur. Ünlem (a, ey, hey) ve isim unsuru eksiz birleşir. Bu grupta isim unsuru kelime grubu olabilir. Cümle dışı öge olarak cümlenin herhangi bir yerinde bulunabilir.” şeklinde tanımlanır. (Karahan, 2010: 70-71)

2.1.12.2. Kazak Türkçesi Ünlem Grubu

Kazak Türkçesinde, ünlem grubu kelime grupları arasında değerlendirilmez. Kazak Türkçesinde ünlem grubu ana başlık olan *oqşaw sözdyer’in* alt başlıklarından birisi *odağay sözdyer* olarak ele alınır.

Oqşaw sözdyer cümledeki diğer sözcüklerle bağlanmayan, sesin ritminde farklılık gösteren kelime veya kelime grubudur. *Oqşaw sözdyer* cümlede virgül ya da

ünlem işaretleri ile diğer sözcüklerden ayrı yazılır, o yüzden bu tür kelimeler cümle unsuru olamaz. *Oqşaw sözdyer* üç gruba ayrılır:

“*Qaratpa söz* konuşmacı, dinleyicinin dikkatini kendine çekmek için kullanılır: - *Balaqay, süwryet sala bilyesiñ bye?* (Oğlum, resim çizmeyi biliyor musun?) (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 179)

“*Qıstırma söz* şüpheleri, pişmanlıkları, kırınlıkları, fikrin kime ait olduğunu ifade etmek için kullanılır: - *Myeniñşye, bugün jañbır jawadı.* (Bence bugün yağmur yağacak.) (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 181)

“*Odağay söz* konuşmacının duygularını, ruh hallerini ifade etmek için kullanılır: - *Oybay, mına jamandı qaray kör!* (Vay be şu yaramaza bak!) (Arpabekova, 2004: 68)

2.1.12.3. Ünlem Grubunun Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesi söz dizimi tasniflerinde ünlem grubu bulunmamaktadır.
2. Kazak Türkçesinde *oqşaw sözdyer* adıyla ayrı bir başlık altında işlenmektedir.

Metinden örnek cümleler

- - *Uwa, xalqım! – dyegyen, kümbirlyegyen ün yestildi biyiktyen.* (*Ey, hal-kım!*” diye gümbürdeyen ses tekrar duyuldu.) (KBTT, 170)
- – *Äy, kim bar? Tuz äkyeliñdyer! Yendi mına ölikti tiriltemiz, - dyedi.* (*-Ey kim var? Çabuk tuz getirin! Şimdi bu cesedi dirilteceğiz” dedi.*) (KBTT, 162)
- Sodan soñ “*Uh!...*” – *dyep küñirinye dawıstap barıp, aqsıyya küldi.* (Sonra “*Ah!...*” - diye üzgün bir sesle güldü.) (KBTT, 187)
- *Ämirsana... Ämirsana... Qayta tuwğan yekyen ğoy aqırı... Uwa, qasıyyetti bodiysatva!...* (*Emirsana... Emirsana... Sonunda tekrar doğmuş... Ey, kutsal Bodhi-sattiva!..*) (KBTT, 170)
- - *O-o! – dyedi, yeki yezuwinyen qızıl ala qan şaşırıp.* (*O-ooo!” dedi, iki yanağına da sıçrayan kanlarla.*) (KBTT, 175)
- - *Uwa, xalayıq! Qara nor xalxa, batır bayıt, baluwan dırbit, tyemirdyey tor-ğawıt – qorlıқтаğı, yezgidyegi бүкіл моңғол улısı! Sözimye qulaq sal! Burın kim ye-*

din? (- Ey, Ahali! Yığın Halha, cesur Bayıt, güreşçi Dürbit, demir gibi Torgaut ve zorbalıkla ezilen diğer tüm Moğol ulusu! Sözüme kulak verin! Eskiden kimdin?) (KBTT, 170)

- - *Xay!* ... - dyep dawıstağan yekinşi, lamağa qoşşı kisi. “*Selam!..*” dedi Lama'ya eşlik eden diğer kişi. (Çabuk toplanın! Kutsal Ruh'un sözlerini duyun ve onun duasını alın!) (KBTT, 183)

- *O, toba!* Pyeriştıye jyetyelyedi mye dyegyen. (*Aman tanrım!* Bir melek yol gösterecek demiş, ama şeytan sürüklemiş...) (KBTT, 193)

- *O, ğajap!* Jaña kyenıyeryesinyen yeki-aq yeli tüşkyen qımız özinyen-özi sarqılıp bitipti – ıdı tübındye jartı tamşı joq. (Oysa kımızını bitirmiş, kâsesinde bir damla bile bırakmamıştı.) (KBTT, 216)

- *O, kyeryemyet!* Kyeşyegi, müldye qurıp kyetkyen Joňgar xandıñın qayta kötyerip, öz aldına yel bolmaq! (Dünkü Dzungarian Hanlığı’nı yeniden yükseltip, tek başına özerk bir ülke kurmaya çalışıyordu.) (KBTT, 218)

- *Oyxoy!* Yerlik pyen myergyendik qatarınan sınıların özgyeşye önyer. “*Oi-hoy!* Cesaret ve keskin nişancılık eşit olarak test edilebilecek farklı sanatlardır.” (KBTT, 237)

2.1.13. Sayı Grubu

2.1.13.1. Türkiye Türkçesinde Sayı Grubu

Leyla Karahan’a göre sayı grubu “Basamak sistemine göre sıralanmış sayı sistemleri topluluğudur.” şeklinde tanımlanmıştır. (Karahan, 2010: 72)

Muharrem Ergin ise “Sayı grubu, arka arkaya gelen iki veya daha fazla büyük sayı — küçük sayı unsurlarının meydana getirdiği kelime grubudur.” olarak açıklamıştır. (Ergin, 2007: 528)

Muharrem Ergin’e göre sayılar üç şekilde karşılanmaktadır: 1. tek kelime ile, 2. sıfat tamlaması ile, 3. sayı gurubu ile. Tek kelime ile karşılanan sayılar *bir, iki, ...* vs.’dir. Sıfat tamlaması ile karşılanan sayılar *iki yüz, üç yüz...* Sayı gurubu ile karşılanan sayılar ise işte bu tek kelimelik sayıların *on*’dan sonrakilerinin ve sıfat tamlaması hâlindeki sayıların ara yerlerindeki sayılardır: *on bir, yirmi iki, otuz dört...* *Yüz* ve *bin* kelimeleri başına *bir* almadan tek başına kullanılır. *Milyon* ve *milyar* kelimeleri tek başına kullanılamaz. (Ergin, 2007: 528)

2.1.13.2. Kazak Türkçesinde Sayı Grubu

Kazak Türkçesinde sayılar sıfatların bir çeşidi değil de ayrı bir kelime türüdür. Ancak, *Yetistikti Söz Tirkyesi* (Fiilli Kelime Grupları) – *Qabısa Baylanısқан Söz Tirkyesi* – *San Yesimdi Söz Tirkyesi* (Sayı Grubu) başlığı altında, karşımıza çıkar. *San Yesimdi Söz Tirkyesi* (Sayı Grubu) fiilin sayısal kalitesini gösterir ve kelimelerle *ryet*, *yesye* (kere, kat) kelimeleri ile bağlanır: *yeki ay izdyedi* (üç kez geldi), *yeki yesye byerdi* (iki kat daha fazla verdi). *Ay*, *saat*, *kilometre* gibi kelimelerle birleşik sayı grubu oluşur: *yeki ay izdyedi* (iki ay aradı), *üş kylometr jügirdi* (üç kilometre koştu).

2.1.13.3. Sayı Grubunun Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesi çalışmalarında Sayı Grubu kavramıyla eş değer bir terim bulunmamaktadır.
2. Her iki lehçede de Sayı Grubu yapı bakımından aynıdır.
3. Kazak Türkçesinde Sayı Grubu Morfoloji kısmında *San Yesim* başlığı altında incelenmektedir.
4. Türkiye Türkçesinde ana sayılar sıfat tamlaması, ara sayılar sayı grubu olarak sınıflandırılırken Kazak Türkçesinde öyle bir sınıflandırma yoktur.

Metinden örnek cümleler (Türkiye Türkçesinde ana sayılar sıfat tamlaması, ara sayılar sayı grubu olarak sınıflandırılırken Kazak Türkçesinde öyle bir sınıflandırma yoktur.)

- *Yeki qol, yeki ayaq, on sawsaq, on baqay tırnağımyen qosa, qaz-qalpında. (İki kolu, iki ayak, on el parmak, on ayak parmak tırnaklarıyla eskiden olduğu gibi.)* (KBTT, 253)

- *Qobda qalası da, Üläsüwtay byekinisi sıyyaqtı, budan yeki jüz jıl burın... ornatılğan qamal yedi. (...Kobda şehri de Ulasutai Kalesi gibi bozkırın kalbinde kurulmuştu.)* (KBTT, 188)

- *Soñğı üş jüz jıl boyı şyekaradan sıǵalap otırğan Ryesyey. (Böyle bir zamanda son üç yüz yıldır sınırda casusluk yapan yardımsever kardeş Rusya elbette ki destek olurdu.)* (KBTT, 178)

- Zlata Praga myen Sankt-Pyetyerburg arası qanşalıq şalğay dyesyek, atalmış yeki qoymanıñ özara uqsamas, bötyendik sıpatı odan *jüz* yesye artıq. (Zlata Prag ve St. Petersburg arasındaki mesafe ne kadar uzak ise yukarıda dile getirilen iki mahzenin özellikleri de birbirinden en az *yüz* kat farklıdır.) (KBTT, 154)

- Özinye qarastı *otız* şañıraq ta tügyel yemyes. *Byes-aq* üy. (Akımbet'in kendisine bağlı 30 haneden *yalnızca 5'i* onunla birlikte gelmişti.) (KBTT, 164)

- Tawarıyx myezgili – 1891 – 1925 (mıñ syekiz жүз toqsan bir – mıñ toğız жүз jıyırma byes) jıldar aralıǵı. (Teravih zamanı – 1891-1925 (bin sekiz yüz doksan bir – bin dokuz yüz yirmi beş) yıllar arası.) (KBTT, 152)

- Ämirşi az-maz bas iyyzyegyendyey bolıp yedi, arnayı şyeriktyer tizilye şubırğan *qırıq-yeluw* tutqın gämindi ot basına qaray jyetyelyedi dyeydi. (Hükümdar başını salladığında özel şerikler tarafından sıraya dizilmiş *kırk veya elli* kadar mahkûm atеше doğru götürüldü.) (KBTT, 190)

- Kyezbye qalmaqtıñ atı – Baldan yekyen. Jası *otız yekidy*e. (Bu *otuz iki* yaşındaki gezgin Kalmık'ın ismi Baldan'mış.) (KBTT, 214)

- ...bükil qosın kyeydye tobımyen, tipti, quldar myen tutqındarğa da qatarğa qosıp, *mıñ, yeki, üş mıñ* kisi bolıp abağa – yagnıy qorşama awğa şıǵadı. (...hatta köleler ve mahkûmlarla el ele bin, iki-üç bin kişi olarak "abaga" ya, yani avcılığa çıkı-lırdı.) (KBTT, 237)

- *Yeki жүз, tört жүз* yemyes, *yeki mıñ, tört mıñ* arat aşuwlı kyeyiptye atqa mindi. (*İki yüz, dört yüz* değil, tam *iki bin, dört bin* Arat atlarına binip öfkeyle yola ko-yuldu.) (KBTT, 183)

2.1.13.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Sayı Grubu

1. İsim Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

- Aydawıl *şyeriktiñ (ty) / yekyew-üşyewi (tn)* jyergye tüsip, kötyerip turğızbaq yedi. (*İki-üç şerik* atlarından inip, Akımbet'i yerden kaldırmaya çalıştı.) (KBTT, 208)

- Sodan soñ jıl aralasa da, qayıǵan *on ingyenniñ (ty) / biri (tn)* aq bota tuwadı ğoy. (Ondan sonra bir yıl dolaşsalar, döllenen *on tane daylağın bir tanesi* ak köşek doğurur.) (KBTT, 164)

- Guwbyernatordiň jandayşap *kömyekşilyeriniň (ty) / biri (tn)* tura umtılady. (Valinin dalkavuk *yardımcılarından birisi* hızla ayağa kalktı.) (KBTT, 171)

2. Sıfat Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

- Sirä, tosin xabardı tyeziryek jyetkizüw üşin, *yelgyezyek (tn) / biryewi (ty)* jo-ğarığa, balşıq qamalğa qaray şaba jönyeldi. (Askerler atlarına geri binmedi, zaten buradaki haberi tez yetiştirmesi için kaleye doğru *bir ulak* çoktan yola çıkmıştı.) (KBTT, 172)

2.1.13.5. Cümledeki Görevine Göre Sayı Grubu

1. Özne Olarak Görev Yapması

- Aydawıl şyeriktiň *yekyew-üşyewi* jyergye tüsip, kötyerip turğızbaq yedi. (*İki-üç şerik* atlarından inip, Akımbet'i yerden kaldırmaya çalıştı.) (KBTT, 208)

- Nyemyesye, ügittyp aytıp, uqtırmağan, özi bastap kiriskyen, ana *yekyewi* amalsız qosılğan. (Açıkçası *iki komutanın* da orada olmaktan başka bir çaresi yoktu.) (KBTT, 190)

- Tömyennyen, tyeryekti taldı Qarqara özyenin örlyep tüyyeli *yekyew* kyelye jatır yekyen. (Aşağıda, Karkara Nehri boyunca deve üzerinde *iki adam* geliyordu.) (KBTT, 183)

- *Üşyewimiz* dye amanbız. (*Üçümüz* de şükür sağız.) (KBTT, 159)

2. Yüklem Olarak Görev Yapması

- Tawarıyx myezgili – 1891 – 1925 (mıñ syekiz jüz toqsan bir – mıñ toğız jüz jıyırma byes) jıldar aralıǵı. (Teravih zamanı – 1891-1925 (bin sekiz yüz doksan bir – bin dokuz yüz yirmi beş) yıllar arası.) (KBTT, 152)

- Kyezbye qalmaqtıñ atı – Baldan yekyen. Jası *otız yekidye*. (Bu 32 yaşındaki gezgin Kalmık'ın ismi Baldan'mış.) (KBTT, 214)

3. Nesne Olarak Görev Yapması

- Şyetkyeri şığa byergyen *yekyewin* jalpasınan tüsirgyen soň, qalğan *on byesin* op-oňay üyirip aldıq. (Kenara çekilen *ikisini* de yüzükoyun yere kapakladık, bunu gören diğər *on beş* kişi de kolayca yola geldi) (KBTT, 159)

4. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

- *Yekyewgye* üşyew qosılıp, iriktyelip, köbyeyye byeryedi. (*İki üç olur, üç beş olur, böyle böyle çoğalırlar.*) (KBTT, 164)

- *Yekyewinye* dye qastyerli byelgi – tawıstıñ qos közdi kök-ala qawırsını sıyğa tartıldı. (*Her ikisine de kutsal bir sembol olan Taus'un çift gözlü mavi tüyü hediye edildi.*) (KBTT, 202)

- Äytkyenmyen... talaysız baqas körşisi sıyyaqtı, jüzdiñ toqsan syegizi yem-yes, üştiñ *yekyewinyen* “ğana” ayrılıptı. (Buna rağmen başarısız bir rakip komşusu gibi yüzde doksan sekizi değil, “sadece” *üçten ikisinden* ayrılmış.) (KBTT, 254)

- Kyelyer jılı bul *jıyırmadan* tağı ayrılasıñ. (Gelecek yıl *yirmi tane* daha kaybedeceksin.) (KBTT, 184)

2.1.14. Birleşik Fiil Grubu

2.1.14.1. Türkiye Türkçede Birleşik Fiil Grubu

Leyla Karahan'a göre birleşik fiil “Bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğudur.” (Karahan, 2010: 73)

Muharrem Ergin'e göre ise “Birleşik fiil bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur.” (Ergin, 2007: 523)

Bir hareketi karşılayan birleşik fiiller:

Bu tip birleşik fiillerde et-, eyle-, ol-, bulun-, kıl-, yap- yardımcı fiilleri kullanılır. Asıl unsur olan isim başta, yardımcı fiil sonda bulunur.

dost + ol- = dost ol-

yok + et- = yok et-

Tek başına kullanılmayan ve aslı şeklini koruyamayan isim soylu kelimeler yardımcı fiille bitişik yazılır. Birleşme esnasında ses türemesi ya da ses düşmesi olabilir.

sabret- (sabr > sabır), hallet- (hall > hal)

İsim unsuru sıfat fiil olduğunda ol- ve bul- yardımcı fiilleriyle birleşir.

Bakar ol-; bozulmuş ol-; vazgeçmez bulun-;

Bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller:

Bu birleşik fiiller, zarf-fiil eki taşıyan bir fiil unsuru ile bir tasvir fiilden kurulur. Ana unsur başta, tasvir fiil sonda bulunur. Anlamı üzerinde bulunduran bu unsur -A, -I, -Ip zarf-fiil eklerinden birini taşır.

Koş+a+bil- = koşabil-

Yaz+ı+ver- = yazıver

Gez+ip+dur- = gezip dur-

bil- yeterlik, ihtimal (*çıkabil*); *ver-* tezlik, kolaylık (*çıkıver*); *git-*, *koy-*, *gör-*, *dur-* devamlılık (*çıkıp git*, *çıkı koy*, *çıkı gör*, *çıkıp dur*); *gel-*, *kal-* beklenmezlik (*çıkı gel*, *çıkı kal*); *yaz-* yaklaşma (*çıkı yaz*).

Birleşik fiillerin isim unsuru, isim çekim eki alabilir.

Derdimi döktüm, buyruğunu verdi. (Karahan, 2010: 73-77)

2.1.14.2. Kazak Türkçesinde Birleşik Fiiller

Kazak Türkçesinde, yardımcı fiil bazen kısmen ve bazen tamamen anlamını kaybedip, ana fiile yeni anlamlar kazandırır. Kazak gramercileri yaklaşık otuz yardımcı fiil olduğunu söylemektedir.

Kazak Türkçesinde hem fiil olarak hem de yardımcı fiil olarak çok sık kullanılan *otır*, *tur*, *jür*, *jatır* (oturmak, durmak, yürümek, yatmak) fiilleri vardır.

Kazak Türkçesindeki *otır*, *tur*, *jür*, *jatır* fiilleri şöyle açıklanır:

1. *-a*, *-ye*, *-y* + *otır-* *tur-*, *jür-*, *jatır-* : Bu tür birleşmede yardımcı fiil ana fiile eklendiğinde hareketin başka bir hareket sırasında başladığı hakkında bir anlam verir.

Qart anañnıñ jaǵdayı qalay, awılınan bayanday *otır* qalqam.

(Yaşlı annenin durumu nasıl, köyünden *anlatarak otur* evladım.)

2. *-ip*, *ip*, *-p* + *otır-* *tur-*, *jür-*, *jatır-* : Bu tür birleşmede yardımcı fiil işin ne kadar süreceği anlamlarını kazandırır.

Jumaǵuldardıñ arttarınan tüni boyı *quıp otırıp*, Küşikbaydıñ üyine ayaldadı.

(Jumagul'ların peşinden bütün gece kovalayarak Küşikbay'ın evine durakladı.)

3. *-qalı*, *-kyeli*, *-ǵalı*, *-gyeli* + *otır-* *tur-*, *jür-*, *jatır-* : Bu tür birleşmede bir işten sonra ikinci bir işin başlamaya hazır olduğunu bildiren anlam verir.

Aǵayınnıñ obalına *qalǵalı otırǵan* Täkyejanǵa bolıspasın.

(Toplumun günahına *girecek olan* Täkyejan'ı kimse desteklemesin)

4. *-a*, *-ye*, *-y* + *tur-* : Bu şekildeki birleşmelerde yardımcı fiil hareketin kısa bir süre devam ettiğini belirtir.

Osı yestigyeninñ birdyen birin Ayǵızǵa *aytpay tur*.

(Bu duyduklarının hiçbirini Ayǵız'a (kısa bir süre) söyleme.)

5. *-a*, *-ye*, *-y* + *jür-* : Bu şekildeki birleşmelerde işin yol üstünde yapıldığını ve ya işin ne kadar süreceğini gösterir.

Bir jağınan Qunanbay bolsa, yekinşi jağınan Maybasar jaqtar da öz sabaqtarın Täkyejannıñ qulağına *quyıp jürdi*.

(Bir yandan Kunanbay olsa, diğer yandan Maybasar da Tägejan’a akıllarını veriyordu.)

Äkyesi Nurğanımdı toqaldıqqa alğalı, Abay tipti *qaşıqtap jür*.

(Babası Nurganımla evleneli, Abay hiç yaklaşmıyor.)

Kazak Türkçesi ile en önemli farklardan biri, Kazak Türkçesinde zamanları karşılamak için yardımcı fiillerin kullanılmasıdır.

Örneğin: Qustar *uşıp bara jatır*. (Kuşlar uçuyorlar)

Qustar *uşıp bara jattı*. (Kuşlar uçtu)

Uşıp bara jatqan qustar qanday ädyeni. (Uçmakta olan kuşlar çok güzel)

Uşıp bara jatqan birleşik fiil grubundaki gibi bazen iki tane yardımcı fiil kullanılır. Kazak Türkçesinde bunlar *Kürdyeli Yetistikter Tobı* denir.

2.1.14.3. Birleşik Fiil Grubunun Karşılaştırılması

1. Her iki lehçede de yardımcı fiil temel unsurdan sonra gelir.
2. Kazak Türkçesindeki birleşik fiil sayısı, Türkiye Türkçesine göre daha fazladır.
3. Her iki lehçede de isim+yardımcı fiil yapısı aynıdır.
4. Her ki lehçede de fiil+yardımcı fiil yapısı aynıdır.
5. Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasında en önemli farklardan biri, Türkiye Türkçesi yeterlilik fiili olarak –A *bil-* yardımcı fiilini kullanırken, Kazak Türkçesi –a, -ye, -y *al-* yardımcı fiilini kullanır.
6. Türkiye Türkçesindeki anlamca kaynaşmış birleşik fiil kavramı Kazak Türkçesinde *Turaqtı Yetistiktyer* terimiyle karşılık bulmaktadır.
7. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde sıfat tamlaması isimden ve fiilden oluşur.

Metinden örnek cümleler

- Jüryegimdi toqtatıp, jazuw stolıma *kyelip otırdım*. (Kalbimi durdurup, masama *geldim*.) (KBTT, 156)
- Şyenyel – şapannıñ jyeñi äri kyeñ, äri uzın yekyen, säl-päl jıyırıp, yeki qolınnıñ birtıq sawsaqtarın ayqastıra *şiryenip otır*. (Kolları iyice sıyrılmış, birbirine kavuşturduğu elleriyle insanlara burnunun üstünden tehditkâr *bakışlar atıyordu*.) (KBTT, 179)
- Al bizdyen qorıqpaydı, küşinye syenyedi, osı qalpında mǎñgi-baqıy jyerimizdi jaylap, kyewdyemizdi *basıp otırmaq*. (Ama bizden korkmuyor, güçlerine güveniyor ve böylece topraklarımıza sahip olmaya *devam etmek istiyorlar*.) (KBTT, 180)
- Byeti jalpayıp, közi sıǵırayıp, mop-momaqan *bolıp tur*. (Ja-Lama yanakları sarkmış, gözleri küçülmüş sakince *duruyordu*.) (KBTT, 205)
- Talıqsıǵan, äldye uyıqtap kyetkyen bayǵustı yetyek-jyeñin qımtay, jaylap jatqızıp, biyye sawımday *añdap turdı*. (Yiyip içtikten sonra tekrar uykuya dalan adamcaǵızın üzerindeki kıyafetlerinin açık kalmış yerlerini kapattı ve uykusunda adamı *izlemeye başladı*.) (KBTT, 212)
- Myen – xutuxtı boǵda, Ämirsana xannıñ qayta oralǵan tiri byeynyesi, barlıq is myeniñ jarlıǵım boyınşa *jasalıp jatır!* (Ben Hutuhtu-Bogda, Emirsana Han'ın tekrar hayat bulmuş hali, burada her şey benim emirlerimle *yapılır!*) (KBTT, 192)
- Iyx-Xuwrye, Xalxadan qalıñ äskyer *kyelye jatır*. (İh-Hüre, Halha'dan büyük bir ordu *geliyor*) (KBTT, 185)
- Dastarqan basındaǵı qasqa-jaysañ da jarşını jamıray madaqtap, ärqıylı *sıyyapat atap jattı*. (Oradaki herkes ozana yürek dolusu *iltifatlar yağdırdı*.) (KBTT, 197)
- Yesinyen tanbadı, aqılınan aljaspadı, *yeñiryep jıladı*, öksip ışqındı, birdye şırqırıp, birdye ökirip, tınımsız *ayqaylap jattı*. (Bilincini kaybetmedi ama *haykıra haykıra ağladı*.) (KBTT, 221)
- Yendi birdye, tünyek jarq yetip aşılganda, byelyesti, byetyegyeli qubaqan dalada şawıp bara jatqan yekyen. (Ondan sonra karanlık aydınlığa kavuşmuş ve Akımbet atıyla bozkırda *geziniyormuş*.) (KBTT, 224)

Kenan Koç ve Oğuz Doğan'ın Kazak Türkçesi Gameri adlı eserinde Kazak Türkçesinde *qıl*, *yet*, *al*, *baq*, *bar*, *byer*, *bol*, *jıbyer*, *kyel*, *kyet* gibi sıkça kullanılan yardımcı fiilleri şu şekilde açıklamaktadır:

1. *qıl*- (kıl-)

qıl- yardımcı fiili anlamı üzerinde bulunduran isim unsurunu fiilleştirerek, vazife yapma, sorumluluk üstlenme ve tâbi tutma anlamlarını kazandırır.

Sur qasqırım, sen mağan köp *qızmyet qıldıñ*, raqmyet, Alla razı bolsın.

(Bozkurum, sen bana çok *hizmet ettin*, Allah olsun.) (Koç ve Doğan, 2004: 326)

Metinden örnekler

- Xutuxtı-lama – qubulğan qaraqşınıñ öziniñ tyerisin... yemyes, kyesilgyen basın *oyınşıq qılıp otır*. (Hutuhtu-Lama'nın derisiyle değil, kesilen kafasıyla oynuyor...) (KBTT, 247)

- Iymanıñdı *joldas qıl!* – dyedi tisi tisinye tiymyey. (“Kelime-i şehadet getir” dedi hızlıca.) (KBTT, 221)

- Ol jaqtağı quldarın *nye qılam* dyesye yerki. (O taraftaki kölelerine ne yaparsa yapsınlar ama buradaki Kazaklar...) (KBTT, 198)

- - Bul jolı yeldi qıtaydan birjola *bostan qılmaq!* (Bu sefer ülkemiz Çin egemenliğinden sonsuza kadar *kurtulacak!*) (KBTT, 183)

2. *yet*- (et-)

yet- yardımcı fiili anlamı üzerinde bulunduran isim unsurunu fiilleştirerek, bahsetme, yapma, uygulama eylemlerini kazandırır.

Kyelye jatqanda öliktyer jayın *ängimye yettik*

(Dönüşte ölüler konusunu *hikâye ettik*) (Koç ve Doğan, 2004: 327)

Metinden örnekler

- - Jyergye jıgıl! Bas ur! *Tağzım yet!* – dyesyedi ulıqtıñ töniriyegindye japırlap turğan şyenewnikter *dik-dik yetip*. (Yere yat, boynunu eğ ve *itaat et!*” dedi valinin yanındaki talebini ısrarla sürdüren yetkililer.) (KBTT, 172)

• - Sonda bizdiñ jawıngyer jasağımızdı äldyeqaydan kyelgyen byelgisiz bir lama basqarmaq pa? – dyep *küñk yetti* bayıt qosınıñ dzasağı. (Çok uzaklardan gelmiş, adı sanı bilinmeyen bir lama mı ordumuzu yönetecek?” diye *mırıldandı* Bait ordusunun Dzasag'ı.) (KBTT, 182)

3. al- (al-)

a) –p al-: Birleşmede yardımcı fiil ana fiile eklendiğinde, başka işe başlamadan, başka işe geçmeden, hareketi önce kendisi için gerçekleştireceği hakkında bir anlam verir: *Körip aldı (öncelikle) bakti. Söylyesip aldı (öncelikle) konuştu*" (Koç ve Doğan, 2004: 237)

Metinden örnekler

• ...nätiyjyesindye tañ qalarlıqtay ädyemi şıqqan tiri tulupqa qarap, raqattana *külip aldı*. (...sonuçta ortaya çıkan inanılmaz derecede güzel çıkan canlı tuluna bakarak zevkle *gülümsedi*.) (KBTT, 227)

• Basqa jurt ta myeyilınşye dağdarğan, - ünsiz, tilsiz *myeşiyip alıptı*. (Diğer insanlar da adeta küçük dillerini yutmuş gibi *şaşkına döndü*.) (KBTT, 175)

b) -a, -ye, -y al- : Bu şekildeki birleşimlerde yardımcı fiil ana fiile eklendiğinde uygulama veya yerine getirme olanağının, iktidarının olup olmadığını bildirme anlamını verir. *Bitirye alasın ba, bitirye almayısın ba?* "Bitirebilecek misin, bitiremeyecek misin?" (Koç ve Doğan, 2004: 327)

Metinden örnekler

• Orıs bodanı äldyebir qıtay guwbyernatorınıñ ayağına *bas ura almaydı!* (Bir Rus itaatkârı, Çinli bir valinin karşısında *boyun eğmeyecek!*) (KBTT, 173)

• Bul yeldin bodanı körşi jurttıñ bodanı bolıp, argı byettye *qala almaydı*. (Bu ülkenin sığırları, komşu insanların sığırları kadar geride *bırakılamaz*.) (KBTT, 229)

• Budan soñğy körinistiñ anıq-qanıǵına naqtı küwälik *byerye almaymız*. (Bundan sonraki olayların nasıl olduğuna dair açık ve ayrıntılı bir *tanıklık edemeyiz*.) (KBTT, 172)

• Badarın – kyezbye sopı. Äytkenmyen, tuwğan jurtına *siñisye almaydı*. (Badarşın gezgin bir sofidir. Ancak kendi anavatanında kimseyle *anlaşamamış*.) (KBTT, 176)

• Tars yetkyen dıbyşpyen qatar syelk yetip бүкtyelgyen lama sol qolımyen kindik tusın *ustay aldı*. (Çıtırıtı sesiyle birlikte titreyen Lama göbek bağını sol eliyle tutuyordu.) (KBTT, 187)

• Munda da *turaqtay almaydı*, äldye sıymaydı. (Lakin orada da kendini rahat hissedemediği için tekrar kuzeye dönmüş.) (KBTT, 214)

• - Aq patşanıñ adal bodanına qıtaydın kisyeni *buğaw bola almaydı!* – dyeydi Ja-Lama yeki qolın alğa qaray sozıp. (Ak Çar’ın sadık itaatkârına Çinlilerin kelepçe-
siyle *baskı yapılamaz!*” dedi Ja-Lama iki elini öne doğru uzatıp “İşte!..” dedi.) (KBTT, 174)

• ...bükil Batıs älyemdi dariyya bolıp aqqan qanğa *toyğıza almağan* jıyxan so-
ğısınan üş jıl burın bastalğan is. (Pekin kargaşası, yarım küreyi saran Ekim Devri-
mi’nden altı yıl ve tüm Batı dünyasını kana bulamış Birinci Dünya Savaşı’ndan üç yıl
kadar önce başlamıştı.) (KBTT, 178)

• – Qobdanı duşpannan bosatpay, yelimiz yeñsyeyin *jaza almaydı!* (Kobda’yı
düşmandan kurtarmadıkça vatanımız *ayakta kalamaz!*) (KBTT, 188)

• ... bar babımyen düryelyep, *nye jürje almaytın, nye tura almaytın* zağıyp jağ-
dayğa tüsiriyedi. (Diğerlerini de belden aşağı soyup falakaya yatırır, bacaklarını ve
çıplak kışıklarını kırbaçlatarak kötürüm hale getiriyordu.) (KBTT, 206)

4. jibyer- (gönder)

-p jibyer- : Bu tür birleşmelerde yardımcı fiil ana fiile işi aniden, çabucak ye-
rine getirme veya uygulama anlamlarını verir:

Aytıp jibyer- (söyleyiver-)

Jılap jibyer- (ağlayıver-) (Koç ve Doğan, 2004: 330)

Metinden örnekler

• Sol qolımyen özinye qaray tarta byerye, oñ qolındağı kyezdikti jarq yetkizip,
kindik tustan *yesip jibyerghyen*. (Sol eliyle kendisine doğru çekerek, sağ elindeki ça-
kıyı aniden *karnına sapladı*.) (KBTT, 162)

• Duğar-byeysye, *kömyektyesip jibyer*, mına maqulıqqa, - dyedi umsına byerye
tartınıp qalğan Daşığa sınay qarap. (Dugar-Beise, *yardım et şu mahlûka*” dedi istem-
sizce geri çekilen Daşı’ya eleştiren gözlerle bakarak.) (KBTT, 160)

• - Syen... myen... - dyedi torğawıt. *Yeñiryp jibyerdi.* (Sen... ben...” dedi nöbetçi. *Hüngür hüngür ağlamaya başladı.*) (KBTT, 162)

• Jimbye qolı qaltıramay, yekınşı qaytara *tartıp jibyerdi.* (Jimbe bu kez titremedi ve bir el daha *ateş etti.*) (KBTT, 187)

5. *bar-* (var-)

a) *-p bar-* : Bu tür birleşmelerde yardımcı fiil ana fiille hareketin yavaş yavaş arttığını veya azaldığını bildiren anlam verir:

Kyetip baradı. (uzaklaşarak gidiyor.)

Tawsılıp baradı. (gittikçe azalıyor.) (Koç ve Doğan, 2004: 328)

Metinden örnekler

• - Qanye₁ omırawıñdı ağıt, uzınnan tüsip jat, - dyedi sosın. – Ökpyeñ qabınğan, sol jağıñ *irip-şirip baradı*, - dyedi. “Haydi, göğsünü aç ve yere yat” dedi. (Akciğerleriniz iltihap toplamış ve sol yanın tümünden *çürüyor*” dedi.) (KBTT, 185)

• Qıs ötip, jaz şığa ükimsiz aydawdıñ küşi buzılıp, tuwğan jurtına *qayıp baradı*. (Kış geçip yaz gelince hükümsüz sürgünün pek bir etkinliği kalmamış ve doğduğu memleketine, Yedil’deki Kalmıkya’ya *geri gönderilmiş.*) (KBTT, 177)

• Azğana jurtımızdı *ıǵıstırıp baradı*. (Azıcık halkımızı *uzaklaştırıyor.*) (KBTT, 163)

• Üläsıwtaydıñ özinye orıs ülyesi jıl ozğan sayın köbyeygyen, orıs ıqpalı kün sanap *küşyeyip bara jatqan*. (İh-Hure’den sonra en varlıklı olan şehirlerden birisi olan, Mançu-Tsin yönetimindeki Ulasutai şehrinde bile Rusların kazanç payı yıl geçtikçe çoğalmış ve bölgedeki Rus etkisi de günden güne *gücünü arttırmaktaydı.*) (KBTT, 168)

• Qazirdiñ özindye köpşiligi adamdıq kyeyiptyen *ayrılıp baradı*. (Artık dinini, dilini, desturunu hatta kendi kimliklerini dahi *unutmuşlardı.*) (KBTT, 204)

b) *-y bar-* : Bu şekildeki birleşmelerde yardımcı fiil ana fiille eklendiğinde yardımcı fiilin esas anlamını katar, fakat ana fiil yardımcı fiilin aracılığı ile hareketin amacını, önce, sonra veya olay esnasında yapıldığını bildirir: *Ala bar-* (alarak git-) (Koç ve Doğan, 2004: 328)

Metinde bu konuya ait örnekler bulunmamaktadır.

6. *byer-* (ver-)

a. *-p byer-* : Bu şekildeki birleşmelerde yardımcı fiil hareketin ivedilikle yapılacağını gösterir ve harekete birisi için yapılacak düşüncesini katar:

Aytıp byer- (anlatıver-)

Jazıp byer- (yazıver-) (Koç ve Doğan, 2004: 329)

Metinden örnek cümleler

- Tyek mağan... - xanğa yemyes, qalğan jurtqa qarata ayttı, - appaq aq atan *tawıp byeriñdyer*. (Sadece hana değil, halkın geri kalanına da dedi, “Beyaz bir deve bul.”) (KBTT, 181)

- Köp körmyesyeñdyer, tağı bir tüyye *qosıp byeriñizdyer*. (Mümkünse başka bir deve *daha verin*.) (KBTT, 181)

- Qarawındağı şyerigi *jıynap byergyen*. (Tabii ki Ja-Lama bunların hiçbirini kendi elleriyle almamış, emrindeki şeriklerine *toplatmıştı*.) (KBTT, 194)

- Äldyenedyen kümändi Maqsırjap qaşırtı *jawap byerdi*. (Şüpheli Maksırcap iç çekerek *cevap verdi*.) (KBTT, 229)

b. *-a, -ye, -y byer-* : Bu tür birleşmelerde yardımcı fiil ana fiile işi devamlı sürdürme fikrini verir:

jaza byer- (yazmaya devam et-)

söyley byer- (söylemeye devam et-) (Koç ve Doğan, 2004: 329)

Metinden örnek cümleler

- - *Bara byer*, - dyedi Nanzıt-Batır Jambın qalmaqqa. (*Gidebilirsin*” dedi Nanzıt Batır Jambın Kalmıka.) (KBTT, 159)

- Oris starşınınñ öñi özgyerip *sala byeripti*. (Rus başçavuşun yüzü, aldığı cevap karşısında aniden *değişiverdi*.) (KBTT, 174)

- - Sonda osılay qul bolıp *otıra byeruw kyeryek pye?* – dyesti azğanası. (*Böyle köle kalmak mı lazım?*” dedi birkaçı.) (KBTT, 181)

- Şyetkye qaray *ısırıla byerdi*. (Kenara doğru çekildi) (KBTT, 193)

7. *qoy-* (koy-)

-p qoy- : Bu şekildeki birleşmelerde yardımcı fiil, ana fiile hareketin sonucunu bekler gibi, titizlikle çalışmasını önceden uyarma anlamını verir:

Aytıp qoy- (önceden) söyleyiver-)

Tazalap qoy- (önceden) temizleyiver-) (Koç ve Doğan, 2004: 332)

Metinden örnek cümleler

- - *Awıstırıp qoydñ ba?* – dyedi. (*Sen mi değiştirdin pişiyi?*” dedi Akımbet.) (KBTT, 215)

- Şındığında, jospar bayağı qatınas-qağazbyen *qatar jasalıp qoyğan*. (Aslında plan Rusya’ya mektup gönderirken *çoktan yapılmıştı* ama şimdi her şeyi tekrar gözden geçirmek ve bu planın hayata geçebilmesi için uygun bir zaman kollamak kalmıştı.) (KBTT, 224)

- Üş-tört qadam jyerdyegi köldyenyen sıraq üstinye, işin sırtqa awdarıp, qıp-qızıl qalpı *asıp qoyıptı*. (Derisi yüzülmüş, kıpkırmızı halde öylece *asmışlardı*.) (KBTT, 225)

8. *kyet*- (git-)

-p *kyet*- : Bu şekildeki birleşmelerde yardımcı fiil ana fiile hareketin aniden başka bir duruma geçtiğini gösteren bir anlam kazandırır:

Şarşap *kyet*- (yorul-)

Qorqip *kyet*- (aniden kork-) (Koç ve Doğan, 2004: 332)

Metinden örnek cümleler

- Tyerisi qalay sıpırılğanın aqırına dyeyin öz közimyen *körıp kyetsin*. “Derisinin nasıl yüzüldüğünü sonuna kadar kendi gözleriyle *görsün*.” (KBTT, 162)

- Sodan soñ, ökşyesin basa jyetkyen Qızıldarmyen *arpalısp kyetti*. (Sonra Kızılarla *kavga etti*.) (KBTT, 232)

- Özinye tañırqay qarap, bar isin şıyraq atqarğan kömyekşi bala jigitti, qol siltyegyen ünsiz jarlıqpyen, atqa minye byergyendye, däl üy irgyesindye *qaldırıp kyetti*. (Atına biner binmez kendisini şaşkın bir halde izleyen yaverini bile arkasından gelmemesini tembihleyerek oracıkta *bırakmıştı*.) (KBTT, 165)

- Antarılgan jurttıñ töbyesinyen asa qarap, kömyeydyen şıqqan qoñır dawıspyen küñigirlyetye *söylyep kyetti*. (Afallayan insanlara tepeden bakarak, gırtlaktan çıkan gümbür gümbür hoş bir sesle:...) (KBTT, 170)

Kazak Türkçesinde birleşik fiiller arasında yardımcı fiilin isimle birleştiği örneklerde vardır: jumıs qıldı (iş çıkardı), uädye byerdi (söz verdi), järdyem yet (yardım et).

Metinden örnekler

- - Jyergye jıǵıl! Bas ur! *Taǵzım yet!* – dyesyedi ulıqtıñ töñiriyegindye japırlap turǵan şyenyewnikter dik-dik yetip. (Yere yat, boynunu eǵ ve *itaat et!*” dedi valinin yanındaki talebini ısrarla sürdüren yetkililer.) (KBTT, 172)

- Iymanımdı *joldas qıl!* – dyedi tisi tisinye tiymyey. (*Şehadet getir!*” dedi dişi dişine değmeden.) (KBTT, 221)

- Xutuxtı-lama – qubulǵan qaraqşınıñ öziniñ tyerisin... yemyes, kyesilgyen basın *oyınşıq qılıp otır*. (Hutuhtu-Lama’nın derisiyle değil, kesilen kafasıyla oynuyor...) (KBTT, 247)

- Ja-lama qala qurılısımyen qatar, myemlyekyettik qurılımnı da *qolǵa alıptı*. (Kentsel gelişime ek olarak Ja-Lama devlet yapısını da *devraldı*.) (KBTT, 204)

- Jaña, jazıqtı bolsa da jazası jönsiz qıtayǵa *janı aşıǵan*. (Kazaklar az önce suçlu olsa da haksız yere cezalanan Çinliye *acımışlardı*.) (KBTT, 193)

- Barınan ayrılıp bas iygyeni az, yendi qayta kötyerilgyen qalmaqtıñ *malın baǵıp, otın jaǵıp*, qul myen küñ ryetindye ğana tırşılık jasawı kyeryek yekyen. (Köylüler bir anda her şeyini kaybetti. Sanki bu da yetmezmiş gibi şimdi de köle olmaları gerekiyordu.) (KBTT, 200)

Türkiye Türkçesindeki anlamca kaynaşmış birleşik fiiller Kazak Türkçesinde Turaqtı Yetistiktyer olarak ele alınmaktadır. Bu tür birleşik fiiller grubunu deyimleşmiş kelime grupları oluşturmaktadır.

opıq jyew (zarar görmek), *tayaq jyew* (dayak yemek), *bas qoyuw* (ele geçirmek), *awız jalasuw* (ortak olmak), *aram tyer boluw* (boşuna uğraşmak), *qırǵıy qabaq boluw* (kavga etmek), *byetkye şirkyew saluw* (rezil etmek), *köz saluw* (bakmak, göz kulak olmak), *jan qıyuw* (ölmek).

Metinden örnek cümleler

- Yesiktyen yeminye kirgyen orıs ökili Miyniyn äwyeli qaltıyp turğan kümändi bodanğa *köz saladı*, sodan soñ törgye – qıtay guwbyernatorına qaray qadam basa byerye, oñ qolın kyewdyesinye qoyıp, tağzıp ıyşaratın jasaydı. (Can atarak kapıdan giren Rus vekili Mi-Nin önce kelepçelenmiş şüpheli itaatkâra *baktı*, sonra içeriye doğru adım atarak Çin valisini sağ eli göğsünde düzgün bir reveransla selamladı.) (KBTT, 174)

aştan qatuw – (açlıktan ölmek)

- Tayaq ta jyegyen, *aştan* da *qatqan*. (Dayakta yemiş ve *açta bırakılmış*.) (KBTT, 247)

bas qoyuw – (ele geçirmek)

Qaltası aşılıp, uyığan qara qanı şiyki bawırday yezilye tögilgyen jüryekkye qaytadan *bas qoydı*. (Kanı pıhtılaşmış çiğ ciğer gibi olan kalbi eline *geri aldı*.) (KBTT, 176)

byet buruw – (yönlenmek)

- ...säüwlyetti ımyerıyyağa *byet burıp* otırğan moñğol jurtın osınday pälkyek-yettyen qutqaruwğa ruwqsat yetsyeñiz... dyegyengye sayatın. (Dolayısıyla şimdiden bu duruma bir dur deyip, başımızdaki bu beladan bizleri bir an önce kurtarmanızı arz ederiz) (KBTT, 220)

qırıq pışaq qırqısuw – (düşman olmak)

- Biraq patşası qulap, yel-jurtı astı-üstinye tüsip, *qırıq pışaq qırqısıp* jatqan Ülkyen Orıs – Aq ta, Qızıl da Moñğol yelin öz bodanı sanaydı. (Ancak Çarı düşen ve ülkesi devrilmiş Ruslar her durumda, hiç vazgeçmeksizin hem Ak hem de Kızıl Moğolları kendi sığırları olarak görüyorlardı.) (KBTT, 232)

qol quwsıruw – (hiçbir şey yapmadan boş oturmak)

- Aqımbyet bosağadan attağanda ornınan tältiryektyey turıp, *qol quwsırıp* sälyem byerdi. (Akımbet ağa eve girdiğinde hemen yerinden kalkarak selam vermişti.) (KBTT, 213)

2.1.14.4. Kelime Grubu İçindeki Görevine Göre Birleşik Fiil Grubu

Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde sıfat tamlaması isimden ve fiilden oluşur.

Birleşik Fiille Yapılan Sıfat Tamlaması

- İyâ, qıtaylar ölkemizdiñ ortalığı Qobda qamalında *byerik (tn) / byekinip otır (ty)*. (Evet, Çinliler ülkemizin merkezi olan Kobda Kalesi'nde *şu an hazır bekliyor.*) (KBTT, 180)

- Kirpiş quyu, ağaş qulatuw, irgyeni tazartuw – bir yemyes, qatar-qatar, irk-yes-tirkyes birnyeşye jyerdyegi jappay jumistar *qızuw (tn) / bastalıp kyetti (ty)* dyeydi. (Tuğla döşeme, ağaçların kesilmesi, temellerin temizlenmesi gibi çalışmalar *çoktan başlatılmıştı.*) (KBTT, 204)

- Byeti jalpayıp, közi sıǵırayıp, *mop-momaqan (tn) / bolıp tur (ty)*. (Ja-Lama yanakları sarkmış, gözleri küçülmüş sakince duruyordu.) (KBTT, 205)

- Yesinyen tanbadı, aqılınan aljaspadı, yeñiryp jıladı, öksip ışqındı, birdye şırqırıp, birdye ökirip, *tinimsız (tn) / ayqaylap jattı (ty)*. (Bilincini kaybetmedi ama haykıra haykıra ağladı.) (KBTT, 221)

- Qazaqtardıñ şyetki awıldarı müldye *qamsız (tn) / bolmay şıqtı (ty)*. (Kazakların uzak köyleri olup biten her şeyden haberdarları.) (KBTT, 196)

2.1.14.5. Cümledeki Görevine Göre Birleşik Fiil Grubu

1. Yüklem Olarak Görev Yapması

- Tyerisi qalay sıpırılğanın aqırına dyeyin öz közimyen *körıp kyetsin*. (Derisinin nasıl yüzüldüğünü sonuna kadar kendi gözleriyle *görsün.*) (KBTT, 162)

- Sodan soñ, ökşyesin basa jyetkyen Qızıldarmyen *arpalısp kyetti*. (Sonra Kızılarla *kavga etti.*) (KBTT, 232)

- Özinye tañırqay qarap, bar isin şıyraq atqarğan kömyekşi bala jigitti, qol siltyegyen ünsiz jarlıqpyen, atqa minye byergyendye, däl üy irgyesindye *qaldırıp kyetti*. (Atına biner binmez kendisini şaşkın bir halde izleyen yaverini bile arkasından gelmemesini tembihleyerek oracıkta *bırakmıştı.*) (KBTT, 165)

- Antarılgan jurttıñ töbyesinen asa qarap, kömyeydyen şıqqan qoñır dawıspyen küñigirlyetye *sölyep kyetti*. (Afallayan insanlara tepeden bakarak, gırtlaktan çıkan gümbür gümbür hoş bir sesle:...) (KBTT, 170)

Nesne Olarak Görev Yapması

- ...qalmaq şyeriktyerinen arnayı jasaq qurap, nayza uşına byekitilgyen bastı jañğırğan, jañarğan ulıstıñ barlıq aймағına otırğan yeñbyekşi xalıqqa *körsyetip şıǵuw tuwralı* jarlıq byerdi. (...Kalmık şyerikleriyle özel bir müfreze oluşturup mızrak ucuna sokulan kafayı canlanan ulusun her yerinde yaşayan emekçi insanlara *göstertilmesini* emretti.) (KBTT, 251)

Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

- Qaytkyendye dye *bögyelip turuwğa* äddi joq. (Her ne olursa olsa *beklemeye* tahammülü yoktu.) (KBTT, 165)
- Biraq bizdiñ xalqımız da bul qalıpta *otıra byeruwgye* tiyis yemyes. (Ama halkımız bu pozisyonda kalmamalı) (KBTT, 195)

Zarf Olarak Görev Yapması

- Qobda qalası da, Üläsüwtay byekinisi sıyyaqtı, budan yeki jüz jıl burın, jawıngyer Ğaldan-Boşuqtı xan qayǵılı qazaǵa uşıraǵannan soñ, mänjüw-tsıyn patşalıǵınıñ bodandıǵına tüskyen бүкіл Моңғол улсын qalıpsız *ustap otıruw üşin* dalalıq ölkyleneñ qaq jüryeginye ornatılğan qamal yedi. (İki yüz yıl önce savaşçı Galdan-Boşuqtı hanının trajik ölümünden sonra tüm Moğolları Manju-sin çarlığının yönetimi altında *tutmak için* Kobda şehri de Ulasutai Kalesi gibi bozkırın kalbinde kurulmuştu.) (KBTT, 188)

2.1.15. Kısaltma Gruplar

2.1.15.1. Türkiye Türkçesinde Kısaltma Gruplar

“Kısaltma grubu kelime grupları ve cümlelerden yıpranma veya kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan gruplardır. Kısaltma grupları iki isim unsurundan meydana gelir.” (Karahan, 2010: 79)

Abdurrahman Tarikdaroğlu kısaltma gruplarını 1928 Sonrası Türk Dil Bilgisi Kitaplarında Terimler Sorunu ve Çözüm Yolları adlı doktora tezinde “Kelime öbekleri ve cümlelerden yıpranma ve kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan ve genellikle ad fiil,

sıfat fiil veya zarf fiil öbeklerinden kısaltmış ve bir kısmı kalıplaşmış olan öbeklerdir: günaydın, güle güle vb.” şeklinde açıklamaktadır. (Tarikdaroğlu, 1994: 211)

2.1.15.2. Kazak Türkçesinde Kısaltma Gruplar

Kazak Türkçesi gramer çalışmalarında Kısaltma Grupları incelenmemektedir.

2.1.15.3. Kısaltma Grubunun Karşılaştırılması

1. Türkiye Türkçesindeki (kısaltma grubu) terimine Kazak Türkçesinde herhangi bir karşılık bulunmamaktadır.

2. Kazak Türkçesinde kısaltma gruplarına ait cümleler olmasına rağmen çok sık rastlanmamaktadır.

2.1.15.2.1. Kazak Türkçesinde İsnat Grubu

- *Al byeytanıs (kyelgyen), märtyebyeli qonaq orta boyly, kyeñ ıyıq, tıǵız bi-timdi, jasamıs şoyın qara.* (Yanında ise *tanıdık olmayan seçkin bir konuk*. Orta boy-lu, geniş omuzlu, koyu tenli, alnı geniş, sanki at tepmiş ya da birisi tarafından dövülmüş gibi kalkık bir burnu vardı.) (KBTT, 178)

2.1.15.2.2. Kazak Türkçesi Belirtme Grubu

Belirtme Hâlinin *-nı, -ni, -dı, -di, -tı, ti* ekleri ile yapılır.

- *Nye kyeryek, orıs ta, qıtay da kyeñ daladaǵı momın (kyelgyen) jurttı yerkin yemip, baylıqqa bögip jatqan.* (Neyse, Ruslar da Çinliler de geniş bozkırlarda yaşa-yan *mütevazı insanları* rahatça sömürüp, zenginliğe gömülüyordu.) (KBTT, 169)

2.1.15.2.3. Kazak Türkçesi Yönelme Grubu

Yönelme Hâlinin *-ǵa, -gye* ekleri ile yapılır.

- *Qudiryetti Orıs yeliniñ bizgye (dyegyen) rıyyasız dos-jar yekyendiginye küwägyer äri kyepil!* (Kudretli Rus halkının bizimle gerçekten dost olduğuna şahitlik yapan tek kişidir.) (KBTT, 180)

- *Sıyqırşy qara qalmaq aq mltıqtı alıp, aq tüyyegye minip, tuwra kök aspanǵa (qaray) uşıp joǵalǵanday.* (Sihirli kara Kalmık sanki beyaz tüfeği almış ve ak deveye de binip *gökyüzüne* uçup gitmiş gibiydi.) (KBTT, 217)

2.1.15.2.4. Kazak Türkçesinde Uzaklaşma Grubu

Çıkma Hâli *-dan, -dyen, -tan, -tyen* ekleri ile yapılır.

- Yendi minye, *arttağı (artta qalğan) aғayynnan* müldye ozğındap, jazğı jaylawğa birdyen kyelip tüsti. (Şimdiyse *arkada akrabalarının* çoğunu da bırakıp yaylaya gelmişti.) (KBTT, 164)

2.1.15.2.5. Kazak Türkçesinde Vasıta Grubu

Vasıta Hâlinin *-myen, -byen, -pyen* ekleri ile yapılır.

- - Orıs töryelyeri qalğan qıtaydı – gamini bar, köpyesi, qızmyetşi, jalşısı bar, qatın-qalaş, *bala-şağasımyen (qosa)* tügyel öz qarauwına aldı, - dyedi, şoqşa murt, zor dyenyeli Dämdinsüryen. (Rus temsilcileri gamin, tüccar, hizmetçi, kadın ve çocuklardan oluşan Çinli tutsakları devraldılar” dedi kısa bıyıklı Damdinsuren.) (KBTT, 195)

2.2. Cümle İncelemesi

2.2.1. Türkiye Türkçesinde Cümle Kavramıyla İlgili Görüşler

Abdurrahman Tarikdaroglu 1928 Sonrası Türk Dil Bilgisi Kitaplarında Terimler Sorunu ve Çözüm Yolları adlı doktora tezinde cümle kavramı ile ilgili fikrini “Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı veya iki unsur arasındaki olumlu veya olumsuz ilgiyi-sözü dinleyende soruya yer bırakmayacak şekilde tam olarak- dile getiren çekimli bir fiile ya da çekimli bir fiille veya ekfiil almış ad soylu bir kelimle bildirme veya dilek yoluyla düzenlenen en geniş dil birliğidir.” şeklinde savunmaktadır. (Tarikdaroglu, 1994)

Ahmet Beserek’e göre cümle “Üzerinde gizli veya açık şahıs eki taşıyan en az bir çekimli fiilden veya üzerinde çekimli yardımcı fiil taşıyan bir isimden meydana gelen bir haber/dilek ifadesine cümle denir.” şeklindedir. (Beserek, 1991: 45)

Rasim Şimşek ise cümle kavramını tümce şeklinde adlandırarak “Bir düşüncenin, bir duygunun yargısal bütünlük içinde anlatımını sağlayan dizimsel yapıya tümce denir.” diye tanımlar. (Şimşek, 1987: 16)

Leyla Karahan cümle hakkındaki görüşlerini “Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir.” şeklinde belirtir. (Karahan, 2010: 44)

Zeynep Korkmaz’ın ifadesine göre cümle “Bir fikri, bir duygu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm hâlinde anlatan kelime grubudur.” olarak açıklanmaktadır. (Korkmaz, 1992: 32)

Haydar Ediskun’ın tanımına göre ise cümle “İsteğimizi anlatmaya yarayan bir tek kelimedenden ya da aralarında ses, dilbilgisi ve ruh ilgisi bulunan birçok kelimedenden oluşan bir sistemdir.” (Ediskun, 1999: 323)

Tahir Nejat Gencan cümle yerine tümce terimini kullanır. Gencan tümceyi “Bir duyguyu, bir düşünceyi, bir isteği, bir yargıyı, bir olayı anlatmak için kurulan sözcük dizisidir.” olarak belirtir. (Gencan, 1979: 76)

Süer Eker cümle kavramını tümce şeklinde kullanır. Eker’e göre “Tümce, herhangi bir düşünce, duygu, oluş ve kılış anlatan; bir yargı bildiren ve çekimli bir eylemle veya ek eylemle (cevher eylemi) biçimlenen sözcük ya da sözcük grubu/gruplarıdır.” biçiminde belirtilir. (Eker, 2017: 339)

Mazhar Kükey cümle kavramını tümce şeklinde şöyle tanımlar “Bir yargı taşıyan; bir düşünceyi, bir duyguyu, bir isteği dile getiren çekimli bir eylem ya da çekimli bir eylemle veya eylem almış ad soylu bir sözcükle düzenlenen anlamlı en geniş dil birliğidir.” (Kükey, 1975: 261)

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli Türkiye Türkçesi Söz Dizimi’nde cümle “Cümle, en dar anlamıyla bir yargı grubudur. İçinde yargının bulunmadığı kelime toplulukları cümle oluşturmaz. Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir hareketi, bir olayı, bir isteği tam bir hüküm hâlinde ifade eden kelime veya kelime dizisidir.” olarak tanımlanmaktadır. (Özkan ve Sevinçli, 2008: 91)

Günay Karaağaç’a göre cümle kavramı “Bir yapma veya olmanın nitelendirildiği dil yapılarına cümle denir.” şeklinde tanımlamaktadır. (Karaağaç, 2011: 183)

Nurettin Demir, Emine Yılmaz cümle terimini tercih edenlerdendir. Demir ve Yılmaz’a göre cümle “Dile özgü kurallara göre, küçük dil öğelerinden meydana gelen, kendi içinde içerik, dil bilgisel yapı ve vurgu açısından görece bir bütünlük gösteren dil birliğidir.” (Demir ve Yılmaz, 2010: 242)

Yaşar Yörük ise “Bir yargı bildiren, çekimli bir fiille ya da ekfiil almış isim soylu bir sözcükle kurulan sözcük dizisine cümledir.” diye belirtmektedir. (Yörük, 1976: 5)

Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam ise “Bir ya da birçok sözcükten oluşan yargılı anlatım birimi tümcedir. Bir başka deyişle tümce, görev ve anlatım ilgisiyle bir araya getirilmiş sözcükler dizisi ya da yargı taşıyan tek bir sözcüktür.” şeklinde açıklamaktadır. (Atabay vd., 2003: 17)

Mehmet Hengirmen “Duygu ve düşüncelerimizi anlatan ve içinde yargı bulunan sözcük dizisine cümle denir. Cümlede yüklem, özne, nesne ve tümleş olmak üzere dört temel öge vardır. Bu dört temel öge içerisinde, en önemlisi yüklem ve öznedir.” biçiminde nitelemiştir. (Hengirmen, 1998: 322)

Tahsin Banguoğlu cümleyi açıklarken yargı öbekleri başlığı altında 1. Yargı, 2. Yarım yargı, 3. Cümle şeklinde bir tasnif yapar. Banguoğlu cümleyi “Kendi kendine yeten bir yargı bir cümle sayılır. Demek ki cümlenin temeli bir bağıntısız yargıdır. (...) aynı zamanda yükalanı içinde saklayan ve yüklem olan çekimli bir fiil 1. ve 2. kişiler için tek başına bir başına yargı, dolayısıyla bir cümle sayılabilir.” diye açıklar. (Banguoğlu, 1998: 522)

Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam Türkiye Türkçesinin Sözdizimi eserinde tümce tabirini kullanır ve “Bir ya da birçok sözcükten oluşan yargılı anlatım birimi tümcedir. Bilindiği gibi sözcüklerin görevi ve anlamı, onların tümcede birlikte bulundukları öteki sözcüklerle ilişkilerinden ortaya çıkmaktadır.” biçiminde belirtir. (Atabay vd., 2003: 17)

2.2.2. Kazak Türkçesinde Cümle Kavramıyla İlgili Görüşler

S. Arpabekov cümle kavramını “Bir düşüncüyü bildiren dilin en küçük yapısı; bitmiş bir düşüncüyü ifade eden kelimeler grubu cümledir” diye açıklamaktadır. (Arpabekov: 2004: 74)

M. Balakayev ve T. Kordabayev ise “Predikat ilişkisi esasında az çok tamamlanan düşüncüyü bildiren sözler dizisi cümledir.” şeklindedir. (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 7)

Ş. Bekturov’a göre “Az çok tamamlanan düşüncüyü bildiren bir ya da birkaç kelime grubu cümledir.” (Bekturov, 2006: 178)

Berdibay Şalabay “Cümle – kelimeler grubundan oluşan ve net bir düşüncüyü iletme amacında kurulan dilin bir parçasıdır.” biçiminde nitelemiştir. (Şalabay, 2020: 31)

Erbol Janpeisov “Cümle – düşüncüyü iletme amacında kullanılan dilin en önemli aracıdır.” diye belirtmiştir. (Janpeisov, 2002: 627)

Kaliyev “Herhangi bir düşüncüyü ileten tek bir kelimeyi ya da kelime grubu cümledir.” şeklinde açıklamaktadır. (Kaliyev, 2005: 305)

Balakayev ve Iskakov ise “Tamamlanmış düşünceleri paylaşmak ya da anlamak için kullanılan kelimeler grubu cümledir.” olarak tanımlamıştır. (Balakayev ve Iskakov, 1954: 401)

T. Sayrambayev’a göre “Cümle, iletişimsel işleve sahip sözdizimsel bir birimdir” (Sayrambayev, 2014: 370)

2.2.3. Cümle Öğeleri İncelemesi

2.2.3.1. Türkiye Türkçesinde Cümle Öğeleri:

Leyla Karahan’a göre cümle unsurları: *yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf, cümle dışı öğelerdir.* (Karahan, 2010: 13-16)

Neşe Atabay, Sevgi Özel ve Ayfer Çam’a göre cümle öğeleri *yüklem, özne ve tümleç*’tir. Tümleç ise *nesne, dolaylı tümleçler, belirteç tümleçlerden* oluşmaktadır. (Atabay vd., 2003: 19-64)

Rasim Şimşek’e göre *yüklem, özne, nesne, dolaylı tümleçler, belirteç tümleçler* olmak üzere beşe ayırmaktadır. (Şimşek, 1987: 45-165)

Muharrem Ergin cümle öğelerini *fiil, fail, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf* olarak incelemektedir. (Ergin, 2007: 538)

Tahir Nejat Gencan, cümle öğelerini *yüklem, özne, nesne ve tümleç* olarak belirlemektedir. Bunlardan *yüklem ve özne* temel öğelerdir. Tümleçler ise *düz tümleç, dolaylı tümleçler, ilgeç tümleçler, belirteç tümleçlerdir.* (Gencan, 1979: 79-100)

Tahsin Banguoğlu ise cümle öğelerini *yüklem, kimse, nesne, isimleme ve zarf-lama* olarak beşe bölmektedir. (Banguoğlu, 2011: 524)

Haydar Ediskun cümle öğelerini şu şekilde belirlemektedir: cümlelerin temel öğeleri *yüklem ve özne*. Cümlelerin yardımcı öğeleri *nesne ve tümleç*. Ediskun’a göre

tümleçler üçe gruba ayrılır: *dolaylı tümleçler, zarf tümleçler, edat tümleçler*. (Edis-kun, 1999: 328-352)

Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli *yüklem, özne (fail), nesne, zarf, yer tamlayıcısı, cümle dışı unsur* olarak cümle öğelerini belirlemektedir. (Özkan ve Sevinçli, 2008: 95-126)

Günay Karaağaç'a göre cümle öğeleri *yüklem, özne, nesne, yer tamlayıcısı, zarf ve cümle dışı öğeler*dir. (Karaağaç, 2011: 186-197)

2.2.3.2. Kazak Türkçesinde Cümle Öğeleri

Cümlenin yapısına göre iki farklı öge çeşidi vardır: *dara* (tek) ve *kürdyeli* (birleşik).

Dara öge – net bir anlama sahip sadece bir kelimedir. Örneğin: *Bizdye sportşı köp* (Bizde sporcu çok)

Kürdyeli öge - iki kelimeden oluşan bir kelime grubudur. Örneğin: *Tüskye dye-yin yeki ryet oynadı*. (Öğlene kadar iki kez oynadı.)

Dilbilgisel işleve göre, cümlenin öğeleri aşağıdaki gruplara ayrılır:

1. *Turlawlı* (ana) öğeler

- Yüklem

- Özne

2. *Turlawsız* (yardımcı) öğeler tek başına cümle kuramaz ve ana unsurlara tabi olur.

- Nesne

- Yer tamlayıcısı

- Zarf tamlayıcısı

3. Cümle dışı öğeler

- *Qaratpa* (seslenme ünlemleri)

- *Qıstırma* (ünlem, cevap ünlemler)

- *Odağay* (ünlemler)

2.2.3.1.1. Türkiye Türkçesinde Yüklem

Tahir Nejat Gencan' göre yüklem “Cümlede iş, oluş ya da kılış (bir tek kelime ile: eylem) anlatan kelimelerdir. Buna (biçim bilgisi kısmında) fiil deriz” biçiminde belirtilmektedir. (Gencan, 1974: 54)

Nurettin Koç “Yüklem, eylem öbeğini oluşturan; tümceyi kuran ve genellikle tümcenin sonunda yer alan bir ögedir. Bir başka deyişle yüklem, tümcedeki çekimli eylemin görev adıdır.” şeklinde açıklamaktadır. (Koç, 1996: 364)

“Yüklem, ekle veya eksiz olarak yargı yüklenmiş bir fiil veya isimdir. Genellikle cümlelerin sonunda bulunur. Bir cümlede birden fazla özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf bulunabilir, ancak yüklem tektir. Bir söz içindeki yüklem sayısı cümle sayısını gösterir.” (Karahana, 2010: 14-16)

2.2.3.2.1. Kazak Türkçesinde Yüklem

Bayandawış (Yüklem) – cümlede iş, oluş, hareket bildiren veya cümleyi bir yargıya bağlayan sözcük yahut sözcük grubudur. Yüklem özneye tabi olan bir unsurdur. (Şalabay, 2020: 64)

Yüklemin türleri:

Fiilden Yüklem – yardımcı fiiller, modal kelimeler (gerek, zorunlu, olabilir, belki)

İsimden yüklem – Onıñ barar jyeri – *Astana*, (onun gidecek yeri – *Astana*.)

2.2.3.3. Yüklemın Karşılaştırılması

1. Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde yüklem ana unsurdur ve cümlelerin sonunda bulunur.

2. Her iki lehçede de sınıflandırmalar yapılırken yüklemın, bir veya birden fazla kelimeden oluşmasına göre değerlendirilir. Ayrıca yüklemın isim ve fiilden oluşmasına göre de sınıflandırmalar mevcuttur.

3. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde iki veya daha fazla fiil tek bir yargıyı bildirebilmektedir.

4. Her iki lehçede de yüklemın yargı bildirmesi zorunludur.

5. Cümlede özne ve yüklem yalın hâlinde olursa aralarına “-” işareti kullanılır.

6. –dır, -dir, -tır, -tir bildirme ekli isim cümleleri Kazak Türkçesinde bulunmamaktadır.

1. Fiil Soylu Yükleme

a. *Dara Bayandawış* (Basit Yükleme)

- İyâ, sırtqı zulım küştyer ata jurtınan *alıstattı*. (Evet, dış güçler onu ata yurdundan *uzaklaştırmıştı*.) (KBTT, 179)

- Bularda tiyimdi sawdamyen baiyığan qıtaylar *turadı*. “...evlerde ticaretle uğraşan zengin Çinliler *yaşıyor*.” (KBTT, 167)

- Äwyelgi Ämirsana – syendyerdi jat jurttıñ yezgisinyen qutqaruw üşin *kür-yesti*. (Eski Emirsana sizleri yabancıların eziyetinden kurtarma yolunda hayatını *feda etti*.) (KBTT, 171)

- Bizdiñ orıs ağayındar tutas bir kyeruwyen qaruw-jaraq *jıbyermyek*. (Rus kardeşlerimiz koca bir silah kervanı *gönderecekler*.) (KBTT, 182)

- Ja-lama yeki-üş apta orayında Qobdağa özi *baradı*. (Ja-Lama, iki veya üç hafta içinde Kobda'yı *ziyaret edecek*.) (KBTT, 229)

- Myen jalpı sulbasın, Maqsırjaptan yestigyenimdi ğana *ayttım*. (Ben sadece genel şemayı, Maksırcap'tan duyduklarımı *anlattım*.) (KBTT, 243)

- İs mänisin qaqqanıñ arğı jağında *aytamız*. (Gerçekleri söylüyoruz, buraya seninle konuşmak için geldik) (KBTT, 241)

b. *Kürdyeli Bayandawış* (Birleşik Yükleme)

- Orıs starşınınıñ öñi *özgyerip sala byeripti*. (Rus başçavuşun yüzü, aldığı cevap karşısında aniden *değişiverdi*.) (KBTT, 173)

- Aspanxaq patşalığınıñ bodan jurtına äryekye salğan bülükşi ryetindye qatañ *jazağa tartıladı!* (Aspanhak İmparatorluğu tarafından hüküm sürülen bu topraklardaki halkı galeyana getiren bir asi olarak damgalanıp ağır bir *cezaya_çarptırılacak!*) (KBTT, 175)

- Ŗaqar qosınınan kyelgyen jurt märtıyebıyeli qabıldaw *kütıp tur...* (Şehirden gelen misafirler benim onları karşılayıp ağırlamamı *bekliyorlar*.) (KBTT, 227)

- Ja-lama qala qurılısımyen qatar, myemlyekyettik qurılımnı da *qolğa alıptı*. (Kentsel gelişime ek olarak Ja-Lama devlet yapısını da *devraldı*.) (KBTT, 204)

- Qazirdiñ özindye köpşiligi adamdıq kyeyiptyen *ayrılıp baradı*. (Artık dinini, dilini, desturunu hatta kendi kimliklerini dahi *unutmuşlardı*). (KBTT, 204)

- Iyx-Xuwrye, Xalxadan qalıñ äskyer *kyelye jatır*. (İh-Hüre, Halha'dan büyük bir ordu *geliyor*) (KBTT, 185)

- Änye, taqaw yetyektye appaq tüyyelyer *jayılıp jür*. (İleride develer *yayılıyordu*.) (KBTT, 164)

Birleşik Yüklemin Zamanına Göre:

a. *Qıymıldıñ bastalıw kyezyeñi* (Hareketin başlangıç hâli)

- Minye qar yerip, kiyyeli jyerimiz ayaz byen ızğardan *arılıp kyelyedi*. (Bakın karlar eridi, kutsal bölgemizdeki hava durumu da *iyiye gidiyor*.) (KBTT, 182)

- Mazasın buzğan awıldan tyeziryek uzağısı kyelgyendyey, *jjelye-jortıp jönyeldi*. (Akımbet, içini yiyip bitiren bu sıkıntıdan biraz olsun uzaklaşmak için köyünden kısa bir süreliğine *ayrılıyordu*.) (KBTT, 165)

- Sirä, tosin xabardı tyeziryek jyetkizüw üşin, yelgyezyek biryewi joğarığa, balşıq qamalğa qaray *şaba jönyeldi*. (Askerler atlarına geri binmedi, zaten buradaki haberi tez yetiştirmesi için kaleye doğru bir ulak çoktan *yola çıkmıştı*.) (KBTT, 172)

- Yağny, ortalıq ıympyerıyyalıq ükimyet – özi ğuzırında turğan Sırtqı istyer miyniystrliginye tiyyesili aqparat *dayınday bastadı*. (İmparatorluğa bağlı hükümet altındaki Dış İşleri Bakanlığınca evrak işleri *başlatıldı*.) (KBTT, 218)

- Jañadan sıpırılğan tustan jılıstap qan *ağa bastadı*. (Yeniden yüzülmeye başlayan deriden sızıntı hâlinde kan *akmaya başladı*.) (KBTT, 163)

- Köpşiligi öz qosınınan şığaratın qaruwlı äskyer sanın *atay bastadı*. (Birçoğu ordularından çecekleri asker sayısını *söylemeye başladı*.) (KBTT, 182)

b. *Qıymıldıñ bolıp jatqan kyezyeñi* (Hareketin şimdiki hâli)

- Dastarqan üstindye byeti bürkyelgyen qoyu şay *buğıp tur*. (Çay, masanın üstündeki kapağı kapalı çaydanlıkta demini *almak üzere*.) (KBTT, 156)

- Äytyewir bir qajyetti şaruwa *kütip tur*. (Sanki önemli bir yere yetişmesi gerekiyor gibi her yere alelacele yürüyordu.) (KBTT, 165)

- Aldına sıymağan yeki qolına *uwqalay byeryedi*. (İki elini sürekli *ovalıyordu*) (KBTT, 225)

- On gäminnyen bir şyeriktiñ ölimi *asıp tüsti*. (Bir şeriğın ölümü on gaminin-kindenden daha *zor olmuştu*.) (KBTT, 193)

- Änye, taqaw yetyektye appaq tüyyelyer *jayılıp jür*. (İleride develer *yayılı-yordu*.) (KBTT, 164)

c. *Qıymıldıñ ayaqталған кезеуі* “Hareketin bittiği hâli”

- Osi uwaqıtqa dyeyin jat jyerlik yezgigye *şıdap kyeldi*. (Şimdiye kadar yabancı-lara sırf zorunda oldukları için *boyun eğdiler*.) (KBTT, 181)

- Jimbye qolı qaltıramay, yekinşi qaytara *tartıp jibyerdi*. (Jimbe bu kez titre-medi ve bir el daha *ateş etti*.) (KBTT, 187)

ç. *Qıymıldıñ dürkindiligi* “Hareketin tekrarlanması”

- Äwyelgi küngi azğana baraqtat, sabırdan soñ mazası *kyetye tüsti*. (Aksine eski huzursuz hali içinde daha da büyümüş, artık kontrol edemeyeceği bir boyuta *ulaş-mıştı*.) (KBTT, 165)

- Uwaqıt ozıp, jaña qonısta irgyelyengyen sayın tutqındar qarasını da *köbyeyye tüsti*. (Zamanla, yeni yerleşim yerindeki mahkûmların sayısı *arttı*.) (KBTT, 235)

- Azğana jurtımızdı *ıǵıştırıp baradı*. (Azıcık halkımızı *uzaklaştırıyor*.) (KBTT, 163)

- Biraq arqası muzday yemyes, *janıp baradı*. (Derisini koparıp, topuğuna doğ-ru atmıştı.) (KBTT, 213)

2. İsim Soylu Yükleme

a. *Dara Bayandawıǵ* (Basit Yükleme)

- Jaqsı tüs – *ırıs*. (Kötü rüyayı da iyi rüyayı da iyiye yorabilirsin.) (KBTT, 213)

- Yendigi bir kāsip – *añşılıq*. (Diğer bir meslek de *avcılıktı*.) (KBTT, 237)

- Bul – *iyt*. (Bu – *köpek*.) (KBTT, 161)

- Al izdyegyeni – *bülik*. (Yalnız, aradığı şey isyan ve niyeti de kötüydü.) (KBTT, 177)

b. *Kürdyeli Bayandawıǵ* (Birleşik Yükleme)

- Al mınaw – *tipti yeryekşye*. (Ama bu, bu *tamamen farklı*.) (KBTT, 163)

- Badarşın – *kyezbye sopı*. (Badarşın *gezgin bir sofidir*.) (KBTT, 176)
 - Anıǵı – *qatyerli kisi*. (Ama bir şey belliydi ve açık olmak gerekirse, çok *tehlikeli birisiydi*.) (KBTT, 177)
 - Myeniñ yelim – *buringı Dürbin-Oyrat!* (Benim ülkem eski *Dürbün-Oyrat!*) (KBTT, 196)
 - Al tūs – *tülkiniñ boǵı*. (Rüya *tilkinin bokudur*.) (KBTT, 213)
 - Bul Qazaq – *qasqırdıñ aǵayını*. (Bu Kazak – *kurdun akrabası*.) (KBTT, 162)
 - Bar äryekyeti – *bos äwryeşilik*. (Tüm çabaları *boşuna gitti*.) (KBTT, 226)
 - Tawarıyx myezgili – 1891 – 1925. (Teravih zamanı – 1891-1925 yıllar arası.) (KBTT, 152)
 - Ja-lamamñ ortalıq qonısı Münjik pyen orısqa qaraǵan Qobdanıñ arası – *jüz on şaqırım*. (Ja-Lama'nın yerleşim merkezi Müncük ile Rus mahkûm Kobda arasındaki mesafe *yüz on kilometredir*.) (KBTT, 129)
3. *Bar, Joq, tiyis, jön, kyeryek, qajyet* Kelimeleriyle Yapılan Yüklemler
- Munda da qoltıqqa tūsirye sıpıruwǵa *mümkindik bar*. (Sağ elinin derisi yüzülmeye başladı, koltuk altına kadar yüzülecekti.) (KBTT, 223)
 - Yendi, syendyerdiñ aldarıñda üş türlü *jol bar*. (Şimdi üç *seçeneğiniz var*.) (KBTT, 245)
 - Ülkyen tariyxtıñ kışkyentay *qaltarıstarı bar*. (Büyük tarihin küçük *sırları var*.) (KBTT, 255)
 - Soñǵı byes-on jılǵa moñǵoldıñ qanı az *tögilgyen joq*. (Son beş ila on yılda Moğollar gerçekten çok kan döktüler.) (KBTT, 245)
 - Biraq bizdiñ xalqımız da bul qalıpta *otıra byeruwgye tiyis yemyes*. (Ama halımız bu pozisyonda *kalmamalı*) (KBTT, 195)
 - Moñğoliyya Ryesyeygye *qosılıwǵa tiyis*. (Moğolistan Rusya'yla *müttefik olmalı*.) (KBTT, 177)
 - Kapiytan Buwlatov bul mäsıyeyeni tıyanaqtı şyeşüw üşin Ja-Lamanıñ özim-yen *jüzdyesüw kyeryek*. (Kaptan Bulatov, bu sorunu çözmek için Ja-Lama ile bizzat *görüşmeliydi*.) (KBTT, 229)

- Bizdiñ dürbit ulısı ülkyen istyen *qalmawı kyeryek*. (Dürbit ulusumuz da geride *kalmamalı*.) (KBTT, 185)

- Kyelyesi qasapşı mañızdı şaruwanı jyerinye *jyetkiziwi qajyet*. (Sıradaki kasp bu önemli işi iyi *yapmak zorunda*.) (KBTT, 239)

- Köñil burar köldyenyen birdyeyne *oquw qajyet*. (Dikkatimi dağıtmak için bir şeyler *okumalıyım*.) (KBTT, 157)

4. Yüklemin Emir ve İstek Olarak Kullanılması

- Tutqındarğa *uwaqıp bolıñdar*. (Esirlere *dikkat edin*.) (KBTT, 159)

- Lyedjini qüzyetkye *qoy*. (Lecini'yi de nöbetçi olarak başlarına *dikin*.) (KBTT, 159)

- Qablun yekyewiñ lamanıñ sarayın, qora-qopsısın tügyel *tintip şığıñdar*. (Kablun'la ikiniz lamanın ambarını, avlularını *didik didik arayın*.) (KBTT, 159)

- Bas tyerisin eñ soñınan *sıpirasıñ*. (Son olarak da gözlerini yuvarlarından oyup kafa derisiyle birlikte bir bütün olarak *çıkarmalısın*.) (KBTT, 163)

- Dürbit Daşını *şaqrı*! (Dürbit Daşı'yı *çağır*!) (KBTT, 161)

- Sonda baylıqqa jyetkizip otırğan jurtıñ kisi qatarına *sanasa ğoy*. (Yerli halk sayesinde zengin olan tüccarlar, halkı insan yerine de koymazlardı.) (KBTT, 168)

5. *Yedi, yekyen, şıǵar, sıyaqtı, tärizdi, yemyes, boluw*

- Jüzindye ümit pyen kümän aralas Ja-lama *tartınıp qalıp yedi*. (Aslında umut ve şüphe ile akı karışan Ja-Lama biraz *duraksadı ve düşündü*.) (KBTT, 243)

- Bul kyezdye sırtta da tarsıl-gürsil *bastalğan yedi*. (O sırada dışarıda bir hareketlenme *oldu*.) (KBTT, 244)

- Yeñ kyeryemyeti – *dürye soǵuw yekyen*. (Yalnız en iyi kısmı *dövmektir*.) (KBTT, 237)

- Biraq januwar suwıqqa *şıdamsızdaw yekyen*. (Ama soğuk hava bu hayvanlara göre *değildir*.) (KBTT, 164)

- Yelimizdiñ yerkindigi, jurtımızdıñ dyerbyestigi üşin küryes jolında *myert boldı*. (Emirsana sizleri yabancıların eziyetinden kurtarma yolunda hayatını *feda etti*) (KBTT, 171)

• Budan soñ, tağı da özdyerinye mağlum, qara küzdye ortalıq şärimiz Iyx-Xuwrye byeybit jolımyen *bostan boldı*. (Sonra, Ja-Lama bildiğiniz gibi sonbaharda merkezimiz İh-Hüre'ye geldi. Çin hükümeti ve ordusu şehri *terk etti*.) (KBTT, 180)

• Şıǵıs tarap *şat-şälyekyey boldı*. (Doğu tarafı ise *çok mutluydu*.) (KBTT, 232)

• Myen *yemşi yemyespin*. (Ben *şifacı değilim*.) (KBTT, 186)

• Düniyye bul qalpında *turuwğa tiyis yemyes-ti*. (Hayat bu şekilde *devam edemezdi*.) (KBTT, 203)

• Biraq at tizgini *özindye yemyes*. Alda şılıbırdan jyetyelyesye, artta qamsımyen aydaydı. (Elinden dizgini alındı ve atın yuları öndeki bir şeriğin elindeyken arka taraftan da başka biri atı kırbaçlamaya başladı.) (KBTT, 208)

6. Cümlede Yüklemler Olarak Kullanılan İsim Tamlaması.

• Bul – *bar pälyeniñ bası ğana*. (Bu başımıza gelecek olan büyük bir *belanın sadece başlangıcı*.) (KBTT, 170)

• Tübi – *bas süyyektiñ töbyesi yedi*. (Alt kısmı ise insan kafatasından yapılmıştı) (KBTT, 191)

• Al tūs – *tülkiniñ boǵı*. (Rüya *tilkinin bokudur*.) (KBTT, 213)

• Qubulğan – qayta tuwğan *Ämirsananiñ bügingi tiri byeynyesi*. (Tekrar ete kemiğe bürünmüş, yeniden doğmuş *Emirsana'nın bugünkü diri görünüşü*.) (KBTT, 167)

• Sol sumdıqtardıñ yeñ kyeryemyeti – tiridyey soyılğan *adam tyerisi*. (Bu dehşetin içerisinde en şaşırtıcısı, canlı canlı katledilen bir *adamın derisidir*.) (KBTT, 231)

• Arat – *moñğoldıñ malşı şaruwası*. (Arat - Moğol köylü çobanı.) (KBTT, 152)

• Bul Qazaq – *qasqırdıñ aǵayını*. (Bu Kazak – kurdun akrabası.) (KBTT, 162)

7. Cümlede Yüklemler Olarak Kullanılan Sıfat Tamlaması.

• Jyerdyege tirşilik – *ölşyem, kyesimi şyektyewli, bayansız, ötpyeli bir myezyet qana yekyen*. (Meğer dünya *ölçülü, sınırlı, mutsuzluğa boğulmuş ve geçiymiş*.) (KBTT, 226)

• Bar äryekyeti – *bos äwryeşilik*. (Tüm çabaları *boşuna gitti*.) (KBTT, 226)

- ...quwşıyıp turğan torğawıttı omırawdan *nıq ustadı*. (... kaygıdan daral gelmiş olan nöbetçiyi göğsünden *sıkıca tuttu*) (KBTT, 162)

- Barlıq tapsırma *mültiksiz orındaldı*, - dyedi jarqın jüzbyen. (“Tüm görevler kusursuz yerine getirildi” dedi şen bir yüzle.) (KBTT, 159)

- İyā, qıtaylar ölkyemizdiñ ortalığı Qobda qamalında *byerik byekinip otur*. (Evet, Çinliler ülkemizin merkezi olan Kobda Kalesi’nde şu an *hazır bekliyor*.) (KBTT, 180)

- Bul jolı *uzaq bögyeldi*. (Bu sefer *acele etmedi*.) (KBTT, 186)

8. Cümlede Yüklem Olarak Kullanılan Zarf-Fiil Grubu

- Yeki qurıq boyınday biyiktye *qalqıp tur*. (İpi çıkarılmış Akımbet yukarıya doğru hafifçe kaldırılarak asılmış) (KBTT, 225)

- Üş-tört qadam jyerdyegi köldyenyen sıırıq üstinye, işin sırtqa awdarıp, qıp-qızıl qalpı *asıp qoyıptı*. (Derisi yüzülmüş, kıpkırmızı halde öylece *asmışlardı*.) (KBTT, 225)

- Öz işindye bülük şygyp, Sırtqı Moñğoldan amalsız ayrılğan qıtay ökimyeti osı Ryeseydiñ syesinyen ğana *ıymyenip otur*. (Kendi içinde isyan çıkaran ve Dış Moğolistan’ı zorla kaybeden Çin hükümeti sadece Rusya’dan çekiniyordu.) (KBTT, 229)

- Qasıyyetti lama *sırqattanıp jatır*... däl qazır qabılday almaydı. (Kutsal Lama *hasta*,... şu anda kimseyle görüşmeyecek.) (KBTT, 229)

- Ja-lama qıynalğan jan, ısqınğan ayqay, aşçı zar, *tögilgyen qanğa qarap, raqattanıp turğan*. (Ja-Lama, acı çeken insanlara, bağırsılara ve *dökülen kana bakmaktan keyif alıyordu*.) (KBTT, 238)

- Tyek älsiz, ortası qabarıp, şyet-şyeti *bıqsıp jatır*. (Şöminede zayıf, ortası şiş ve kenarları dumanlı bir *ateş yanıyordu*.) (KBTT, 243)

9. Cümlede Yüklem Olarak Kullanılan İsim-Fiil Grubu

- Maqsat – Qıtay iyyeligindyegi moñğol şyeginyen *alastaw yedi*. (Amaç, Ja-Lama’yı Çin’e ait Moğol sınırından *çıkartmaktı*.) (KBTT, 177)

2.2.3.1.2. Türkiye Türkçesinde Özne

Leyla Karahan’a göre özne “Cümlede yapanı veya olanı karşılayan öge, öznedir. Özne, yüklem gösterdiği kılışı, oluşu ve durumu üzerine alır.” şeklinde tanımlanır. (Karahan, 2010: 18)

Haydar Ediskun ise “Özne, cümlede eylemi oluşturan ya da bir şey olan kelimedir, kelime öbeğidir, kelime niteliğinde morfepler ya da fonemlerdir.” şeklinde belirtmiştir. (Ediskun, 1999: 332)

Bir cümlede birden fazla özne bulunabilir. Özne, fiile çokluk, iyelik ve aitlik eki dışından çekim eki almadan bağlanır. Bazı cümlelerde öznelerde biri, diğerlerinin açıklayıcıdır. Cümlelerin öznesi, yüklem taşıdığı şahıs ekinde anlaşılır. Şahıs eklerinin işaret ettiği zamir, cümlelerin öznesidir. (Karahan, 2010: 18-21)

2.2.3.2.2. Kazak Türkçesinde Özne

Bastawış (özne) – cümlede yalın hâlde bulunan iş ve hareketin sahibini bildirir. *Kim? Ne?* sorularına cevap verir. Yüklemle şahıs açısından teklik, çokluk şeklinde uygun şekilde birleşir. Özne cümlede tek sözcük hâlde zamir, özel isim, cins isim, sıfat, sayı veya –w, –üw, –uw ile biten fiil, olabilir. (Janpeisov, 2002: 631)

Öznenin türleri:

Dara özne – tek bir kelimeden oluşur.

Kürdyeli özne – iki ya da ondan fazla kelimeden oluşur.

2.2.3.4. Öznenin Karşılaştırılması

1. Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde özneler tek bir kelimeden veya kelime grubundan da oluşabilmektedir.

2. Her iki lehçede de özne çokluk ve iyelik eklerini alabilmektedir.

3. Her iki lehçede de özne cümlelerin başında, ortasında veya sonunda kullanılabilir.

4. Her iki lehçede de öznesi olmayan cümlelerde özne yüklem taşıdığı şahıs ekinde anlaşılmaktadır.

1. *Dara Bastawış* (Basit Özne)

- *Badarşın* – kyezbye sopı. (*Badarşın* gezgin bir sofidir.) (KBTT, 176)

- *Anıǵı* – qatyerli kisi. (Ama bir şey belliydi ve açık olmak gerekirse, çok tehlikeli birisiydi.) (KBTT, 177)

- *Myen* bildim. (*Ben* biliyordum.) (KBTT, 157)

- *Daşı* yeriksiz kyeri şyegingyen. (*Daşı* mecbur geri çekildi.) (KBTT, 157)

- *Üläsüwtay* – qıtay qalası yedi. (*Ulasutai* bir Çin şehri idi.) (KBTT, 167)

- *Qalǵan üşyeüw* Ja-lamamyen birgye. (Askerlerle çevrili *üç Kalmık* ayrı kalmış, diğer üçü ise etrafı muhafızlarla çevrili Ja-Lama'nın uzağındaydılar.) (KBTT, 241)

2. *Kürdyeli Bastawış* (Birleşik Özne)

- *Jaqsı tüs* – ırıs. (*Kötü rüyayı* da iyi rüyayı da iyiye yorabilirsin.) (KBTT, 213)

- *Sarı tuw* joǵarıdan tömyen, oñnan solǵa tartılǵan qızıl-ala örnıyekke toldı dyeydi. (*Sarı bayrak* yukarıdan aşağıya, sağdan sola doğru kırmızı desenlerle doldu.) (KBTT, 191)

- *Bas qaruw* – byerdyeñkye mıtıq. (Kullanılmakta olan *ana silah* av tüfekleriyle.) (KBTT, 188)

- *Awruw arat* közi jumuwlı, tilsiz, qıymılsız uyıqtap jatır yedi. (*Hasta Arat* gözleri kapalı, suskun ve hareketsiz bir şekilde uykuya daldı.) (KBTT, 185)

- *Tüyyeli yekyeuw* jüristyerin tyejyep, ırǵalata ayañdaǵan qalpı, şyetki üylyerdiñ arasınan ötip, küryenniñ qaq ortasına toqtadı. (*Develi iki adam* yavaşlayıp, durdu. Evlerin arasından geçip tarlanın tam orta yerinde develerini salık bıraktılar.) (KBTT, 183)

- *Yeki tarap* – tirkyesye, alǵa uzaǵan sayın kötyerilye tutasqan zañǵar taw. (Sanki *iki taraf* yüksele yüksele bir dağ olmuş, dağları ise iki göç uzunluğundaki bir vadi ayırmış.) (KBTT, 164)

- *Aqırı, on byes-jıyırma* – bir kyelyegye turaqtaptı. (On beş, yirmi tane beyaz deveyle bir sürüleri olmuş.) (KBTT, 165)

- *Kapiytan Buwlatov* sonıñ özindye qawipsizdik şaraların arıtıǵımyen jasadı. (*Kaptan Bulatov* ayrıca ekstra güvenlik önlemleri aldı.) (KBTT, 229)

- Sodan soñ *jankyeşti altaw* qatyergye qarsı tura byettyedi. (Sonra *altı asker* tehditle karşı karşıya kaldı.) (KBTT, 241)

3. Üyirli Bastawış (Birden fazla öznenin bulunması)

- Böridye *İlye, Alataw, Jyetisuw* az bolğanday, bükil Joñğardı jaylap otır. (Yanı başımızdaki *İle, Aladağ ve Yedisu* azmış gibi tüm Dzungaria'ya da yayılmışlar.) (KBTT, 197)

- *Taw, tas, iyyen jyer, äldye ayu, äldye irbis* kyezdyesip qaluwı mümkün. (Önündeki ıssız bir bozkırda karşısına belki *ayı* ya da bir *leopar*, yani her an, her şey çıkabilirdi.) (KBTT, 165)

- Odan soñ *tazalay, mäşiñkye, komp'yutyer, öñdyew, jyetildiruw* – tağı da yeki jüz sağıt. (Ondan sonra *gözden geçirmek, makine, bilgisayar, işlemek, geliştirmek*, nerden baksan iki yüz saat.) (KBTT, 156)

4. Dönüşlülük Zamiri Özne Olarak Kullanılır.

- *Özi* bardı. (“Buraya gel” derken ona doğru gitti Lama.) (KBTT, 185)
- *Özi dyegyen* – ünyemi ıyğında jüryetin mawzyerdi qorabıman julıp aladı da, atıp saladı. (Her zaman omzunda mavzerini taşır ve anlık bir sinirle hiç olmadık yere birini vuruverirdi.) (KBTT, 205)

5. Arka arkaya sıralanmış bazı cümlelerde özne ortak olabilir.

- *Şyerik Daşı* ottı lawlata jaqtı da, tañdı kütpeyey, uwaqıt ozdırmay, ryevol-yutsıyyalıq qatañ, mañızdı, äri qurmyetti tapsırmanı jüzyegye asıruwğa kiristi. (*Şyerik Daşı* ateşi yaktı ve şafağı beklemeden, gecikmeden önemli ve onurlu bir görevi yerine getirmeye başladı.) (KBTT, 248)

- *Ottı sızıq* sır yetip, ıyqtan tömyen, qabırğanı köbyelyey, tuwra tarttı da, büyryek tusına kyelgyendye qıyğastay burıldı. (Kızgın bıçak omzundan aşağıya doğru kaburgasından geçerek dümdüz böbreğine kadar kesip yönünü diğer tarafa çevirdi ve kalçasına gelip duraksadı.) (KBTT, 221)

- *Nanzyt* tapanşanıñ uşımyen nığarlay tüsirdi dye, añday qarap alıp, awır orıs yetiginiñ tyemir nälđi ökşyesimen basıp, azğana turdı. (*Nanzıt* tabancanın ucuyla bastırarak cesedin gözkapaklarını indirdi. Acımasızca bakarak ağır Rus çizmelerinin demir nallı ökçesiyle de bastırıp, azıcık durdu.) (KBTT, 158)

- *Daşı* yeki qabırğanı da bawırğa tösirdi dye, köldyeneyñ tartıp, ıyıqtı jalañaş-tay bastadı. (*Daşı*, iki kaburgayı da ciğerlere bastırıp, çapraz bir şekilde çektikten sonra omuzları yüzmeye başladı.) (KBTT, 163)

- *Kapiytan Buwlatov* tört kisimyen, byeyqam otırğan, qatyer jayın tım kyeş añağan Ja-lamanıñ üstinye basıp kiryedi dye, sözgye kyeltirmeyey tutqınğa aladı. (*Kaptan Bulatov* dört adamla birlikte dikkatsizce oturan ve tehlikeyi çok geç anlayan Ja-Lama'nın ordusuna göz açıp kapayıncaya kadar girip tek bir kelime bile etmeden onu tutukladı.) (KBTT, 230)

6. *yeşkim, yeştyeñye, yeşbiri, yeşqayda* gibi Belirsiz Yesimdik Özne Olarak Kullanılır.

- *Yeşkim* yeştyeñye uqpaptı. (Oysa kimse bir şey duymamış.) (KBTT, 185)
- *Yeşqanday aqaw* qalmağan. (*Hiçbir yara kalmamış*) (KBTT, 220)

7. *Tuyıq Yetistik* Özne Olarak Kullanılır

- *Kirpiş quyu, ağaş qulatuw, irgyeni tazartuw* – bir yemyes, qatar-qatar, irk-yes-tirkyes birnyeşye jyerdyegi jappay jumıstar qızuw bastalıp kyetti dyeydi. (*Tuğla döşeme, ağaçların kesilmesi, temellerin temizlenmesi* gibi çalışmalar çoktan başlatılmıştı.) (KBTT, 204)

- *Jarıp saluw* op-oñay. (*Kırmak* kolaydır, bir anlık iş.) (KBTT, 237)
- *Sıltaw tabuw* oñay. (*Bahane bulmak* o kadar kolaydı ki...) (KBTT, 205)

8. İsalet Zamirleri Özne Olarak Kullanılır.

- *Bul* – iyt. *Bu* – köpek. (KBTT, 161)
- *Minaw* – mañqıldap söylyeydi. (...şimdi burnundan konuşuyor.) (KBTT, 193)
- *Minaw* – qarğıs atqan Ja-lama. (*Bu Allah'ın belası Ja-Lama...*) (KBTT, 225)
- *Anaw* – jansız mäyit. (*O cansız bir ceset.*) (KBTT, 248)
- *Minaw* – domalağan kesik bas. (*Bu yuvarlak bir kafa.*) (KBTT, 248)
- *Bul* – bar pälyeniñ bası ğana. (*Bu başımıza gelecek olan büyük bir belanın sadece başlangıcı.*) (KBTT, 170)

9. Gizli Özne Olarak Kullanılan Kişi Zamirleri.

- (byen) Kitap söryelyerinye qaraymın. (Kitap raflarına bakıyorum.) (KBTT, 156)
- (o) Kinäli torğawıtqa burıldı. (...sonra kabahatli nöbetçiye döndü.) (KBTT, 162)
- (o) Kün kötyerilmyey atqa mindi. (...güneş daha belirmeden atına binip yola koyuldu.) (KBTT, 165)
- (o) Yendi ata qonısqa birjola oralıp otır. (Şimdi ise ana yurda sonsuza dek kalmak için geri dönmüş.) (KBTT, 166)
- (byen) Kyesik basqa aqı byersye juwımas yedim. (Kesik kafaya hak verse yaklaşımdım.) (KBTT, 253)

10. Öznesi Açık Kişi Zamirlerden Olan Cümleler.

- *Biz* bastap şığa byeryeyik. (Hadi *biz* gidelim.) (KBTT, 194)
- *Biz* – yerkin yelmiz. (*Biz* özgür bir ülkeyiz.) (KBTT, 198)
- *Myen* – qurban, *myen* – şäyit!... (*Ben* kurbanlık olayım, *ben* şehit olayım.) (KBTT, 221)
- *Olar* özinşye, *biz* özimizşye, - dyedi biri. (*Onlar* kendilerine, *biz* kendimize) dedi biri.” (KBTT, 180)

11. Cümlede Özne Olarak Kullanılan Sıfat Tamlaması.

- Taw asıp, arnayı kyelgyen *malşı arat* kündyelikti tirşiliginye oraylas bar qaj-yetin tabar yedi. (Örneğin günlük yaşam ihtiyaçlarını karşılamak için dağları aşıp gelen *Arat çobanları* burada her aradığını bulabilirdi.) (KBTT, 167)
- Al *byeytanıs, märtyebyeli qonaq* orta boylı, kyeñ ıyıq, tıgız bitimdi, jasamıs şoyın qara. (Yanında ise *tanıdık olmayan seçkin bir konuk*. Orta boylu, geniş omuzlu, koyu tenli, alnı geniş, sanki at tepmiş ya da birisi tarafından dövülmüş gibi kalkık bir burnu vardı.) (KBTT, 178)
- *Aş-arıq jurıt* üş kün burın kyelip, jaña tozaqqa üyryenye bastağan ağayınıñ qap tübindye qalğan irimşik, qurtımyen özyek jalğap, qatarğa qosıldı. (Daha önce

gelenler yeni gelen Kazaklara ellerinde olan kurt (kurutulmuş peynir) ve benzeri yiyeceklerden ikram etmişlerdi.) (KBTT, 208)

- Alda *ulanğayır istyer* bar. (Önümüzde daha *çok işler* bekler beni.) (KBTT, 222)

12. Cümlede Tekrar Grubunun Özne Olarak Kullanılması.

- *Bolmus-bitimi, minyez-qulqı* yeşkimgye uqsamaydı. (*Duruşu ve karakteri* de kimseye benzemiyordu.) (KBTT, 178)

- *Aşuw-ıza* şyektyen astı, biraq äli dye *küş-quwat* kyem yedi. (*Öfke* yaygındı, ama yine de bir *enerji* eksikliği vardı.) (KBTT, 189)

- Bas konsuwlmıyen aqıldasıp, *joba-josparı* qayıra tıyyanaqtaldı. (Başkonso-losla istişare etti ve *planı* sonuçlandırdı.) (KBTT, 228)

- Bul kyezdye sırtta da *tarsıl-gürsil* bastalğan yedi. (O sırada dışarıda bir *hareketlenme* oldu.) (KBTT, 224)

13. Cümlede Özne Olarak Kullanılan İsim Tamlaması.

- *Myeniñ qolım* barmaydı. (Ben ... yapamam) (KBTT, 187)

- - *Myeniñ ayıp turğanım* – başka nârsye, - dyedi Ja-lama murnınan mırs yetip. (Ja-Lama burnunu çekerek, “Ben başka bir şeyden bahsediyorum” dedi.) (KBTT, 195)

- *Orıstıñ aq patşası* – älyemdyegi yeñ qudıryetti ämirşi. (Dünyanın en kudretli hükümdarı *Rusların Ak Çarı...*) (KBTT, 171)

- *Sarı dinniñ adal sopıları* – bilimdar lamalardı malşı-jalşıdan byetyer qorladı. (Bu kadarıyla kalsa iyi, sarı din adamlarına çobanın bile yapmayacağı kadar eziyet etti.) (KBTT, 217)

- *Jurt nazarı* Dürbit xanınıñ sol jaq tizyesin basa, nıq otırğan byeytanıs kisigye awdı. (*Herkesin dikkati* Dürbit Han'ın sol dizine elini koymuş olan bir yabancıya ke-sildi.) (KBTT, 178)

- Sodan oray, *Ja-lamanıñ mol baylığı* tärkigye tüşip, tizimgye alınadı. (*Ja-Lama'nın servetine* el konuldu ve listelendi.) (KBTT, 230)

14. Cümlede Özne Olarak Kullanılan Sıfat-Fiil Grubu

- Biraq *awa köşkyen jurt* onsız da kinäli yekyen. (İnsanlar evlerini bırakıp göç ettiği için suçlu durumuna düşmüşlerdi.) (KBTT, 201)
- *Qan şaşırağan kök jibyek* sozıla tartılğanmyen, ayırıla qoymadı. (*Kanlı mavi ipek* gerildi ama yırtılmadı.) (KBTT, 176)
- Al şamasınşa *qarsılasqan jurt* – jappay qırğınğa uşıraydı. (*Karşı çıkan halk* ise direkt katledilmiş) (KBTT, 200)

2.2.3.1.3. Türkiye Türkçesinde Nesne

Leyla Karahan “Cümlede yüklem bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen öge, nesnedir” diye tanımlar. (Karahan, 2010: 25)

Muharrem Ergin ise “Fiilin tesir ettiği nesneyi, şahsı, şeyi karşılayan cümle unsurudur... Nesne unsuru daima akkuzatif hâlinde bulunur, fiile akkuzatifle bağlanır.” şeklinde açıklar. (Ergin, 2007: 539)

Zeynep Korkmaz “Cümlede öznenin, dolayısıyla fiili geçişli olan yüklem etkilediği şahsı veya şeyi gösteren, yalın veya yükleme hali eki almış kelime.” biçiminde belirtir. (Korkmaz, 1992: 111)

1. Belirtili Nesne

“Kimi hali eki olan -i aynı zamanda belirticidir. Başka deyimle kimi hali belirli bir hal olup cümlede nesne olan ad bu hale konduğunda belirli nesne olur” (Banguoğlu, 1974: 325)

Leyla Karahan’a göre “Yükleme hâli eki taşıyan nesneler belirtili nesnedir; bilinen bir varlığı karşılar.” şeklindedir. (Karahan, 2010: 25)

2. Belirtisiz Nesne

“Cümlede yüklem belirtilmemiş bir kişi veya şeyi etkilediğini anlatan ve yükleme hali eki almamış bulunan yalın haldeki nesne.” (Korkmaz, 1992: 21)

Leyla Karahan “Yüklemi hâl eki almayan nesneler belirtisiz nesnedir; genel bir varlığı, bir türü karşılar.” diye açıklamaktadır. (Karahan, 2010: 25)

2.2.3.2.3. Kazak Türkçesinde Nesne

Tuwra tolıqtawış (nesne) – cümledeki hareketi, işi nesnel anlamla tanımlar. Asıl soruları *Kime? Neye? Kimi? Neyi? Kiminle? Neyle? Kim hakkında? Ne hakkında?* vd.

Tolıqtawış anlam ve sentaks görevi bakımından ve yapısına göre ikiye ayrılır:

1. *Tuwra tolıqtawış* (nesne)

2. *Janama tolıqtawış* (yer tamlayıcısı)

Bizim nesne bahsinde ele alacağımız ve belirtme durumunda olan *tuwra tolıqtawış*'tır. *Tuwra tolıqtawış Kimdi? Nyeni? Kimin? Nesin?* sorulara cevap verir.

“*Tuwra tolıqtawış* (belirtili nesne) belirtme hâl eki alır. *Habybollanı yel sıyladı* (*Habibulla* 'yı halk sever.) *Tuwra tolıqtawış jalğawlı tolıqtawış* (belirtili nesne) ve *jalğawsız tolıqtawış* (belirtisiz nesne) olarak iki gruba ayrılır.” (Janpeisov, 2002: 652-653)

2.2.3.5. Nesnenin Karşılaştırılması

1. Her iki lehçede de nesnenin yeri, aldığı ekler ve kullanışları ortaktır.

2. Türkiye ve Kazak gramerciğinde sınıflandırma farkı vardır. Kazak gramerleri nesne ile yer tamlayıcısını *tolıqtawış* terimi altında birleşmektedir. (Biray vd., 2015: 144)

1. *Jalğawlı Tolıqtawış* (Belirtili Nesne)

a. *Dara Jalğawlı Tolıqtawış*

• Özinye byeyil *kisilyerdi* ülkyen mansapqa jyetkizdi. (Sadık *insanlarını* da harika bir şekilde yönlendirdi.) (KBTT, 242)

• Özimniñ ulı moñğol *jurtımdı* yerkindikkye jyetkizyem! (Yüce Moğol halkımıza bağımsızlığı bahşedeceğim!) (KBTT, 171)

• Al bizdyen qorıqpaydı, küşinye syenyedi, osı qalpında mǎñgi-baqıy *jyerimizdi* jaylap, *kyewdyemizdi* basıp otırmaq. (Ama bizden korkmuyor, güçlerine güveniyor ve böylece topraklarımıza sahip olmaya devam etmek istiyorlar.) (KBTT, 180)

- Yendi osı *jırındı* dürbüt pyen mıñğat, torğawıt pyen ölütkye – barlıq jurtqa jay. (Şimdi bundan sonra *söylediğin doğaçlamayı* ezberleyip, Dürbüt ve Mingat, Torgaut ve Ölü’t’e tüm halka duyur.) (KBTT, 197)

- Özi dyegyen – ünyemi ıyğında jüryetin *mawzyerdi* qorabınan julıp aladı da, atıp saladı. (Her zaman omzunda *mavzerini* taşır ve anlık bir sinirle hiç olmadık yere birini vuruverirdi.) (KBTT, 205)

- Märtyebyesi ösip, köñili kötyerilgyen dürbüt Daşı tap-taza, tyep-tyegis, qarısa qatqan *taytuwlaqtı* töñkyerip saldı. (Şöhreti yükselip, keyfi yerinde olan dürbüt Daşı tertemiz, dümdüz, kesilmesi zor kılılı *deriyi* ters çevirdi.) (KBTT, 248)

- Sodan soñ jadıray külip, Aqımbyettiñ kisyen qıyıp qızarğan jaraqattı *tobığın* qos alağanımyen qaptap ustadı. (Önce bir dua okudu, sonra gülümseyerek, Akımbet’in kelepçe takılmış *bileğini* yavaşça okşadı.) (KBTT, 220)

b. Kürdyeli Jalğawlı Toliqtawış

- Altaydyñ örinyen asıp, *Kökbawır tawdı* sağalay yeskyen samaldıñ özi kün şuwağınan meyir alğanday, janğa tınıs. (Altay’dan gelip Kökbawır Dağı’na doğru esen rüzgâr, güneşten aldığı merhameti insan nefesine yansıtmış gibiydi.) (KBTT, 164)

- Otınşı, suwşı, qızmyetşi ryetindye qonıstanğan, oqşaw turğan, sırtı jadow, işi jüdyew biryer jüz *kyiz üydı* yesyepkye qospasaq, közgye köringyen jurttıñ köbi turğılıqtı yemyes. (Oduncu, hizmetçilerin dışında herkes yabancı, yerli kimse kalmamış.) (KBTT, 166)

- Jarım dünyeyeniñ astın üstinye tüsirgyen Oktyabr’ töñkyerisinyen altı jıl burın, bükil *Batıs älyemdi* dariyya bolıp aqqan qanğa toyğıza almağan jıyxan soğısınan üş jıl burın bastalğan is. (Pekin kargaşası, yarım küreyi saran Ekim Devrimi’nden altı yıl ve tüm *Batı dünyasını* kana bulamış Birinci Dünya Savaşı’ndan üç yıl kadar önce başlamıştı.) (KBTT, 178)

- Kyeñ daradağı *Qorjın-köldi* byetkye alğan. (Hedefi Korcın Göl’e ulaşmaktı.) (KBTT, 211)

c. *Üyirli Jalğawlı Toliqtawış*

- *Atağımızdı* alğa salıp, *qajyetimizdi, jağdayımızdı* aytıp. (...*şöhretimizdi* kul-lanıp diri bedenin nesli olarak ihtiyacımızdan, durumumuzdan bahsettik.) (KBTT, 253)

ç. Cümlede Belirtili Nesne Olarak Kullanılan Kişi Zamirleri

- Yegyer osı qazir *myeni* atpasañ, osı mawzyermyen osı arada öziñdi atıp öl-tiryem. (*Beni* şimdi vurmazsan, seni bu mavzerle vururum.) (KBTT, 187)

- İyyesiniñ ölgyeninye dye qaramadı, *myeni* tuwra arqamnan alıp tüsyetin ye-di. (Sahibinin ölüsüne de bakmadı, *beni* tam sırtımdan fırlatırken Dugar-Beise onu vurup devirdi.) (KBTT, 159)

- *Syeni* özimniñ qut-byeryekyem dyep bilyem. (Sen bana şans getirdin.)

- *Bizdi* tanımay tursıñ ba, äldye aynaldırğan altı adamnan qorqasıñ ba? (*Bizi* tanımıyor musun yoksa altı kişiden mi korktun?) (KBTT, 241)

- Äwyelgi Ämirsana – *syendyerdi* jat jurttıñ yezgisinyen qutqaruw üşin kür-yesti. (Eski Emirsana *sizleri* yabancıların eziyetinden kurtarma yolunda hayatını feda etti.) (KBTT, 171)

d. Cümlede Belirtili Nesne Olarak Kullanılan Dönüşlülük Zamiri

- Mana *özin* jalğız ğana yemyes, qorğansız syezinip yedi. (Az ötede toplanmış yiğitler de artık bitkin düşmüşler ama tekrar bir araya geldiklerinde biraz olsun sa-kinleşmişlerdi.) (KBTT, 194)

- *Özin* osı öriskyе şığarğan qamqorşısı äri Batıs ölkyleneñ yeñ biyik ökili Ja-lxandzı-gyegyengye qozı basınday bityew jambı tartqan. (*Kendisini* bu yolda hep destekleyen Batı bölgesinin koruyucusu ve en yüksek temsilcisi Jalhandzı-Gegen'e kuzu başı büyüklüğünde bitey cambı (altın) verdi.) (KBTT, 195)

- Yegyer osı qazir *myeni* atpasañ, osı mawzyermyen osı arada *öziñdi* atıp öl-tiryem. (*Beni* şimdi vurmazsan, *seni* bu mavzerle vururum.) (KBTT, 187)

e. Cümlede Belirtili Nesne Olarak Kullanılan Özel İsim

- Bäre dye jyer astınan jik şıqqan *Ja-lamanı* taqsız ämirşi, täjsiz qudıryet tanıp, quldıq ura kyelgyen. (Hepsi de *Ja-Lama* 'yı "de-facto", elinde büyük bir yaptırım

gücü olan taçsız hükümdar olarak tanımış ve kendisinden ölesiye korktukları için de kapısına kadar gelmişlerdi.) (KBTT, 209)

- Şyerik Daşı *Ja-lamanı* törgye ozdırmay, ot basına jyegye byergyendye aldın orap, yeki qolın kökkye soza, qos tizyerlyey otıra kyetti. (Ja-Lama tahtına henüz çıkmadan ateşe doğru yaklaşırken asker Daşı bir anda başını eğip kollarını havaya doğru kaldırarak diz çöktü.) (KBTT, 243)

- - *Dürbit Daşını* şaqır! – dyedi noyan-xutuxtı, manadan byeri bar qızıqtı tamaşalap, qasında turğan jasawıldardıñ birinye. Kinäli torğawıtqa burıldı. (Bunca zamandır etrafında tüm olayı seyredenlerden birine: “*Dürbit Daşı*’yı çağır!” dedi Noyan-Hutuhtu, sonra kabahatli nöbetçiye döndü.) (KBTT, 162)

- Tağı da *Maqsırjaptı* şaqırıptı. (Maksırcap tekrar çağırıldı.) (KBTT, 230)

f. Cümlede Belirtili Nesne Olarak Kullanılan İsim Tamlaması

- Yegyer äldyeqalay sızat tüsye qalsa... *öziñniñ tyeriñdi* tiridyey sıptıtam. (Eğer küçücük bir lekelenme dahi olursa... *senin derini* canlı canlı yüzerim.) (KBTT, 227)

- *Basqniñ bärin* jıyıp qoyğanda, osı bir qılmıstı, qıyyalıy maqsatınıñ özi jyetip jatır. (Daha fazla bir bilgi vermeye gerek yok.) (KBTT, 223)

- Syen *myeniñ üzilgyen ömirimdi* jalğadıñ. (Sen *benim bitmiş olan hayatımı* renklendirdin.) (KBTT, 220)

- Yeldiñ birinşi basşısı, *jaña boğdaniñ biyligin* küşyeytuw üşin qajyetti şaralar byelgilyendi. (Ülkenin *yeni yöneticisi hükümdarlığını* güçlendirmek adına yeni kararlar aldırdı.) (KBTT, 210)

- - Onda myen däl osı qazır mına *syeniñ artuñdı* turgizip qoyıp dürye salatınımı bilyemisiñ? – dyeydi. (O zaman tam şuanda *senin sırtını* kanatana kadar kırbaçlatacağımı da biliyor musun?” dedi.) (KBTT, 173)

- *Bizdiñ jurttı* äskyer önyerinye üyryetyedi. (Bu askerler bizim insanlarımıza muharebe sanatını öğretecek.) (KBTT, 182)

g. Cümlede Belirtili Nesne Olarak Kullanılan Sıfat Tamlaması

- Ondağı jurt *awır aqpardı* öz kyezyegindye kyelyesi qonıstarğa jyetkizgyen. (Olan bitenler etraftaki tüm köylere duyuruldu.) (KBTT, 199)

- Küzyet, qarawıl, qosşı, lawşı, aydawşı – şaqırğan küni *jılı ornıñdı* tastap, quldıq qızmyetkye jygilyesiñ. (Muhafızlara çağırılacağı gün, sıcak yuvanızdan ayrılacak ve birer köle olacaksınız.) (KBTT, 184)

- Qaytkyendye dye budan soñğı *küñgirt, tuman jıldardı* qalay, qayda ötkyergyeni byelgisiz. (Ruslar hiçbir zaman peşini bırakmamış, ama *izini kaybettirdiği sisli yılları* nasıl ve nerede geçirdiğini kimse tarafından bilinmiyor.) (KBTT, 178)

- Kyeryek dyesyeyñiz, quwatı artıq, jyeri oñtaylı, tuspa-tus orıs ağayındarı sawda-sattıq salasında *yejyelgi qıtaydı* ıǵstıra bastap yedi. (Ticaret konusunda eski Çinlilerin bile önüne geçen Ruslar, yalnız ticaretle değil, siyaset konusunda da adeta fark atmışlardı.) (KBTT, 168)

- Sıyqırşı qara qalmaq *aq multıqtı* alıp, aq tüyyegye minip, tuwra kök aspañǵa uşıp joǵalǵanday. (Sihirli kara Kalmık sanki *beyaz tüfeği* almış ve ak deveye de binip gökyüzüne uçup gitmiş gibiydi.) (KBTT, 217)

ğ. Cümlede Belirtili Nesne Olarak Kullanılan Tekrar Grubu

- Jañaǵı, jon arqañdı, tört ayaǵıñ, *töbye-quyqañdı* şımırlatqan awır azap yendi kãrip basına köşkyen. (Sırtını, dört uzvunu ve *başının üstünü* sızlatan o ağır azap şimdi de zavallı başının içinden geçti.) (KBTT, 156)

- Omırtqamdı boylay, qabırtqamdı qawsıra... *jon-arqamdı* qaq jarıp sökti. (Omurgamdan geçerken kaburgalarımı büküp *sırtımı* adeta ikiye bölercesine söktü.) (KBTT, 155)

- Bizdiñ bas qolbası Jalxandza-gyegyen orınsız *qan-tögisti* toqtatuwǵa buyırdı! (Başkomutanımız Jalhandza-Gegen, haksız yere kan dökülmesine son verilmesini emretti!) (KBTT, 192)

h. Cümlede Belirtili Nesne Olarak Kullanılan Sıfat-Fiil Grubu

- Uwa, xalqım! Alda *nye kütip turǵanın* bilyemisiñ? (Ey, halkım! Önümüzde bizi *nelerin beklediğini* biliyor musun?) (KBTT, 170)

- Tyerisi *qalay sıpırılǵanın* aqırına dyeyin öz közimyen körip kyetsin. (Derisinin *nasil yüzüldüğünü* sonuna kadar kendi gözleriyle görsün.) (KBTT, 162)

- - Myen zañsiz *tutqınğa alğanın* andağı oristarğa xabarlañdar! – dyegyen ma-na, qolı baylanğan sättye. (Beni haksız yere *tutukladıklarını* oradaki Ruslara söyleyin!” demişti elleri bağlandığı anda.) (KBTT, 172)

- Biyligi tyejyewsiz Ja-lama *oyına kyelgyenin* istyeydi. (Sınırsız yetkiye sahip olan Ja-Lama da *aklına gelen her şeyi* yapmaya devam etmiş.) (KBTT, 205)

- ...Aqımbyet öziniñ kim yekyeni umıtqan; *düniyyegye nyegye kyelgyenin, nye üşin ğumır kyeşkyenin* bilmyeydi, qalayşa osınşama *azapqa kyesilgyenin* suramaq yemyes, adamnıñ yerkinyen, allanın dārgyeyinyen tıs, qızıl qoşqıl, awır tumañğa tunşıǵıp, yessiz jatqan. (Sırtındaki deri tamamen etinden sıyrıldığında Akımbet de bilincini tamamen kaybetmişti. Bu hayata neden geldiğinin, ne için yaşadığının artık farkında bile değildi.) (KBTT, 222)

- Oyrat tyekti *taypalardıñ ötkyenin* qozdırıp. (Oyrat’lara *geçmişlerini* hatırlattı ve Halha şehrini de bölüp kendine özerk bir yer elde etmek istedi.) (KBTT, 217)

i. Cümlede Belirtili Nesne Olarak Kullanılan Bağlama Grubu

- Onıñ üstinye... qıtaydıñ sawdagyeri, bazar, baqalşısı bolmasa, *şyekyer myen şaydı* qaydan alar yedik. (Ayrıca... Çinli tüccarlar, pazarcılar olmasaydı *şekeri ve çayı* kimden, nereden alırdık?) (KBTT, 184)

- Mundağı *dürbit pyen bayıt, torğawıt pyen mıñğat, zaqşın myen urañqaydı* aytpay-aq qoyayın. (Burdaki Dürbit ve Bayıt, Torgaut ve Mıngat, Zakşın ve Uran-kay’dan bahsetmiyorum bile.) (KBTT, 180)

2. Belirtisiz Nesne

a. Cümlede Belirtisiz Nesne Soru Zamiri Olabilir.

- Minye, oñ üş kün – *nye jyeymin, nye işyem dyemyeysiñ...* (Bak on üç gündür *ne yer ne içerim* diye aklından bile geçirmedin?) (KBTT, 220)

- *Nye ayıp turmın, öziñ dye köryesiñ...* (Ne diyebilirim ki, kendi gözlerinle gör...) (KBTT, 243)

b. Cins İsmi

- *Tuz äkyeliñdyer!* (Çabuk *tuz* getirin!) (KBTT, 162)

- - Arqasına syep! – dyedi asığa basıp, şara tolı untaq qara *tuz* äkyelgyen bädeyndi qatınğa. (“Sırtına serp!” dedi aceleyle bir kâse dolusu tozlu *siyah tuzu* getiren sıska bir kadına.) (KBTT, 163)

- Kyesik basqa *aqı* byersye juwımas yedim. (Kesik kafaya *hak* verse yaklaşmazdım.) (KBTT, 253)

- Onda da, kyeyin dye yeşbir *şyektyew* körmyedi. (O zaman da, sonra da hiç durmadı.) (KBTT, 217)

2.2.3.1.4. Türkiye Türkçesinde Yer Tamlayıcısı

Leyla Karahan’a göre yer tamlayıcısı “Cümlede yönelme, bulunma ve uzaklaşma bildirmek suretiyle yüklemi tamamlayan ögedir ve bazı cümlelerde zorunlu bazı cümlelerde yardımcı öge durumundadır.” şeklindedir. (Karahan, 2010: 29)

Muharrem Ergin “Fiilin mekânını ve istikametini gösteren cümle unsurudur... Fiile yer ve istikamet ekleri olan datif, lokatif ve ablatif ekleri ile bağlanır.” diye belirtmektedir. (Engin, 2007: 540)

2.2.3.2.4. Kazak Türkçesinde Yer Tamlayıcısı

Janama tolıqtawış (yer tamlayıcısı)

Cümlede yönelme, bulunma, uzaklaşma durumlarını bildirerek yüklemi tamamlayan unsur, yer tamlayıcısıdır. Yönelme durumunda eylemin kime neye doğru olduğu belirtilir. Bulunma durumunda kimde ve nede, ayrılma durumunda ise kimden ve neden sorularına cevap verilir.

Kazak Türkçesi gramerciliğinde yer tamlayıcısı kavramları *tolıqtawış* terimi içerisinde *janama tolıqtawış*’tır. Bu terim Türkiye Türkçesindeki “yer tamlayıcısı” teriminin Kazak Türkçesindeki karşılığıdır.

“Yer tamlayıcısı yönelmede –ğa/-gye, -qa/-kye (iyelik eki almış kelimelerden sonra –a/-e), bulunmada –da/-dye, -ta/-tye, uzaklaşmada –dan/-dyen, -tan/-tyen, -nan/-nyen ekleri ile bağlanan kelime ve kelime gruplarıdır. İsim cinsinden her kelime ve kelime grubu yer tamlayıcısı görevinde bulunabilir.” (Biray vd., 2015: 145)

“*Janama tolıqtawış* (belirtisiz nesne) belirtme hâl eki hariç diğer hâl ekleri alır ve *tuwralı, jönindye, jayında* “hakkında” edatı ile cümleyi tamamlar. *Byerdikye älgi*

balağa köz toqtatıp qaradı. “Berdike deminki çocuğa uzun uzun baktı.” (Janpeisov, 2002: 652-653)

2.2.3.6. Yer Tamlayıcısının Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesinde yer tamlayıcısı kavramları *tolıqtawısh* terimi içerisinde *janama tolıqtawısh*’tır. Bu terim Türkiye Türkçesindeki “yer tamlayıcısı” teriminin Kazak Türkçesindeki karşılığıdır.

2. Kazak Türkçesinde yer tamlayıcısı ekleri bulunduğu kelimenin son sesine göre bazı fonetik değişiklikler göstermektedir.

3. Her iki lehçede de yer tamlayıcısı yapı bakımından aynıdır.

1. Yönelme Hâlinde

Cümlede ismin –ğa, -gye, -qa, -kye eklerini alarak, fiilin yönünü gösteren hâl, yönelme hâlidir.

a. Yönelme Hâli Eki Alan Kişi Zamiri

• Boğda-gyegyen бүкіл Батыс өлкынің ийылігін *sağan* tapsırmaq. (Bogda-Gegen, Batı'nın tüm bölgesini *size* teslim edecek.) (KBTT, 243)

• Kimsiñ syen sonşa, mına *mağan* toqtaw salatın?! (Sen kim oluyorsun da beni durdurmaya cüret ediyorsun?) (KBTT, 192)

• *Oğan* jalğas masattanğan ayqay. (Onun devamı olarak da zafer sevinci göğsüne sığmayan Jambın'ın nidası...) (KBTT, 157)

• Bul jaқтағы qazaq... yendi *bizgye* qul boluwğa tiyis. (O taraftaki kölelerine ne yapacaksa yapsınlar ama buradaki Kazaklar... İkna olanları bundan sonra *bize* köle olmak zorundadırlar.) (KBTT, 198)

• Budan soñğı tağdırı *bizgye* byelgisiz. (Bundan sonraki kaderi *bize* belli değil.) (KBTT, 253)

• Ja-Lama *sizgye* dye, *bizgye* dye teris. “Ja-Lama hem *size* hem de *bize* uymayan bir adam.” (KBTT, 218)

b. Yönelme Hâli Eki Alan Belirsizlik Zamiri

• Yeñ kyeryemyeti – *yeşkimgye* bağımsız, dyerbyes myemlyekyet qurmaq. (En tuhafı da *kimseye* muhtaç olmayan özgür bir ülke kurmak istiyormuş.) (KBTT, 223)

- Bolmıs-bitimi, minyez-qulqı *yeşkimgye* uqşamaydı. (Duruşu ve karakteri de *kimseye* benzemiyordu) (KBTT, 178)

- Al siz, qurmyetti tuwısqan... uwaqıt şığındap, köz mayın tawıspasañızda boladı – *yeşkimgye*, onıñ işindye bizgye borış-qarışıñız joq... (Peki, siz sayın soydaş... zaman harcayıp, gözlerinizi okumakla yormasanız da olur – *kimseye*, özellikle bize bir borcunuz harcınız yok...) (KBTT, 153)

- *Yeşkimgye* syenip tapsırmas yedi. (*Kimseye* güvenip işi veremezdi.) (KBTT, 246)

c. Yönelme Hâli Eki Alan İşaret Zamiri

- - Yendi *minağan* qara, - dyedi. (“Şimdi *şuna* bak” dedi.) (KBTT, 215)

- - *Anağan* tiymyeñdyer, tyerisi bülinyedi!... – dyep qoyadı. (“*Ona* dokunmayın, cildi sakın bir zarar görmesin!” demişti.) (KBTT, 202)

Yönelme Hâli Eki Alan Dönüştürme Zamirleri

- *Öziñye* byeyil kisilyerdi ülkyen mansapqa jyetkizdi. (Sadık insanlarını da harika bir şekilde yönlendirdi.) (KBTT, 242)

- *Öziñye* yeşqanday jābir-japa jasalmadı. (*Sana* hiç eziyet edilmedi bugüne kadar.) (KBTT, 220)

- *Öziñye* körsyetilgyen yeryekşye qurmyet dyep bil. (Ayrıca, bunu *sana* gösterdiğim özel bir hürmet olarak görebilirsin.) (KBTT, 227)

Yönelme Hâli Eki Alan Özel İsim

- *Aqımyetkye* qarastı otız üy Örikti-köldyegi oqıyğanıñ xabarı jyetpyey-aq yelyegizip otırğan. (Akımbet ağanın köyü, Deluin nehri kenarından yürüyerek Kökbaur dağını geçti ve Yalnız-Ağaç'ın zirvesine ulaştığında yakalandı.) (KBTT, 201)

- Qalğan jawıngyer jasaq, yağny *Ja-lamağa* qarsı bölıngyen tañdama äskyer – qalmağı bar, xalxası bar. (Üçü de Ja-Lama'yı sadece yakından tanımakla kalmıyor, onun neler yapabileceğini de çok iyi biliyorlardı. Ve hayatları Rusya ve Moğolistan'da cephelerde geçmiş onlara eşlik eden cengâver üç Kalmık daha vardı.) (KBTT, 240)

- Özin osı öriskyе şığarğan qamqorşısı äri Batis ölkyleneñ yeñ biyik ökili *Jalxandzi-gyegyengye* qozı basınday bityew jambı tartqan. (Kendisini bu yolda hep

destekleyen Batı bölgesinin koruyucusu ve en yüksek temsilcisi *Jalhandzı-Gegen'e* kuzu başı büyüklüğünde bitey cambı (altın) verdi.) (KBTT, 195)

- Ja-lama ulıs astanası Iyx-Xuwredye otırğan yelbası *Boğdı-gyegyengye* arnayı, syenimdi ökil arqılı mol tartuw-taralğı jännye ötinış xat jıbyerdi. (Ja-Lama, özel ve güvenilir bir temsilci aracılığıyla İh-Hüre ulusunun başkentinde oturan *Başkan Bogda-Gegen'e* bir taziye mektubu gönderdi.) (KBTT, 234)

- Bükil Sibirdi, Bayqal öñiri, *Qyır Şığısqa* dyeyin sapalı yetpyen qamtamasyz yetip otırğan – moñğoldan mal tartqan köpyestyer bolatın. (Ruslar, Moğollardan aldıkları hayvanlarla tüm Sibirya, Baykal bölgesi ve uzak doğuya kadar en kaliteli etleri kendileri temin etmekteydi.) (KBTT, 169)

ç. Yönelme Hâli Eki Alan Cins İsim

- Qızıl qanı jyez *lyegyengye* sawlay quyıldı. (Kızıl kanı bakır *leğene* doğru akıyordu) (KBTT, 190)

- Tipti, yeşqanday şaruvası joq jurttıñ özi kün aralatpay *bazarğa* bas suğa kye-tüwdi üyryenşikti parız sanaytın. (Ayrıca hiçbir alışveriş yapmasalar da yalnızca pazarı gezip görmek için gidenler de olurdu.) (KBTT, 170)

- Buğanası byekigyen soñ *qalmaqqa* qaytıp oraladı. (Kendi ayakları üzerinde durmaya başlayınca *Kalmıkların* arasına geri dönmüş.) (KBTT, 178)

- Biraq januwar *suwıqqa* şıdamsızdaw yekyen. (Ama *soğuk hava* bu hayvanlara göre değildir.) (KBTT, 164)

- Sonda *baylıqqa* jyetkizip otırğan jurtıñ kisi qatarına sanasa ğoy. (Yerli halk sayesinde zengin olan tüccarlar, halkı insan yerine de koymazlardı.) (KBTT, 168)

- Xalxa *azattıqa* jyetti. (...Halha *özgürlüğüne* kavuştu.) (KBTT, 181)

d. Yönelme Hâli Eki Alan İsim Tamlaması

- Ja-lama *Ğaldan-Boşuqtı xanniñ altın tağyna* qayta mingyendyey. (Ja-Lama, *Galdan-Boşuqtı Han'ın altın tahtına* tekrar oturmuş gibiydi.) (KBTT, 210)

- Jolay tağı biraz şyetinyegyen qaralı köşpyen birgye *Qobdanıñ tübinye* jyetkizildi. (Yol üzerinde büyük kayıplar veren göçü *Kobda'ya* kadar getirmiş.) (KBTT, 208)

- *Tülşiniñ yetyeginye* taytuyaq jambı tastadı. (*Ozanın eteğine* at toynağı dolusu altın koydu.) (KBTT, 197)

- Orıs bodanı äldyebir *qıtay guwbyernatorınıñ ayağına* bas ura almaydı! (Bir Rus itaatkârı, *Çinli bir valinin karşısında* boyun eğmeyecek!) (KBTT, 173)

e. Yönelme Hâli Eki Alan Sıfat Tamlaması

- ...qoñır tüsti oyu-örnyek äsyemdyegyen jalpaq qos baqan aralığındaqı, jalını *solğın oşaaqqa* jüryelyey yeñkyeydi dye, qatarlastıra qalap, birnyeşye tyezyek tastadı. (...kahverengi desenlerle süslenen kırmızı sarı renkli iki direk göz kamaştırıyordu. Dugar çadırın içindeki alevi *zayıf ocağa* doğru yürüyerek eğildi ve üst üste bindirerek birkaç tane tezek koydu.) (KBTT, 159)

- Ulanquman kündik jyer, qızıl tastı Qarqara tawdıñ yetyegi, qarağaylı ormanınñ *kök jazıqqa* boylay quldağan ıǵında ülkyendi-kişi, aq, qoñırlı onşaaqtı kiyiz üy otırğan. (Güneşli Ulanqum'da, Kızıl Kayalık Karkara Dağı'nın eteklerinde, *Mavi Ova boyunca* çam ormanının dibinde, beyaz ve kahverengiye çalan renkleriyle irili ufaklı onlarca çadır yurt vardır.) (KBTT, 183)

- Jawıngyer jasaqtı *qandı jorıqqa* bastap şıqqan, äbdyen aşuwğa mingyen Ja-lama – osı yekyen. (Bu acımasız savaşçıların *kanlı seferini* başlatan ve öfkesinden kuduran Ja-Lama, tutsakları kovalayan şeriklere özellikle kısa bıyıklı ve kırk yaş civarındaki birisini gösterip) (KBTT, 202)

- ... qulama yetyektyen sarqıray aqqan suwdıñ moldığı sonşama, tastaq yeñis, qumdaq, kyebir topıraqtı yetyek köz körim jyergye dyeyin *jasıl alqapqa* aynalğan. (Bir kaynak değil, küçük bir nehir. Yamaçlardan o kadar çok su akıyor ki kayalık yamaçlar, kumlu topraklar ve bazı topraklar *çayırlara* dönüşmüş.) (KBTT, 234)

f. Yönelme Hâli Eki Alan Tekrar Grubu

- - Biy Aleksandriyyin albatây! – dyep ayqaylaydı Ja-lama, zor dawısı *taw-tasqa* jañğırq qanday. (Aleksandrin Albatay Bey!” diye bağırdı Ja-Lama, gürleyen sesi *dağ taş*a yansımış gibi.) (KBTT, 172)

- Budan jıyırma jıl burın arnayı kyelip, *yel-jurtqa* qozğaw salıp, xalqımızğa uran tastap kyetip yedi. (Bundan yirmi sene önce özellikle buraya gelmiş ve halkımızı Çinlilerden kurtaracağını söylemişti.) (KBTT, 197)

- Albatı jurttı qaruwlandırdı, *ädis-aylağa* bawlıdı. (...halkı silahlandırıp, onlara *yöntem ve püf noktaları* öğretenler de onlardı.) (KBTT, 240)

- Azğana tuzdap, kyeptirsye, sol, iylyenbyegyen küyindye, işin *şöp-salamğa* toltırıp, arqasın qayta japsırıp şuwa jippyen tigip, bastan-ayaq bütindyesye, tamaşa qaraqşı bolıp şığadı. (Biraz tuz ekleyip kurutup, *otlar ile* doldurup, arkasından tekrar yapıştırılıp iple dikilirse harika bir iş çıkabileceğini aklından geçirdi.) (KBTT, 239)

g. Yönelme Hâli Eki Alan Fiil Grubu

- Biraq bizdiñ xalqımız da bul qalıpta *otıra byeruwgye* tiyis yemyes. (Ama halkımız bu pozisyonda kalmamalı) (KBTT, 195)

- *Qarsılıq körsyetüwgye* murşaları da kyelmyey qaldı. (*Mücadele etmeye* fırsat bile bulamadılar.) (KBTT, 159)

- Boydağı barlıq qasıyyetti, ötkyen yerligi, yendigi jasamağan ğumırı tügye-limyen mına mağan, qaz-qalpında *köşuwgye* tiyis. (Vücudunun tüm nitelikleri, geçmişinin tüm kahramanlıklarıyla birlikte yaşayabileceği ömrünün geri kalanı da bana *geçmeli!*) (KBTT, 175)

- Moñğol ulısına bayağıdan ornıqqan qonısınan *byezüwgye* мәjbür boldı. (Moğollar, köklü anavatanlarından kaçmak zorunda kaldılar.) (KBTT, 229)

2. Bulunma Hâlinde

Cümlede ismin –da, -dye, -ta, -tye eklerini alarak, fiilin mekânını gösteren hâl, bulunma hâlidir.

a. Bulunma Hâli Eki Alan İşaret Zamiri

- Üşinşi... *anda* da, *mında* da joq, aman-yesyen üygye qaytuw...(Üçüncüsü de... *ne burada ne de orada*, evlerinize sağ salım dönmek...) (KBTT, 245)

- Yendi bügingi moñğol jurtındağı äwliyye- änbıyyelyergye tağzım yetuw üşin *osında* kyeldim. (Şimdi de bugün Moğol halkındaki evliya enbiyalarla ibadet etmek için buradayım!) (KBTT, 173)

- İyä, jarımı joq, qalğan jarımıñ *osında* tursın. (Evet, yarısı yok, sadece diğer yarısı *burada*.)

- *Anadayda* üyirilip turğan jigittyer dye deygbirin tawısqan yekyen. (*Az ötede* toplanmış yiğitler de artık bitkin düşmüşler ama tekrar bir araya geldiklerinde biraz olsun sakinleşmişlerdi.) (KBTT, 194)

Bulunma Hâli Eki Alan Soru Zamiri

- Qaytkyendye dye budan soñğı küñgirt, tuman jıldardı qalay, *qayda* ötkyergyeni byelgisiz. (Ruslar hiçbir zaman peşini bırakmamış, ama izini kaybettirdiği sisli yılları nasıl ve *nerede* geçirdiğini kimse tarafından bilinmiyor.) (KBTT, 178)

b. Bulunma Hâli Eki Alan Özel İsim

- *İşki Moñğoliyyada* talay maydanğa tüskyen bargüt jasağı jänye jaqında ğana oryssâ äskyer oyunın ötkyergyen xalxalar. (Onlarca yıl *İç Moğolistan'da* birçok cep-hede savaşmış İh-Hure, Halha bölgesinden gelen bir grup Bargut ve yakın zamanda kapsamlı bir Rus askeri taliminden geçmiş Halhalar tam o sırada arka taraftan bu bölgeye ulaşmıştı.) (KBTT, 189)

- Qara jumıssı – quldıqtağı jänye bodandağı buqara qawım bolsa, qurılıs şyebyerlyeri – küni kyeşye ğana *Qobdada* tutqınğa tüskyen, ölimgye kyesilmey, yelinye dye qaytarılmay qalğan qıtaylar yekyen. (Oradaki işçiler de kölelerdi, inşaat ustaları ise daha dün *Kobda'da* yakalanıp, idam edilmeyen ve anavatanlarına geri dönemeyen Çinliler idi.) (KBTT, 204)

- ...Ja-lamanıñ qanğa toymağan jaralı janı küni bügingye dyeyin tınım tapqan joq, öziniñ kyesik basın küzyetip, *Lyeningrad-Pyetyerbuwrgta* äli jür dyesyedi. (Yirminci yüzyıl, acımasız, sert çağı doğan merhametsiz canavar sülalesinin sadece bir tanesi değil, aynı zamanda ilk ve büyük bir şahıs olan Ja-Lama'nın kana doymayan yaralı ruhu bu güne kadar huzur bulmadı, kendi kesilen kafasını koruyup *Leningrad - St. Petersburg'da* hala yürüyor diyor.) (KBTT, 252)

c. Bulunma Hâli Eki Alan Cins İsim

- Mınye, osı jaña ğana *bazarda* jalpı jurttı jıynap alıp, bizdiñ säwlyetti Aspanxaq patşalığına qarsı nasyxat ayttı. (İşte, az önce *pazar yerinde* de tüm insanları toplayıp, bizim heybetli Aspanhak İmparatorluğu'muzun aleyhinde vaaz vermekteydi" dedi askeri vali.) (KBTT, 174)

• *Lhasada* Dalay – lamaniñ özinyen bata alğan. (*Lhasa'da* Dalai Lama'nın duasını almış.) (KBTT, 180)

• *Dükyendyerdye, qoymalarda* sıqap turğan bar mükāmal, qazına, baylıqtı mına özdyeriñdyey, tyek atqa minip, kötyeriliskye şıqqan malşı jurt, türin qaldırmay bölip äkyetti, oljağa şaş-yetyektyen battı. (*Dükkânlarda ve ambarlarda* saklanan tüm mallar, hazineler ve zenginlikler, sizin gibi sadece at sırtında isyan ederek ganimeti yağmalayan çobanlar tarafından alındı.) (KBTT, 184)

• Özin oqşantaydı, jalpaq baldağınan ustap, sığıraya jımıyıp, *qolında* oynata byerdi dye, oqıs qıymılmyen tars attı. (Bastonundan güç alıp, gözlerini kısarak gülümsemeye başladı ve mavzerini bir anda ateşe verdi.) (KBTT, 187)

• Kirye byeris, sol jaq *bosağada* – jamıray ilingyen kumis jügyn, kümisti kisyen, ärqıylı qımbat äbzyeldyer. (Girişin sol *tarafında* ise gümüş bir at yuları ve birtakım pahalı malzemeler vardı.) (KBTT, 197)

• Özi dyegyen – ünyemi *ıyğında* jüryetin mawzyerdi qorabınan julıp aladı da, atıp saladı. (Her zaman *omzunda* mavzerini taşır ve anlık bir sinirle hiç olmadık yere birini vuruverirdi.) (KBTT, 205)

• Orıs jasaqtarı, köpyestyeri myen kāsıpkyerlyeri, kyelginşi jurt atawlı бүkil *ulısta* yerkin jüryetin bolğan. (Rus ordusu sadece Kobda'da değil, aynı zamanda başkent *İh-Hüre ve Ulasutai'de* de serbestçe yerleşmişti. Sadece bir zorunluluk değil, bu bir ihtiyaçtı.) (KBTT, 229)

• *Oşaқта* ot janıp tur yekyen. (*Şöminede* zayıf, ortası şiş ve kenarları dumanlı bir ateş yanıyordu.) (KBTT, 243)

ç. Bulunma Hâli Eki Alan İsim Tamlaması

• *Biriniñ astında* – dömpyeş töbyedyey aq buwra. (*Birinin altında*, çatısı şişkin beyaz bir deve vardı.) (KBTT, 183)

• Köl jağalay qonğan jalpaq jurt *qosın başsısınıñ awılında* qarsıladı. (Göl etrafında yerleşmiş halk, hazırız, biz de atlarımıza binip sizinle geleceğiz diye destek çıkmışlardı.) (KBTT, 186)

• *Sayram-köldiñ jağasında* aq üylyerin tigip, Bora-talağa ilindi. (*Sayram Gölü'nün kıyılarında* beyaz evlerini kurdular ve onları Bora-Tala'ya kadar da genişlettirler.) (KBTT, 197)

- *Onıñ işinde aq jüzdi qawım tügyelimyen.* (Sadece Ruslar ve tüm beyaz cemaatlar değil, sarı din hariç tüm insanlık böyle düşünüyordu.) (KBTT, 232)

d. Bulunma Hâli Eki Alan Sıfat Tamlaması

- *Qaladan qozıköş jyerdye, tar aňğarda qorşawğa tüşkyen gämindyer – uzın sanı jüz yeluwgye tarta jaraqıtı äşkyer biri qalmay jyer quştı.* (Şehir yakınlarındaki *dar bir vadide* etrafı çevrilen yüz elliye yakın Gamin askerlerinin bir tanesi bile ölümden yakasını kurtaramadı.) (KBTT, 189)

- *Al burıñğı qanattas, qaruwlas syeriktyer jaña ulısta jaylı orındarga otırıptı.* (Ve eski kanatlı, silahlı yoldaşlar *yeni ulusta* rahat yerlerdeydi.) (KBTT, 233)

- *Uwaqıt ozıp, jaña qonısta irgyelyengyen sayın tutqındar qarası da köbyeyye tüsti.* (Zamanla, *yeni yerleşim yerindeki* mahkûmların sayısı arttı.) (KBTT, 235)

3. Ayrılma Hâlinde

Cümlede ismin –dan, -dyen, -tan, -tyen eklerini alarak, fiilin istikametini gösteren hâl, ayrılma hâlidir.

a. Ayrılma Hâli Eki Alan Kişi Zamiri

- *Myenyen oq ötpyeyi.* (*Bana ok geçmez!*) (KBTT, 188)
- *Al bizdyen qorıqpaydı, küşinye syenyedi, osı qalpında mäñgi-baqıy jyerimizdi jaylap, kyewdyemizdi basıp otırmaq.* (Ama *bizden* korkmuyor, güçlerine güveniyor ve böylece topraklarımıza sahip olmaya devam etmek istiyorlar.) (KBTT, 180)

b. Ayrılma Hâli Eki Alan Soru Zamiri

- *Qaydan küş tabamız dyep surasañdar – yeki tarap quwattı qozğawşı bar.* (Bu gücü *nereden* bulacağız diye de sorarsanız; iki taraflı kuvvetli bir itici var). (KBTT, 171)

- *Kimnyen qorğanadı?* (Ama düşündü, *kimden* savunacak?) (KBTT, 211)

c. Ayrılma Hâli Eki Alan Özel İsim

- *Myen jalpı sulbasın, Maqsırjaptan yestigyenimdi ğana aytım.* (Ben sadece genel şemayı, *Maksırcap'tan* duyduklarımı anlattım.) (KBTT, 243)

- Munda qalğan yeki şyerikpyen birgye, *Ja-lamadan* oljağa tüskyen qazınalardı tärkilyep, tizimdyel tügyesye almay jatır yekyen. (Burada, diğeri iki şyerikle beraber, *Ja-Lama'dan* kalan tüm hazinelere el koydu ve saymaktan bitiremiyor.) (KBTT, 249)

ç. Ayrılma Hâli Eki Alan Belirsizlik Zamiri

- Şyeriktyer mana, kündizgi tabaq üstindye *ärnyedyen* sıltaw tawıp, qızımyettye jürgyen jigittyerdin yekyewin üy sırtına turğızıp qoyıp attı da, törteüwin qatarınan jazalı qılıp yedi. (Şerikler gündüz bir bahane bulup onlara hizmet eden iki Kazak yiğidini evlerinin arka tarafına götürüp öldürdüler. Dört Kazak yiğidine de ağır bir ceza kestiler.) (KBTT, 198)

- Jyetimdik qana yemyes, *äldyenyedyen* boy tasalağan tärizdi. (Adam sadece yetim kaldığından bahsetmekle kalmamış, bu zamana kadar Kazakların da ona çok yardımcı olduğundan söz etmiş.) (KBTT, 213)

- Sonda bizdin jawıngyer jasağımızdı *äldyeqaydan* kyelgyen byelgisiz bir lama basqarmaq pa? (Çok uzaklardan gelmiş, adı sanı bilinmeyen bir lama mı ordumuzu yönetecek?” diye mırıldandı Bait ordusunun Dzasag'ı.) (KBTT, 182)

d. Ayrılma Hâli Eki Alan İyelik Grubu

- *Myeniñ soñımnan* yergyen äşkyer dye yeşbir şığınğa uşıramay, zor jyeñiskye jyetyedi. (Beni takip eden ordu da hiçbir kayıp vermeden büyük bir zafer kazanır.) (KBTT, 188)

- *Syeniñ aldında* kinälimin... (Suçluyum...) (KBTT, 243)

- Osınday qıylı zamanda naq *bizdin qasımızdan* tabıluwı kyezdyeysoq yemyes. (Böyle zor bir zamanda *yanımızda* olup destek çıkması boşuna değildir.) (KBTT, 180)

e. Ayrılma Hâli Eki Alan Cins İsim

- Äldye jın, äldye pyeri, japanda jatqan *qubıjıqtan* ürkip, tapıraqtay pısqırıp, kyeri şyegindi. (Şeytan mıdır? Peri midir? Uçsuz bucaksız bu yerdeki *yaratıktan* ürk-tü ve geri geri yürümeye başladı.) (KBTT, 211)

- Miñğat bar *namıstan* ayrılğan ba? (Mingat onurunu kaybetti mi?) (KBTT, 181)

- İyyesiniñ ölgyeninye dye qaramadı, myeni tuwra *arqamnan* alıp tüsyetin yedi. (Sahibinin ölüsüne de bakmadı, beni tam *sırtımdan* fırlatırken Dugar-Beise onu vurup devirdi.) (KBTT, 159)

- Äldyenye *ayağınan* tartıp, *qolınan* jyetyelyegyendyey asıǵıp yedi. (Sanki bir tehlikeyi daha olmadan sezmiş gibi acele etmişlerdi.) (KBTT, 164)

- Bul kötyeriñki, kütpyegyen *aqpardan* kyeyin syeñ sögilip, Batis ölkyni jaylağan moñğol tyekti ruw-taypa kösyemdyeri naqtı mämlyegye kyelgyen. (Bu sevin-dirici, beklenmedik *haberin ardından* Batı'ya yerleşen Moğol boylarının liderleri anlaşılmaya vardı.) (KBTT, 182)

- Bul jolı yeldi *qıtaydan* birjola bostan qılmaq! (Bu sefer ülkemiz *Çin egemenliğinden* sonsuza kadar kurtulacak!) (KBTT, 183)

f. Ayrılma Hâli Eki Alan İsim Tamlaması

- Sodan soñ öliktiñ yetyegi oqalı, arqası ayşıqtı qamqa *şapanınıñ qoltığınan* alıp, yepyetyeysiz tarttı da, üryeyli, asıǵıs qıymılmyen tönkyerye qozǵap, şalqasınan túsirdi. (Ardından cesedin, eteği sündüsten yapılmış, sırtında hilal deseni olan brokar *hırkasının koltukaltından* tutup dikkatsizce çekti ve ürkütücü ve aceleci bir hareketle ters çevirerek sırt üstü bırakıverdi.) (KBTT, 158)

- Sodan soñ, *jambıldıñ bosağasınan* attar-attamastan kisyen salǵızdıñ. (Sonra *kalenin kapısından* girer girmez kelepçe taktırdın.) (KBTT, 173)

- Ötkyen aq doñız jılı bizdiñ бүkil *Moñğol jurtınıñ atınan* Ryesyeygye ğuzırlı yelşilik bardı. (Sen daha iyi bilirsin. Geçtiğimiz domuz yılında tüm *Moğol halkı adına* Rusya'yı elçiliğimiz ziyaret etti.) (KBTT, 180)

g. Ayrılma Hâli Eki Alan Sıfat Tamlaması

- Äldyebir iyt qazaqtıñ tyerisin dyep qanşama *mañızdı jumıstan* qaldım. (Bu köpek Kazağın derisini yüzeceğim diye hiçbir işimi yerine getiremedim.) (KBTT, 227)

- *Yeski jurttan* jıraq qana yemyes, köldyenyey qatyerdyen tıs, qorğanısqa qolaylı uyıq. (Ayrıca yapılabilecek her türlü saldırıya karşı da güvenli bir bölgeydi.) (KBTT, 203)

- Topırağı suwırılğan, qıyqı-jıyqı, tar köşyelyer, *sarı balşıqtan* tüygiştyep qalanğan, attı kisiniñ boyınan joğarı, uzınnan-uzaq sozılğan, kün küydirip, jyel qaqqan bityew duwaldar. (*Sarı balçıkla* yapılmış, bir atlının boyundan daha yüksek şehir surlarının içerisinde karmakarışık dar sokaklar vardı.) (KBTT, 167)

- Daşı aldına sozılğan *ağaş ayaqtan* uwıstay alıp, qanı qatqan qızıl yet, jalañaş arqağa molınan tuz syewip, uypalap, taratıp jağa bastadı. (Daşı, önüne uzatılan *kâse-den* bir avuç tuz alıp kanı donan kızıl ete ve çıplak sırta bol bol serpip, ovuştarak, dağta dağta sürmeye başladı.) (KBTT, 163)

- Ana, bügingi *özgyeşye oqıyğadan* tısqarı qalğan jurtqa bar şındıqtı uğındır-sın. (Bilen bilmeyen herkese burada olup biten açıklasın.) (KBTT, 245)

ğ. Ayrılma Hâli Eki Alan Tekrar Grubu

- Qalğandarı Ja-lamanı *jan-jagınan* qorşalap, attarımyn birgye, jayaw jyet-yelyegyen qalpı, toptana şubırıp jürye byergyen. (Etraftan çıt çıkmıyordu, sadece arada bir kendilerini öne doğru sürükleyenlere homurdanıyorlar ama yine de omuzları çökmüş bir şekilde takip ediyorlardı.) (KBTT, 172)

- Bul kyezdye *jon-arqadan* bastap tiridyey soyılıp jatqan müskinniñ dawsı müldye öşkyen, äldye qırıl, äldye sırl ğana qılıp yedi. (Tam o anda *sırtından* başlayıp diri diri derisi yüzülen zavallının sesi de tamamen kesildi, sadece hırıltı ya da küçücük bir homurtu kalmıştı) (KBTT, 164)

h. Ayrılma Hâli Eki Alan Bağlama Grubu

- ...är tüsti jupını *şıt pyen aq dabıdan* şım jibek, torğın myen qamqağa dye-yingi aralıқтаğı kyez-kyelgyen matalar. (...renkli *eski püskü basmadan ve beyaz patiskadan* yapılan katmanlı ipek, şifondan ve brokara kadar farklı farklı kumaşlar vardı.) (KBTT, 167)

- Minye qar yerip, kiyyeli jyerimiz *ayaz byen ızğardan* arılıp kyelyedi. (Bakın karlar eridi, kutsal bölgemizdeki hava durumu da iyiye gidiyor.) (KBTT, 182)

2.2.3.1.5. Türkiye Türkçesinde Zarf Tamlayıcısı

Tahir Nejat Gencan “Sıfatların, eylemlerin ve görevce kendilerine benzeyen sözcüklerin anlamlarını berkiten ya da kısıp sınırlayan sözcüklere belirteç denir.” şeklinde açıklamıştır. (Gencan, 1979: 208)

Muharrem Ergin ise “Fiilin muhtelif şartlarını ve zamanını gösteren cümle unsurudur. Hareketin nasıl, niçin, ne şekilde, hangi vasıtalarla, hangi sebeple, hülâsa, hangi şartlarla yapıldığını veya olduğunu ve hangi zamanda cereyan ettiğini göstermek için zarf unsuru kullanılır.” şeklindedir. (Ergin, 2007: 540)

“Cümle tahlillerinde yükleme sorulan yükleme *ne zaman, ne ile, kim ile, hangi şartlarda, kim tarafından, niçin, ne kadar, hangi yöne* gibi sorular, zarf ögesini bulmayı kolaylaştırır. Zarf görevi yapan kelime ve kelime grupları yüklemi zaman, tarz, sebep, miktar, yön, vasıta ve şart bildirerek tamamlar.” (Karahana, 2010: 32-36)

2.2.3.2.5. Kazak Türkçesinde Zarf Tamlayıcısı

Pısıqtawış (zarf tamlayıcısı) cümlede iş ve olayı mekân, zaman, vasıf hareketi, sebep maksat açısından nitelendiren ögedir. Zarf tamlayıcısı *Nerede? Ne zaman? Nasıl? Niçin? Neden?* gibi soruların cevabıdır. (Arpabekov, 2004: 84)

Zarf tamlayıcısı türleri:

- Zaman zarfı (Ne zaman?) “Qazaq” *burın da* halıq gazyeti yedi. “Kazak” *eski-den de* bir halkın gazetesiydi.”
- Yer-yön (Nereye?) *Joğarı* şığıñız. *Tömyen* tüsiñiz. “Yukarı çıkınız. Aşağıya ininiz.”
- Maksat zarfı (Kim için? Ne için?) Kitaphanadan *kitap alğalı* keldi. “Kütüphaneden *kitap almak için* geldi.”
- Sebep zarfı (Ne sebep? Neden?) Olar *şarşağannan* söylewgye şaması kelmyedi. “Onlar *yorgunluktan* konuşamadı”
- Durum zarfı (Nasıl?) Bağanağa süyyengyen kelini *awır* kürsindi. “Direğe yaslanan gelini *ağır* bir iç çekti”

2.2.3.7. Zarfın Karşılaştırılması

1. Her iki lehçede de cümledeki yeri itibariyle zarflar yapı bakımından benzerdir.
2. Zarfların kullanım şekilleri, yapısı ve anlamları aynıdır.
3. Her iki lehçede de zarfların yeri değişebilmektedir.

1. Zaman Zarfı

a. Cümlede Zaman Zarfı Tek Sözcük Olarak Kullanılır.

- Qara-norğa özinyen dabırası *burın* jyetkyen. (Karanorga'ya kendisinden *önce* şöhreli ulaşmıştı.) (KBTT, 186)
- *Burın* bolmağan qısıltayañ kün tuwıptı. (*Eksiden* olmayan velvele günler olmuş.) (KBTT, 254)
- Yegyer osı *qazır* myeni atpasañ, osı mawzyermyen osı arada öziñdi atıp öltiryem. (Beni *şimdi* vurmazsan, seni bu mavzerle vururum.) (KBTT, 187)
- Al biz *qazır* wıǵamız. (Biz *şimdi* çıkıyoruz.) (KBTT, 159)
- Qalǵan syeksyen soñınan, *yerteñinye* şıǵuwǵa tiyis yedi. (Diğer seksen kişi *ertesini* gün ayrılmak zorunda kaldı.) (KBTT, 229)
- Küni *kyeşye* Altaydan asıp jyetkyen kömyek äşkyerdı qıyratqan, sodan soñ tas qamalǵa birinşi bolıp kirgyen dye osı azamat. (*Dün* Altay'dan yardıma gelen orduyu yok eden, taş kaleye ilk giren de o idi.) (KBTT, 192)
- Qubulǵan – qayta tuwǵan Ämirsananiñ *bügingi* tiri byeynyesi – tılsım sır, ǵalamat küştiñ iyyesi! (Tekrar ete kemiğe bürünmüş, yeniden doğmuş Emiršana'nın *bugünkü* diri görünüşü. Kudretinin en büyük göstergeleri; büyüğü, tılsımı ve mucizeleri!) (KBTT, 167)

b. Cümlede Zaman Zarfı Sözcük Grubu Olarak Kullanılır.

- Soñǵı *üş jüz jıl boyı* şyekaradan sıǵalap otırǵan Ryesyey. (Böyle bir zamanda son *üç yüz yıldır* sınırda casusluk yapan yardımsever kardeş Rusya elbette ki destek olurdu.) (KBTT: 178)
- Arada tuwra *jıyırma jäne bir jıl* ötkyendye. (Tam *yirmi bir yıl* sonra.) (KBTT, 178)
- *Yeki kün* wıdadı. (*İki gün* dayanabildi...) (KBTT, 165)
- Yendi tuwra *jıyırma kün* dyegyendye Qobda qamalıñ túbinyen tabıluwǵa tiyis. (Tam *yirmi gün* sonra silahlı olan erlerin Kobda kalesinin dibinde bulunması gerekiyordu.) (KBTT, 186)

- *Yeki apta* orayında naqtı jawap kyelsye kyeryek yedi. (*İki hafta* sonra cevap gelmesi gerekirdi ama oradakilerin bile kafası çok karışık bir haldeydi.) (KBTT, 177)

- *Äy osı jaña ğana*, tiri kyezindye qorıqpap yediñ ğoy. (Ulan, *demin* hayattayken korkmuyordun, kıpırdayan kendisi değil, gölgesi.) (KBTT, 160)

- *Ostı kyezdye* bosap kyetkyen oñ qolı Duğar-byeysye qarmaladı. (Tüm gücüyle kurtulmaya çalışırken Dugar-Beise serbest kalan sağ elinden Ja-Lama'yı yakaladı.) (KBTT, 244)

2. Yer-Yön Zarfı

a. Cümlede Yer Tek Sözcük Olarak Kullanılır.

- Qara qanın tamşilatqan qalpı, *joğarı* kötyerip, azğana bögyeldi. (Damlayan siyah bir kanla onu kaldırdı ve biraz boğdu.) (KBTT, 175)

- Baldan tağı da yeki qolın byettyestirip, *joğarı* qaray kötyerye byerye qayta aştı. (Baldan birleştirdiği ellerini yine *yukarı* kaldırdı ve tekrar açtı.) (KBTT, 215)

- Sodan, yeñ nyegizgi, ulı dyenye qabırğadan sögilip, *tömyen* tüsye byergyendye... Kări qazapşınıñ qolı qaltırıp, oqıstan oyıp alğan. (Sonra, en önemlisi, koca beden kaburgadan kopup düştüğünde... eli titreyen yaşlı kasap yanlışlıkla onu oydu.) (KBTT, 238)

- Yel *işi* alağay-bulağay. (Ülke kargaşa içinde.) (KBTT, 243)

- Yeñ soñınan kirgyen şyerik Daşı tağzım rasimin jürye atqarıp, lıp yetip, *ilgyeri* ozdı. (İçeri giren son asker Daşı eğilip hemen öne doğru yürüdü.) (KBTT, 243)

b. Cümlede Yer Kelime Grubu Olarak Kullanılır.

- *Äri-byeri* qarağıştap, yeştyeñye tappaymın. (*Oraya buraya* baktım ama hiçbir şey bulamadım.) (KBTT, 156)

- Tyek älsiz, ortası qabarıp, *şyet-şyeti* bıqsıp jatır. (Şöminede zayıf, ortası şiş ve *kenarları* dumanlı bir ateş yanıyordu.) (KBTT, 243)

- *Bul jaqtağı* qazaq... yendi bizgye qul boluwğa tiyis. (*O taraftaki* kölelerine ne yapacaksa yapsınlar ama buradaki Kazaklar... İkna olanları bundan sonra bize köle olmak zorundadırlar.) (KBTT, 198)

3. Maksat Zarfı

a. Fiilin Yönelme Hâli Eklerini Alarak Maksat Zarfı Olarak Kullanılır.

Qaytadan yentyelyengyen qıtay, öz ulısında byerik ornıqqan ülkyendi-kışili ämirşi atawlıdan müldye awlaqqa, yeşkimniñ qurıǵın jyetpyes qıyyanǵa kyetip, jaña bir *tirşilik bastawǵa şyeşindi*. (...topraklarında sağlam bir şekilde kurulmuş olan büyük ve küçük yöneticileri tamamen terk ederek yeni bir *hayata başlamaya karar verdi*.) (KBTT, 234)

b. Üşin Kelimesi ile Yapılan Maksat Zarfı.

- Qobda qalası da, Üläsüwtay byekinisi sıyyaqtı, budan yeki jüz jıl burın, jawıngyer Ğaldan-Boşuqtı xan qayǵılı qazaǵa uşıraǵannan soñ, mänjüw-tsıyn patşalıǵınıñ bodandığına tüskyen bükil Moñǵol ulısın qalıpsız *ustap otıruw üşin* dalalıq ölkyleneñ qaq jüryeginye ornatılǵan qamal yedi. (İki yüz yıl önce savaşçı Galdan-Boşuqtı hanının trajik ölümünden sonra tüm Moğolları Manju-sin çarlığının yönetimi altında *tutmak için* Kobda şehri de Ulasutai Kalesi gibi bozkırın kalbinde kurulmuştu.) (KBTT, 188)

- Kapiytan Buwlatov bul mäsyeleni *tıyanaqtı şyeşüw üşin* Ja-Lamanıñ özimyen jüzdyesüw kyeryek. (Kaptan Bulatov, bu sorunu *çözmek için* Ja-Lama ile bizzat görüşmeliydi.) (KBTT, 229)

- Äwyelgi Ämirsana – syendyerdi jat jurttıñ yezgisinyen *qutqaruw üşin* küryesti. (Eski Emirsana sizleri yabancıların eziyetinden *kurtarma yolunda* hayatını feda etti.) (KBTT, 171)

- Yendi bügingi moñǵol jurtındaǵı äwliyye- änbıyyelyergye *tagzım yetuw üşin* osında kyeldim. (Şimdi de bugün Moğol halkındaki evliya enbiyalarla *ibadet etmek için* buradayım!) (KBTT, 173)

c. Dyep Kelimesiyle Yapılan Maksat Zarfı.

- *Sonday boluwı kyeryek dyep* uǵındırdı. (*Öyle olması gerek diye* açıkladı.) (KBTT, 249)

- Äldyeneni *büldirip aların dyep* tartınǵan. (Bir şeyleri mahvedeceğinden korkmuştu.) (KBTT, 248)

- Al yeki şyerik başıñdı kötyer, qasıyyetti lamağa *quldyq ur dyep* üzdıgıp baradı. (İki gardiyan şerik ise Akımbet’ten başını kaldırıp, Ja-Lama’ya selam vermesini emredip duruyordu.) (KBTT, 219)

- Jas qoy, äli *aqılı kiryer dyep* ayadım. (Daha hala genç diye acıdım, belki *akıllanır diye düşündüm.*) (KBTT, 188)

4. Syebyep Zarfi

- Al biz qaytkyendye dye Ja-Lama sizdiñ *bodan bolğandıqtan* artıq qıymıldañ tartınıp otırmız... (Ja-Lamayı ilk başta *siz desteklediğiniz için* biz de ona karşı gele-medik.) (KBTT, 218)

- *Bilgyendiktyen* aytam. (*Bildiğim için* söylüyorum) (KBTT, 173)

- Tüp nyegizi – byelgili aqıyqat, *sondıqtan da syenimdi*. (Sonuç olarak bilinen gerçektir, *bu yüzden inandırıcıdır.*) (KBTT, 229)

5. Durum Zarfi

a. *tyez, jildam, şapşañ, aqırın, jay, şugıl, qayta-qayta* Kelimeler Durum Zarfi.

- *Tyez jyetiñdyer*, - dyedi qalğan jigittyergye qarap. (*Çabuk bize yetişin siz de!*” dedi diğer yiğitlere bakarak.) (KBTT, 194)

- ...Aqımbyet qudaydan *şugıl* ölüm ğana tilyegyen. (...Akımbet ağa, kendisine tanrıdan *acil* bir ölüm gelmesi için dualar etmişti.) (KBTT, 207)

- İyyesinye *şugıl* kömyekkye umtılğan bañqır töbyet yekyen. (Sahibini sesini duyup onu kurtarmaya gelenin Ja-Lama’nın köpeği olduğu ortaya çıktı.) (KBTT, 243)

b. *qılt, kilt, tars, tars-turs, jalt, burq-burq, jalt-jult* Gibi Kelimeler Durum Zarfidır.

- Sodan soñ *kilt* juwasıdı. (...sonra *hemen* sakinleşti.) (KBTT, 188)

- Kyenyet *tars* yetkyen mawzyer üni şıqtı. (Aniden mavzerin *keskin* sesi duyuldu.) (KBTT, 157)

- Bir dyemnyen soñ inniñ awzın *tars* byekitti. (Birazdan sonra mağaranın ağzını *pat* diye kapattı.) (KBTT, 250)

- Tutqın şyeriktyer äldye tañırqap, äldye şošınıp, qıstığa, *kübir-kübir* maquldağanday boldı. (Esir alınmış askerler şaşırmış ve korkmuş görünüyorlardı.) (KBTT, 245)

- Aqımbyet işin tarttı. Jaña asyq jiliktiñ tobıq üsti *şımırday* qızğan yedi. (Akımbet derin bir nefes aldı. Bacağı *çok* acımıştı.) (KBTT, 220)

c. *birdyen, bir-aq, közbye-köz, qolma-qol, jalma-jan, zorğa, äryeñ* Gibi Kelimeler Durum Zarfıdır.

- Joq, *qolma-qol* öltirmeydi. (Hayır, hemen öldürmez) (KBBT, 207)

- Ja-lama burq yetip ıza boldı, tamaşa tyerini istyen şığarğan qılmıskyerdıñ özin tirilyey soyuğa şıdamay, *qolma-qol* aldınan yesip jıbyerip, işyek qarnın ayağına túsirdi. (Ja-Lama sinirden delirdi, güzel deriyi mahveden yaşlı kasabın midesini kesip yere bıraktı.) (KBTT, 239)

- - Burın sırttay yestisyeñdyer, yendi *közbye-köz* jüzdyesip otırsıñdar, - dyegyen Jalxandzı-xutxutı, miz baqqay, tastay qatıp otırğan jumbaq kisigye qarata, sál-pál tağzım jasad. (Eskiden sadece gıyaben duyuyordunuz, ama şimdi *yüz yüze* görüyorsunuz” diyen Jalhandzı-Hutuhtu, uzun bir süredir sessizce oturan gizemli kişiye başını eğerek, “Aziz Emirsana Han’ımızın geri dönmüş ruhu, kutsal Ja-Lama bu şahıstır.) (KBTT, 179)

- Tunşığıp, kuñıryenip, *äryeñ* şığadı. (Geriye sadece hıçkırık ve *zar zor* çıkan boğuk, ağlamaklı bir ses kalmıştı.) (KBTT, 163)

- Kösyemdyeriniñ jyer quşqanın *birdyen* añdadı. (Önderlerinin toprak olduğunu da *hemen* fark ettiler) (KBTT, 169)

- Yendi minye, arttağı ağayınnan mülde ozğındap, jazğı jaylawğa *birdyen* kyelip tüsti. (Şimdiyse arkada akrabalarının çoğunu da bırakıp yaylaya gelmişti.) (KBTT, 164)

ç. İsime ya da Fiile *-sız/-siz* Ekleri Eklenererek Oluşan Durum Zarfı.

- Basqa jurt ta myeyilinşye dağdarğan, - *ünsiz, tilsiz* myelşiyip alıptı. (Diğer insanlar da adeta küçük dillerini yutmuş gibi şaşkına döndü.) (KBTT, 175)

- Mana özin jalğız ğana yemyes, *qorğansız* syezinip yedi. (Az ötede toplanmış yiğitler de artık bitkin düşmüşler ama tekrar bir araya geldiklerinde biraz olsun sakinleşmişlerdi.) (KBTT, 194)

- *Ölim-jitimsiz* azğana arpalıstan soñ Ja-lamanıñ otız üş şyerigi tügyel baylanıp alındı. (Hiçbir *kayıp vermeden* Ja-Lama'nın otuz üç şeriğinin hepsini iple tek tek bağlandı.) (KBTT, 199)

- Altaydıñ Qobda byetindyegi qazaq *qaruwsız* yedi. (Altay'ın Kobda tarafındaki Kazaklar *silahsızlardı*.) (KBTT, 199)

d. İsme –day, -dyey, -tay, -tyey Ekleri Eklenererek Oluşan Durum Zarfı.

- Byeyşaraniñ auwzı *apanday* yekyen. (Adamcağızın da ağızı *bayağı büyük-müş*.) (KBTT, 212)

- Mıñ san kisiniñ qanı *suwday* tögilgyen qıyyamyet qırğın. (Binlerce insanın öldüğü kanlı bir savaş.) (KBTT, 232)

- Jaña ulısqa jyetyer-jyetpyestye qaraqustan tömyen tüsirip, *toqpaqtay* aydar ösirgyen. (Ülkesine gider gitmez saçlarını aydar şeklinde uzatmış.) (KBTT, 241)

- Mina Ja-lamanıñ bası däl sol *torsiqtay* bolıp ıstalsa qanday jaqsı. (Bu Ja-Lama'nın kafası o *torba gibi* islenirse ne güzel olurdu.) (KBTT, 249)

e. İsime –şa, -şye Ekleri Ekenerek Oluşan Durum Zarfı.

- Ulttıq muwzeydiñ işki kyeskin, bitis-bolmısın *oyşa* şamalaw qıyn yemyes. (Milli müzenin iç görünümünü *zihinsel olarak* hayal etmek zor değil) (KBTT, 154)

- *Orısşa* suwdıray jönyeldi dyeydi. (Lama hiç duraksamadan akıcı bir *Rusça* ile muhtemelen kendisi, mevkii ve sadık itaatkârlığı hakkında bir şeyler söyledi.) (KBTT, 175)

- *Qazaqşa, qalmaqşa* sıqpırttı. (*Kazakça ve Kalmıkça* ağızına gelen her şeyi söyledi.) (KBTT, 207)

f. Sayıdan sonra *ryet, yesye* Kelimleri Gelerek Oluşan Durum Zarfı.

- Ordada qatarınan *üş ryet* oq atıldı... (Merkezde peş peşe *üç kere* mermi ateşlendi...) (KBTT, 159)

- İzinşye Dugar yesikkye qarata qatarınan *yeki ryet* oq atqan. (Dugar bir anda kapıya doğru *iki el* daha ateş etti.) (KBTT, 244)

- *Tört ryet* qağıp, *tört* bawırsaqtı da jyergye tüsirdi. (Aynı hareketleri yapa yapa dört pişiyi de tek tek yere geri indirdi.) (KBTT, 215)

- Zlata Praga myen Sankt-Pyetyerburg arası qanşalıq şalğay dyesyek, atalmış yeki qoymanıñ özara uqsamas, bötyendik sıpatı odan *jüz yesye* artıq. (Zlata Prag ve St. Petersburg arasındaki mesafe ne kadar uzak ise yukarıda dile getirilen iki mahzenin özellikleri de birbirinden en az *yüz kat* farklıdır.) (KBTT, 154)

- Al bul yekyeüwi qalmaq Jambındı, qasına buğawdan bosağan, syenimdi *üş tört* qazaq jigitin qosıp byerip, süyinişti xabarmyen Üläsüwtayğa attandırıpı. (Bu ikisi Kalmık Jambın'ı esaretten kurtulan güvenli *üş-dört* Kazak erkekleriyle birlikte, onu iyi haberlerle Ulasutay'a gönderdi.) (KBTT, 248)

- Üläsutaydağı byeybit qawım, yağny otarşı, kyelginşi jurttıñ amandıq, tınıştı-ğın qamtamasız yetyetin arnayı jasaq bar – qaruwlı *üş jüz* qıtay äskyeri. (Ulasutai'daki barışçıl kolonyalist topluluğun ve şehre gelen insanların refah ve huzurunu sağlayan silahlı *üş yüz* Çin askerinden oluşan özel bir ekip vardı.) (KBTT, 167)

- Osı jağday *üş märtye* qaytalanıp, arada *tört-byes* kün ötkyen soñ, oydağı qalıpqa taqap qalğan, sürlyengyen, ıstalğan, quyqası qatqıl tartqan kesik bas şuwda jipppen şandıp oralıp, yendi saldawdıñ üstinye yemyes, astına, salbırata baylandı. (Bu durum *üş kez* tekrarlandı ve 4-5 gün sonra istediği şekle yaklaştı, kurumuş, tütsülenmiş derisi sertleşmiş. Kesilen kafa deve yünlü iple sarıldıktan sonra sırtın üstünde değil altına sallanarak bağlandı.) (KBTT, 250)

g. az, köp, şamalı, azıraq, köbiryek, yedäwir, talay, tyegis, biraz, birqatar Kelimelerle Oluşan Durum Zarfı.

- Sanı az bolar, yerligi kyemyel. (Sayıca az olsa da cesaretleri sorgulanamaz.) (KBTT, 181)

- Soñğı byes-on jılда moñğoldıñ qanı az tögilgyen joq. (Son beş ila on yılda Moğollar gerçekten çok kan döktüler.) (KBTT, 245)

- Ölimniñ tübi biryew, jolı köp yekyen. (Ölümün dibi aynı, fakat birçok yolu varmış) (KBTT, 205)

- Kyewdyedyen bölingyen, nyemyesye moyınmyen birgye kyetyetin köp bastıñ biri. (Göğüsten ayrılan veya boyunla birlikte giden birçok kafadan biri.) (KBTT, 248)

- Äytkenmyen, orıstarğa *köbiryek* süyyenip otır. (Ancak, Ruslara *daha çok* güveniyorlar.) (KBTT, 242)

- İşki Moñgoliyyada *talay* maydanğa tüskyen bargüt jasağı jänye jaqında ğana orysşa äskyer oyunın ötkyergyen xalxalar. (Onlarca yıl İç Moğolistan'da *birçok* cep-hede savaşmış İh-Hure, Halha bölgesinden gelen bir grup Bargut ve yakın zamanda kapsamlı bir Rus askeri taliminden geçmiş Halhalar tam o sırada arka taraftan bu bölgeye ulaşmıştı.) (KBTT, 189)

- Jastay jyetim qaldım, *birtalay* zaman qazaq arasında jürdim dyeydi. (Daha çocukken yetim kalmış. *Bir süredir* Kazaklarla birlikte yaşamını sürdürüyormuş.) (KBTT, 213)

- Ondağı qıtay atawlı *tyegis* quwılğan. (Oradaki *tüm* Çinliler kovuldu.) (KBTT, 184)

- Qasapşı *bir sät* dağdırıp qalıp yedi. (Kasap *biraz* irkilmişti.) (KBTT, 226)

6. *şalqasınan, jüryesinyen, yetpyetinyen, alşısınan, murtınan, tizyelyep, janbas-tap, bügye tüsip* Kelimelerle Oluşan Zarf.

- - Nye qarap tursıñ, *şalqasınan* awdar dyeymin! (Ne bakıyorsun, *sırt üstü* döndür diyorum!) (KBTT, 157)

- Duğar ölikti qaytadan *yetpyetinyen* tönkyerdi. (Dugar cesedi tekrar *yüziüstü* çevirdi.) (KBTT, 160)

7. *mañ-mañ, bükyeñ-bükyeñ, taltañ-taltañ, yerbyeñ-yerbyeñ, pırt-pırt, qarş-qarş* Gibi Tekrar Kelime Gruplarıyla Oluşan Zarf.

- Sonımyen qatar, äzirşye mänjüw-tsıyn bodandığında turğan kyeñbaytaq ölkylene *birtye-birtye*, byeybit türdye otarlaw sayasatı nıqtap qolğa alınğan. (Ruslar ayrıca, geçici olarak Mançu-Tsin'in yönetiminde olan uçsuz bucaksız toprakları *yavaş yavaş*, barış içerisinde kolonileştirme siyasetini güdüyorlardı.) (KBTT, 168)

- Öl... myeydi... - dyeydi kinäli qasapşı *dir-dir* yetip. – Ölyedi... bılay şığa byerye... (Öl... meyecek...) - dedi *tir tir* titreyen kabahatli kasap. “Ölecek... böyle çıkartınca...) (KBTT, 161)

- Asıǵıp basıp, töbyedyegi şolaq aydarı *yyelp-yyelp* yetip, dürbit Daşı kyeldi. (Acele edip tepesindeki kısa aydarı *dalgаланan* dürbit Daşı geldi.) (KBTT, 161)

8. Sıfatlardan Oluşan Zarf.

- Qarımı *qattı* qaharman şyerik dürbit Daşı qalay domapalatsa da köñdi.(Çok güçlü kahraman şyerik Dürbit Daşı nasıl yuvarlatsa da uydu.) (KBTT, 250)
- Ortada – uzındığı yeki köştik *kyeñ* añğar. (Sanki iki taraf yüksele yüksele bir dağ olmuş, dağları ise iki göç uzunluğundaki bir vadi ayırmış.) (KBTT, 164)
- Yendi bayğustıñ *awır* axuwalına yeşqanday kümän qalmap yedi. (O sırada adamcağızın *zor* durumda olduğu açık ve net bir şekilde anlaşılmıştı.) (KBTT, 211)
- Qobda tarabında, jortuwlığa yemyes, yeldiñ añısın añdıp, arğı-byergi xabar-oşar jıynawğa jibyerğyen kisilyeri *ädyemi* bir qazaqtı tutqındap äkyeldi. (Ölçütlerine tam olarak *uyan* bir Kazak, kendisini Kobda'ya savaşmak için değil, ülkedeki durumu öğrenmek için gönderenler tarafından tutuklanmıştı.) (KBTT, 238)

2.2.3.1.6. Türkiye Türkçesinde Cümle Dışı Unsurlar

Leyla Karahan'a göre "Cümlelerin herhangi bir yerinde bulunan, ancak kuruluşuna katılmayan ve dolaylı olarak cümlelerin anlamına yardımcı olan öğelerdir. Ara cümleler, hitaplar, ünlemler, bağlama edatları cümle dışı öğelerdir. Cümle dışı öğeler, cümlelerin her yerinde, başında, ortasında, sonunda bulunabilir." şeklindedir. (Karahan, 2010: 36-38)

2.2.3.2.6. Kazak Türkçesinde Cümle Dışı Unsurları

Oqşaw sözdıyer (cümle dışı unsurları) cümledeki diğer kelimelerle gramer açısından birleşmeye girmeyen ancak seslenme şekilleriyle ayırt edilen öğelerdir. Bu tür kelimeler cümle unsuru olamaz ve cümle içinde virgül ya da ünlem, soru işaretleriyle ayrı durur. Cümle dışı unsurlar *qaratpa*, *qıstırma* ve *odağay* kelimelerdir.

i. *Qaratpa* (seslenme ünlemleri) birinin bakışını kendine çevirmek için, kullandığı kelimeye *qaratpa* "seslenme ünlemleri" kelime denir. Genellikle şahıs isminden, insanla ilgili kelimelerden oluşur. *Balaqay*, süryet sala bilyesiñ bye? (*Evladım*, resim çizmeyi biliyor musun?) (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 179)

ii. *Qıstırma* (ünlemler, cevap ünlemleri) cümlede söylenen fikre söyleyicinin çeşitli bakış açısını bildiren *qıstırma kelimeler* (ünlemler, cevap ünlemleri) denir. *Myeniñşye*, bugün jañbır jawadı. (Bence, bugün yağmur yağacak.) (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 181)

iii. *Odağay sözder* (ünlemler) cümledeki söylenen fikirle ilgili çeşitli gönül durumunu bildiren kelimelere denir. *Oybay, mına jamandı qarau kör! (Vay be, şu yaramaza bak!)* (Arpabekov, 2004: 68)

2.2.3.8. Cümle Dışı Unsurlarının Karşılaştırılması

1. Kazak gramerlerinde *oqşaw sözdyer* (cümle dışı unsurları) başlığı altında qaratpa, qıstırma, odağay kelimeler olarak incelenmektedir.

2. Her iki lehçede de cümle dışı unsurları yapı bakımından aynıdır.

1. Qaratpa Sözdyer

• – *Äy, kim bar? (-Ey kim var?)* (KBTT, 162)

• – *Daşı, qızımyetşi qatın, jalşı quldar qayda, as jayın qamdasın, - dyedi jaybaraqat qalıpta. (Daşı, hizmetçiler nerede? Köleler nerede? Söyleyin onlara mutfakla ilgileninler” dedi sakince.)* (KBTT, 245)

• *Jambın, syen mına jaña qızıl şyerikti duwal sırtına şıgarıp qoya byer. (Jambın, bu yeni Kızıl Ordu'yu surların dışına çıkarın.)* (KBTT, 245)

• - *Syen kyemyeñgyer adamsıñ, byeysye, - dyedi Nanzıt jadrap. (Sen bir dâhi-sin Dugar” dedi Nanzıt şenlenerek.)* (KBTT, 158)

2. Qıstırma Söz

• *Nyegizinyen, Altayğa qayıra şapqan kyezdye üi-jayımyen qosa köşirilgyen qazaqtar yedi. (Çoğu Kazak, Altay'a döndüklerinde aileleriyle birlikte tahliye edilmiş, yiğitlerin birçoğu bazen gruplar hâlinde, bazen de tek tek vurularak öldürülmüş-tü.)* (KBTT, 235)

• *Ana, bügingi özgyeşye oqıyğadan tısqarı qalğan jurtqa bar şındıqtı uğındırsın. (Bilen bilmeyen herkese burada olup biten açıklasın.)* (KBTT, 245)

• *Yendi sol, kyeri oralğan jurttı şyekarada qabıldap, burıñğı, tiyesili qonıstarına ornıqtıruw qajyet. (Artık geri dönenleri sınırda karşılayıp eski yerleşim yerlerine yerleştirmek gerekiyordu.)* (KBTT, 229)

• *Sirä, bas tyerisi, yekpyetti, yeki qol, yeki ayağımyen qatar. (Başı, elleri ve iki bacağının da derisi yüzülecekti.)* (KBTT, 225)

• - *Qanye*, omırawıñdı ağıt, uzınnan tüşip jat, - dyedi sosın. – Ökpyeñ qabın-ğan, sol jağıñ irip-şirip baradı, - dyedi. (*Haydi*, göğsünü aç ve yere yat” dedi. “Akciğerleriniz iltihap toplamış ve sol yanın tümünden çürüyor” dedi.) (KBTT, 185)

3. Odağay Sözdüer

• *O, toba!* Pyeriştıye jyetyelyedi mye dyegyen. (*Aman tanrım!* Bir melek yol gösterecek demiş, ama şeytan sürüklemiş...) (KBTT, 193)

• *O, ğajap!* Jaña kyenıyeresinyen yeki-aq yeli tüşkyen qımız özinyen-özi sarqılıp bitipti – ıdıs tüşındıe jartı tamşı joq. (Oysa kımızını bitirmiş, kâsesinde bir damla bile bırakmamıştı.) (KBTT, 216)

• *Oyxoy!* Yerlik pyen myergyendik qatarınan sınaların özgyeşye önyer. (*Oi-hoy!* Cesaret ve keskin nişancılık eşit olarak test edilebilecek farklı sanatlardır.) (KBTT, 237)

2.2.4. Cümle Türleri

2.2.4.1. Türkiye Türkçesi Cümle Türleri

Leyla Karahan’ın birçok araştırmacıdan farklı bir sınıflandırmasını şöyle sıralayabiliriz: a. Bağlanma edatlarıyla bağlanan cümleler, b. Ortak cümle öğeleriyle bağlanan cümleler, c. Ortak kip/şahıs ekleriyle bağlanan cümleler, d. Anlam ilişkisiyle bağlanan cümlelerdir. (Karahan, 2010: 85-107)

Günay Karaağaç cümle türlerini yüklem yapılarına, türüne, yerine ve anlamına göre sıralar. (Karaağaç, 2011: 237-253)

Haydar Ediskun ise cümle türlerini şu şekilde sıralamaktadır: 1. Anlamlarına göre cümleler, 2. Yapılarına göre cümleler, 3. Biçimlerine göre cümleleri, 4. Arasözler (mûtarıza ya da parantez cümleleri), 5. Eksilteli cümleleridir. (Ediskun, 1999: 370-390)

M. Kaya Bilgegil cümle çeşitlerini aşağıdaki gibi sınıflandırır: 1. Öğelerin dizilişine göre cümle çeşitleri, 2. Yüklemine göre cümle çeşitleri, 3. Anlamına göre cümle çeşitleri, 4. Yapılarına göre cümle çeşitleridir. (Bilgegil, 1963: 51-98)

Mazhar Kükey ise cümle türlerini yapısına göre, yüklemine soyuna göre, yüklemine yerine göre, anlamına göre sınıflandırır: 1. Yapılarına göre tümceler, 2.

Yüklemine göre tümceler, 3. Yüklemine göre tümceler, 4. Anlamına göre tümce türleridir (Kükey, 1975: 259-328)

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli, cümle türlerini yüklemine göre, anlamına göre, yüklemine göre ve yüklemine göre sınıflandırır. (Özkan ve Sevinçli, 2008: 127-181)

Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam cümle türlerini sınıflandırması şu şekildedir: 1. Yüklemine göre tümceler ve 2. Yapılarına göre tümce türleridir (a. Yargı sayısına göre tümceler ve b. Öge dizilişine göre tümceler). (Atabay vd., 2003: 65-118)

Tahsin Banguoğlu'nun yargı sayısını ölçüt olarak sıraladığı cümle türleri ise şöyledir: Yargı sayısına göre cümleler: a. Basit cümle ve b. Birleşik cümledir (Tümleme birleşik cümle ve Karmaşık birleşik cümle). (Banguoğlu, 2011: 524-586)

Tahir Nejat Gencan'ın oluşturmuş olduğu cümle türleri ise şöyledir: 1. Yapı(lı)larına göre tümceler: a. Yalın tümce, b. Bağımsız önermelerden birleşmiş tümce, c. Bileşik tümcedir. (Gencan, 1979: 121-133)

Rasim Şimşek'in yüklem bakımından, anlamca ve yapıca sıraladığı cümle türleri ise şöyledir: 1. Yüklem bakımından tümce türleri, 2. Anlamca tümce türleri, 3. Yapıca tümce türleridir. (Şimşek, 1987: 165-321)

Ahmet Beserek cümle çeşitlerini şöyle sınıflandırır: 1. Ögelerin dizilişine göre cümleler, 2. Yüklemine göre cümleler, 3. Anlamına göre cümleler, 4. Yüklem çatısına göre cümleler, 5. Yapılarına göre cümlelerdir. (Beserek, 1991: 47-52)

2.2.4.2. Kazak Türkçesinde Cümle Türleri

Cümlelerin iki çeşidi vardır:

1. Basit cümle. Basit cümlelerin anlamına göre olumlu cümle ve olumsuz cümledir.

Cümlelerin amacına ve tonlamasına göre haber cümle, soru cümle, emir cümle ve ünlem cümledir.

Cümleler gramer bakımından şu alt başlıklara ayrılmaktadır: *jalañ söylyem, jayılma söylyem, jaqtı söylyem, jaqsız söylyem, tolımdı söylyem, tolımsız söylyem, atawlı söylyem.*

2. *Qurmalas söyliem* (birleşik cümle) iki veya ikiden fazla basit cümlelerin bir araya gelmesidir. Qurmalas söyliem üç gruba ayrılır:

“1. *Salalas qurmalas* içinde net bir anlama sahip basit cümleler bir birine tabi olmadan eşit derecede bir araya gelmesidir. 2. *Sabaqtas qurmalas* içindeki basit cümlelerin ilki tamamlanmadan, ikinci bir basit cümleye tabi olmasıdır. 3. *Aralas qurmalas* içinde basit cümleler bir birine tabi olur ya da olmaz.” (Arpabekov, 2004: 90-92)

2.2.5. Yapılarına Göre Cümleler

2.2.5.1. Basit Cümle

2.2.5.1.1. Türkiye Türkçesinde Basit Cümle

Zeynep Korkmaz basit cümleyi “bir düşüncüyü bir duyguyu veya bir oluş ve kılış yargı hâlinde anlatan ve bir tek çekimli fiil ya da ek fiil ile kurulan ve en az bir özne ile bir yüklemden oluşan cümle türüdür” şeklinde açıklar. (Korkmaz, 1992: 20)

Raşit Keskin ise “Tek yargıyı bildiren, içerisinde isim veya fiil cinsinden tek yüklem bulunan cümledir.” şeklinde ifade etmektedir. (Keskin, 2003: 223)

Ahmet Beserek “Bir cümle içerisinde bir tane fiil veya isim soylu bir kelimeye getirilmiş yardımcı bir fiil, cümlelerin tek bir yüklemine teşkil ediyorsa ve bu cümlede zarf-fiiller, sıfat fiiller, isim fiiller ve şart cümlecikler hiç kullanılmamışsa; bu, basit bir cümledir.” diye açıklamıştır. (Beserek, 1991: 51)

2.2.5.1.2. Kazak Türkçesinde Basit Cümle

Arpabekov’a göre basit cümle yüklem ve öznenin (bazen tek yüklem) bir araya gelmesiyle sadece tek bir düşüncüyü bildiren cümledir.” (Arpabekov, 2004: 89)

Balakayev ve Kordabayev ise “bir veya birkaç kelime ve kelime gruplarından oluşan ve net bir anlama sahip cümledir.” şeklinde anlatmaktadır. (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 7)

Türkiye Türkçesinde sadece basit cümle başlığı altında ele alınıp alt bir sınıflandırma yapılmazken, Kazak Türkçesinde basit cümlelerin kendi içinde ayrı bir sınıflandırılması yapılmıştır.

Basit Cümle yapı bakımına göre yedi gruba ayrılır:

1. *Jalañ söyliem* sadece yüklem ve öznenen oluşur.

2. *Jayılma söyliem* ana ve yardımcı unsurlardan oluşur.

3. *Jaqtı söylyem* öznesi var, bazen cümlede belli olmamasına rağmen yüklemın şahıs eki belirtir.

4. *Jaqsız söylyem* öznesi yok ve yüklemın şahıs ekine göre de özne bulunmaz.

5. *Tolımdı söylyem* cümleının anlamı tamamlanması için gerekli cümle unsurları bulunur.

6. *Tolımsız söylyem* cümle unsurlarının biri eksiktir.

7. *Atawlı söylyem* cümlede öznenin sadece ismi belirtilir.

2.2.5.1.3. Basit Cümleinin Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesinde basit cümle — *jay söylyem* terimiyle karşılanmaktadır.

2. Her iki lehçede de basit cümleinin yüklemi isimden veya fiilden olabilir.

3. Her iki lehçede de basit cümle uzun ya da kısa olabilir ve tek bir yüklem bulunmalıdır.

4. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesi çalışmalarında basit cümle alt başlıklara ayrılmaktadır.

5. Kazak Türkçesinde olumlu, olumsuz ve soru cümleleri Türkiye Türkçesinde “anlamına göre cümleler” bahsinde ele alınırken Kazak gramerlerinde *Jay Söylyem* “basit cümle” bahsinde ele alınmaktadır.

1. *Jaqtı söylyem*.

• Kyenyet tars yetkyen *mawzyer üni* şıqtı. (Aniden mavzerin keskin sesi duyuldu.) (KBTT, 157)

• *Daşı* yeriksiz kyeri şyegingyen. (*Daşı* mecbur geri çekildi.) (KBTT, 157)

• *Duğar-byeysye* atıp jıqtı. (*Dugar-Beise* onu vurup devirdi.) (KBTT, 159)

• Al *biz* qazır wığamız. (*Biz* şimdi çıkıyoruz.) (KBTT, 159)

• *Duğar* qarqıldap küldi. (*Dugar* kahkaha atarak...) (KBTT, 160)

• (byen) Kitap söryelyerinye qaraymın. (Kitap raflarına bakıyorum.) (KBTT, 156)

• (o) Kinäli torğawıtqa burıldı. (...sonra kabahatli nöbetçiye döndü.) (KBTT, 162)

- (o) K n kötyerilmyey atqa mindi. (...güneş daha belirmeden atına binip yola koyuldu.) (KBTT, 165)

- (o) Yendi ata qonisqa birjola oralıp otır. ( imdi ise ana yurda sonsuza dek kalmak için geri dönmüş.) (KBTT, 166)

- (byen) Kyesik basqa aqı byersye juwımas yedim. (Kesik kafaya hak verse yakla mazdım.) (KBTT, 253)

2. Jaqsız söylyem

- Yel-jurtını  qamı   in. (E  dostun iyiliği için) (KBTT, 166)

- Tyeziryek qutıluw qajyet. (Tez zamanda bu şahıstan kurtulmak lazım.) (KBTT, 177)

- S yyeginyen ayırmay-aq qajyetti qalıpqa jyetkizüwi kyeryek. (Yani, Ja-Lama'nın kafası kemikten ayrılmadan istenen  ekle getirilmelidir.) (KBTT, 248)

- Qaytkyenmyen dye ryeni , arazdıqqa jol joq. (Ancak k sk nl  e ve d  manlı a yer yoktur.) (KBTT, 228)

3. Jala  söylyem

- Myen bildim. (Ben biliyordum.) (KBTT, 157)

- Myen bastaymın! (Ben ba layaca ım!) (KBTT, 181)

-  zi bardı. ( Buraya gel  derken ona doğru gitti Lama.) (KBTT, 185)

-  l   wtay – qıtay qalası yedi. (Ulasutai bir Çin  ehri idi.) (KBTT, 167)

4. Jayılma söylyem

- Kyelyesi qurban a byelgi byerildi. (Sıradaki kurbana işaret edildi ve başka bir bayrak getirildi.) (KBTT, 191)

- Qızıl qanı jyez lyegyengye sawlay quyıldı. (Kızıl kanı bakır le ene doğru akıyordu) (KBTT, 190)

- Myen bulardı jaqsı bilyem. (Ben bunları çok iyi tanıyorum.) (KBTT, 162)

- Da ı yeriksiz kyeri  yegingyen. (Da ı mecbur geri çekildi.) (KBTT, 157)

5. *Tolımdı söylyem*

- Orıs bodanı äldyebir qıtay guwbyernatorınıñ ayağına bas ura almaydı! (Bir Rus itaatkârı, Çinli bir valinin karşısında boyun eğmeyecek!) (KBTT, 173)
- Xutuxtı qubulğan öziniñ bar ğumırın yel-jurtınıñ jolına bağıštağan. (Hutuhtu hayatının tümünü halkına bağışlamış.) (KBTT, 180)
- Awılda atqa minyer toğız yerkyek bar yekyen. (Köyde atlı olan dokuz erkek vardı.) (KBTT, 186)
- Duğar ölikti qaytadan yetpyetinyen tönkyerdi. (Dugar cesedi tekrar yüzüstü çevirdi.) (KBTT, 160)

6. *Tolımsız söylyem*

- Osı qurğaq qoldarımıyın qayıruwlı turğan qabırğanı qayta quwsırdı. (O kuru ellerle tekrar kaburgaları okşamaya başladı.) (KBTT, 186)
- Jat jurttıq duşpanğa qarsı бүкіл Oyrattı kötyergyen. (Emirsana, tüm düşmanlara karşı Oyrat haklını bir araya getirdi.) (KBTT, 186)
- Yendi ata qonısqa birjola oralıp otır. (Şimdi ise ana yurda sonsuza dek kalmak için geri dönmüş.) (KBTT, 166)
- Qarawındağı şyerigi jıynap byergyen. (Tabii ki Ja-Lama bunların hiçbirini kendi elleriyle almamış, emrindeki şeriklerine toplatmıştı.) (KBTT, 194)

7. *Atawlı söylyem*

- Tağdır. (Kader.) (KBTT, 225)
- Tutqın. (Esir) (KBTT, 241)
- Aybındı komandıyr. (Cesur subay dünya alt üstü olduğu bir anda kızıklar tarafından bulunmuş.) (KBTT, 253)
- Qayran qazaq. (Zavallı Kazak.) (KBTT, 254)
- Azaptı tñn. (Acı çeken beden) (KBTT, 224)

2.2.5.2. Birleşik Cümle

2.2.5.2.1. Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle

Halim Ulaş'a göre birleşik cümle “Birleşik cümleler, bir temel cümle ile buna bağlı bir ya da daha çok yan cümleden oluşan cümlelerdir.” şeklinde belirtilir. (Ulaş, 2003: 40)

Rasih Erkul ise “Anlam ve şekil ilişkisiyle birden fazla hüküm grubunun, cümlelerin, bir araya gelmesiyle kurulan, birden fazla hareket, iş bildirdiği halde bir çekimli yüklemi olan cümledir.” şeklinde açıklanır. (Erkul, 2007: 60)

Genel olarak araştırmacıların birleşik cümle başlığı altındaki tasnifleri şu şekildedir:

Muharrem Ergin: 1. Şartlı birleşik cümle, 2. Ki'li birleşik cümle ve 3. İç içe birleşik cümledir (Ergin, 2007: 546)

Tahsin Banguoğlu: 1. Tümleme birleşik cümle (a. Şart cümlesi, b. İlintili zamir cümlesi, c. Bağlam cümlesi) ve 2. Karmaşık birleşik cümledir (a. Adfiil cümlesi, b. Sıfatfiil cümlesi, c. Zarffiil cümlesi). (Banguoğlu, 2011: 547-587)

M. Kaya Bilgegil: 1. Girişik-bileşik cümle, 2. Şartlı bileşik cümle, 3. Sıralı cümleler, 4. Bağlı cümleler, 5. Ki bağlacıyla kurulan cümleler, 6. Ara cümlecisi ve 7. Karmaşık cümledir. (Bilgegil, 1963: 73-98)

Haydar Ediskun: 1. Girişik cümleler ve 2. Şart birleşik cümlelerdir. (Ediskun, 1999: 382- 386)

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli: 1. Şartlı birleşik cümle, 2. İç içe birleşik cümle, 3. Ki'li birleşik cümle ve 4. Girişik cümledir. (Özkan ve Sevinçli, 2008: 160-168)

Raşit Keskin: Girişik birleşik cümle, İç içe birleşik cümle, “Ki”li birleşik cümle ve Şartlı birleşik cümle. (Keskin, 2013: 224-228)

Bu araştırmada birleşik cümleler, Muharrem Ergin'in ele aldığı şekliyle — şartlı birleşik cümle, ki'li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle başlıkları altında işlenmektedir.

2.2.5.2.2. Kazak Türkçesinde Birleşik Cümle

Kazak Türkçesinde birleşik cümle *qurmalas söylem* olarak adlandırılır. *Qurmalas söylem* iki ya da ondan fazla basit cümlelerin bir araya gelmesiyle, birkaç düşüncüyü bildiren cümledir. (Arpabekov, 2004: 92)

Ş. Bekturov'a göre birleşik cümle "İçinde esas yargının bulunduğu bir temel cümle ile, yardımcı cümlelerin gramer bakımından birbiriyle bağlanarak bir araya gelmesine *qurmalas söylem* denir." şeklindedir. (Bekturov, 2006: 220)

Qurmalas söylem alt başlıklara ayrılır: *Salalas qurmalas* içinde net bir anlama sahip basit cümleler bir birine tabi olmadan eşit derecede bir araya gelmesidir. *Sabaqtas qurmalas* içindeki basit cümlelerin ilki tamamlanmadan ikinci bir basit cümleyle tabi olmasıdır. (Janpeisov, 2002: 691)

Salalas qurmalas cümleler iki gruba ayrılır:

1. *Jalğawlıqtı salalas qurmalas söylem* (ekli sıralı cümle)

- *Myezgildyes salalas* (zamandaş anlamlı bağlı cümle)

- *Syebyeptyes salals* (sebepteş anlamlı bağlı cümle)

- *Qarsılıqtı salalas* (zıtlık anlamlı bağlı cümle)

- *Talğawlı salalas* (seçme anlamında bağlı cümle)

- *Kyezyektyes salalas* (aynı andalık bildiren bağlı cümle)

2. *Jalğawlıqsız salalas qurmalas söylem* (eksiz sıralı cümle)

- *Myezgildyes salalas* (zamandaş anlamlı sıralı cümle)

- *Salıstırmalı salalas* (karşılaştırmalı anlamlı sıralı cümle)

- *Qarsılıqtı salalas* (zıtlık anlamlı sıralı cümle)

- *Tüsindirmyeli salalas* (açıklamalı anlamlı sıralı cümle)

- *Syebyeptyes salals* (sebepteş anlamlı sıralı cümle)

- *Şarrtas salalas* (şartlı anlamlı sıralı cümle)

Sabaqtas Qurmalas Söylem

- *Şarttı bağıniñqılı sabaqtas* (şartlı anlamlı birleşik cümle)

- *Qarsılıqtı bağıniñqılı sabaqtas* (zıtlık anlamlı birleşik cümle)

- *Myezgil bağıniñqı sabaqtas* (zamandaş anlamlı birleşik cümle)
- *Syebyp bağıniñqılı sabaqtas* (sebepçe anlamlı birleşik cümle)
- *Amal bağıniñqılı sabaqtas* (eylemli birleşik cümle)
- *Maqsat bağıniñqılı sabaqtas* (maksat anlamlı bileşik cümle)
- *Tüsindirmyeli bağıniñqılı sabaqtas* (açıklamalı anlamlı birleşik cümle)
- *İñğaylas bağıniñqılı sabaqtas* (uyumlu birleşik cümle)
- *Salıstırmalı sabaqtas* (karşılaştırmalı birleşik cümle)

2.2.5.2.1.1. Türkiye Türkçesinde Şartlı Birleşik Cümle

“Bir temel cümle ile onun şart eki alan bir başka cümlelerin birleşmesiyle oluşan cümlelerdir. Temel cümleyi şart, zaman, sebep ve benzetme yönlerinden tamamlayan şart cümlesi, tek başına bir yargı bildirmez. Temel cümlelerin zarf olarak kullanılır.” (Keskin, 2013: 228)

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli şartlı birleşik cümleleri “İçinde esas yargının bulunduğu bir temel cümle ile onu anlam ve görev bakımından tamamlayan bir veya birden fazla yan cümleden oluşan cümlelere birleşik cümle denir” şeklinde açıklamaktadır. (Özkan ve Sevinçli, 2008: 160)

2.2.5.2.2.1. Kazak Türkçesinde Şartlı Birleşik Cümle

Kazak Gramerciliğinde şartlı birleşik cümlelerin iki çeşidi vardır. Birincisi *sala-las qurmalas söylemi* başlığı altında *şarttı mändes salalas* olarak ele alınmaktadır ve ikincisi ise *sabaqtas qurmalas söylemi* başlığı altında *şarttı bağıniñqılı sabaqtas* olarak ele alınmaktadır.

“*Şarttı mändes salalas* – herhangi bir ek olmadan bağlanır ve şartlı bir anlama sahiptir. *Syen bir awıldı ğana qurtıp kör, бүkil dala kötyerilsin.* “Sen bir tane köyü yok etmeyi dene, tüm bozkır ayaklansın.” (Şalabay, 2020: 130)

“*Şarttı bağıniñqılı sabaqtas* – iki cümle birbiriyle –sa, -syekleri ile bağlanıp şartlı anlam taşır.” (Şalabay, 2020: 144)

Şarttı Mändes Salalas Söylyem:

İncelenen metinde bu yapıda herhangi bir örneğe rastlanmamıştır

Şartlı Bağınıñqılı Sabaqtas Söyliem:

- Tyeziryek jyetsin dyesyek, äwyeli özimiz kötyerilüwimiz kyeryek! (Askerlerin hızlica bize ulaşması için önce kendimiz savaşı başlatmalıyız.) (KBTT, 171)
- Üp yetkyen jyel tursa, ot-jalını jalğandı şarpığan ört bastalmaq. (Burada azıcık bir rüzgâr esse, her yeri alevler saracaktır.) (KBTT, 181)
- Yegyer mına otırğan syendyer qıtayğa qarsı kötyerilmyesyeñdyer, altı qosın dürbit taylı-tayağı qalmay tügyel attanadı. (Tamam, eğer Çin'e karşı ayaklanmazsak Dürbitler'in bir tanesi bile kalmadan hepsi buralardan gidecek.) (KBTT, 181)
- Yegyer osı qazir myeni atpasañ, osı mawzyermyen osı arada öziñdi atıp öltiryem. (Beni şimdi vurmazsan, seni bu mavzerle vururum.) (KBTT, 187)
- Biylik sağan köşsy, yelin dye tınış tabadı. (Güç sana geçerse ülke tekrar huzur bulur.) (KBTT, 243)
- Yegyer Qobdadağı qıtaydı qırıp salsañdar, ondağı bar baylıq ta syendyerdiñ ülyeskye tüsyedi. (Çinlileri Kobda'da öldürürseniz, oradaki tüm servete sahip olacaksınız.) (KBTT, 185)
- Yegyer qarımtağa attansa, olar kyelip jyetkyenşye qoldağı jurtın qırıp tastaıymız. (Eğer bize karşı yola çıkarlarsa, onlar gelene kadar biz de elimizdeki tutsakları teker teker öldüreceğiz.) (KBTT, 195)
- Yegyer äldyeqalay sızat tüsye qalsa... öziñniñ tyeriñdi tiridyey sıptam. (Eğer küçük bir lekelenme dahi olursa... senin derini canlı canlı yüzerim.) (KBTT, 227)

2.2.5.2.1.2. Türkiye Türkçesinde Ki'li Birleşik Cümle

Birbirine “ki” bağlacıyla bağlanan cümlelerden oluşur. “Ki” bağlacı Türkiye Türkçesine Farsçadan geçmiştir. Bu nedenle, “ki”li birleşik cümlede Türkçe birleşik yapısından farklı olarak temel cümle başta, yan cümle sondadır. (Keskin, 2013: 227)

Muharrem Ergin'e göre “Yabancı asıllı olan ve Türkçe için normal olmayan bu birleşik cümle Farsça'dan geçmiş bulunan *ki* edatıyla ve onun Türkçe'si olarak eskiden kullanılan *kim* edatıyla yapılan birleşik cümledir.” (Ergin, 2007: 547)

2.2.5.2.2.2. Kazak Türkçesinde Ki’li Birleşik Cümle

“Kazak Türkçesi gramerciliginde “ki”li birleşik cümlelerle ilgili bir sınıflandırma yoktur. Ancak yakın mana ve fonksiyon taşıyan *ğoy, qoy* edatlarından faydalanabiliriz.” (Koç ve Doğan, 2004: 344)

İncelenen metinde bu yapıda herhangi bir örneğe rastlanmamıştır.

2.2.5.2.1.3. Türkiye Türkçesinde İç İç Birleşik Cümle

“Bir cümleinin, bir görevle başka bir cümleinin içinde yer almasıyla oluşan birleşik cümleye iç içe birleşik cümle adı verilir. İç içe birleşik cümlede iç cümle temel cümleinin nesnesi olur. Temel cümleinin yüklemi çoklukla *demek, saymak, zannetmek, farz etmek, bilmek, görmek* gibi fiillerden oluşur.” (Özkan ve Sevinçli, 2008: 163)

Muharrem Ergin’e göre “Bu, bir cümleinin başka bir cümleinin içine girmesi ile meydana gelen birleşik cümledir. Bu birleşik cümlede bir cümle başka bir cümleinin bir unsuru veya cümle içinde bir isim unsuru durumunda bulunur...” şeklindedir. (Ergin, 2007: 448)

2.2.5.2.2.3. Kazak Türkçesinde İç İç Birleşik Cümle

Kazak Türkçesi gramerin incelemesinde iç içe birleşik cümleler, *bögdye söz* (alıntı söz) başlığı altında ele alınır. Kaliyev “Konuşurken ya da yazarken bahsettiğimiz konuyla ilgili başka birisi tarafından söylenen fikir ya da ifadesidir.” (Kaliyev, 2005: 61)

Bögdye söz iki farklı yolla yapılır: *töl söz* ve *tölyew söz*.

“*Töl söz* alıntı yapılan kişilerin sözünü hiç değiştirmeden, mazmununu ve gramer kuruluşunu koruyarak kime ait olduğunu bildirerek kullanılan cümle *töl söz* denir.” (Arpabekov, 2004: 101)

“*Tölyew söz* yazarın başkalarından alıntı yaptığı sözü, anlamını koruyarak lâkin gramer kuruluşunu değiştirerek kendi içinde vermesine denir.” (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 308-314)

Töl Söz ile ilgili örnek cümleler:

- - Yendi, mırza, osı, kökkye uşıp, jyergye qaytqan bawırsaqtı jyep otırıp qımız iş, - dyedi Baldan öziniñ tolıp turğan şarasına bas qoyıp. (“Beyim, şimdi gök-

yüzüne gidip geri dönen pişileri yiyerek kımızını iç” dedi Baldan bir kâse dolusu kımızını eline alarak.) (KBTT, 215)

- - Ol – yekyewmizdiñ özara jalğasqan tağdırımız, - dyedi Ja-lama salqın jımıyıp. (“Bu ikimizin kaderi, kısmeti! Onun için...” dedi Ja-Lama soğuk bir gülümsemeyle.) (KBTT, 220)

- - Minye, Ja-lamanıñ bası! – dyedi Nanzıt, qoltığına qısıp şıqqan, buwırıl, tıqır şaştı, közi jumılğan, alqımdı qan-qan, dop-domalaq bastı körsyetip. – Tanıdıñdar ma? (“İşte Ja-Lama'nın kellesi!” dedi Nanzıt göğsünü kabartarak. “Elindeki kalın kıvrıcık saçlı, gözleri kapalı, boynundan hala kanlar akan yuvarlak kafayı göstererek “Tanıdınız mı?” diye sordu.) (KBTT, 244)

- - Yendi, mırza, osı, kökkye uşıp, jyergye qaytqan bawırsaqtı jyep otırıp qımız iş, - dyedi Baldan öziniñ tolıp turğan şarasına bas qoyıp. (“Beyim, şimdi gökyüzüne gidip geri dönen pişileri yiyerek kımızını iç” dedi Baldan bir kâse dolusu kımızını eline alarak.) (KBTT, 215)

- - İyä, - dyedi tuqın qazaq tikye qarap. (“Evet” dedi Kazak mahkûm uzaklara gözlerini çevirerek.) (KBTT, 238)

- - Myeniñ aytıp turğanım – basqa nârsye, - dyedi Ja-lama murnınan mırs yetip. (Ja-Lama burnunu çekerek, “Ben başka bir şeyden bahsediyorum” dedi.) (KBTT, 195)

- - Minye, Ja-lamanıñ bası! – dyedi Nanzıt, qoltığına qısıp şıqqan, buwırıl, tıqır şaştı, közi jumılğan, alqımdı qan-qan, dop-domalaq bastı körsyetip. – Tanıdıñdar ma? (Elindeki kalın kıvrıcık saçlı, gözleri kapalı, boynundan hala kanlar akan yuvarlak kafayı göstererek “Tanıdınız mı?” diye sordu.) (KBTT, 244)

- - Sizgye ayta kyetuwgye kyeldim, - dyedi, mırzası aşuw şaqırmağan soñ azmaz sabır tapqan tüyyeşi. (“Sizi de haberdar etmek istedim” dedi. Beyinin sinirlenmediği gören deveci de biraz sakinleşerek...) (KBTT, 216)

- - Jaqsılıqqa – jamandıq... - dyedi Aqımbyet aq tüyyeniñ qoldı bolğanına yemyes, qonağınıñ qorlığına küyini. (“İyiliğe karşı kötülük...” dedi Akımbet ak devesinin çalındığına ve o kadar ağırladığı misafirinin yaptığına üzülererek.) (KBTT, 216)

• - Mümkin syendyer urıp-soqqan da bolarıñdar... - dyedi Ja-Lamaniñ dawısı bäsyeñsiy mañqıldap. (Allah bilir siz bu adamı dövmüşsünüzdür de!) (KBTT, 219)

Tölyew Söz ile ilgili örnek cümleler:

• Qosın byegi ryetindye byekitüwgye, ämirinye adal qızımyet yetpyegin mälimdyegyen. (Başkomutanlık konumunu yeniden teyit etti ve komutanına sadakatle hizmet edeceğini ilan etti.) (KBTT, 234)

• Yet asım ötpyey, qamalğa kyelip kirmyek kyerüwyendi layıqtı qarsı aluw üşin mına, ädyemilyep soyıp jatqan, jalğız-aq mini – oñ qabırğasında jırtıǵı bar adam tyerisin qaz-qalpında tüsirüwgye buyırǵan. (Kaleye girmek üzere olan kervanı karşılamak için diğer adama, katledilen kişinin sağ kaburgasında tek bir kusurla güzelce derisinin çıkarılması emredildi.) (KBTT, 239)

• Sır şaşpasa da, däl qazır, düniyye yeki day bolıp, tolıqsıp turǵan zamanda byeybit xalıqqa bülük yemyes, tınıstıq kyeryegin aytqan. (Şu anda, dünyanın dolup taşıdığı bir zamanda, barışçıl insanların isyana değil barışa ihtiyacı olduğu da bir sır değildi.) (KBTT, 234)

• Aq kyelyedyegi zaw atan joǵaldı dyep xabarlaǵan şay üstinye aptıǵa, byer-kyeyesi qaşıp, qaltırıp kyelgyen tüyyeşi. (Gün içerisinde atanı “güçlü, sünnetli deve” kaybolmuş bir deveci tam çay vakti çıkageldi.) (KBTT, 216)

• Şolpan tuwǵanda däl qasımda tur yekyen, jyer astınan ösip şıqqanday, dyeydi. (Anlattığına göre şolpanı “dişi deve” doğum yaparken Baldan’ı bir anda yanında görmüş.) (KBTT, 216)

• Qal ay yekyenin bilmyeyin, qara basıp, uyıqtap qalıppın dyeydi. (Sonra ikisi konuşurken deveci ilginç bir şekilde uykuya dalmış.) (KBTT, 216)

2.2.5.2.3. Birleşik Cümlelerin Karşılaştırılması

1. Türkiye Türkçesinde birleşik cümle Kazak Türkçesinde *qurmalas söyliem* terimiyle karşılanmaktadır.

2. Kazak Türkçesinde birleşik cümlelerin tasnif şekli Türkiye Türkçesine göre farklılıklar göstermektedir.

3. Kazak Türkçesinde *qurmalas söyliem* (birleşik cümle) iki alt başlığa ayrılmaktadır.

4. Kazak Türkçesinde sıralı ve bağlı cümle *qurmalas söylyem* başlığı altında incelenmektedir.

Şartlı Birleşik Cümle

1. Kazak Türkçesinde olan –sa/-sye şart eki Türkiye Türkçesiyle aynıdır.
2. Kazak Türkçesinde şartlı birleşik cümleler ekli ve eksiz olarak iki gruba ayrılmaktadır.

Ki’li Birleşik Cümle

1. Kazak Türkçesi gramerciliginde “ki”li birleşik cümlelerle ilgili bir sınıflandırma yoktur.
2. Ki’li yapılara benzer olarak Kazak Türkçesinde *ğoy, qoy* edatlarıyla oluşmuş yapılar görülmektedir.

İç İçe Birleşik Cümleler

1. Kazak Türkçesinde İç İçe Birleşik Cümleler *Bөгdye Söz* başlığı altında incelenmektedir.
2. *Bөгdye söz* iki farklı yolla yapılır: *töl söz* ve *tölyew söz*.
3. İç içe birleşik cümle, Türkiye Türkçesinde birleşik cümle başlığı altında ele alırken, Kazak Türkçesinde *bөгdye söz* başlığı altında ayrı işlenmektedir.
4. Kazak Türkçesinde *töl söz* cümlesinde alıntı yapılan kişilerin sözünün başında ve sonunda “-” işareti ile gösterilir.

2.2.5.3. Sıralı Cümle

2.2.5.3.1. Türkiye Türkçesinde Sıralı Cümle

Türkçede, bir anlatım içinde anlam ilgileri nedeniyle birbirlerine türlü biçimlerde bağlanan tümcelere *sıralı tümceler* denir. (Atabay vd., 2003: 108)

Zeynep Korkmaz’a göre “Yalnız başlarına kullanıldıklarında da birer anlam taşıyan hükümlü cümlelerin yan yana gelmesiyle, noktalı virgül veya bağlaçlarla birbirine bağlanarak kurulan birleşik cümledir.” biçiminde açıklanır. (Korkmaz, 1992: 134)

2.2.5.3.2. Kazak Türkçesinde Sıralı Cümle

Kazak Türkçesinde sıralı cümle iki ana başlıkta incelenmektedir.

Birincisi *qurmalas söylem – salalas qurmalas söylem – kezektes salalas, myezgildyes salalas ve jalğawlıqsız myezgildyes salalas* alt başlıklarda ele alınmaktadır.

İkincisi ise *qurmalas söylyem – sabaqtas qurmalas söylyem – myezgil bağınnıqı sabaqtas ve iñğaylas bağınnıqı sabaqtas* alt başlığında ele alınmaktadır.

“Kezektes salalas söylem “hareketlerin, eylemlerin sırasıyla, peş peşe gerçekleştiği birleşik cümleler sıralı cümledir. Bu tür cümleleri yapan yardımcı kelimeler: *biryesye, birdye, kyeydye* “bazen, arada, nadir ” (Janpeisov, 2002: 695)

Myezgildyes salalas “Birden çok eylemin aynı zamanda yapıldığı ve birbirlerine anlam bakımından bağlandığı cümleler dizilişidir. Cümleler birbiriyle *da, dye, ta, tye, jänye* gibi bağlaçlarla bağlanır.” (Kordabayev, 1995: 55-56)

“*Jalğawlıqsız myezgildyes salalas cümlelerde* “Hareketler aynı zamanda gerçekleşip, sırasıyla virgülle bağlanır.” (Şalabay, 2020: 126)

Myezgil bağınnıqı sabaqtas cümlelerde “Tamlanan cümle tamlayan cümledeki hareketin veya olayın zamanını bildirir.” (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 276)

Iñğaylas bağınnıqı sabaqtas “-ıp, -ip, -p ekleriyle oluşan bu tür birleşik cümleler tamlayan cümledeki hareketin, olayın nasıl gerçekleştiğini gösterir.” (Kordabayev, 1995: 129)

2.2.5.3.3. Sıralı Birleşik Cümlelerin Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesinde sıralı cümle, birleşik cümle başlığı altında ele alınmaktadır.

2. Kazak Türkçesinde sıralı cümleler yapısına göre gruplara ayrılmaktadır. Gruplara göre cümleler çeşitlilik göstermektedir.

1. *Kyezyektyes Salalas* ile ilgili örnek cümleler:

• Qoldarındağı uzınşaq bambük tayaqtarın oñdı-soldı siltyep, jamıray bas sulğıp tuwğan jurttı qaq jara jol salıp, taqaw kisilyerdi *birdye* jasqap, *birdye* sartıldata sabap ıǵıstırıp, ortadağı aq tüyyeni qorşalap aldı. (Beyaz deveye yakın duran insanların korkutup arada *bir de* sertçe sopalarıyla vurup iterek, tam ortadaki Ja-Lama’nın etrafını sardılar.) (KBTT, 171)

- Kyeydye özi atqaradı, kyeydye qaruwlı jasawıl, arnayı jyendyetinye tapsırdı. (Bazen de bu infazı emrindeki askerler aracılığıyla yerine getirtiyordu.) (KBTT, 206)

2. Myezgildyes Salalas ile ilgili örnek cümleler:

- Şyerik Daşı ottı lawlata jaqtı *da*, tañdı kütpey, uwaqıt ozdırmay, ryevol-yutsıyyalıq qatañ, mañızdı, äri qurmyetti tapsırmanı jüzyegye asıruwğa kiristi. (Şyerik Daşı ateşi yaktı ve şafağı beklemeden, gecikmeden önemli ve onurlu bir görevi yerine getirmeye başladı.) (KBTT, 248)

- Yeki aqsaqal äri abırjıp, äri tañırqap azğana otırdı *da*, zulımdıqqa oray jaza ğoy dyep toқтаған. (İki yaşlı hem endişelenerek hem de şaşırarak azıcık oturup kötü-lüğe göre ceza diye anladı.) (KBTT, 249)

- Ädyetinşye, kyezdyesüwgye qamsız kyelgyen äskyerbasını amanatqa ustaydı *da*, qasındağı qırıq kisimyen Ja-lamanıñ yetyektye, köz körim jyerdye turğan ordası-na qaray jüryedi. (Her zamanki gibi görüşmeyi sağlayan komutan gözaltına alınıp kırk adamla birlikte tepenin eteğindeki Ja-Lama'nın ordusuna doğru yürüyüşe geçti.) (KBTT, 230)

- Ottı sızıq sır yetip, ıyqtan tömyen, qabırğanı köbyelyey, tuwra tarttı *da*, büyryek tusına kyelgyendye qıyğaştay burıldı. (Kızgın bıçak omzundan aşağıya doğ-ru kaburgasından geçerek dümdüz böbreğine kadar kesip yönünü diğer tarafa çevirdi ve kalçasına gelip duraksadı.) (KBTT, 221)

- Nanzyt tapanşanıñ uşımyeyen nıǵarlay tüsirdi *dye*, añday qarap alıp, awır orıs yetiginiñ tyemir nälđi ökşyesimen basıp, azğana turdı. (Nanzıt tabancanın ucuyla bastırarak cesedin gözkapaklarını indirdi. Acımasızca bakarak ağır Rus çizmelerinin demir nallı ökçesiyle de bastırıp, azıcık durdu.) (KBTT, 158)

- Daşı yeki qabırğanı *da* bawırğa tüsirdi *dye*, köldyenyen tartıp, ıyıqtı jalañaş-tay bastadı. (Daşı, iki kaburgayı da ciğerlere bastırıp, çapraz bir şekilde çektikten sonra omuzları yüzmeye başladı.) (KBTT, 163)

- Kapiytan Buwlatov tört kisimyen, byeyqam otırğan, qatyer jayın tım kyeş añdağan Ja-lamanıñ üstinye basıp kiryedi *dye*, sözgye kyeltirmeyey tutqınğa aladı. (Kaptan Bulatov dört adamla birlikte dikkatsizce oturan ve tehlikeyi çok geç anlayan

Ja-Lama'nın ordusuna göz açıp kapayıncaya kadar girip tek bir kelime bile etmeden onu tutukladı.) (KBTT, 230)

3. *Jalğawlıqsız Myezgildyes Salalas* ile ilgili örnek cümleler:

- Ämirşi az-maz bas iyyegyendyey bolıp yedi, arnayı şyeriktyer tizilye şubır-ğan qırıq-yeluw tutqın gämindi ot basına qaray jyetyelyedi dyeydi. (Hükümdar başını salladığında özel şerikler tarafından sıraya dizilmiş kırk veya elli kadar mahkûm ateşe doğru götürüldü.) (KBTT, 190)

- Sawsağın maladı da jazadı, jazadı da maladı. (Parmağını bandırdıkça yazıyor, yazdıkça da bandırıyordu.) (KBTT, 191)

- Qonısımız kyeñ boldı, xalqımız qıysapsız köp jänye yer boldı. (Toprağımız eskisi kadar küçük değil Yerleşimimiz büyüdü, halkımız cesaretlendi ve çoğaldı.) (KBTT, 196)

- Asın aldına tosadı, tüzgye birgye şığadı, kyezyegimyen bağıp-qağadı. (Bugardıyanlar Akımbet'e bağırılmaz, dövmez ve nereye giderse gitsin asla yanından ayrılmazlarmış. Sadece yemeği önüne koyulur, yemeği yemek istemese bile zorla yedirilmiş.) (KBTT, 209)

- Sorğıp qana yemyes, birşama ıstalıp ta qalğan yekyen, töbyesinyen qaraqusına awdardı. (Sadece kurumuş değil, biraz da tütsülenmiş olan ensesini aşağı döndürdü.) (KBTT, 250)

- Myeniñ soñımnan yergyen äskyer dye yeşbir şığınğa uşıramay, zor jyeñiskye jyetyedi. (Beni takip eden ordu da hiçbir kayıp vermeden büyük bir zafer kazanır.) (KBTT, 188)

- Äwliyye pir Ja-lamanıñ jyebyelyegyen sözün yestiñdyer, alqağan batasın alıñdar! (Kutsal Ruh'un sözlerini duyun ve onun duasını alın!) (KBTT, 183)

4. *Myezgil Bağınıñqı Sabaqtas* ile ilgili örnek cümleler:

- Äwdyem jyergye uzağan soñ, artına qarasa, qaltyıp äli tur yekyen. (Biraz yol aldıktan sonra onu tüm hayranlığıyla izlemekte olan yaverine dönüp “neyse, hadi gel” der gibi şapkasıyla yanına gelmesini işaret etti.) (KBTT, 165)

- Tört ayaq uştasa, tabısa jalğasqan soñ, ottı sızıqpyen on yeki müşye, alpıs yeki tamırımdı tügyel, sıqpırta osıp ötti. (Dört uzvum bir birine yaklaşarak bağlanmış

sonra da kızgın bir bıçakla kesilerek ayrılmış gibi vücudum en küçük parçasından tüm sinir sistemime kadar kırbaçlandı.) (KBTT, 155)

- Urip, azaptap, jarıp, şawıp, atıp öltirgyen *soň*, jansız mäyiyittiň özin qorlağan. (Dövüldükten, işkence gördükten, parçalara ayrılıp vurulduktan ve öldürüldükten *sonra* bile cesetlere zulmedildi.) (KBTT, 231)

- Tikyelyey jawap surağan *soň*, syenimdi şyeriktyeriniň birin qorğan qabırğasına şığardı. (Doğrudan bir cevap istedikten *sonra*, güvenilir askerlerinden birini kalenin duvarına götürdü.) (KBTT, 241)

- Jaňa ökimyet, jaňa tärtpiti közdyerimyen körgyen *soň*, yertyeli-kyeş olar da bizdiň qatarımızğa qosıladı. (Er ya da geç yeni hükümeti, yeni düzeni gördükten *sonra* bize katılacaklardır.) (KBTT, 245)

- İyi qanıp, babı kyelgyennyen *soň*, oqtaw, sürgigye tüsitmyey, qolmyen uwqaladı. (İyice hafifleyip hazır olduğunda oklava, planya kullanmadan, eliyle ovaladı.) (KBTT, 246)

- Ja-lama yeňkyeyye kübirlyep, yekiniş qayıra *sıypağanda*, qızara juqarıp turğan tyeri müldye tüzyelip, özgye dyenyemyen birdyey ryeň taptı. (Ja-Lama Akımbet'in bileğinden elini geri *çektğinde* kelepçe yüzünden kızarmış ve yara olmuş bileğinde yaradan eser kalmamış, sapasağlam olmuştu.)

- Aldıñğıları mılıtqqa *jarmasqanda*, qalğandarı tım-tıraqay qaşıp kyetyer yedi. (Tüfeğe *ilk davrandığımızda* çoğu apar topar firar etti.) (KBTT, 159)

5. İnğaylas Bağınıñqı Sabaqtas ile ilgili örnek cümleler:

- Aydawıl şyeriktiň yekyew-üşyewi jyergye tüsip, kötyerip turğızbaq yedi. (İki-üç şerik atlarından inip, Akımbet'i yerden kaldırmaya çalıştı.) (KBTT, 208)

- Kyenyet byeti jıbir yetip, bolmaşı inırsıdı. (Kimliği belirsiz bu kişi çok zor nefes aldığı gibi baya da halsizdi.) (KBTT, 212)

- Abalaqtap turıp, atşımyen talasa-tarmasa qorjınğa umtıldı. (Yiyecek vermek daha mantıklı geldi ve hemen atındaki heybeye elini uzattı.) (KBTT, 212)

- Awıp qulamas üşin yeki ayağınan tartıp, attıñ bawırınan ötkizip bayladı. (Akımbet ve Ümbetay adamı atın üzerine yatay bir şekilde yükledi ve düşmesin diye ipe bağladı.) (KBTT, 212)

- Aqımyet bar şaruwsın qızımyetşi jigittyergye tapsırıp, öz otawına barıp jattı. (Akımbet ağa tüm sorumluluğu hizmetçilere yükledikten sonra kendi evine yatmaya gitmişti.) (KBTT, 213)

- Aqırı, azappyen köz ilgyendye qorqınıştı tús körip, şoşıp oyandı. (Zar zor biraz uykuya dalmışken kötü bir kâbusla sıçrayarak uyandı.) (KBTT, 213)

- Jon tyerisin sıpırıp, ökşyesinye túsirdi. (Derisini koparıp, topuğuna doğru atmıştı.) (KBTT, 213)

- Qımızğa qaytadan bas qoyıp, qaytadan qol sozğanda kördi – bütün. (Sonra pişiye baktı ve az önce ısırılmış olduğu pişinin sofradan kaybolduğunu ama onun yerine yeni, bütün bir pişi koyulduğunu fark etti.) (KBTT, 215)

2.2.5.4. Bağlı Cümle

2.2.5.4.1. Türkiye Türkçesinde Bağlı Cümle

“Aralarında anlam bakımından alaka bulunan ya da sezilen basit ya da birleşik cümleler, birbirlerine bir bağlaçla bağlanıp cümleler zinciri oluşturabilirler. Bu cümleler zincirine bağlı cümlelerdir.” (Ediskun, 1999: 387)

Raşit Keskin “bağımsız iki cümlelerin “*ve, veya, ya da, da, ki, çünkü, fakat, ama, lâkin, hâlbuki, ne...ne, meğer, hani, oysa...*” bağlaçlarla birbirine bağlanmasıyla oluşur.” şeklinde açıklamaktadır. (Keskin, 2003: 223)

2.2.5.4.2. Kazak Türkçesinde Bağlı Cümle

Kazak Türkçesinde birleşik cümle *qurmalas söylemin salalas qurmalas söylemi* (bağlı ve sıralı cümle) bölümünün *jalğawlı salalas söylem* (bağlama edatlarıyla kurulan birleşik cümle) konusu içine girer.

Balakayev ve Isqaqov *qazirgi qazaq tili* eserinde *salalas söylemdyerdı baylanıstıratın jalğawlıqtar* başlığı altında ayrı incelemişlerdir. İki basit cümleleri birleştirmek amacıyla kullanılan yardımcı kelimelere şunlardır: *ve, ama, yani, ancak, fakat, ne, ya da, veya, bu nedenle, onun için, sebebi, çünkü, yine* vd. (Balakayev ve Iskakov, 1954: 526)

Bu yardımcı kelimelerin cümledeki görevine ve anlamına göre şu gruplara ayrılır:

1. İnğaylas Salalas: *jänye, da (de), äri* (ve, da (de), bir de, dahi.)

2. Syebyeptyes Salalas: *sondıqtan, sol syebyepti, öytkeni, syebyebi* (bu yüzden, be nedenle, çünkü.)

3. Qarsılıqtı Salalas: *biraq, dyegyenmyen, alayda, sonda da, solay bolsa da, söytsye dye, äytkenmyen, äytpyesye* (ama, fakat, ancak, yine de, öyle olsa bile, aksi halde)

4. Talğawlı Salalas: *nye, nyemyesye, nye bolmasa, ya, yakiy, äytpyesye, äldye* (ne, ya da, veya, ya, yoksa, başka türlü.)

5. Kyezyekti Salalas: *kyeydye, birdye, biryesye* (bazen, arada)

2.2.5.4.3. Bağlı Cümlelerin Karşılaştırılması

1. Türkiye Türkçesinde bağlı cümle tabiri kullanılırken Kazak Türkçesinde *jalğawlı salalas söylyem* karşılığı kullanılmaktadır.

2. Kazak Türkçesinde bağlı cümle, birleşik cümle başlığı altında da incelenir.

3. Kazak Türkçesinde bağlama edatlarının anlamlarına göre sınıflandırma vardır. Bağlama edatlarına göre cümleler çeşitlilik göstermektedir.

1. *İñğaylas Salalas* ile ilgili örnek cümleler:

- Känigi äskyeriy äpyesyer Iyx-Xuwredyegi qızıl moñğol ökimyetimyen kye-lisye otırıp, naqtı äri pärmeyendi jospar jasadı *jänye* köp uzamay şyeşüwşı äryekyetk-ye kiristi. (Deneyimli bir askeri subay, İh-Hüre'deki Kızıl Moğol yetkilileriyle anlaşarak açık ve etkili bir plan hazırlamış ve kısa bir süre içerisinde kararlı bir şekilde harekete geçmeyi planlıyordu.) (KBTT, 240)

- Yeki aqsaqal äri abırjıp, äri tañırqap azğana otırdı *da*, zulımdıqqa oray jaza ğoy dyep toқтаған. (İki yaşlı hem endişelenerek hem de şaşırarak azıcık oturup kötü-lüğe göre ceza diye anladı.) (KBTT, 249)

- Ottı sızıq sır yetip, ıyqtan tömyen, qabırğanı köbyelyey, tuwra tarttı *da*, büyryek tusına kyelgyendye qıyğaştay burıldı. (Kızgın bıçak omzundan aşağıya doğru kaburgasından geçerek dümdüz böbreğine kadar kesip yönünü diğer tarafa çevirdi ve kalçasına gelip duraksadı.) (KBTT, 221)

- Nanzyt tapanşanıñ uşımyen nığarlay tüsirdi *dye*, añday qarap alıp, awır orıs yetiginiñ tyemir naldı ökşyesimen basıp, azğana turdı. (Nanzıt tabancanın ucuyla

bastırarak cesedin gözkapaklarını indirdi. Acımasızca bakarak ağır Rus çizmelerinin demir nallı ökçesiyle de bastırıp, azıcık durdu.) (KBTT, 158)

- Daşı yeki qabırğanı da bawırğa tüsirdi *dye*, köldyenyen tartıp, ıyıqtı jalañaştay bastadı. (Daşı, iki kaburgayı da ciğerlere bastırıp, çapraz bir şekilde çektikten sonra omuzları yüzmeye başladı.) (KBTT, 163)

- Kapiytan Buwlatov dört kisimyen, byeyqam otırğan, qatyer jayın tım kyeş añağan Ja-lamanıñ üstinye basıp kiryedi *dye*, sözgye kyeltirmey tutqınğa aladı. (Kaptan Bulatov dört adamla birlikte dikkatsizce oturan ve tehlikeyi çok geç anlayan Ja-Lama'nın ordusuna göz açıp kapayıncaya kadar girip tek bir kelime bile etmeden onu tutukladı.) (KBTT, 230)

2. *Qarsılıqtı Salalas* ile ilgili örnek cümleler:

- Qol baylawlı, *biraq* kömyey – aşıq, til – ornında. (Elleri bağlı da olsa, dili bağlı değildi.) (KBTT, 207)

- Körüwgye şıdarımın, *biraq* türşigyermin, kökiryegim ayanışqa tolar dyep oylaşam. (Görmeye dayanırım ama titrerim, kalbim acımayla dolar diye düşündüm. İşte şimdi özel tahtada gerinip duran beden ben hayal ettiğimden bambaşka şekilde göründü.) (KBTT, 254)

- Sorlı tutqın tıpır qaqtı, byezyektyey şırıldadı, *biraq* ayanış joq, ayal joq, äwuelgi müsinnin kyebin quştı, kyezyekti tuw duğalandı, ölik otqa qalandı dyeydi. (Üzgün mahkûm şaşkına döndü, bağırdı, çağırdı ama kendisine gram merhamet gösterilmedi, bir öncekinin başına ne geldiyse aynısı onun da başına geldi.) (KBTT, 191)

3. *Talğawlı Salalas* ilgili örnek cümleler:

- Özi bolar, basqa bolar, tyesili jaza ölimnyen jyeñiliryek kyesilsye, kinäli bayğustıñ, kinäli yemyes, qıysındı, qıysınsız jağdayda jazıqtı tanılğan byeybaqtıñ közin şığaradı, *nyemyesye* qulaq, murnı kyesilyedi, *nyemyesye* äldyenyendyey jandı müşyesinye zaqım jasaladı, äytpyesye mäñgigye tañbalanıp, byetinye, mañdayına, arqasına kızdırğan tyemir basıladı, kyeryek dyesyeniz, malşa piştirip tastaydı. (Eğer ölümden daha hafif bir ceza verilirse, hükmü verilmiş kişinin kulağı *ya da* burnu kesilir, gözleri yuvalarından çıkartılır veya herhangi bir uzvuna kalıcı bir zarar verilir. Bazen de ateşte kızdırılmış demir kişinin yanağına veya alnına bastırılarak ha-

yatının sonuna kadar taşıyacağı bir iz bırakılırdı. Bazıları da adeta hayvanlar gibi hadım edilirdi.) (KBTT, 206)

4. *Kyezyekti Salalas* ile ilgili örnek cümleler:

- Qoldarındağı uzınşaq bambük tayaqtarın oñdı-soldı siltyep, jamıray bas sulğıp tuwğan jurttı qaq jara jol salıp, taqaw kisilyerdi *birdye* jasqap, *birdye* sartıldata sabap ıǵıstırıp, ortadağı aq tüyyeni qorşalap aldı. “Beyaz deveye yakın duran insanları korkutup arada *bir de* sertçe sopalarıyla vurup iterek, tam ortadaki Ja-Lama’nın etrafını sardılar.) (KBTT, 171)

- *Kyeydye* özi atqaradı, *kyeydye* qaruwlı jasawıl, arnayı jyendyetinye tapsırdı. (Bazen de bu infazı emrindeki askerler aracılığıyla yerine getirtiyordu.) (KBTT, 206)

2.2.6. Yüklemin Türüne Göre Cümleler

2.2.6.1.1. Türkiye Türkçesinde Fiil cümlesi

Yüklemi çekimli fiillerden oluşan cümlelerdir. Çekimli fiil haber veya dilek kiplerinden birini alan fiildir. (Ulaş, 2003: 34)

Muharrem Ergin “Predikatı, fiil unsuru müstakil bir fiil olan cümledir” tanımını yapar. (Ergin, 2007: 542)

Leyla Karahan ise “Yüklemi çekimli bir fiil veya birleşik fiil olan cümlelerdir.” ifadesini kullanmaktadır. (Karahan, 2010: 96)

2.2.6.2.1. Kazak Türkçesinde Fiil Cümlesi

Her ne kadar yapı olarak isim ve fiil cümleleri Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi var ise de cümle bahsinde böyle bir sınıflandırma yoktur.

1. Yüklemi Basit Olan Fiil Cümleleri

- İyä, sırtqı zulım küştyer ata jurtınan *alıstattı*. (Evet, dış güçler onu ata yurdundan *uzaklaştırmıştı*.) (KBTT, 179)

- Äldyenyeşye jyerdyen jalını kökkye şalqıǵan, alawlı ottar *jaǵıladı*. (Bazı yerlerde ateşler gökyüzüne kadar *alevleniyordu*.) (KBTT, 190)

- Nanzıt-batır qalt burılıp, yesikkye *qaradı*. (Nanzıt Batır hemen arkasına döndü ve kapıya *baktı*.) (KBTT, 157)

- İzinşye Dugar yesikkye qarata qatarınan yeki ryet oq *atqan*. (Dugar bir anda kapıya doğru iki el daha *ateş etti*.) (KBTT, 244)

- Bularda tiyimdi sawdamyen baiyğan qıtaylar *turadı*. (...evlerde ticaretle uğraşan zengin Çinliler...) (KBTT, 167)

- Äwyelgi Ämirsana – syendyerdi jat jurttıñ yezgisinyen qutqaruw üşin *kür-yesti*. (Eski Emirsana sizleri yabancıların eziyetinden kurtarma yolunda hayatını *feda etti*.) (KBTT, 171)

- Jurt nazarı Dürbit xanınıñ sol jaq tizyesin basa, nıq otırğan byeytanıs kisigye *awdı*. (Herkesin dikkati Dürbit Han'ın sol dizine elini koymuş olan bir yabancıya *kesildi*.) (KBTT, 178)

- Bizdiñ orıs ağayındar tutas bir kyeruwyen qaruw-jaraq *jibyermek*. (Rus kardeşlerimiz koca bir silah kervanı *gönderecekler*.) (KBTT, 18)

- Äldyebir iyt qazaqtıñ tyerisin sıpırtam dyep qanşama mañızdı jumıstan *qaldım*. (Bu köpek Kazağın derisini yüzeceğim diye hiçbir işimi yerine getiremedim.) (KBTT, 227)

- Ja-lama yeki-üş apta orayında Qobdağa özi *baradı*. (Ja-Lama, iki veya üç hafta içinde Kobda'yı *ziyaret edecek*.) (KBTT, 229)

- Myen jalpı sulbasın, Maqsırjaptan yestigyenimdi ğana *ayttım*. (Ben sadece genel şemayı, Maksırcap'tan duyduklarımı *anlattım*.) (KBTT, 243)

- İs mänisin qaqqanıñ arğı jağında *aytamız*. (Gerçekleri söylüyoruz, buraya seninle konuşmak için geldik) (KBTT, 241)

2. Yükleme Birleşik Olan Fiil Cümleler

- Minye, yeki jüz jılda astı, jat jyerlik duşpannıñ tabanında, yes-tüssiz *yezilip jatırıñdar*. (İki yüz yılı geçkin bir süredir yabancı bir düşmanın ayakları altında binçsizce *eziliyorsunuz*.) (KBTT, 183)

- Sol qolımyen özinye qaray tarta byerye, oñ qolındağı kyezdikti jarq yetki-*zip*, kindik tustan *yesip jibyerghen*. (Sol eliyle kendisine doğru çekerek, sağ elindeki çakıyı aniden *karnına sapladı*.) (KBTT, 162)

- Orıs starşınıñ öñi özgyerip *sala byeripti*. (Rus başçavuşun yüzü, aldığı cevap karşısında aniden *değişiverdi*.) (KBTT, 174)

- Aspanxaq patşalığının bodan jurtına äryekye salğan bülükşi ryetindye qatañ *jazağa tartıladı!* (Aspanhak İmparatorluğu tarafından hüküm sürülen bu topraklardaki halkı galeyana getiren bir asi olarak damgalanıp ağır bir *cezaya çarptırılacak!*) (KBTT, 175)

- Şaqar qosınınan kyelgyen jurt märtyebyeli qabıldaw *kütip tur...* (Şehirden gelen misafirler benim onları karşılayıp ağırlamamı *bekliyorlar.*) (KBTT, 227)

- Ja-lama qala qurılısımyen qatar, myemlyekyettik qurılımin da *qolğa alıptı.* (Kentsel gelişime ek olarak Ja-Lama devlet yapısını da devraldı.) (KBTT, 204)

- Qazirdiñ özindye köpşiligi adamdıq kyeyiptyen *ayrılıp baradı.* (Artık dinini, dilini, desturunu hatta kendi kimliklerini dahi *unutmuşlardı.*) (KBTT, 204)

- Qobdanı duşpannan bosatpay, yelimiz yeñsyesin *jaza almaydı!* (Kobda'yı düşmandan kurtarmadıkça vatanımız *ayakta kalamaz!*) (KBTT, 188)

- Xutuxtı-lama – qubulğan qaraqşınıñ öziniñ tyerisin... yemyes, kyesilgyen basın *oyınşıq qılıp otır.* (Hutuhtu-Lama'nın derisiyle değil, kesilen kafasıyla *oynuyor...*) (KBTT, 247)

- Iyx-Xuwrye, Xalxadan qalıñ äskyer *kyelye jatır.* (İh-Hüre, Halha'dan büyük bir ordu *geliyor*) (KBTT, 185)

- Änye, taqaw yetyektye appaq tüyyelyer *jayılıp jür.* (İleride develer *yayılıyor-du.*) (KBTT, 164)

- Yeki attı kisi asıqpay ayañdap, auwılğa *qaray jürdi.* (Böylece iki atlı üç kişi köye *doğru yola çıkmışlardı.*) (KBTT, 212)

2.2.6.1.2. Türkiye Türkçesinde İsim Cümlesi

Yüklemi, isim soyundan bir kelime veya kelime grubu ile ona ilâve edilmiş ek fiilden meydana gelen cümlelere, *isim cümlesidir.* (Kükey, 1975: 53)

Sıddık Akbayır'a göre “Yüklemi ad veya ad soylu bir sözcük olan ve yargı bildiren cümlelerdir. İsim, sıfat, zamir, bağlaç, edat, zarf... gibi sözcükler ekeylemlerle yargıya bağlanır.” biçimindedir. (Akbayır, 2010: 130)

2.2.6.2.2. Kazak Türkçesinde İsim Cümlesi

Fiil cümlesinde bahsettiğimiz gibi her ne kadar yapı olarak isim ve fiil cümleleri Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi var ise de cümle bahsinde böyle bir sınıflandırma yoktur.

1. Yüklemleri Basit Olan İsim Cümleleri

- Yendigi bir kâsip – *añşılıq*. (Diğer bir meslek de *avcılıktı*.) (KBTT, 237)
- Qasındağı syerigi ölgıyen özi – *minye!* (Yanındaki şerigi ölmüş, kendisi işte *burada!*) (KBTT, 238)
- Ayağım – *ağaş*, jüryegim – *muz*, jükykem – *jiptik*. (Ayaklarım – *ağaş*, yüregim – *buz*, sinirim – *ipince ip oldu*.) (KBTT, 253)

2. Yüklemleri Birleşik Olan İsim Cümleleri

- Ja-lamainñ ortalıq qonısı Münjik pyen orısqa qarağan Qobdanıñ arası – *jüz on şaqırım*. (Ja-Lama'nın yerleşim merkezi Müncük ile Rus mahkûm Kobda arasındaki mesafe *yüz on kilometredir*.) (KBTT, 129)
- Bar äryekyeti – *bos äwryeşilik*. (Tüm çabaları *boşuna gitti*.) (KBTT, 226)
- Tübi – *bas süyyektiñ töbyesi yedi*. (Alt kısmı ise *insan kafatasından yapılmıştı*) (KBTT, 191)
- Al tūs – *tülkiniñ boğı*. (Rüya tilkinin *bokudur*.) (KBTT, 213)
- Sol sumdıqtardıñ yeñ kyeryemyeti – *tiridyey soylğan adam tyerisi*. (Bu dehşetin içerisinde en şaşırtıcısı, canlı canlı katledilen bir *adamın derisidir*.) (KBTT, 231)
- Arat – *moñğoldıñ malşı şaruwası*. (Arat - Moğol köylü *çobanı*.) (KBTT, 152)
- Bul Qazaq – *qasqırdıñ ağayını*. (Bu Kazak – *kurdun akrabası*.) (KBTT, 162)
- Orıs läpkıyeriniñ baylığı – *ayaq-tabaq qana yemyes*. (Rus dükkânlarının zenginliği sadece *yemek takımlarından değil*.) (KBTT, 169)
- Şıǵıs byet – *sıñsığan qum*. (Doğu tarafı ise *kırık kumdur*.) (KBTT, 234)
- Biraq mınaw – *qoy tyerisi yemyes*. (Ama bu *koyun derisi değil*. İnsan derisi.) (KBTT, 246)

- Ulttıq muwzeydiñ işki kyeskin, bitis-bolmısın oyşa şamalaw *qıyn yemyes*. (Milli müzenin iç görünümünü zihinsel olarak hayal etmek *zor değil*) (KBTT, 154)

- Qalğan şaruwa *oñay yedi*. (Kalan iş *kolaydı*.) (KBTT, 246)

- Budan arğısı tipti *jyeñil yedi*. (Bundan sonraki iş *çok kolaydı*.) (KBTT, 246)

- Altaydıñ Qobda byetindyegi qazaq *qaruwsız yedi*. (Altay'ın Kobda tarafında-ki Kazaklar *silahsızlardı*.) (KBTT, 199)

- Üläsüwtay – *qıtay qalası yedi*. (Ulasutai bir Çin şehri idi.) (KBTT, 167)

3. *Joq, Bar, Jön, Kyeryek, Qajyet, Tärizdi Kelimeleriyle Kullamılan İsim Cümleleri*

- Qaytkyenmyen dye ryeniş, arazdıqqa *jol joq*. (Ancak küskünlüğe ve düşmanlığa *yer yoktur*.) (KBTT, 228)

- Toliq byes sağıat *uwaqıtıñ bar*. (Daha tam beş saat *vaktin var*.) (KBTT, 156)

- Şyebyerlik qana yemyes, quwat, küş, yeñ bastısı – *byerik jüykye kyeryek*. (Sadece marifetin olması yeterli değil. Güç, kuvvet ve en önemlisi de *dayanıklı olabilmek gerekli*) (KBTT, 237)

- Şyekyesi tırısқан, jağı sorayған, köz ayası üñiryegey – aşıqtan başka *sırqat-jaraqatı joq tärizdi*. (Omzunu açıp vücudunu elleriyle yoklayarak kontrol etti. Adamın açlıktan başka *hiçbir sorunu yok gibiydi*.) (KBTT, 212)

2.2.6.3. Yüklemin Türüne Göre Karşılaştırılması

1. Türkiye gramerciliğinde belli bir grubu oluşturan “yüklemin türüne göre cümleler” bahsi, Kazak gramerciliğinde yanı yapıya sahip olmasına rağmen bir grup olarak değerlendirilmemiştir.

2. İsim ve fiil cümlelerinin kullanışları her iki lehçede de aynıdır. Kazak gramerciliğinde yüklem türüne göre bir sınıflandırma olmamasına rağmen, yüklemi isim ve fiil olan cümle yapıları vardır.

3. Yüklemin tek bir kelimeden veya daha fazla kelimeden oluşması her iki lehçede de vardır. (Biray vd., 2015: 74)

2.2.7. Yüklemin Yerine Göre Cümleler

2.2.7.1.1. Türkiye Türkçesinde Kurallı Cümle

Türkçe cümle yapısı, genellikle “özne, zarf tümlecı, dolaylı tümleç, nesne ve yüklem” şeklinde söz sırasını takip eder. Türkçede cümleyi “cümle” yapan yüklem-dir. Yüklem ise en sonda bulunur. Türkçenin yapısına ve mantığına uygun cümle, yâni *kurallı cümle* denir. (Beserek, 1991: 47)

2.2.7.2.1. Kazak Türkçesinde Kurallı Cümle

Kazak Türkçesinde kurallı cümle kavramının doğrudan karşılığı yoktur. Ancak Balakayev ve Kordabayev’in *qazirgi qazaq tili* eserinde *sölyem müşyelyeriniñ orın tärtibi* (cümle unsurlarının yerleşme kuralı) başlığı altında ele alınmaktadır. (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 172)

1. *Bastawıştıñ Sölyemdyegi Ornı* / Öznenin Cümledeki Yeri

a. Özne Cümlelerin Başında Gelebilir.

- *Dürbit Daşı* äwyeli qazaqtıñ yeki şalın tamaqqa toyğızıp aldı. (*Dürbit Daşı* önce iki yaşlı Kazağı yemekle doyurdu.) (KBTT, 249)
- *Kapiytan Buwlatov* sonıñ özindye qawipsizdik şaraların arıtığımynen jasadı. (*Kaptan Bulatov* ayrıca ekstra güvenlik önlemleri aldı.) (KBTT, 229)
- *Aqımbıyet* işin tartıp, ökirye ışıındı. (Akımbet iç çekerek haykırdı.) (KBTT, 221)
- *Baldan* yeki qolın birdyey jazıp, salqın jımıydı. (*Baldan* iki elini uzatarak soğuk soğuk gülümsedi ve avcunu tekrar birleştirdi.) (KBTT, 215)
- *Myen* bulardı jaqsı bilyem. (*Ben* bunları çok iyi tanıyorum.) (KBTT, 162)
- *Şyerik Daşı* öziniñ jaña jumısına süysinye qarap turıp, bul jolı dawsın şığara, qarqıldap küldi. (*Şyerik Daşı’nın* kendisi yeni işine hayranlıkla bakarak, bu sefer yüksek sesle kahkaha attı.) (KBTT, 250)
- *Ölkye* qıtay öktyemdiginyen birjola bostan bolğan soñ kyeri qaytpay, birjola turaqtap qaldı. (*Bölge*, Çin yönetiminden kurtarıldıktan sonra geri dönmedi ve kalıcı olarak orada kaldı.) (KBTT, 228)

b. Özne Cümleinin Ortasında Gelebilir.

- Jas jigittiñ basındaǵı sändı, şoşaq *börik* anaday jyergye uşıp tüskyen. (Yanına gelen genç yiğidin güzel *kalpaǵı* birkaç metre havaya uçup, yere düştü.) (KBTT, 187)

- Jaña ğana ünsiz tınğan *jurt* tolqına güwildyesip kyetip yedi. (Az önce susmuş olan *insanlarda* bir gürültü başladı.) (KBTT, 187)

- Ay daladaǵı *oristiñ patşası* nusqauw byerye almaydı. (Bozkırdaki *Rus Çarı* bize talimat veremez.) (KBTT, 196)

- Qazaqtardıñ şyetki *awıldarı* müldye qamsız bolmay şıqtı. (Kazakların uzak *köyleri* olup biten her şeyden haberdarlardı.) (KBTT, 196)

c. Özne Yüklemin Önünde Gelebilir.

- Sırttan satır yetip qatarınan qabattasa tört-byes *oq* atıldı. (Dışarıda üst üste patlayan dört beş *mermi* ateşlendi.) (KBTT, 157)

- Köñil burar köldyenyeyñ *birdyeyñye* oquw qajyet. (Dikkatimi dağıtmak için *bir şeyler* okumalıyım.) (KBTT, 157)

- Birinye-biri baylastıra tirkyelgyen qanşama *tutqın* kyeltirilyedi. (Birbirlerine ipe bağlanmış *mahkûmlar* getirildi.) (KBTT, 190)

2. Bayandawıstıñ Söyliemdyegi Ornı / Yüklemin Cümledeki Yeri

a. Tek Sözcükten Oluşan Yüklemin.

- Arnayı şapqınşılar taqaw töñiryeke bolğan is, bolmaq sumdıq jayınan *xabarlandırılğan*. (Olan bitenler etraftaki tüm köylere *duyuruldu*.) (KBTT, 199)

- Ondaǵı *jurt* awır aqpardı öz kyezyegindye kyelyesi qonıstarǵa *jyetkizgyen*. (Olan bitenler etraftaki tüm köylere *duyuruldu*.) (KBTT, 199)

- Byeybit otırğan awıldarı töbyedye *bastı*. (Kimseye bir zararı dokunmayan, kendi başlarına yaşayan insanlarla dolu huzurlu köyü bir anda silahlı askerler *bastı*.) (KBTT, 200)

- Därgyeiyye bas urğan bodan jurtımyen qosa, bükil Batıs ölkyeniñ tizgini xutuxtı-nomun-xanǵa *köşipti*. (İster sarı şapanlı lama, mavi şapanlı şerik, isterse de

kahverengi şapanlı hizmetçi olsun, tüm Batı bölgesi tüm halkıyla birlikte Hutuhtu-Noyan-Han'a yani Ja-Lama'ya *devredilmişti.*) (KBTT, 202)

b. Birleşik Fiilden Oluşan Yükleme.

- Iyx-Xuwrye, Xalxadan qalıñ äskyer *kyelye jatır.* (İh-Hüre, Halha'dan büyük bir ordu *geliyor*) (KBTT, 185)

- Orıs bodanı äldyebir qıtay guwbyernatorınıñ ayağına *bas ura almaydı* (Bir Rus itaatkârı, Çinli bir valinin karşısında *boyun eğmeyecek!*) (KBTT, 173)

- Budan soñğy körinistiñ anıq-qanıǵına naqtı küwälik *byerye almaymız.* (Bundan sonraki olayların nasıl olduğuna dair açık ve ayrıntılı bir *tanıklık edemeyiz.*) (KBTT, 172)

- Däl sol küni mırzaniñ ülkyen báybişyesi *düniyye saldı.* (Tam o günde Akımbet'in karısı *vefat olmuştu.*) (KBTT, 201)

3. *Tuwra Tolıqtawıstıñ Söyliemdyegi Ornı* / Nesnenin Cümledeki Yeri

a. Nesne, yönelme ve ayrılma hâli eki alan yer tamlayıcısından önce de sonra da gelir.

- Özinye byeyil *kisilyerdi* ülkyen mansapqa jyetkizdi. (Sadık *insanlarını* da harika bir şekilde yönlendirdi.) (KBTT, 242)

- Özimniñ ulı moñğol *jurtımdı* yerkindikkye jyetkizyem! (Yüce Moğol *halkımıza* bağımsızlığı bahşedeceğim!) (KBTT, 171)

- Özi dyegyen – ünyemi ıyğında jüryetin *mawzyerdi* qorabınan julıp aladı da, atıp saladı. (Her zaman omzunda *mavzerini* taşır ve anlık bir sinirle hiç olmadık yere birini vuruverirdi.) (KBTT, 205)

- Äwyelgi Ämirsana – *syendyerdi* jat jurttıñ yezgisinyen qutqaruw üşin küryesti. (Eski Emirsana *sizleri* yabancıların eziyetinden kurtarma yolunda hayatını feda etti.) (KBTT, 171)

- Aqırı, kyez kyelgyen öñi tüzüw, bädyendi äyyeli tösyek saluwğa *mindyettew* – körşiniñ şayğa şaqıruwı sıyyaqtı üyryenşikti, ädyepki iskiye aynalıptı. (Böylece beğendiği güzel kadınları istediği zamanda, istediği saatte aldırarak birlikte olması o kadar normalleşmişti ki sanki komşuları birbirine çay içmeye çağırıyormuş kadar basit bir şeye dönüşmüştü.) (KBTT, 207)

- Qos qabırğağa *yerkin jol* aşılgan. (Kaburgaya doğru *bir yol* açıldı) (KBTT, 223)

- Qalay aytsañız da, yejyelgi Moñğol dyerbyes avtonomıyyağa, bälkim, äldyekimniñ kölyeñkyesinde tursa da, ulttıq myemlyekyet quruwğa *qadam* basqan. (Her durumda, eski Moğollar, muhtemelen birinin gölgesinde olsalar da, bir ulus devletinin yaratılması olan özerkliğe doğru bir *adım* attılar.) (KBTT, 232)

- Pälyeniñ aldın aluw üşin jañadan juğısqa ülkyen ağadan *kyeñyes* surağan. (Yaklaşan tehlikenin tedbirini almak için Ruslara akıl danıştı) (KBTT, 240)

- Bükil Sibirdi, Bayqal öñiri, Qyır Şıǵısqa dyeyin sapalı yetpyen qamtamasyz yetip otırğan – moñğoldan *mal* tartqan köpyestyer bolatın. (Ruslar, Moğollardan aldıkları hayvanlarla tüm Sibirya, Baykal bölgesi ve uzak doğuya kadar en kaliteli etleri kendileri temin etmekteydi.) (KBTT, 169)

- Osı myezyettye kyiz üydiñ yesigi ayqara aşılp, işkye *qalmaq Jambın* kyelip kirdi. (Tam o anda yurdun kapısı sonuna kadar açılıp içeriye elinde ahşap kabzalı mavzeri ve kısıq gözleriyle gülümseyen *Kalmık Jambın* giriverdi.) (KBTT, 158)

4. *Janama Toliqtawıstıñ Söylyemdyegi Ornu* / Yer Tamlayıcısının Cümledeki Yeri.

a. Yönelme hâli eki alan yer tamlayıcısı ayrılma hâli eki alan yer tamlayıcısından sonra gelir.

- Qalanıñ oñqaptalı – biyiktyen qulay tüsip, kyeñ darağa qaq ortadan suǵına boylağan, byetkyeyi biyik, uzınşaq qara jaldıñ ıǵına ornağan bir qawım jurt – kyelginşidyen *turǵınğa* aynalğan orıs yedi. (Şehrin doğu tarafı tamamen göçmenden *yerliye* dönüşmüş Ruslardı.) (KBTT, 168)

- Sarı töbyet buratıla şıyrısq atqan, işqına zarlağan torǵawıttıñ şubatılğan şyeginyen qarbita julıp, qasap mañındaǵı köp jurttan *awlaqqa* qaray süryyey jönyelgyen. (Köpek sevinçle gelir gelmez bağırsağın bir ucundan kapıverdi. Kıvrınarak acı çeken, ıkınarak bağıran nöbetçinin uzayan bağırsaklarını alıp kasabın etrafındaki kalabalıktan *uzağa* doğru sürükleyerek koşmaya başladı.) (KBTT, 162)

b. Vasıta hâli eki alan yer tamlayıcısı yönelme, ayrılma ve belirtme hâli eki alan yer tamlayıcısından önce de, sonra da gelir.

- Lama yeňkyeyip tönye byerdi, jıynaqı, jazıq *alaqanımyen* şaldıñ mañdayın sılap, byetin jyelpigyendyey boldı. “Lama eğildi ve felçli adamın alnına *avcuyla* dokundu.” (KBTT, 185)

- Sodan kyeyin birtıq *sawsaqtarımyen* jalañaş kewdyeni sıypap ötti dye, töstik-tiñ sol jağın ala, qaqrata tildi. (Sonra küçük *parmaklarıyla* adamın çıplak göğsünü okşadı ve sol tarafından kesmeye başladı.) (KBTT, 185)

- Orıs bodanı yekyeni kümänsiz bolsa, arnayı *küzyetpyen* Ryesyeygye şyeginye ötkizilsin. (Aylar sonra bir karar çıkmış ve müttefik olduğu şüphesiz olan bu şahsın Rus topraklarına iade edilmesine karar verilmiş.) (KBTT, 177)

- Ja-lamanıñ *başılığımıyen* bar muratımızdı tabamız! (Ja-Lama'nın *rehberliğinde* hedefimizi bulacağız!) (KBTT, 241)

5. *Pısıqtawıstıñ Söylyemdyegi Ornı* / Zarfın Cümle İçindeki Yeri

a. Bazı zarflar cümle içinde yer değiştirebilirken bazıları değiştiremez.

Yeri değişenler:

- Yegyer osı *qazır* myeni atpasañ, osı mawzyermyen osı arada öziñdi atıp öltiryem. / Yegyer myeni osı *qazır* atpasañ, osı mawzyermyen osı arada öziñdi atıp öltiryem. (Beni şimdi vurmazsan, seni bu mavzerle vururum.) (KBTT, 187)

- Al biz *qazır* wığamız. / Al *qazır* biz wığamız. (Biz *şimdi* çıkıyoruz.) (KBTT, 159)

- Küni *kyeşye* Altaydan asıp jyetkyen kömyek äşkyerdi qıyratqan, sodan soñ tas qamalğa birinşi bolıp kirgyen dye osı azamat. / Altaydan asıp jyetkyen kömyek äşkyerdi küni *kyeşye* qıyratqan, sodan soñ tas qamalğa birinşi bolıp kirgyen dye osı azamat. (Dün Altay'dan yardıma gelen orduyu yok eden, taş kaleye ilk giren de o idi.) (KBTT, 192)

- *Ölim-jitimsiz* azğana arpalıstan soñ Ja-lamanıñ otız üş şyerigi tügyel baylanıp alındı. / Azğana *ölim-jitimsiz* arpalıstan soñ Ja-lamanıñ otız üş şyerigi tügyel baylanıp alındı. (Hiçbir kayıp vermeden Ja-Lama'nın otuz üç şeriğinin hepsini iple tek tek bağlandı.) (KBTT, 199)

- Ordada qatarınan *üş ryet* oq atıldı... / • Ordada *üş ryet* qatarınan oq atıldı... (Merkezde peş peşe *üş kere* mermi ateşlendi...) (KBTT, 159)

• Äytkenmyen, orıstarğa *köbiryek* süyyenip otır. / Äytkenmyen, *köbiryek* orıstarğa süyyenip otır. (Ancak, Ruslara *daha çok* güveniyorlar.) (KBTT, 242)

Yeri Değişmeyenler:

• Yendi bayğustıñ *awır* axuwalına yeşqanday kümän qalmap yedi. (O sırada adamcağızın *zor* durumda olduğu açık ve net bir şekilde anlaşılmıştı.) (KBTT, 211)

• Byeyşaraniñ auwzı *apanday* yekyen. (Adamcağızın da ağızı *bayağı büyük-*
müş.) (KBTT, 212)

• Jyerdyen alıp, *joğarı* kötyeryedi. (Katlanıp bükülüp düşen kelepçeyi yerden alıp *yukarı* kaldırdı.) (KBTT, 174) (Yer-Yön Zarfı)

• Yel *işi* alağay-bulağay. (Ülke kargaşa içinde.) (KBTT, 243) (Yer-Yön Zarfı)

• Bir dyemnyen soñ inniñ awzın *tars* byekitti. (Birazdan sonra mağaranın ağzını *pat* diye kapattı.) (KBTT, 250) (Durum Zarfı)

• Myen bulardı *jaqsı* bilyem. (Ben bunları *çok iyi* tanıyorum.) (KBTT, 162) (Durum Zarfı)

• Jas qoy, äli *aqlı kiryer dyep* ayadım (Daha hala genç diye acıdım, belki akıllanır diye düşündüm.) (KBTT, 188)

• *Sonday boluwı kyeryek dyep* uğındırdı. (*Öyle olması gerek diye* açıkladı.) (KBTT, 249)

• Äldyeneni *büldirip aların dyep* tartınğan. (*Bir şeyleri mahvedeceğinden* korkmuştu.) (KBTT, 248)

• Al yeki şyerik başındı kötyer, qasıyyetti lamağa *quldyq ur dyep* üzdıgıp baradı. (İki gardiyan şerik ise Akımbet'ten başını kaldırıp, Ja-Lama'ya selam vermesini emredip duruyordu.) (KBTT, 219)

2.2.7.1.2. Türkiye Türkçesinde Devrik Cümle

“Söz diziminde, “Özne, zarf tümleci, dolaylı tümleç, nesne ve yüklem” şeklinde söz sırasını takip etmeyen cümlelere “devrik cümle” denilmektedir. Devrik cümle, bir başka ifadeyle, yüklem in son da bulunmadığı cümledir.” (Beserek, 1991: 48)

Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam devrik cümleyi “Anlatımdaki yargıyı etkin bir biçimde açıklamak amacıyla, yüklem in tümcenin öteki öğelerinden önce kullanıldığı tümceler devrik tümcedir.” şeklinde açıklamaktadır. (Atabay vd., 2003: 114)

2.2.7.2.2. Kazak Türkçesinde Devrik Cümle

Kazak Türkçesinde devrik cümle kavramının doğrudan karşılığı yoktur. Ancak Balakayev ve Kordabayev'in *qazirgi qazaq tili* eserinde *söyliem müşyelyeriniñ orın tärtibi* (cümle unsurlarının yerleşme kuralı) – bayandawıstıñ söyliemdyegi ornı “yüklem cümledeki yeri” başlığı altında ele alınmaktadır.

“Şiirlerde, emir cümlesinde yüklem cümlelerin başında ve ortasında bulunmaktadır ve *töl söz* cümlesinde alıntı cümleden sonra yazarın eklediği cümlesinde özne yüklemden sonra gelir.” (Balakayev ve Kordabayev, 1966: 172)

Metinden örnek cümleler:

- *Aqşa joq* köşpyendi jurtta. (Göçmen insanlarda *para yok*.) (KBTT, 168)
- Bityew kisyendi *tastay qaşqan* kömyekşisine. (...kilitli kelepçeleri korkuyla yere *atarak kaçan* yardımcısındı.) (KBTT, 175)
- Soñğı üş jüz jıl boyı şyekaradan *sıǵalap otırǵan* Ryesyey. (Böyle bir zamanda son üç yüz yıldır sınırda *casusluk yapan* yardımsever kardeş Rusya elbette ki destek olurdu.) (KBTT, 178)
- Boǵdıhan sayıt ataǵın byerdi, sonımyen qatar, bükil Batıs öñirdi qıtaydan tartzatuw mindyetin *jüktyedi* bizdiñ biyik märtıyebıyeli dırbit ämirine.(Bogdı-Han sayıt unvanını verdi, ayrıca tüm Batı bölgesini Çinlilerden temizleme görevini de Dürbit emirimize *emanet etti*.) (KBTT, 182)
- Qan şıqpaydı, mäñgi jasadı *dyegyen* noyan-lamañ. (Mermi geçmiyor, kan çıkmıyor, sonsuza kadar yaşayacak *demişti* Noyan-Laman) (KBTT, 160)
- Şaması osılay dyep *oyladı*, bir jumısın abıroymyen atqarıp şıqqan dırbit Daş. (Tüm işini eksiksiz yapan Dürbit Daşı tahminen böyle *düşündü*.) (KBTT, 247)
- Däl osı kyezdye ortaǵa yekpindyey şapqan byes-altı attı kyelip kirdi *dyeydi*, opır-topır oyqas, tasır-tusır mılıtq ünımyen qosa. (Tam o sırada atlı beş-altı kişi silah sesleriyle dörtnala geldiler.) (KBTT, 192)
- Zabaykal kazak äskyeriniñ birinşi, Vyerxnyewdiynsk polkınan bölıngyen jawıngyer yeki jüzdiktyen syeksyen kisi *tañdadı*, jüzbası yeki äpyesyerimyen qosa. (Verkhneudinsk alayından bir asker olan Trans-Baykal Kazak ordusunun ilk askeri, kaptan iki subay dâhil olmak üzere iki yüzden seksenini *seçti*.) (KBTT, 228)

Töl Söz cümlesinde alıntı cümleden sonra yazarın eklediği cümlesinde özne yüklemden sonra gelir.

- - Qalğan kiyiminiñ qajyeti joq, - *dyedi Duğar*. (“Kalan giysilerine gerek yok *dedi Dugar*.”) (KBTT, 160)
- - Yendiği jumıs... - *dyedi Nanzıt*. (“Sonraki iş...” *dedi Nanzıt*.) (KBTT, 160)
- - Ryevolutyusiyalıq sanañ jyetispyey jatır, - *dyedi Nanzıt* zilsiz. (“Devrimci düşüncen yeterli değil” *dedi Nanzıt* kibarca.) (KBTT, 160)

2.2.7.3. Yüklem Yeri ve Karşılaştırılması

1. Kazak Türkçesinde kurallı cümle ve devrik cümle kavramlarının doğrudan karşılığı yoktur ancak “cümle unsurlarının yerleşme kuralı” başlığı altında ele alınmaktadır.

2. Türkiye Türkçesinde de, Kazak Türkçesinde de kurallı cümlede yüklem sonunda bulunur.

3. Her iki lehçede de devrik cümlede yüklem sonda bulunmamaktadır.

4. Kazak Türkçesinde devrik cümle şiirlerde, ünlem, emir cümlelerinde ve *töl söz* cümlesinde görünmektedir.

2.2.8. Anlamlarına Göre Cümle

2.2.8.1. Türkiye Türkçesinde Anlamlarına Göre Cümleler

Türkiye Türkçesinde cümle sınıflandırılması konusunda araştırmacılar anlamlarına göre cümlelere yer vermektedir fakat cümle türleri konusunda farklı yaklaşımlar olmuştur.

Ahmet Beserek’e göre, olumlu, olumsuz, soru, ünlem cümlelerdir. (Beserek, 1991: 47-50)

Leyla Karahan anlamına göre cümleleri olumlu, olumsuz ve soru cümlesi olarak tasnif etmiştir. (Karahan, 2010: 103-107)

Mustafa Özkan – Veysi Sevinçli anlamlarına göre cümleleri olumlu, olumsuz, soru, emir, ünlem cümlesi olarak inceler. (Özkan ve Sevinçli, 2008: 140-153)

M. Kaya Bilgegil anlamlarına göre cümleleri iki başlık altında inceler. 1. anlamlarının kapsamı bakımından olumlu ve olumsuz cümleleridir. 2. isnat tarzından doğan anlam özelliklerine göre haber, inşa cümleleridir. (Bilgegil, 1963: 57-72)

Sıddık Akbayır anlamlarına göre cümleleri olumlu ve olumsuz cümle olarak inceler. (Akbayır, 2010: 131-132)

Haydar Ediskun, olumlu, olumsuz, soru, ünlem cümlesi olarak inceler. (Ediskun, 1999: 370-379)

Rasim Şimşek Anlamlarına göre cümle başlığı altında bildirme tümceleri: olumlu tümce, olumsuz tümce, soru tümcesi; dilek tümceleri: dilek tümcesi, buyum tümcesi, ünlem tümcesi şeklinde tasnif eder. (Şimşek, 1987: 196-243)

2.2.8.2. Kazak Türkçesinde Anlamlarına Göre Cümleler

Kazak Türkçesinde olumlu, olumsuz, soru cümleleri basit cümle başlığı altına ele alınmaktadır. Cümlenin anlamına göre: olumlu cümle, olumsuz cümledir.

Cümlenin isnat tarzından doğan hareketin ifadesine göre 1. Bildirme cümlesi, 2. Soru cümlesi, 3. Emir cümlesi, 4. Ünlem cümlesidir.

2.2.8.1.1. Türkiye Türkçesinde Olumlu Cümle

“Yargının gerçekleştiğini anlatan cümleler, olumlu cümlelerdir. Böyle cümlelerin yüklemi yapma, yapılma veya olma bildirir.” (Karahan, 2010: 103)

Zeynep Korkmaz “Yüklemi olumlu yargı bildiren cümledir” açıklamasını yapar. (Korkmaz, 1992: 113)

2.2.8.2.1. Kazak Türkçesinde Olumlu Cümle

“Bir düşüncenin, hareketin, işin gerçekleştiğini ve ileride de gerçekleşeceğini bildiren cümledir.” (Kaliyev, 2005: 60)

Balakayev ve Sayrambayev “bildirme, soru, emir, ünlem cümlelerinin herhangi biri olumlu veya olumsuz şekilde olabilir.” diye tanımlar. (Balakayev ve Sayrambayev, 1997: 26)

1. Olumlu İsim Cümlesi

- Adamzattıñ azğındıq körmyesi. (İnsanoğlunun ahlaksızlığının sergisi.) (KBTT, 154)

- İyttiñ öziniñ azğan türi. (İtin yozlaşmış türü.) (KBTT, 162)
- Jası otız yekide. (Otuz iki yaşında.) (KBTT, 176)
- Nyegizi kāsip, ārine, sawda. (Rusların ana işi ticaretti.) (KBTT, 168)
- Eñ bastısı – qap-qap bıyday myen köknayza, aq un myen qara un. (En önemlisi de torba torba buğday, çavdar, tam buğday ve karabuğday unu vardı.) (KBTT, 169)
- Sirā, Ryesyey bodanı. (...büyük olasılıkla Rus mandası altında yetişmiş.) (KBTT, 176)
- Badarşın – kyezbye sopı. (Badarşın gezgin bir sofidir.) (KBTT, 176)

2. Olumlu Fiil Cümlesi

- Duğar qarqıldap küldi. (Dugar kahkaha atarak...) (KBTT, 160)
- Āmirsana qaytıp oraldı. (Emirsana'nın döndüğü gerçek ama birebir aynısını değil.) (KBTT, 171)
- Kyelyer myezyettye ğana yestyerin jıydı. (Kısa bir süre sonra kendilerine geldiler.) (KBTT, 172)
- Jıyırıla бүктыелip jatqan kisyengye bas saladı. (Katlanıp бүкүлүp düşen kelepçeyi yerden alıp yukarı kaldırdı.) (KBTT, 174)
- Jarım jıldan soñ Yakuwt ölkyesinye attandırtıptı. (Altı ay sonra da bir mahkûm olarak değil, sıkı kontrol altında yaşayacak özgür bir birey olarak Yakut bölgesine gönderildi.) (KBTT, 177)
- İyā, sırtqı zulım küştyer ata jurtınan alistattı. (Evet, dış güçler onu ata yurdundan uzaklaştırmıştı.) (KBTT, 179)
- Xutuxtı qubulğan öziniñ bar ğumırın yel-jurtınıñ jolına bağıštağan. (Hutuhtu hayatının tümünü halkına bağışlamış.) (KBTT, 180)

2.2.8.1.2 Türkiye Türkçesinde Olumsuz Cümle

“Yüklemin bildirdiği eylemin ya da yargının yapılmadığını, yapılmayacağını bildiren cümle olumsuz cümledir.” (Akbayır, 2010: 132)

Heydar Ediskun “Olumsuz cümle ya da cümlecikler, eylemin yapılmadığını ya da olmadığını bildirirler.” şeklinde nitelemiştir. (Ediskun, 1999: 370)

2.2.8.2.2. Kazak Türkçesinde Olumsuz Cümle

B. Şalabay’a göre olumsuz cümle “Olumsuz cümle olumlu cümleyle yapılır ve olumlu cümlelerin zıt anlamını taşır.” şeklindedir. (Şalabay, 2020: 26)

Kaliyev ise “Bir düşüncenin, hareketin, işin gerçekleşmediğini ve ileride de gerçekleşmeyeceğini bildiren cümledir.” olarak nitelemiştir. (Kaliyev, 2005: 60)

Olumsuz cümleler fiile *-ma, -mye, -ba, -bye, -pa, -pye* olumsuzluk ekleri ile ve *yemes* “değil” yardımcı fiil ile yapılır. *-sız, -siz* eklerinin yüklem vazifesinde kullanılmasıyla olumsuz cümle yapılır. Cümle içinde *kimse, hiçbir şey, hiçbir zaman* gibi zamirlerle cümleye olumsuzluk anlamı verilir.

1. Yemes Kelimesiyle Yapılan Olumsuz Cümleler

- Qıtay dükyendyerinyen bay yemyes. (Çarpık dükkânları Çinli dükkânlarından daha zengin *değildi...*) (KBTT, 169)
- Oris läpkyelyeriniñ baylığı – ayaq-tabaq qana yemyes. (Rus dükkânlarının zenginliği sadece yemek takımlarından *değil.*) (KBTT, 169)
- Özinye qarastı otız şañıraq ta tügyel yemyes. Byes-aq üy. (Akımbet’in kendisine bağlı 30 haneden yalnızca 5’i onunla birlikte gelmişti.) (KBTT, 164)
- Biraq bizdiñ xalqımız da bul qalıpta otıra byeruwgye tiyis yemyes. (Ama halkımız bu pozisyonda *kalmamalı*) (KBTT, 195)
- Osınday qıylı zamanda naq bizdiñ qasımızdan tabıluwı kyezdyeysoq yemyes. (Böyle zor bir zamanda yanımızda olup destek çıkması boşuna *değildir.*) (KBTT, 180)
- Mal syeniki yemyes. (Hayvanlar *senin değil...*) (KBTT, 184)
- Biraq at tizgini *özindye* yemyes. (Elinden dizgini alındı ve atın yuları öndeki bir şeriğin elindeyken arka taraftan da başka biri atı kırbaçlamaya başladı.) (KBTT, 208)
- Biraq mınaw – qoy tyerisi yemyes. “Ama bu koyun *derisi değil.* İnsan derisi.” (KBTT, 246)

2. *-ma, -mye, -ba, -bye, -pa, -pye* Ekleri İle Oluşan Olumsuz Cümleler

- Qıtay da, oris ta sawdanı aqşağa jasamaydı. (Ne Çinliler, ne de Ruslar ticaretlerinde para kullanmıyor...) (KBTT, 169)

- Attarına qaytadan minbyegyen. (Askerler atlarına geri binmedi...) (KBTT, 172)

- Yezüwi jıyılmağan. (...dürbit Daşı minnetle gülümsedi.) (KBTT, 247)

- Nağız byekitilgyen üyşik qayıra aşılmağı. (Sıkıca kapatılan kulübe tekrardan açılmağı.) (KBTT, 250)

- Tyek qalay ıstalatınına nazar awdarmaptı. (Sadece nasıl islendiğine dikkat etmemiş.) (KBTT, 249)

- Samayına qılaw juqpağan. (Alnında tek bir kırışık dahi yoktu.) (KBTT, 196)

3. Joq Kelimesiyle Oluşan Cümleler

- Byelgisiz qawiptiñ dye yelyesi joq. (Bilinmeyen bir tehlike yanılması da yok.) (KBTT, 248)

- Biraq bizdiñ qurmyetti qosın başsıları yeñ soñğı şyeşimin aytqan joq. (Ama sayın liderlerimiz henüz nihai kararı söylemediler.) (KBTT, 181)

- Äriynye, oljada qıysap joq. (Tabii ki, servetin sonu yok.) (KBTT, 189)

- Nye qan, nye dım joq. (Ne kan ne başka bir şey vardı ellerinde, kupkuru.) (KBTT, 185)

4. -sız, -siz Ekinin Yükleme Vazifesinde Kullanılarak Olumsuz Cümle Oluşması.

- Budan soñğı tağdırı bizgye byelgisiz. (Bundan sonraki kaderi bize belli değil.) (KBTT, 253)

- Uyıqtağan, bälkim yessiz qulağan jalğız jayawdıñ öziniñ öli-tirisi byelgisiz. (Uyuya mı kaldı, bilincini mi kaybetti yoksa ölmüş müydü belli değildi.) (KBTT, 211)

- Biraq däl bügingi küni osınıñ bări jyetkiliksiz. (Ancak Ja-Lama bununla yetinmedi.) (KBTT, 203)

- Orıs qawımı atañanımyen, bul maxallanıñ sırtqı körinisi Üläsuwtaydağı jalpy jurttan ayırğısız. (Ulasutai'daki bu mahalle Rus topluluğu olarak adlandırılmış olsa da aslında şehrin geri kalanından ayırt edilmiyordu.) (KBTT, 168)

5. Cümle içinde *kimse, hiçbir şey, hiçbir zaman* gibi olumsuz zamirler ile yapılan Olumsuz Cümleler.

- Bolmıs-bitimi, minyez-qulqı *yeşkimgye* uqşamaydı. (Duruşu ve karakteri de *kimseye* benzemiyordu.) (KBTT, 178)
- *Yeşkim* yeştyeñye uqpaptı. (Oysa *kimse* bir şey duymamış.) (KBTT, 185)
- Yendi ayanar *yeştyeñye* qalmağan. (Kazaklar için kaybedilecek *hiçbir şey* kalmamıştı.) (KBTT 199)
- Äsiriyelyep jibyersye dye *yeştyeñye* özgyermyeydi. (Belki abartmıştır ama aşırılık *hiçbir şeyi* değiştirmez.) (KBTT, 191)
- *Yeşqanday* amal joq. (*Hiçbir* çaresi yok.) (KBTT, 156)
- Yendi qorqatın *yeştyeñye* joq. (Artık korkacak *bir şey* yok.) (KBTT, 160)
- Yeşbir isinye rıyzaşılığımız *joq*. (Yaptığı hiçbir şey bizim hoşumuza *gitmedi*.) (KBTT, 214)
- *Yeşqanday* aqaw qalmağan. (*Hiçbir* yara kalmamış.) (KBTT, 220)

2.2.8.1.3. Türkiye Türkçesinde Soru Cümlesi

“Soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümledir. Olumlu veya olumsuz soru şeklinde kurulabilir. Soru anlamı soru eki, soru sıfatı, soru zamiri, soru zarfı ve soru edatı yardımıyla sağlanır.” (Özkan ve Sevinçli, 2008: 146)

Raşit Keskin soru cümlesi hakkında “Soru anlamı bulunan cümlelerdir.” şeklinde tanımlar. (Keskin, 2003: 221)

2.2.8.2.3. Kazak Türkçesinde Soru Cümlesi

“Cevap almak amacıyla soru şeklinde söylenen cümleye soru cümlesi denir. Soru cümlesi, tonlama yavaşlamadan yükseltilmiş bir seviyede sona erer. Cümle sonunda soru işareti konur.” (Arpabekov, 2004: 75)

Ş. Bekturov’a göre “Birisine bir şey sormak amacıyla kurulan bir cümle soru cümlesidir.” Ş. Bekturov soru cümlesini iki gruba ayırır: basit soru ve özel soru. Basit sorular *-ma, -mye, -ba, -bye, -pa, -pye* soru ekleri ile yapılır. Özel sorular ise *kim, ne, nasıl, niye, nereye* gibi soru zamirleri ile yapılır. (Bekturov, 2006: 178-179)

1. *-ma, -mye, -ba, -bye, -pa, -pye* soru ekleri ile yapılan soru cümleleri.

- Sonda, xalxa bizdyen artıq pa? (Halha bizden daha mı yürekli?) (KBTT, 181)
- Urañqay – atalı jurttıñ yeñ qorı bolğanı ma? (Urankai-Ata'nın soyundan gelenlerin en korkak olanı mıydık?) (KBTT, 181)
- Miñğat bar namıstan ayrılğan ba? (Mingat onurunu kaybetti mi?) (KBTT, 181)
- Yeki yel arasında naqtı kyelisim bar yemyes pye? (İki ülke arasında açık bir anlaşma var değil mi?) (KBTT, 174)
- Iyx-Xuwrye myen Üläsüwtaydıñ xabarın yestidiñdyer mye? (İh-Hure ve Ulasutai haberlerini duydunuz mu?) (KBTT, 184)

- Kiyiz üygye kirmeyemiz bye? (Çadıra girelim mi?) (KBTT, 243)

2. *kim, ne, nasıl, niye, nereye* gibi soru zamirleri ile yapılan soru cümleleri.

- Burın kim yedin? (Eskiden kimdin?) (KBTT, 170)
- Osınıñ bärinye kim kinäli? (Peki...bütün bu olanların suçlusu kim?) (KBTT, 193)
- Alda nye kütip turğanın bilyemisiñ? (Önümüzde bizi nelerin beklediğini biliyor musun?) (KBTT, 170)
- Biyik märtyebyeli dzän-dzün mırza, sonşama uwaqıt boyı nyegye arnayı şara qoldanbağansız? (Saygıdeğer Dzan-Dzun bey, bunca zaman içinde neden özel bir önlem alınmadı?) (KBTT, 174)

- Kisyenin nyegye almağansıñdar? (Elindeki kelepçeleri neden çıkartmadınız?) (KBTT, 219)

- Osı awıldıñ jarım jigiti qayda? (Bu köydeki erkeğin yarısı nerede?) (KBTT, 184)

- Orıstar qalay qarar yekyen? (Acaba Ruslar bu duruma ne diyecek?..) (KBTT, 198)

3. Vurgu ile kurulan soru cümleler.

- Al, Boğdı-gyegyen? (Peki, Bogda-Gegen?) (KBTT, 241)
- Bütün bawırsaqqa? (Bütün olan bir pişiyle değiştirmedin değil mi?) (KBTT, 215)

- İyt? (Köpek mi?) (KBTT, 161)
- Kördiñ, törtıew ğoy? (Dört tane, gördün değil mi?) (KBTT, 215)

Xabarlı Söylyem / Bildirme Cümlesi

• Orıs tarıyxında Ulı atanğan Pyetr Birinşi Patşanıñ sırqat qıyyalınan tuwındağan. (Rus tarihinde büyük bir yeri olan Çar I. Peter'in acı verici hayalinden ortaya çıkmış, insanoğlunun hoş görülmeıen ahlaksız bir sergisi mevcut burada.) (KBTT, 154)

• Osı taqawda ğana, kyezdıeysoqtan mağlum bolğan sättyen bastap, bar tınıştığımnan ayrıldım. (Yakın zamanda bir rastlantı sonucu öğrendiğim bu konudan dolayı tüm huzurumu kaybetmiş bulunmaktayım.) (KBTT, 155)

• Yeñkyeyip şulığımdı şyeşip, baqayımñın basına qaraymın. (Eğilip, çoraplarımı çıkartıp ayak parmaklarıma bakıyorum.) (KBTT, 155)

• Tört ayaq uştasa, tabısa jalğasqan soñ, ottı sızıqpyen on yeki müşye, alpıs yeki tamırımdı tügyel, sıqırta osıp ötti. (Dört uzvum bir birine yaklaşıarak bağlanmış sonra da kızgın bir bıçakla kesilerek ayrılmış gibi vücudum en küçük parçasından tüm sinir sistemime kadar kırbaçlandı.) (KBTT, 155)

• Jürıeyimdi toqtatıp, jazuw stolıma kyelip otırdım. (Kalbimi durdurup, masama geldim.) (KBTT, 156)

• Jıyırma byes jıldıq önimdi jumıstan soñ tınım byergyem. (Yirmi beş senelik çalışmadan sonra mola vermiştim.) (KBTT, 157)

Emir cümlesi / Buyırtı Söylyem

• Tyezinyen barıp mağlum qılıñdar. (Hemen gidip, haber verin!) (KBTT, 172)

• Ryesyeydiñ Iyx-Xuwryedyegi bas konsuwlı kyepildik byersin. (Ancak ve ancak Rusya'nın İh-Hure'deki elçisi kefil olursa salıverilecek.) (KBTT, 175)

• Tyeziryek qutılıñdar. (Bir an önce kurtulun bu şahıstan.) (KBTT, 177)

• Tutqındarğa uwaqıp bolıñdar. (Esirlere dikkat edin.) (KBTT, 159)

• Lyedjini qüzyetkye qoy. (Lecini'yi de nöbetçi olarak başlarına dikin.) (KBTT, 159)

• Qablun yekyewiñ lamanıñ sarayın, qora-qopsısın tügyel tintip şığıñdar. (Kablun’la ikiniz lamanın ambarını, avlularını didik didik arayın.) (KBTT, 159)

• Bas tyerisin eñ soñınan sırasıñ. (Son olarak da gözlerini yuvarlarından oyup kafa derisiyle birlikte bir bütün olarak çıkarmalısın.) (KBTT, 163)

• Dürbit Daşını şaqır! (Dürbit Daşı’yı çağır!) (KBTT, 161)

• Tuz äkyeliñdyer! (Çabuk tuz getirin!) (KBTT, 162)

Ünlem Cümlesi / Lyepți Söylyem

• Söziyme qulaq sal! (Sözüme kulak verin!) (KBTT, 171)

• Byeybit kündye tağılıqqa jol joq! (Huzurlu, barış içindeki bir günde böyle bir şey olamaz.) (KBTT, 192)

• Özimniñ ulı moñğol jurtımdı yerkindikkye jyetkizyem! (Yüce Moğol halkımıza bağımsızlığı bahşedeceğim!) (KBTT, 171)

• Yerjüryek, dana jaysañdar! (Cesur ve bilge insanlar!) (KBTT, 181)

• Kim dye bolsa, mağan qarsı kyelgyen jurtıñ bäriniñ köryer küni osı! (Her kim olursa olsun, bana karşı çıkan herkesin başına geleceği bu!) (KBTT, 193)

• İyä ata-baba aruwağı! Saqtay gör! (Evet, atalarımın ruhu! Korum bizi!...) (KBTT, 194)

• Oyrat yeli – tyek oyrattar üşin ğana! (Oyrat yurdu sadece Oyratlar içindi!) (KBTT, 210)

• Qarğıs atsin syeni! (Allah senin belanı versin!) (KBTT, 221)

• Basiñ nayzağa şaşılsın! (Başın kılıçla gövdenden ayrılсын!) (KBTT, 221)

• Yetiñdi iyt jyesin! (Cesedini köpekler yesin!) (KBTT, 221)

• Yeki jalğanda tınım tappa! (İki dünyada da sakın huzur bulama!) (KBTT, 221)

• Turağıñ tozaqtıñ törinyen bolsın! (Cehennemlik olasın!) (KBTT, 221)

• Oyxoy! (KBTT, 237)

• O, kyeryemyet! (O, mucize!) (KBTT, 218)

• O, ğajap! (O, mucize!) (KBTT, 216)

2.2.8.2.3. Cümlelerin Anlamlarına Göre Karşılaştırılması

1. Türkiye ve Kazak Türkçelerinde söz dizimi bakımından olumlu, olumsuz ve soru cümleler yapısında genel olarak bir farklılık bulunmamaktadır.

2. Türkiye Türkçesindeki olumlu cümle, olumsuz cümle ve soru cümle kavramlarına karşılık olarak Kazak Türkçesinde *bolımdı söylyem*, *bolımsız söylyem* ve *surawlı söylyem* kavramı kullanılmaktadır.

3. Kazak Türkçesinde olumlu, olumsuz ve soru cümleleri Türkiye Türkçesinde “anlamına göre cümleler” bahsinde ele alınırken Kazak gramerlerinde *jay söylyem* “basit cümle” bahsinde ele alınmaktadır.

4. Kazak Türkçesinde *soru cümlesi bildirme*, *emir ve ünlem cümleleri* ifadenin amacına göre cümleler grubunun altında ele alınmaktadır.

5. Kazak Türkçesinde *olumlu ve olumsuz cümleleri* cümlelerin anlamına göre grubunun altında ele alınmaktadır.

6. Türkiye Türkçesindeki gibi Kazak Türkçesinde birleşik fiillerde soru ekleri iki kelimenin arasında gelmektedir.

3. SONUÇ

Bu çalışmamızda Muhtar Magauin'in "Kesik Bas – Tiri Tulıp" hikâyesindeki örneklerle Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinin söz dizimi karşılaştırılması yapılmıştır. Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kazakların tarihi, edebiyatı ve Kazak Türkçesinin grameri hakkında bilgi verilmiş olup Muhtar Magauin'in hayatı, edebi kişiliği ve "Kesik Bas Tiri Tulıp" hikâyesi kısaca tanıtılmıştır. İkinci bölümde kelime grupları, cümle unsurları ve cümle çeşitleri incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise iki lehçenin söz dizimiyle ilgili karşılaştırılması ve "Kesik Bas – Tiri Tulıp" hikâyesinin söz dizim özellikleri şu şekilde gösterilmiştir.

Kelime Grupları

Türkiye Türkçesinde kelime grupları ile ilgili farklı tanımlar ve sınıflandırmalar bulunurken Kazak Türkçesinde ise söz dizimi konusunda araştırmacılar temel olarak aynı yaklaşımları sergilemiştir. Kazak Türkçesi söz dizimi üç bölümden oluşmaktadır: kelime grupları sentaksisi, basit cümle sentaksisi ve birleşik cümle sentaksisi. Kazak Türkçesinde kelime grupları iki ana gruba ayrılmaktadır: isimle yapılan kelime grupları ve fiille yapılan kelime grupları. Ayrıca Kazak Türkçesi dilbiliminde kelime grupları beş farklı biçimde bağlanır: *qıyısuw*, *matasuw*, *meñgerüw*, *qabısuw*, *janasuw*.

Her iki lehçede de kelime grupları yapı bakımından tamlayan ve tamlanan unsurlarından oluşmaktadır. Fakat bu kelime gruplarının adlandırmasıyla ilgili iki lehçe arasında farklılıklar bulunmaktadır.

1. İsim tamlaması. Kazak Türkçesinde *matasuw* başlığı altında ele alınmaktadır. Türkiye Türkçesindeki isim tamlaması terimiyle tam olarak örtüşen bir terim Kazak Türkçesinde bulunmamaktadır. Kazak Türkçesindeki *matasuw* kelime grubunun bağlanma şeklinin ismidir. Bu grup her iki lehçede de yapı bakımından aynıdır. Her iki lehçede de tamlayanın ilgi eki almasıyla ve tamlananın da iyelik eki almasıyla oluşmaktadır.

2. Sıfat tamlaması. Kazak Türkçesinde *qabısuw* başlığı altında *sin yesimdi tirk-yestyer* "sıfat ile kurulan kelime grupları" başlığı altında incelenmektedir. Kazak Türkçesinde sıfat tamlaması isim ve fiille oluşmaktadır. Her iki lehçede de bu grubun iki unsuru da eksiz oluşmaktadır. Türkiye Türkçesindeki çalışmalarda bulunan sayı sıfatları kavramı Kazak Türkçesinde *san yesim* adı altında müstakil bir kelime grubu

olarak işlenmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesindeki çalışmalarda bulunan işaret sıfatları ve belgisiz sıfatlar ile kurulmuş sıfat tamlamaları, Kazak Türkçesi çalışmaları *siltew yesimdigi* altında, belgisiz sıfatlar ise *belgisiz yesimdigi* altında incelenmektedir. Türkiye Türkçesinde tamlayan önde, tamlanan unsur ise sonda bulunurken Kazak Türkçesinde tamlanan önde, tamlayan ise sonda bulunur.

3. İsim-fiil grubu. Türkiye Türkçesinde isim-fiil kelime grupları içinde incelenirken Kazak Türkçesinde yer verilmemektedir. Ancak *tuyıq yetistik* “fiilin belirsiz formu” olarak ayrı başlık altında ele alınmaktadır. Kazak Türkçesinde isim-fiil –w, -uw, -üw ekleri ile yapılır.

4. Sıfat-fiil grubu. Kazak Türkçesi çalışmalarında Türkiye Türkçesindeki sıfat-fiil grubu tasnifiyle birebir örtüşen bir sınıflandırma yoktur. Kazak Türkçesinde sıfat-fiil grubu *yesimşeli tirkyestyer* başlığı altında ele alınmaktadır. Kazak Türkçesinde sıfat-fiil –kan, –ken, –gan, –gen, –ar, –er, –r, –mak, –mek, –bak, –bek, –pak, –pek, –atın, –etin, –ıytın, –ıytin ekleriyle yapılır.

5. Zarf-fiil grubu. Kazak Türkçesi çalışmalarında zarf-fiil grubu tasnifiyle birebir örtüşen bir sınıflandırma yoktur. Kazak Türkçesinde zarf-fiil grubu *kösyemşyeli tirkyestyer* başlığı altında ele alınmaktadır. Kazak Türkçesinde zarf-fiil –ıp, –ip, –p, –a, –ye, –y, –galı, –gyeli, –qalı, –kyeli ekleriyle yapılır.

6. Tekrar grubu. Her iki lehçede de tekrar grubu yapı bakımından aynıdır. Kazak Türkçesinde tekrar grubu söz dizimi içinde yer almayan *kürdyeli sözder* “birleşik kelimeler” – *qos sözdyer* “tekrarlar” başlığı altında ele alınmaktadır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesi imlâsında tekrar grubunun arasına kısa çizgi koyulduğu görülmektedir.

7. Edat grubu. Kazak Türkçesinde “*şılaw*” terimiyle karşılık bulmaktadır. *yestetikti tirkyestyer* “fiilli kelime grupları” – *myeñgyerilye baylanısqañ söz tirkyesi* – *şılaw sözdi tirkyestyer* “edat grubu” başlığı altında ele alınmaktadır. Her iki lehçede de edat türüne göre isim unsuru ekli ya da eksiz oluşabilir.

8. Bağlama grubu. Kazak Türkçesi çalışmalarında bağlama grubu bulunmamaktadır. Kazak Türkçesinde bağlama grubu *şılaw* “edat” başlığı altında incelenmektedir. Her iki lehçede de bağlama grupları yönünden bir farklılık yoktur.

9. Unvan grubu. Kazak Türkçesinde unvan grupları ile ilgili, kelime grupları arasında herhangi bir sınıflandırma yoktur. Kazak Türkçesinde unvan grubu yapı bakımından Türkiye Türkçesiyle aynı olabilmektedir.

10. Birleşik isim grubu. Kazak Türkçesinde birleşik isim grupları ile ilgili, kelime grupları arasında herhangi bir sınıflandırma yoktur. Kazak Türkçesinde birleşik isim grubu yapı bakımından Türkiye Türkçesiyle aynı olabilmektedir.

11. Ünlem Grubu. Kazak Türkçesi söz dizimi tasniflerinde ünlem grubu bulunmamaktadır. Kazak Türkçesinde *oqşaw sözdyer* adıyla ayrı bir başlık altında işlenmektedir.

12. Kazak Türkçesi çalışmalarında sayı grubu kavramıyla eş değer bir terim bulunmamaktadır. Kazak Türkçesinde sayı grubu morfoloji kısmında *san yesim* başlığı altında incelenmektedir. Her iki lehçede de sayı grubu yapı bakımından aynıdır.

13. Birleşik fiil grubu. Kazak Türkçesinde birleşik fiiller grubu *kürdyeli yetistik* başlığı altında *morfoloji* kısmında incelenmektedir. Her iki lehçede de yardımcı fiil temel unsurdan sonra gelir. Kazak Türkçesindeki birleşik fiil sayısı, Türkiye Türkçesine göre daha fazladır. Her iki lehçede de “Ad+Fiil” ve “Fiil+Fiil” birleşmesinden oluşmaktadır. Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasında en önemli farklardan biri, Türkiye Türkçesi yeterlilik fiili olarak “-A bil-“ yardımcı fiilini kullanırken, Kazak Türkçesi “-a, -ye, -y al-“ yardımcı fiilini kullanır. Türkiye Türkçesindeki anlamca kaynaşmış birleşik fiil kavramı Kazak Türkçesinde *turaqtı yetistiktyer* terimiyle karşılık bulmaktadır.

14. Kısaltma grubu. Türkiye Türkçesindeki kısaltma grubu terimine Kazak Türkçesinde herhangi bir karşılık bulunmamaktadır. Kazak Türkçesinde kısaltma gruplarına ait cümleler olmasına rağmen çok sık rastlanmamaktadır.

Cümle

Her iki lehçede de bir fiil ve isimden oluşan cümle yargı bildirmektedir. Cümle ögeleri temel ve yardımcı ögeler olarak ikiye ayrılmaktadır. Kazak Türkçesinde cümle ögeleri yapısına göre basit ve birleşik olarak iki gruptan oluşmaktadır.

1. Yüklem. Kazak Türkçesinde *bayandawış* kavramıyla karşılanmaktadır. Her iki lehçede de yüklem temel ögelerden biridir. Her iki lehçede de isim veya fiilden

olmasına göre sınıflandırmalar yapılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki –Dİr bildirme ekli isim cümleleri, Kazak Türkçesinde bulunmamaktadır.

2. Özne. Kazak Türkçesinde *bastawış* kavramıyla adlandırılmaktadır. Her iki lehçede de özneler tek bir kelimedenden oluşabileceği gibi kelime grubundan da oluşabilmektedir. Genel itibariyle iki lehçede de öznenin çeşitleri ve kullanımları aynıdır.

3. Nesne. Türkiye Türkçesindeki nesne ve yer tamlayıcısı Kazak Türkçesinde *tolıqtawış* terimi altında incelenmektedir. Kazak Türkçesinde nesne *tolıqtawış* başlığı altında tuwra *tolıqtawış* olarak ele alınmaktadır. Her iki lehçede de nesne belirtili ve belirtisiz olarak ikiye ayrılmaktadır. Nesnenin yeri, aldığı ekler ve kullanışları ortak-tır. Kazak Türkçesinde nesne *tuwralı, jayında, jönindye* edatlarıyla ifade edilir.

4. Yer tamlayıcısı. Türkiye Türkçesindeki yer tamlayıcısı Kazak Türkçesinde *tolıqtawış* terimi altında *janama tolıqtawış* olarak ifade edilir. Her iki lehçede de yük-leme yönelme, bulunma, uzaklaşma hâl ekleri ile bağlanmaktadır. Yapı bakımından tamamen aynıdır.

5. *Anıqtawıŝ* / Belirten. Türkiye Türkçesinde bu cümle ögesiyle ilgili kavram bulunmamaktadır. Kazak Türkçesinde *anıqtawıŝ* Türkiye Türkçesinde sığata denk gelir.

6. Zarf. Kazak Türkçesinde *zarf pısıqtawış* olarak ifade edilir ve her iki lehçede de yapısı, kullanışları ve anlamları bakımından aynıdır. Zarf, Kazak Türkçesinde yüklemi zaman, yer-yön, maksat, durum, sebep bildirerek tamamlar.

7. Cümle dışı unsurları. Kazak Türkçesinde *oqşaw sözdyer* başlığı altında *qaratpa sözdyer, qıstırma sözdyer, odağay sözdyer* olarak üç gruba ayrılmaktadır. Her iki lehçede de cümle dışı unsurları cümlenin her yerinde bulunabilmektedir ve yapı bakımından aynıdır.

Cümle Çeşitleri

1. Yapılarına göre cümleler.

Basit cümle. Kazak Türkçesinde basit cümle *jay söylyem* terimiyle adlandırılmaktadır. Kazak Türkçesindeki olumlu, olumsuz ve soru cümleleri Türkiye Türkçesinde “anlamına göre cümleler” başlığında ele alınırken Kazak gramerinde *jay söylyem* “basit cümle” başlığında incelenir. Cümledeki hareketin ifadesine göre soru, bildirim, emir, ünlem cümleleri olarak ayrılırken, cümlenin anlamına göre ise olum-

lu, olumsuz olarak ele alınmaktadır. Her iki lehçede de ortak benzerlikler bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesi çalışmalarında basit cümle yapısına göre *jaqtı, jaqsız, tolımdı, tolımsız, jayılma jalañ, atawlı* adlı alt başlıklara ayrılmaktadır. *atawlı söylyem* ile ilgili örnekler metin içerisinde sıkça görülmektedir. Metinde *jaqsız söylyemlere* göre *jaqtı söylyem* daha sık karşımıza çıkmaktadır.

Birleşik cümle. Kazak Türkçesinde birleşik cümle *qurmalas söylyem* terimiyle karşılanmaktadır. Kazak Türkçesinde araştırmacıların bu konuya yaklaşımları aynıdır. Kazak Türkçesinde *qurmalas söylyem* “birleşik cümle” *salalas* ve *sabaqtas* olarak iki alt başlığa ayrılmaktadır.

Şartlı birleşik cümle. Kazak Türkçesinde şartlı birleşik cümleler ekli ve eksiz olarak iki gruba ayrılmaktadır. Her iki lehçede de şartlı birleşik cümle ekleri aynıdır.

Ki’li birleşik cümle. Kazak Türkçesinde söz dizimi tasniflerinde bu cümleye eşdeğer bir isimlendirme bulunmamaktadır ancak *ğoy, qoy* edatlarıyla oluşmuş yapılar görülmektedir.

İç içe birleşik cümle. Türkiye Türkçesinde iç içe birleşik cümle birleşik cümle başlığı altında ele alınırken, Kazak Türkçesinde bu cümle *bögdye söz* başlığı altında ayrı incelenmektedir. *Bögdye söz, töl söz* ve *tölyew söz* olarak ikiye ayrılır. Kazak Türkçesinde *töl söz* cümlelerinde alıntı yapılan kişilerin sözünün başında ve sonunda “-” işareti ile gösterilir.

Metinde ki’li birleşik cümle ile ilgili örnek bulunmamaktadır. Şartlı birleşik cümlelerin başında *yegyer* kelimesi çok sık görülmektedir. Metinde şartlı birleşik cümlelere göre iç içe birleşik cümleler çok sık görülmektedir. İç içe birleşik cümlede alıntı cümle en çok *dyedi* fiili ile ifade edilir.

2. Sıralı ve bağlı cümleler. Kazak Türkçesinde sıralı cümle ve bağlı cümle birleşik cümle başlığı altında ele alınmaktadır. Her iki cümlede yapısına göre gruplara ayrılmaktadır. Kazak Türkçesinde bağlama cümlesinde bağlama edatlarının anlamlarına göre sınıflandırma yapılmıştır. Bağlama edatlarına göre cümleler çeşitlilik göstermektedir.

Her iki cümleyle ilgili metinden örnekler verilmiştir. Metinde bağlı cümle ile ilgili örnekler en çok *da, dye* bağlaçlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bağlı cümleye göre sıralı cümle metinde çok sık görülmektedir.

3. Yüklemin türüne göre cümleler. Türkiye Türkçesinde yüklemin türüne göre cümleler konusu, Kazak Türkçesinde bir grup olarak değerlendirilmemiştir. İsim ve fiil cümlelerinin kullanışları her iki lehçede de aynıdır. Kazak Türkçesinde yüklemin türüne göre bir sınıflandırma olmamasına rağmen, yüklemi isim ve fiil olan cümle yapıları vardır. Metinde isim cümlelerine göre fiil cümleleri daha sık görülmektedir.

4. Yüklemin yerine göre cümleler. Kazak Türkçesinde kurallı cümle ve devrik cümle kavramlarının doğrudan karşılığı yoktur ancak *cümle unsurlarının yerleşme kuralı* başlığı altında ele alınmaktadır. Türkiye Türkçesinde de, Kazak Türkçesinde de kurallı cümle konusunda yüklem sonda bulunur. Her iki lehçede de devrik cümle içerisinde yüklem sonda bulunmamaktadır. Kazak Türkçesinde devrik cümle şiirlerde, ünlem, emir ve *töl söz* cümlelerinde görülmektedir.

5. Türkiye Türkçesindeki olumlu cümle, olumsuz cümle ve soru cümle kavramlarına karşılık olarak Kazak Türkçesinde *bolımdı söylyem*, *bolımsız söylyem* ve *surawlı söylyem* kavramı kullanılmaktadır ve genel olarak yapısında bir farklılık bulunmamaktadır. Olumlu, olumsuz ve soru cümleleri Türkiye Türkçesinde “anlamına göre cümleler” bahsinde ele alınırken Kazak Türkçesinde *jay söylyem* “basit cümle” başlığı altında incelenmektedir. Soru cümlesi bildirme, emir ve ünlem cümleleri hareketin ifadesine göre incelenirken, cümlenin anlamına göre ise olumlu ve olumsuz cümle olarak ele alınmaktadır.

Bildirme, emir ve ünlem cümleleri her iki lehçede de yapı bakımından aynıdır.

İncelediğimiz hikâyenin söz dizimiyle ilgili şu sonuçları tespit ettik.

1. İncelediğimiz metinde isim ve sıfat tamlaması ile ilgili örnek cümleler çok sık karşımıza çıkmaktadır. Belirtili isim tamlaması, belirtisiz isim tamlamasından daha çok bulunmaktadır. Eserde, isim tamlaması tüm cümle unsurları olarak görev yaparken, yüklem, özne ve nesne görevinde daha sık kullanılmıştır. Sıfat tamlaması ise yüklem, nesne ve yer tamlayıcısı görevinde daha sık kullanılmıştır.

2. İsim-fiil grubu yer tamlayıcısı görevinde daha çok rastlanmaktadır. Metinden isim-fiil grubu, bütün cümle unsurları görevinde bulunmaktadır.

3. Sıfat-fiil grubunda *-qan*, *-ken*, *-gan*, *-gen* ekleri çok sık kullanılmıştır. Bu grubun daha çok özne görevinde olduğu tespit edilmiştir. Bu grup, yüklem görevinde bulunmamaktadır.

4. Zarf-fiil grubunda *-ip, -ip, -p, -galı, -gyeli, -qalı, -kyeli* ekleri çok sık kullanılmıştır. Metinde zarf-fiil grubu özne, nesne ve yer tamlayıcısı olarak kullanılmamaktadır.

5. İncelediğimiz metinde unsurları yakın olan, aynı olan, eş anlamlı, zıt anlamlı, ikinci sözcüğü anlamsız, her ikisi de anlamsız eklerle oluşan ve ilaveli tekrarlar kullanılmıştır. Unsurları yakın olan ve aynı olan tekrarlar diğerlerine göre daha çok rastlanmaktadır. Cümle içinde özne ve zarf olarak daha çok kullanılmıştır.

6. Hikâyede *taman, juwıq, jaqın* “yakın, yaklaşık”, *dyeyin, şyeyin* “kadar”, *kyeyin, soñ* “sonra”, *burın* “eskiden, önce”, *byeri* “beri”, *üşin* “için”, *birgye* “beraber, birlikte”, *tuwralı* “hakkında”, *qarsı* “karşı”, *biraq* “ama”, *sıyyaqtı, tärizdi, sıqıldı* “gibi”, *qatar* “aynı anda”, *qosa* “ile beraber”, *qana* (ğana), *tyek* “sadece” gibi edatların çok sık kullanıldığı görülmektedir. Bu edatların içinde *tuwralı, üşin, kyeyin, soñ, juwıq* ve *jaqın* edatlarının daha çok kullanıldığı tespit edilmiştir. Metinden edat grubu özne, yüklem ve yer tamlayıcısı görevinde bulunmamaktadır.

7. Eserde *jänye, da (de), äri* “ve, da (de), bir de, dahi”, *biraq, dyegyenmyen, alayda, sonda da, solay bolsa da, söytsye dye, äytkyenmyen, äytpyesye* “ama, fakat, ancak, yine de, öyle olsa bile, yoksa, aksi hâlde”, *nye, nyemyesye, nye bolmasa, ya, yakiy, äldye* “ne, ya da, veya, ya.”, *syebyebyi sondıqtan, sol syebyepti, öytkyeni* “bu yüzden, bu nedenle, çünkü.”, *yegyer, onda* “eğer, yoksa.” bağlaçları ile yapılan cümleleri görebiliriz. *Jänye, biraq, da/dye, nyemyesye* ve *sondıqtan* en fazla kullanılan bağlaçlardır. Bağlama grubu zarf görevinde kullanılmamaktadır.

8. Eserde yer alan karakterlerin çok olmasından dolayı unvan ve birleşik isimlerin çok sık kullanıldığını görebiliriz. Metinde unvan grubu yüklem, nesne ve zarf görevinde bulunmamaktadır. Bileşik isim grubu ise zarf görevinde kullanılmamaktadır.

9. Hikâye içerisinde sayıları oldukça görebilmekteyiz. Ayrıca tarihlerin yazılması yazarın geçmişte yer alan gerçek bir olaydan bahsettiğini göstermektedir. Eserde sayı grubu zarf olarak görev yapmamaktadır.

11. Metinde birleşik fiiller çok fazla kullanılmıştır. Hikâyede fiil+fiil ile oluşan birleşik fiiller çok kullanıldığı görülmektedir. Metinde deyimleşmiş birleşik fiillerinin de kullanıldığını görmek mümkündür. *qıl, yet, al, baq, bar, byer, bol, jıbyer, kyel, kyet* yardımcı fiiller kullanılmıştır. En fazla *-a, -ye, -y al-, otur, tur, jür, jatır* yardımcı

fiilleri karşımıza çıkmaktadır. Birleşik fiil metin içerisinde özne olarak bulunmamaktadır.

12. Eserde kısaltma grubuna ait örnekler oldukça azdır. Cümlede sadece isnat, belirtme, yönelme, uzaklaşma ve vasıta grubuna ait örnekler bulunabilmektedir.

13. Ünlem, ara sözlerin fazla kullanıldığını görmekteyiz. Bunun sebebi metinde diyalogların çok sık kullanılmasıdır.

14. Hikâye de birleşik cümleleri çok fazla görmekteyiz. Bu yazarın uzun cümleleri tercih ettiğini göstermektedir.

15. Metinde fiil cümlelerinin çok sık yer alması eserin olaylarla dolu ve hareketli olduğunu gösterir.

16. Metinde *ma*, *-mye*, *-ba*, *-bye*, *-pa*, *-pye* ekleri de ve soru zamirleri de çok sık kullanılmış.

4. “KESİK BAS - TİRİ TULIP” HİKÂYSİNİN YAZI ÇEVİRİ-Mİ

Tablo 4.1. Çeviri Yazı İşaretleri

Kazak Kiril Alfabeti	Çevriyazı İşaretleri
А а	А а
Ә ә	Ä ä
Б б	B b
В в	V v
Г г	G g
Ғ ғ	Ğ ğ (Türkiye Türkçesi'nden daha sert)
Д д	D d
Е е	Ye ye
Ё ё	Yo yo
Ж ж	J j
З з	Z z
И и	Iy iy; İy iy
Й й	Y y
К к	K k (ince k)
Қ қ	Q q (kalın k)
Л л	L l
М м	M m
Н н	N n
Ң ң	Ñ ñ (ng; nazal)
О о	O o
Ө ө	Ö ö
П п	P p
Р р	R r
С с	S s
Т т	T t
У у	Uw uw; Üw üw; W w
Ү ү	U u
Ү ү	Ü ü
Ф ф	F f
Х х	X x (sert h)
Һ һ	H h
Ц ц	Ts ts
Ч ч	Ç ç
Ш ш	Ş ş
Щ щ	Şç şç
Ъ ъ	” (serleştirme işareti)
Ы ы	I i
І і	İ i
Ь ь	’ (inceltme işareti)
Э э	E e (kapalı e)
Ю ю	Yu yu

Tawarıyx myezgili – 1891 – 1925 jıldar aralıǵı; myekyeni – Qazaq altayınıñ şıǵıs, Qobda byeti, Ortalıq Moñğoliyya, Qara-Gobiy şöli, Sankt-Peterburg, Praga.

Qatınasuwşılar: Ja-Lama, Aqımbyet, Ümbyetay, Daşı, Nanzıt, Duǵar, Jambın, Jimbye, Miyniyn, Jalxandzı, Maqsırjap, Dämdinsüryen, Gindyen, Jabdzun-Damba-

lama, Buwlatov, Kanukov, qıtay äkimi, orıs konsuwlı, şyeriktyer, qazaqtar, gämindyer, moñğol tyekti buqara.

Anıqtama sözdik:

Arat – moñğoldıñ malşı şaruwası.

Ämbin – Mänjüw-tsıyn äskyeriy guwbyernatorınıñ jyergilikti jyerdyegi orınbasarı.

Badarşın – turaqtı diniy myekyeni joq, kyezbe sopı.

Bayıt, bargıt, dürbıt, zaqşın, qoşawıt, mıñğat, ölüť, torğawıt, şaqar, urañqay – moñğol tyekti rular.

Bañqır – moñğol töbyeti.

Byeylye – Mänjüw – tsıyn ökimyeti tağayındağan 3-däryejyeli byek märt-yebyesi.

Boğda –izgi qasıyyetti, äwliyye.

Boğda-gyegyen – Sırtqı Moñğol ulısınıñ diniy, ruxanıy kösyemi.

Bodıysatva – budda dinin ustanğan pyendyelyerdi jyelyep-jyebewşi qudaylardıñ jalpı atawı.

Burxan – buwdda qudayınıñ müsindik körinisi, put.

Buyan-toxtoğ – kyesyeldyen, pälye-jaladan arılıp, tağdırdı oñ jolğa bastaytın alqaw-bata.

Gämin – gomıyndan äskyeri.

Gyegyen – säulyetti, jañarıp, qayta tuwğan äwliyye tulğa.

Gün – 6-däryejyeli byek märt-yebyesi.

Datsan – sarı din monastiri.

Dyeli – moñğol jurtınıñ qawsırma öñir, bityew jağalı, uzın yetyek şapanı.

Dzasaq – qosın (qarañız) bastıǵı.

Dzän-dzün – Mänjüw-tsıyn ökimin ayğaqtaytın äskyeriy gubyernator.

Doqşın – qudıryetti (tulğa).

Jıysan – äkimşilik qızmyet üyi, qabılhana.

İyh-Xuwre – Sırtqı Moñğol ulısınıñ ortalığı, orıstar Uwrğa atağan, qázirgi astana Ulan-batır.

Qosın – aymaq işindyegi äkimşilik bölük.

Qubulğan – ötkyendyegi äziyz jannıñ jañğırıp qayta tuwğan körinisi.

Lama – sarı diniy Lamaıyzm jolındağı sopı.

Lan – şağın kúmis jambı (37.3 g.).

Mayxan – awmaqtı moñğol şatırı.

Möriyn-xuwr – yeki qıl işyekti, şanağı törtburıs, bası at süwryetti moñğol qobızı.

Örgö – orda, ortalıq.

Sayıt – ortalıq ökimyettiñ aymaq, ölkedyegi yeñ märtyebyeli ökili, uwázir därejyeli ulıq.

Taşur – qamşı.

Tuwslağşy – qosın bastıǵınıñ orınbasarı.

Tülşi – aqın, jırşı.

Tüşe-gün – 5-därejyeli byek märtyebyesi.

Xalxa – jaña Moñğol ulısınıñ nyegizgi xalqın qurawşı taypa.

XVI – XIX ǵasırlarda Ortalıq jänye Şıǵıs Moñğoliyanıñ tariyhıy atawı.

Xadax – qurmyet, märtyebye, alqaw retinde saltanattı jaǵdayda tapsırılattın yensiz, uzınşaq jibek mata.

Xutuxtı – quttı, qut qonǵan, qasıyyetti – ulıs aldındağı, din jolındağı ayırıqsa yeñbyek üşin byerilyetin märtybeyelik ataq.

Uwan – eñ joǵarǵı 1-därejyeli (dzıyn-uan) jänye 2-därejyeli (dzün-uan) byektik märtyebye.

Şarı-şajın – sarı din – lamaıyzmniñ Dzonxawa nyegizdyegyen moñğol-qalmaq tarmaǵı.

Şyerik – äskyer.

Şyet tildik baz bir atawlar jänje tarıyhy tyermiindyergye jol-jönyekyey, mätin işinde tüsinik byerilyedi.

Yelyewsiz bir yeskyertpe: xıykayattı tiyesili tarawlardıñ äwyelgi sanatı boyınşa, basınan tüsip, jağalai oquwğa da, yekınşı sanat boyınşa, attamalay, tyerip oquwğada ıqtıyyarsız. Odan söz mänisi özgyermeydi, köñil awanı dyemyesyek, äytkenmyen, aqırğı nätiyjye biryew-aq.

Sonımyen, dätimizdi byekitip, jazuwğa kirisip kyettik – mindyet, parız; bul bolmasa, basqa jazuw, qaytkyendye dye qalamnan tıs tirşiligimiz joq. Al siz, qurmyetti tuwısqan... uwaqıt şığındap, köz mayın tawıspasañızda boladı – yeşkingye, onıñ işinde bizgye borış-qarışıñız joq; alda-jalda äwyesqoylıq jönimyen oqıp bastasañız, onda amal nye, ayağına jyetkyenşye talııp jürmyeñiz. Aytıq, yeskyerttik, bizgye kinä artpaysız. Qaytkyendye de Qalamgyerdiñ öziñizgye dyegyen ıqılas peyili tüzüw dep bilgeysiz.

Al, kettik! Älqiyssa...

0-0

Ortalıq Yewropa, qoñırjay kyeñ tınıstı Altın Praga, yetyegi Satro-myesto – Könye-qalağa barıp tiryetyetin, yeki öñirin yeskilikti ğıymarattar kömkyergyen säwlyetti Vatslav alañınıñ joğarğı bastawında, aldı äsyem xawız, artı duwlı dañğıl, tutas bir oramdı qamtıp jatqan, awqımdı äri yeñsyeli, yekpyet ortası törtkil, tolqıma munara, tört burişti tağı da qosşı kümbyez, salqın jüzdi surğılt saray tur – Ultıq muwzyey.

Soltüstik-şıǵıs Yewropa, küni munar, awası ılǵal Sankt-Peterburg, arnası toq, eki qabağı taspyen şyegyendyelgyen, kyenyerje jıyyek, buwırıl suwlı Nyeve özyeniñ jaǵasında, qan tögilgyen syenat alañı, dññkiygyen İysaakıyy soborı, kökkye tumsıǵın sozǵan Admıraliyyatqa qarama-qarsı byettye, sıñar qanat kyeñ köşye, orıs yelindyege andaǵay körinyetin, yejyelgi Batıs ülgisindyege alpawıt saray qatar-qatar, irkyes-tirkyes koñır üylerdiñ bir tusında, töñirjegimyen astas, byeykünä turpat, yeskilikti bir ğıymarar tur – Kuwnstkamyera.

Ultıq muwzeydiñ işki kyeskin, bitis-bolmısın oyşa şamalaw qıyn yemyes: yeldiñ ötkyen ömiri, jyer byedyeri, jan-januwar älyemi, qazına-baylıǵı, bügingi turpatı. Kyez-kyelgyen myemlyekyettik murajayǵa tñn sıpat. İriktyelgyen, tañdamalı, mäd-

yeniy, tariyhıy yeskiliktyer körmyesi, ulttıñ ulağatın äygilyeytin, xalıqtıñ qasıyyetin tanıtatın, zattıq nyegizdyegi ruwxanıy orda.

Kuwnstkamyera... Kuwnstkamyera da murajay yesyepti – munda da baylıq. Biraq basqa turpattağı. Adamzattıñ azğındıq körmyesi. Orıs tariyxında Ulı atañğan Pyetr Birinşi Patşanıñ sırvat qıyyalınan tuwındağan. Ras, kyeyin ryesmiy atı özgyertilgen. Antropologiyğa jänye yetnografiyğa muwzyeyi atanadı, soğan say zatı da jañğırtılıp, sovyet jänye älyem xalıqtarınıñ turmıstıq, mädyeniy buyımdarına oraylasıptı, biraq özindik äwyelgi yeryekşyelik – qubıjıqtar qoyması ryetindye sın-sıpatı saqtalıp qaladı – atom bombaları jarılıp, adam ağzasın azdırardan yeki jarım ğasır burın, kyezdyeysaq, äldyeqandai kyesyeldi syebyeptyermyen qıyğaq jaratılıp, tar dünüyyegye şıqqan jarımjan müşye, kyemşin kyeipti baqıtsız näryestyelyer mäyiti, qağıs bitim, zağıyp körinisti pendeler ğana yemyes, tabıǵıy qalıptan awıtqıp, qıysıq, qıñır tuwğan jan-januwarlar ölyeksyesı... tağı qanşama, üryeyli, jıyryenişti, aqılğa sıymas, soğan oray, sırvat qana yemyes, iymansız, raqımsız, dülyey tanım myen buzıq niyettiñ közin qızıqtırıp, köñilinye toyat byergyen kyeryemyettyer – basqası turıptı, jalğız ulın öz qolımyen azaptap, ölimge baylağan qoyyanşaq patşa ayırıqşa män byerip, myeryeyli masattıqpyen nyegizin salıp, älyemnyen ozdırğan, keyingi izbasarlar jyetildirip, bayıptap, birjola ornıqtırğan özgyeşye murajay...

Zlata Praga myen Sankt-Pyetyerburg arası qanşalıq şalğay dyesyek, atalmış yeki qoymanıñ özara uqsamas, bötyendik sıpatı odan jüz yesye artıq. Aytım, äwyelgisi – kädimgi muwzyey, kyeyingisi – özgyeşye mürdyehana.

Biraq osı yeki qurılımnıñ arasında yeşbir tariyxta tañbalanbağan, közge körinbyes, tiri jan bilmyeytin özgyeşye baylanıs, jalğas tuwıstıq bar yekyen. Jalğız-aq jiptikke ilingyen, äytkenmyen, ötye byerik, ajıramas baylanıs, yeriksiz tuwıstıq. Mina mağan, myeniñ ötkyenimye tikyelyey qatıstı.

Osı taqawda ğana, kyezdyeysaqtan mağlum bolğan sättyen bastap, bar tınıştıǵımnan ayrıldım. Yeki muwzyeydiñ arasına tartılğan jasın jiptik myeniñ kökirye-gimdi köktyey ötyedi yekyen. Oñ qoldağı, qalam ustap, jansız aq qağaz byeiñye tiri örnyek salğannan basqa maşıǵı joq, syezim myen sananıñ bar qasıyyet, quwatın talşıq, tamırına jıynaқтаған bas barmaq, ortan jänye suq – üş sawsaq şımırday sızdaydı. Bolat uştı sur qalamdı ayu awızdı qola dawitkye süyyep qoyıp, boydağı eñ qatyerli müşyem – suq sawsağıma qaraymın. Sodan soñ bas, ortan, atı joq, şınaşaq – byes

sawsaqq. Sol qol, oñ qol – on sawsaqq. Qaytadan qalam ustar üş sawsaqq. Minye, suq sawsaqtan bastalıp, üş sawsaqq, odan byes... on sawsaqq toqtawsız tarağan jaysız jıbir şańsıla sozılıp, yeki qar, julın – tuta, qara sannan ötip, ayağımnıñ uşına qaray jıljıp baradı. Yeñkyeyip şulıǵımdı şyeşip, baqayımnıñ basına qaraymın. Sol kyezdye ğana tötyenşye sumdıqtıñ bar salmaǵı sanama... yemyes, jüykye – tamırıma tügyel jyetti. Mana suq sawsaqtıñ jumsaq yetinyen, tırnaq köbyesinyen – qalam ustar sırlı talwyqtan tolqına sıqqan, äri üryeyli, äri tañ köringyen, ot uşqındı, tüsiniksiz, tılsım aǵıs kyenewsız, dülyey küşkye iye bolıptı. Tört ayaq uştasa, tabısa jalǵasqan soñ, ottı sızıqpyen on yeki müşye, alpıs yeki tamırımdı tügyel, sıqırta osıp ötti. On sawsaqtı ayıra talqandap, qos tabanımnan şıqtı. Omırtqamdı boylay, qabırtqamdı qawsıra... jon-arqamdı qaq jarıp sökti. Yendi jasınday oynap, bar isimye baǵıt byergyen äziyz basımdı... bastıñ özi yemyes, töbye quyqamdı, şıqırlata ayıra tilip... ayawsız qıydalamaq. İyä. Tabanımnan tartıp, arqamnan jarıp, tiridyey soyıp jatır myeni. Jyeti qabat tyerimdi bityew qalpında sıırıp almaq!... Joq! Myen yemyes. Myen yemyes!...

Myen... yel uyqıda, qarañǵı tünniñ bir uwaǵı, oñaşa, öz üymdye, jumıs ka-bınyetim, jazuw stolımnıñ basında, ayaq-qolım bütin, basım azat, barım tügyel, aman-yesyen... abdırıp otırmın. Minye turdım. Kitap söryelerine qaraymın. Köñil burar köldyeneyñ birdyeyñe oquw qajyet. Äri-byeri qaraǵıstap, yeştyeyñe tappaymın. Oquw üşin dye özgyeşye ıqılas kyeryek. Jötkirine qomdanıp, as üygye şıǵam. Dastarqan üstindye byeti bürkyelgyen qoyu şay buǵıp tur. Jyeñil-jyelpi jyemdik birdyeyñyler qasında. Taqaw töñiryektye mändiryek as ta boluwǵa tiyis. Biraq işip-jyem üşin dye täbyet kyeryek. Yendyeşye, azǵana tınıs. Oqımaytın, jazbaytın, işpyeytin, jyemyeytin, is-qıymılsız, tıp-tınış qana jatıp, baysal tabatın. Bälkim, talıǵıp uııqtap kyetyetin. Qaydaǵı uyqı. Jañaǵı, jon arqañdı, tört ayaǵıñ, töbye-quyqañdı şımırilatqan awır azap yendi käreip basına köşkyen. Mıyyñnan, sanañnan ötip, jüykye, jüryeyñy tüskyen. Yeşqanday amal joq. Amal bar. Jalǵız-aq. Yejyelgi ädyet-saltın, üyryenşikti şaruwañ.

İyä. Tıp-tınış. Tüñgi yeki jarım. Toliq byes saǵat uwaqıtıñ bar. Bügin. Yertyeyñ, odan arǵı küni... Arǵı ay, jıl. Mıñdağan jumıs-saǵat. Joq, bul jolǵı maşaqatqa syeks-yen-toqsan saǵat jyetip qalar. Assa jüz saǵat. Qaralay tāmām. Odan soñ tazalay, mäşiñkye, komp’yutyer, öñdyew, jyetildiruw – taǵı da yeki jüz saǵat. Bärin jinaqtap kyelgyendye, alla tizginin oñdap, köldyeneyñ bögyesin kyezdyespyesye, yeki jarım

ay. Assa üş ay. Qorqatın yeştyeñye joq. Budan burın aylap yemyes, jıldap otırğansıñ. Minye, yeñ oñdı şyeşim! Kiristik. Tañğa ozdırmay, osı qazır...

Jüryegimdi toqtatıp, jazuw stolıma kyelip otırdım. Ayu-Ata dāwittiñ qaqpаğın aştım. Bolat uştı Sur-qalamdı qolıma aldım. Ornıqtı, aynalama kryeslommyen bityew burılıp, arqamda, kitap söryelyeriniñ tap-taza şınısı astınan myeyirlyenye qarap turğan Abay atamnan myedyet suradım. İyā. Mıy tazardı, kökiryek aşıldı. Jañāğı, boydı qursağan awır salmaq kötyerilip uşqan, biraq āli dye jawırınım qurısıp, jyelkyem tartıp turğanday. Äytkenmyen, jükyem dirilsiz, buwındarım byerik yedi. Tağı da sawsağıma qaraymın. Sodan soñ, qasıyyetti Sur-qalamğa. Aytqam, jazğam; bayağı, baba zamandağı “Alasapıran” myen “Şaqan-Şyerini” qalıptan şıqqan - qudıryetti Boz-qalam yedi ğoy. Jıyırma byes jıldıq önimdi jumıstan soñ tınım byergyem. Minye, toğız jıl boldı, Sur-qalamğa kyezyek tiygyeli. Kün ozğan sayın quwat-küşı qabındap kyelyedi. Jazatın – yen yemyes, oñ qoldıñ üş sawsağı myen osı Sur-qalam. Bul qalam dyegyen... Qıyıs tartıp, tağıda oylana bastaymın. Sur qalam! Sonşama quwatlı bolsa da ülgyermyey jatır. Onı da aytqam, jazğam – ärqıylı sıpattğı tört-byes jüz syujyet tur kyezyegin kütken. Jüz taraw xıykaya. İşindye – qanşama qızıq taqırıp bar. Utımdı, jyeñil. Üyryeñsikti. Ülkyendi-kişili. Şyetinyen süyryep şığarasıñ da, böksyerip tastay byeryesiñ. Al mınaw... Tım şyetin. Jazbay-aq qoysa qaytyer yedi, sonşama byeynyet arqalap... Joq. Tağı da tabanımnan tartıp, jon arqamnan ötip, töb-ye-quyqam şımırday bastadı. Budan arı... yertyeñ tipti qıyın boluwğa mümkün. Nyegye? Sol bir sumdıqqa qanşalıqtı qatısıp, qanday jazıgım bar? Qatısım... Jazıgım joq, qatısım bar bolıp şıqtı. Myen bildim. Bilip qoydım. Yendyeşye, iştyegi şyem-yendi sırtqa şığaruw kyeryek. Jazuw!... Jazsam, ötkyen isti sol qalpında qağaz byetinye köşirip, köp aldına tartsam ğana şayıttiñ bul dūniyyedyegi jolı da tazaradı yek-yen. Myen dye köldyenyeyñnyen jabısқан bar pālyedyen qutılam.

1-57

Sırttan satır yetip qatarınan qabattasa tört-byes oq atıldı. Viyntovka. İyt ürip, kisilyer dūrligip, byey-byeryekyet şuwlağan azğana topırdan soñ bir sāt qatyerli tınıştıq ornağan. Nanzıt-batır qalt burılıp, yesikkye qaradı. Biryer qadam attay byerye, āldyenyegye qulaq türdi. Kyenyet tars yetken mawzyer üni şıqtı. Oğan jalğas masat-tanğan ayqay. Jyeñis uranı kyewdyesinye sıymağan Jambın. Tağı da tınıştıq. Qulaqqa urğan tanaday.

- Anda da bitti, - dyedi tunşığa yestilgyen baysaldı dawıs. Dyeli-şapanınıñ yetyegin jıynap, tizyesin бүгіp, oşaқтаğı jyetim otqa qolın jılıtp jatqan Duğar-byeysye. – Bări sätimyen, batır...

Nanzıt-batır qayıрма qulaqşının basınan alıp, toqpaqtay qara aydarın silkye byerye iyegin kötyerip, keñirdyeginyen qırılday küldi.

- Munda bitkyen soñ qayda baradı... Minye, - dyedi, oñ qolın astına ala, yetpyettyey qulağan, jartı tüyyedyey dyeñkiyip jatqan ölikti doğal tumsıqtı yetigimyen büyirdyen solq yetkizip tyewip. – Awdar! Daşı!... – dyeğyen kyelyer sättye, dawsı qatayıp.

- Nye qarap tursıñ, şalqasınan awdar dyeymin!

Qolı qaltırağan, öñi bop-boz, zor dyenyeli şyerik Daşy, jawırını kürjiyip, kök şapanınıñ yetyegi şubatılıp, azğana bögyeldi dye, yeki alağanın byettyestirip, tizyesin бүgye byerye bas iyip, oyıla opırılğan jaralı jyelkyesinyen äli dye jılıstap qara qan ağıp jatqan mäyitkye tağzym jasadı. Sodan soñ öliktiñ yetyegi oqalı, arqası ayşıqtı qamqa şapanınıñ qoltığınan alıp, yepyetyeysiz tarttı da, üryeyli, asıǵıs qıymılmyen tönkyerye qozğap, şalqasınan tüsirdi. Tabaqtay jalpaq byet, kyeñsirigi japırınqı talpaq tanaw, bitik qabaq, äldyenyegye kümändanğan, sınay, sıǵıraya qarağan şyegir yeki köz... Daşı yeriksiz kyeri şyegingyen. Nanzıt-batır tamağınan külkigye uqsas myekiryengyen dıbıs şıǵardı da, alğa bir attap, äli dye qolında turğan tapanşanıñ uşımyen öliktiñ qabağın tüsirip, kyezyegimyen yeki közin japtı. Kyelyer sättye oñ köz qaytadan, sıǵırayıp yemyes, şaqırayıp aşılıp yedi. Nanzyt tapanşanıñ uşımyen nıǵarlay tüsirdi dye, añday qarap alıp, awır orıs yetiginiñ tyemir nälди öksyesimen basıp, azğana turdı.

- Köz jumıldı, - dyedi. – Birjola. – Sodan soñ ayağın tartıp, mäyitti qara qabırğadan tyepti. – Özi dye öldi. Bul jolı şınımyen.

- İyä, - dyedi, ölik üstindye, ot basında jaybaraqat jılınıp otırğan üşinşi kisi, Duğar byeysye. – Kim dye bolsa, Xalxağa jaw, ryevolyuetsyaga qarsı kisiniñ köryer küni osı!

- Jaraysıñ, - dyedi Nanzıt. – Säl kyeşikkyendye... Syen dye jaraysıñ, - dyedi sodan soñ Daşığa qarap. – Uwaqıtında, şalt qıymıldadyñ. – Sırtqa qulağın tosıp, azğana bögyeldi.

- Kümän joq, batır, - dyedi Duğar-byeysye. – Sirä, qaruwların alıp, özdyerin şyetki qorağa qamap jatır...

- Yekyewiñ birdyey yeki qolın yeki jaqtap ustamağanda... - dyedi Nanzıt basın şayqap.

- Xartıy joldastıñ josparı qaltıqsız şıqtı, - dyedi Duğar.

- Sol jospardı jasap byerip, artta qalğan joldastıñ özi kyelsye köryer yedik, - dyedi äli dye sırtqa qulağın tosıp turğan Nanzıt sâl-päl tıjırınıp.

-Äriynye, äriynye, - dyedi Duğar. – Aytuw bar da, atqaruw bar. Tyek sıyqırşı pälye... Köz baylap, jadılap... birdyeñye jasap jıbyeryemye dyegyen qawıp...

- Syen kyemyeñgyer adamsıñ, byeysye, - dyedi Nanzıt jadırap. – Qasıma basqa biryewdi qossa kim bilyedi...

Osı myezyettye kyız üydiñ yesigi ayqara aşılıp, işkye qalmaq Jambın kyelip kirdi. Qolında ağaş qundağına jalğanğan aybındı mawzyer, qyıq közdyeri külim qağadı. Bosağada ol da ayağı astına бүgilip, yetpyettyey tüsip jatqan qara ala töbyettiñ öliginye jıyryenye qarap, yetyegin kötyerip, attap ötti.

- Barlıq tapsırma mültiksiz orındaldı, - dyedi jarqın jüzbyen. – Qarsılıq körsyetüwgye murşaları da kyelmyey qaldı. Tügyel qaruwın tastadı. Topırlatıp aydap, şyettyegi as üygye qamadıq. Sırtqı qaqpа byerik byekitildi...

- Jön-aq! – dyedi Nanzıt.

- Aqıldı jigittyer yekyen, - dyedi Duğar aşşı jımıyıp.

- Aqıldı... - dyedi Jambın, qyqı-jyqı, üşkir tistyeri aqsıyya külip. – Ordada qatarınan üş ryet oq atıldı... Aqıl kirgyen joq, yestyeri şıqtı. Kösyemdyeriniñ jyer quşqanın birdyen añdadı.

- Ölgyen-jitkyen, jaralanğan yeşkim joq pa?

- Bizdyen yeşkim joq, - dyedi Jambın. – Üşyewimiz dye amanbız. Nyebäri jyeti oq şığardıq. Közdyep atılğan yekyewi nısanağa tiyipti.

- Byekyer-aq... - dyedi Duğar.

- Äytpyesye, tım tyez byerilmyes yedi, batır, - dyedi Jambın Nanzıtqa qarap. – Aldıñğıları mılıtqqa jarmasqanda, qalğandarı tım-tıraqay qaşıp kyetyer yedi.

Şyetkyeri şığa byergyen yekyewin jalpasınan tüsirgyen soñ, qalğan on byesin op-oñay üyirip aldıq.

- Anaw iyt qurlı bolmadı, zulım lamaniñ syengyen şyerigi, - dyedi Nanzıt-batır, äldye qanağat, äldye tüñilis keyiptye. – İyt yekyeş iyt tye qojayının satpaydı yekyen. Körsyeñ yedi jaña, kömyekkye qalay umtılğanın. İyyesiniñ ölgyeninye dye qaramadı, myeni tuwra arqamnan alıp tüsyetin yedi. Duğar-byeysye atıp jıqtı. Budan sāl-pāl yertyeryek, iyyesiniñ amanında jyetip ülgyersye, bälkim, qazır ot basında osı üş-yewimiz jatar yedik...

- İyä, - dyedi Duğar, tuwra bosağamyen aralıqta, juwan moyın kürjiygyen qalpı, şodır töbyesi qaq ayrılıp, appaq azuwları ırsyıp, bop-boz tili sulıq salbırıp, silyekyeydi aram awzınan küryeñ qan aqtarılıp, şökyelyey qulağan, kyewdyesi köriktey qara ala bañqırğa tiksinye qarap. – Osı iyt qurlı bolmadı qaraqşı lamaniñ qyındı-jyındı şyerigi.

- Bara byer, - dyedi Nanzıt-Batır Jambın qalmaqqa. – Tutqındarğa uwaqıp bolıñdar. Lyedjini qüzyetkye qoy. Qablun yekyewiñ lamaniñ sarayın, qora-qopsısın tügyel tintip şığıñdar. Äldyebir quısta jasırınıp qalğan kisisi bolmasın. Al biz qazır wığamız. Azğana şaruwa bar...

Duğar kyeryegyelyerinye yesiktyen törgye deyin qımbat qıtayı kilyemdyer tutılğan altı qanat kyiz üydiñ qaq ortası – qızğıltım-sarı jaqtawın kökşil, qoñır tüsti oyu-örnyek äsyemdyegyen jalpaq qos baqan aralığındağı, jalını solğın oşaaqqa jüryel-yey yeñkyeydi dye, qatarlastıra qalap, birnyeşye tyezyek tastadı. Mazday tutanğan ot lap yetip tüskyendye eki tarapqa qaray tura qaşqan baqan kölyeñkyesimyen birgye, ölik tye ırğatıla qozğalğanday köringyen.

- Noyan-hutuhtı... - dyegyen Daşı, dawsı dirildyep.

Duğar qarqıldap küldi.

- Äy osı jaña ğana, tiri kyezindye qorıqpap yediñ ğoy. Qozğalğan – özi yem-yes, kölyeñkyesi. Öldi, bitti. Oq ötpyeydi. Qan şıqpaydı, mäñgi jasaydı dyegyen noyan-lamañ.

- Ryevol्यूtsiyyalıq sanañ jyetispyey jatır, - dyedi Nanzıt zilsiz. – Yendi qorqatın yeştyeñye joq. Şapanın şyesip al. Bılğanıp qaladı. Duğar-byeysye,

kömyektyesip jibyer, mına maqulıqqa, - dyedi umsına byerye tartınıp qalğan Daşığa sinay qarap.

- Joq, özim, özim-aq... - dyedi Daşı, jiti qıymılmyen öliktiñ üstindyeği, yetyek, öñir, jyeñ uşı tügyel altın oqalı qamqa dyeligye qol salıp.

Äwyeli sarı jibyek mata byelbyewin şyeşti. Şubalta tartıp, astınan suwırıp alğan. Sodan soñ bir jaq jyeñin şıǵardı. Jansız qol sısq tüskyendye tağı da irkilip qalıp yedi. Budan arı Duǵardıñ kömyegimyen ölikti qırında awdarıp, dyeli-şapandı jartılay bosatıp aldı, yekinşi jyeñin şıǵarıp, kyeri awdarıp, birjola şyeşti.

- Yezüwşi taptıñ aram baylıǵı da, özi dye kyelmyeskye kyetkyen joralǵısı ryeyinde, orıs dostardıñ kömyegimyen uyımdastırılıp jatqan ryevolyutsiyyalıq murajayǵa qoyıladı, - dyedi Nanzıt.

Şyerik Daşı tağı da yeminye byergyen yedi.

- Qalğan kiyiminiñ qajyeti joq, - dyedi Duǵar.

- Yendiği jumıs... - dyedi Nanzıt. – Basın kesuw kyeryek. Duǵar-byeysye, syen öziñ... Asıqpay, muqıyyat. Jaradan joǵarı, awız omırtqadan şabaqtap şıǵar...

Duǵar-byeysye öliktiñ qabaǵına basa kiyilgyen sarı tyelpeyin sıpırdı. Jalpaq, tayqı mañday. Yendi ğana tyebindyey öskyen tıǵız kök burıl şaştı taqır bas. Duǵar ölikti qaytadan yetpyetinyen tönkyerdi. Yeptyep qan şılağan jyelkye şaş appaq yekyen.

- Töbyesinyen ustap tur, - dyedi Daşığa qarap. – Moynı üzilip kyetipti, bulǵalaqtap äwryegye salar.

Jalǵız jüzdi qısqa syelyebyesin alıp, sol qolımyen öliktiñ moynın basa, bunın añdap kördi dye, tikye urıp, jyelkyesinyen qıyya bastadı.

- Al myen... - dyedi Nanzıt.

- İyä, batır, öziñ... - dyedi Duǵar burılıp qaramağan qalıpı. – Öziñye ğana tiyyesili. Äli suwıǵan joq. Qayta awdarayın...

Nanzıt şañıraqqa byet byerye, sulıq tüskyen noyan-xutuxtınıñ qatqıl jüzinye ızbarlana qarap, azǵana bögyeldi dye, byelindyeği kümis qınaptı, yeki jüzdi, ötkir qanjarın suwırdı.

- Ölip qaldı... - dyedi qara torı, byezew byet, tapaltaq qasapşı torğawıt qan-qan kyezdiginiñ uşı dirildyep. Däl töbyedyn tönip turğan, ıyıqtı, tıǵız dyenyeli, yeki öñiri zyerli, yetyegi sarı jıbyek jurındı, byeline taǵı da sarı jıbyek quşaq oralğan jasıl tüsti maqpal dyeli kiygyen, tüyilye tünyergyen suwıq jüzdi kisigye üryeylyenye, jalına qaradı. – Noyan-xutuxtı-lama... Kyeşye gör myen byeybaqtı...

- Qasqır soyıp körip pye yediñ? – dyedi noyan-xutuxtı, yaǵnıy din ämiri atanğan jalpaqbyet pyeri, bitik qabaq astındaǵı şyegir közdyeri jarq yetip.

- Qasqyr... soydım... Kördim... - dyedi öñi qaşqan torğawıt müldye qumıǵıp.

- Tyerisin tügyel sıpırıp bolğanşa ölmyeydi!

- Öl... myeydi... - dyeydi kinäli qasapşı dir-dir yetip. – Ölyedi... bılay şıǵa byerye...

- Tyerisin sıpırıp bolğan soñ, öz ayaǵımyen jürip barıp, - dyedi noyan-xutuxtı. – Oǵan dyeyin ölmyeydi!..

- Ölmyeydi, - dyedi qasapşı birjola qojırap.

- İyt soyıp kördiñ bye?

- İyt? Joq.

- Burın soyǵan joqsıñ, yendi soyıp tursıñ...

Qasapşı jigit qarsı aldındaǵı tuǵır – qosarlanğan, qabıqsız jıltır böryenye üstinde sulıq jatqan qızıl-şaqa, jap-jalañaş arqa, qos büyirgye salbıray tüskyen qandı tyerigye, jaña ğana körgeyendey, tañırqay, üñilye qarap azǵana bögyeldi. Sodan soñ jasqanşaqıtay ıǵısıp, ämirşigye byet burğan.

- Uqtıñ ba, topas torğawıt! – dyedi noyan-xutuxtı. – Bul – iyt. Al syen...

- Myen... - dyedi janınan küdyer üzgyen torğawıt iyyegi kyemsyeñdyep. – Myen... alǵaşqı künnyen... Öziñizgye adal qızmyet... Syerik...

- Ol – ötkyen zaman, - dyedi ämirşi kinäli qızmyetşisine burılıp ta qaramastan. – Al qazır...

- Qazır... - dyedi appaq quwday bolğan torğawıt.

- Dürbit Daşını şaqır! – dyedi noyan-xutuxtı, manadan byeri bar qızıqtı tamaşalap, qasında turğan jasawıldardıñ birinye. Kinäli torğawıtqa burıldı. – Al syen...

- Syen... myen... - dyedi torğawıt. Yeñiryp jibyerdi.

Asıǵıp basıp, töbyedyegi şolaq aydarı jyelp-jyelp yetip, dürbit Daşı kyeldi. Zor dyenyesi sonşama jıynaqı. Jaynañ qağadı. Tım yerkin.

- Äwyel bastan saǵan tapsıruw kyeryek yedi...

- Ölip qaptı. - dyedi Daşı.

- Ölgyen joq. Biraq ölyedi...

- Myeniñ jazıǵım nye? – dyedi Daşı kürt basılıp.

- Äzirşye jazıǵıñ joq. Ölsye dye... kinä basqada. Kinäli bolasıñ... yegyer... Yegyer tyerigye tiytimdyey zaqım kyelsye bar ğoy... Öziñniñ tyeriñdi tiridyey sıpıram. Uqtıñ ba?

- Uqtım. – dyedi dürbit Daşı salqın jimıyıp. – Yendi ülkyen pışaq yemyes, ıñǵaylı kyezık kyeryek. Äkyel byeri, - dyedi kyelyer myezyettye torğawıtqa qolın sozıp.

Usınılǵan kyezdikti dürbit Daşıǵa jyetkizbyey, noyan-xutuxtınıñ özi aldı. Şolaq, ötkir jüzinye qan juqqan süyyek saptı, lıpıǵan kyezdikti oñ qolınan sol qolına, sol qolınan oñ qolına köşirip, oinatıp azǵana bögyeldi dye, sölbiryeysye dye yeki ayaǵın basıp, quwşıyıp turǵan torğawıttı omırawdan nıq ustadı. Sol qolımyen özinye qaray tarta byerye, oñ qolındaǵı kyezdikti jarq yetkizip, kindik tustan yesip jibiergyen. Şıñǵırǵan dawıspyen qosa qaq ayrılǵan qarınǵa qol salıp, uwıstay suwırdı. Şubatılǵan şyek. Soza tartıp, sala qulaş şıǵardı.

- Kă, kă! – dyedi böryenye tübindyegi uyıǵan qandı jalanıp turǵan tayınşaday, juan moyın sarı töbyetti şaqırıp. Arsalañdap kyelgyen byetindye awzına tastay byerdi. Sarı töbyet buratıla şıyrşıq atqan, ısqına zarlaǵan torğawıttıñ şubatılǵan şyeginyen qarbita julıp, qasap mañındaǵı köp jurttan awlaqqa qaray süyryey jönyelgyen.

- Mă, - dyedi xutuxtı-lama, iyt tartqan byeybaqqa burılıp ta qaramastan, oynamalı kyezdikti Daşıǵa ustatıp. – Äy, kim bar? Tuz äkyeliñdyer! Yendi mına ölikti tiriltemiz, - dyedi. – Tyerisi qalay sıpırılǵanın aqrına dyeyin öz közimyen körıp kyetsin. Qolıñ qaltıray ma? – dyep jaña qasapşıdan.

- Qaltıramaydı, - dyedi tikye qarap.

- Qaltıramasın. Bul qazaq – qasqırdıñ aǵayını. Naǵız iyt. İyttiñ öziñ azǵan türi. Jaqsı, jamanı joq. Bări birdyei. Sırtı ǵana adam. İşi xaywan. Myen bulardı jaqsı bilyem. Arıda nye bolǵanın. Alda qaytyerin. Jyerimizdi alǵan. Yelimizdi oyrañdaǵan. Yendi mundaǵı tınısımızdı tarıltpaq. Azǵana jurtımızdı ıǵıstırıp baradı. Bar qazaq jazıqtı. Al mınaw – tipti yeryekşye. Burınǵı gumırında iyt bolǵan. Kyeyingi ğuymırında doñız boladı. Äwyelgi, iyt qalpında qolǵa tüssye, tyerisin tügyel sıpyǵanşa şıdar yedi. Yendi minye. Jartılay jalañaştap bitpyey-aq yestyen tandı.

3-35

- Arqasına syep! – dyedi asıǵa basıp, şara tolı untaq qara tuz äkyelgyen bädeyndi qatınǵa. – Daşı, yezip, jaymalap jibyer. Joq, bärin öziñ atqar...

Astın döñbyekpyen byiktyetip, qatarlana qosılǵan qos qaraǵay böryenye üstinde yetpyettyey jatqan kisiniñ qır arqası qıp-qızıl, jap-jalañaş yedi. Kiyimsiz yem-yes, terisiz. Oyıp, sıpırıp alıp tastaǵan. Qos qabırǵada jaña ǵana sögilgyen, ol da jaǵal-jaǵal qan basqan şaqa tyeri qayırıla salbırıp tur.

Daşı aldına sozılǵan aǵaş ayaqtan uwıstay alıp, qanı qatqan qızıl yet, jalañaş arqaǵa molınan tuz syewip, uypalap, taratıp jaǵa bastadı. Kyenyeryesi aşıǵan qos qabırǵaǵa ötti. Arqanı qaytadan yezgilyedi. Bar şaruwasın ıqtıyyattap, qolın sürtip, qyezdigin mñǵaylaǵan. Ämirşi dye ünsiz tınıp tur yedi.

Kyelyer myezyettye mıranǵan älsiz ün şıqtı. Sodan soñ işin tarta, küñiryengyen öksik. Oǵan jalǵas ışqınǵan ayqay.

- Uh!... Ah!... Aa!... Laa!... Al-la! Lă... iyll... la!... Alla!!.

- Yes jıydı, iskye kiris, - dyedi ämirşisi dırbit Daşıǵa.

- Jarlıǵıñ qaltıqsız orındaladı, noyan-xutuxtı-lama! – dyedi Daşı.

Jıynaqı, sıyraq, äri bayıptı, şyeşimtal qıymılmyen iskye kiriskyen.

Äzirşye yeki-aq yeli aşıǵan bityew qabırǵanı boylay sökti. Jandı tyeri özin-yen-özi sıpırılıp jatqanday. Bul kyezdye manaǵı azaptı ayqay üzilip barıp qalt tınǵan. Tyek öksüu myen kürsinis qana. Tunşıǵıp, küñiryenip, äryeñ şıǵadı.

Jañadan sıpırılǵan tustan jılistap qan aǵa bastadı.

Daşı yeki qabırǵanı da bawırǵa tüsirdi dye, köldyenyeyñ tartıp, ıyıqtı jalañaştay bastadı.

- Sawsaqtarı tügyel, tırnaqtarı bütün bolsın! – dyedi ämirşi. – Ayaq ta solay. Bas tyerisin eñ soñınan sıyrasıñ. Közimyen qosa, - dyedi. – Oyıp, tyerisimyen birgye.

- Aytqanıñız ayna-qatyesiz orındaladı, xutuxtı, - dyedi, bir qalıptı jumıs üstindyeği dürbıt Daşı.

Bul kyezdye jon-arqadan bastap tiridyey soyılıp jatqan müskeniñ dawısı müldye öşkyen, äldye qırıl, äldye sırl ǵana qılıp yedi. Ölgyen joq. Äzirşye tirilyer yesyebindy...

4-1

1891, koyan jılǵı köktyem yedi. Yel jaylawǵa jaña jyetkyen. Barlıq yel yemyes, astınan suw şıqqanday, byıl, nyegye yekyeni byelgisiz, malı töldyep bityer-bitpyestye jurttıñ aldımıy qozǵalǵan Aqımbyet awılı. Äldyenye ayaǵınan tartıp, qolınan jyetyelyegyendyey asıǵıp yedi. Özinye qarastı otız şañıraq ta tügyel yemyes. Byes-aq üy. Koñır Byeldiñ küngyeyindyegi jılı qıstawdan asıǵıs kötyerildi. Kyel-yerdye köktyemdye, qaytarda küzyek, jan jadırap, kökiryek yerkin tınıstaytın kyeñ qonıs – arǵı byeti kögildir taw, byergi byeti oymawıt kök şalǵın, qısañnan tartıp, jazañǵa jayılǵan ädyemi Tulba kölgye dye ayaldamadı. Köldyenyeñ aqqan Dyelüwingye jyetip äryeñ toqtaǵan. Aldı – ör. Asqar taw. Sol Asqar Altaydıñ arǵı byetinyen – qalıñ qazaq ortasınan äldyebir xabar kyelyetindyey köringyen. Ol tarapta yeşkimi bolmasa da. Ayırıqşa mändi mäsyelye. Köñili küpti yedi. Tüsiniksiz, özgyeşye tolqın. Dyegbiri tawsılıp, bar bayızdan ayrılǵanday. Yendi minye, arttaǵı aǵayınnan müldye ozǵındap, jazǵı jaylawǵa birdyen kyelip tüsti. Sonşama saǵynypty. Irısı şalqıǵan özgyeşye öñir. Yeki tarap – tırkyesye, alǵa uzaǵan sayın kötyerilye tutasqan zañǵar taw. Ortada – uzındıǵı yeki köştik kyeñ añǵar. Jaǵalay qaynap jatqan tas bulaq. Alqaptı qaq jarıp, jayıla aqqan möldir özyen. Jalǵası jasıl quraq. Qudaydıñ kyeñ düniyyesi. Aspan aşıla, biyiktey tüskyen. Altaydyñ örinen asıp, Kökbawır tawdı saǵalay yeskyen samaldıñ özi kün şuwaǵınan meyir alǵanday, jañǵa tınıs. Jaylawǵa qonar-qonbasta, aqboz üy tygylıp bityer-bitpyestye Aqımbyettiñ kökiryegi aşıldı. Byeysymbiniñ küyindyey kümbirlyep tur. Tyek... azǵana tüytkil tarqamaǵan. Jüryek şımırıl, äldye qatyer, äldye quwanış, äyteuwir almaǵayıp bir özgyeris kütken yeryekşye axuwal.

Aňgardıñ yeki qabağına – tizilye sozılğan bawırıl tawlarğa qaraydı. Änye, taqaw yetektye appaq tüyyelyer jayıp jür. Aqımyettiñ aq tüyyelyeri atanğan däripti januwarlar. Tutas bir kyelye. Atadan qalğan mol dāwlyettiñ uytqısı. Äwyeldye jalğız bota yekyen. Appaq qarday aq bota. Közgye quwanış, köñilgye myedyew. Baqıt, baylıq joralğısı. Ükilyep kütyedi. Taylaq şığadı, buwra boladı. So- dan soñ jıl aralasa da, qayığan on ingyenniñ biri aq bota tuwadı ğoy. Yekyewgye üşyew qosılıp, iriktyelip, köbyeyye byeryedi. Biraq januwar suwıqqa şıdamsızdaw yekyen. Äytpyesye babanıñ bar tüyyesi appaq bolıp şığar yedi. Aqırı, on byes- jıyırma – bir kyelyegye turaqtaptı. Sol qalpı baladan ötip nyemyerye – Aqımyetkye köşkyen. Tağı qanşama mal. Bāri dye artta. Ülkyen üy, qastyerli kyelyemyen birgye şıqqan – ayğır üyir jılqı ğana, irgyedye, jaña ğana qurılğan jyeli basında üyyezdyey tur. Soyıs, kyelimdi-kyetimdi. Qonaqqa arnalğan azğana qoy ärireyek, özyen boyında jayıp jatır. Aqımyet mırzaniñ dört qubılası say yedi. Jası on toğızğa jaña tolğan. Byes jüz jılqı. Mıñ jarım qoy. Quday qosqan bāybişyedyen soñ tañdap tüsirgyen toqal uljıp tur. Şyekyesi torsiqtay sarı ul – byesiktye. Bāri bar. Nyesin aytasıñ.

Biraq... jayı joq. Dyegbiri qaşıp, yelyegiziydi de turadı. Ötkyen aydıñ jañası- nan byeri. Jaylawğa şıqqan soñ birjola tınşıp, bayız tabarmın dyep yedi. Äwyelgi küngi azğana baraqat, sabırdan soñ mazası kyetye tüsti. Yendi ädyepki jysızdıq yem- yes. Lağıp şıqqısı, äldyeqayda, awlaqqa jürgisi kyelip turadı. Yeki kün wıdadı. Üşin- şı küni... tañ bozınan tağı oyyandı. Kün kötyerilmyey atqa mindi. Arğı jılı ğana, köldyenyey kyerüwyenbasıdan jyeti jılqı byerip satıp alğan viynçyestyer mılıtığın yerdiñ qasına ildi. Taw, tas, iyyen jyer, äldye ayu, äldye irbis kyezdyesip qaluwı mümkün. Joq, añ yemyes, köñilin ornıqtırıp, dātin byekityu üşin. Azğana azıq. Nyeg- ye? Uzağıraq jürsye kyeryek bolıp qaluwı. Syeyil dyesye dye. Yeki kündik, byes kündik sapar yemyes, äri kyetsye kyeşkye qaytpaq. Sonda da. Mılıtq, azıq... Burın bolmağan ädyet. Jürisiniñ özi tüsiniksiz, şärgyez. Äytyewir bir qajyetti şaruwa kütip tur. Qaytkyendye dye bögyelip turuwğa äddi joq. Özinye tañırqay qarap, bar isin şıyraq atqarğan kömyekşi bala jigitti, qol siltyegyen ünsiz jarlıqpyen, atqa minye byergyendye, dāl üy irgyesindye qaldırıp kyetti. Äwdyem jyergye uzağan soñ, artına qarasa, qaltyıp äli tur yekyen. Tımağın bulğap, şaqırıp aldı. Sol ünsiz qalpı, soñımnan yerye byer dyep ımdağan. Mazasın buzğan awıldan tyeziryek uzağısı kyelgyendyey, jyelye-jortıp jönyeldi. Tuwra örgye qaray. Dyelüwin özyenniñ jağalap, Kökbawır tawdı byetkye alıp.

Kõñili yendi ğana tınşığan. Sonımyen qatar, äldyenye alğa qaray jyetyelyey tüskyen.

5-6

Äwyelgi äñgimye qazaqpyen шыektyes. Aşşı-köldiñ arğı byetindye otırğan dır-bittyen şıqqan.

Qoñtajı Ämiršana aq tüyyegye minip kyelipti! Joq, Ämirsananiñ özi yemyes, közi – aynımay tuwğan nyemyeryesi.

Nyemyerye yemyes, şöbyeryesi.

Nyemyerye dye, şöbyerye dye yemyes, qubulğan – sol qalpında qayta jaralğan Ämirsananiñ özi!

Ryesyeydye, Yedil boyındağı qalmaq arasında tuwıp-ösken.

Jas kyezinyen-aq şarı-şäjin – sarı din jolına bas baylağan.

Arıp-arşıp Tiybyet, Lhasağa jyetken; ondağı bilimdar lamalardan tağılım tanığan. Bar ğılımdı tawısqa.

Qudıryetti Dalay-lamaniñ öziniñ alqaw-batasın alğan!

Qasıyyetti din ortalığında Ömir – ağaşınıñ japırağın jyep, mäñgilik ğumır yen-şilyegyen.

Yemdyemyetin dyerti, bilmyeytin dawası joq.

Düniyyeniñ bar danalığın bir boyına jıynaқтаған.

Yendi ata qonısqa birjola oralıp otır. Yel-jurtınıñ qamı üşin.

Babası Ämiršana bastağan isti aqırına jyetkizbyek.

Bükil moñğol qawımın qıtay yezgisinyen qutqaradı.

Qubulğan – qayta tuwğan Ämirsananiñ bügingi tiri byeynyesi – tılsım sır, ğalamat küştiñ iyyesi!

Atı – Ja-lama!

6-7

Arada ay ötpyey, qasıyyetti qubulğan, äwliyye lama işkyeridyegi Üläsüwtayğa kyelip jyetkyendye, bayağı Ämirsananiñ qayta tilirlgen süldyesi tuwralı baytaq

Moñğol yeliniñ batısı myen şığısı, tüstigi myen tyeristigi – tyek dürbıt qana yemyes, Urañqay, ölüť, bayıt, mıñğat, zaqşın, torğawıt, eñ bastısı – jalpaq xalxa – бүkil ulıs xabarlanıp bitkyen yedi.

7-8

Xalxanıñ batısı, Qañğay tawınıñ tüstik – şığıs qoynawında turğan Üläsüwtay – xanzu tilinyen köşirgyendye Tyeryekti-kyent qamalında bir tyeryek joq yedi. Bağzı zamanda, Ğaldan-Boşuqtı xannan soñ Xalxanı birjola bawrağan mänjüw-tsıyn patşalığınıñ jat ölkyyedyegi tuğır-byekinisi ryetindye jaña ornağan şağında top tyeryek tye, köp tyeryek tye bolğan şığar, yendi tıp-tıypıl. Tipti, şağın qalanı üş taraptan qorşağan biyik tawlardıñ öziniñ tyeriskyey byetindye ğana birtıq, syeldyer qarağay sulbası qalıptı. Qaladağı moñğol tyekti jurt ta azşılıq. Otınşı, suwşı, qızmyetşi ryetindye qonıstanğan, oqşaw turğan, sırtı jadaw, işi jüdyew biryer jüz kyız üydı yesyepkye qos-pasaq, közgye köringyen jurttıñ köbi turğılıqtı yemyes. Bazarlap kyelgyen, şaruwa quwğan, is tüskyen jyekyelyegyen attılar ğana. Üläsüwtay – qıtay qalası yedi. Köşpyendi jurttıñ qaq törinye ornağan äkimşilik ortalığı ğana yemyes, arzan, tyimdi sawda, yağnıy qıysapsız baylıq közi. Iğı-jıǵı bazar, qatar-qatar läpkyelyer. Yejyelgi qıtaymyen qatar, qurığı uzın, yendi bul tarapqa da yerkin qıtaymyen qatar, qurığı uzın, yendi bul tarapqa da yerkin qol sozğan orıs köpyestyleriniñ iyyeligi. Qızmyetşi, däyyekşi, yesyepşilyermyen qosa sanağanda bular da birtalay jan.

Üläsutaydağı byeybit qawım, yağnıy otarşı, kyelginşi jurttıñ amandıq, tınıştıǵın qamtamasız yetyetin arnayı jasaq bar – qaruwlı üş jüz qıtay äskyeri. Bityew dara, tar qısañdağı şaxardıñ şığıs byeti – artı biyik taw, yeki qaptalı tastaq özyen arnası, biyik tyepsyeñdye turğan, balşın qabırğalı könye jambılğa ornalasqan. Qorğan işindyeği tapaltaq, jaypaq töbye äskyer jataqtarınan oqşaw, yeñsyelyenye kötyerilgyen qayqı şatırılı, yeki qabat üy – qıtay nayıbı – Üläsutay qalasınıñ jänye бүkil ulıstıñ birdyen-bir ämirşisi dzän – dzünniñ sarayı.

Yetyektyegi, tıǵılısa ornağan ala-qula xalqınıñ jyın sanı tört mıñğa jyetpyeytin şağın qala tım sıyqısız yedi. Topırağı suwırılğan, qıyqı-jıyqı, tar köşyelyer, sarı balşıqtan tüygiştyep qalanğan, attı kisiniñ boyınan joǵarı, uzınnan-uzaq sozılğan, kün küydirep, jyel qaqqan bityew duwaldar. Duwaldıñ tükpirinye – kürgyeylyenye, ortasınan keñ awla qaldıra salınğan tayqı töbye üylyer. Bularda tiyimdi sawdamyen baiyğan qıtaylar turadı. Alıs ölkyyeden arnayı kyelgyen, tipti, üş-tört atasınan byeri

tamır jayğan. Uzun duwaldıñ kyeñ qaqpalı kirye byeris törindye ärqıylı dükyendyer ornalasqan. Mundağı köşpyendi qawımnıñ turmıs-qajyeti, kündyelikti tirşiligine qatıstı azıq-tülük, tutınuw tawarlarınıñ bări bar: taqta-taqta şay, kyesyek-kyesyek şyekyer, şağın qapşıqtarğa sıqay toltırılğan, qatarlastıra, üyye qalanğan küriş pyen tarı, bıyday jarmaq, är tüsti jupını şıt pyen aq dabıdan şım jibek, torğın myen qamqa-ğa dyeyingi aralıqtağı kyez-kyelgyen matalar. Tipti, jyergilikti halıqqa arnap, sonaw qıtay jurtında tigilgyen dyeli şapan myen qayqı tumsıq gütül yetikkye dyeyin tiryelip tur. Taw asıp, arnayı kyelgyen malşı arat kündyelikti tirşiligine oraylas bar qajyetin tabar yedi. Jänye tört jılqı tirkyep äkyelip, yeki şapan, birnyeşye kyez mata, üş qadaq şay alıp qaytsa, arzan düniyege molıqqanday köryetin. Qalada omalıp otıra byerm-yey, jyer ayağı kyeñigyen jaz kündyeri yel aralap şıǵıp, zärüw-qajyetkye qolma-qol yesyep ayırısuwmyen qatar, ösimgye, nyesıyyegye tastasuwdı da ädyetkye aynaldır-ğan qıtay sawdagyerleriniñ paydası yeki yesye, üş yesye yemyes, on, jyırma yesye, - işkyeriden şıǵarğan ärbir qara baqırı munda taza altınğa aynalıp jatatın. Sonda baylıqqa jyetkizip otırğan jurtıñ kisi qatarına sanasa ğoy. Joq, külkisi qorlaq, sözi kyekyesin, jyergilikti xalıqtı adam yesyebinye qospas yedi. Özdyeriniñ işip-jeüwi, qanauw-tonauw üşin jaratılğan tömyengi näsil köryetin.

Ölkyegye yendi ğana ayaq basqan, äzirgye bar sırı aşıla qoymağan, kün ozğan sayın örisi uzarıp, qarımı kyeñyeyye tüskyen orıs köpyestyeriniñ dye pıyǵıl-niyyeti osı töñiryektyen tabılar yedi. Bular da tıyın tyeñgyegye ösirip, altın aǵızıp jatqan. Biylyewşi yeki ülkyen yel – Qıtay myen Ryesyey arasındağı arnayı kyelisim boyın-şa, jüris-turis, sawda-sattıq yerkin. Bükil Sırtqı Moñğoldı, säti tüssye, İşki Moñğoldı, Şıǵıs Türkistanmyen qosa, özinye birjola awdarıp aluw niyyetindyege Ryesyey iymperiyyasınıñ sayaxatşı-barlawşıları bul ölkyeni şındap aynaldırǵalı biraz bolğan. Oñdı-soldı tügyel tyeksyerip bitti. Jyer byedyeri ğana yemyes, yel jaǵdayı da alaqañdaǵıday ayqın. Sonımyen qatar, äzirşye mänjüw-tsıyn bodandığında turğan kyeñbay-taq ölkyeni birtye-birtye, byeybit türdye otarlaw sayasatı nıqtap qolğa alınğan. Bola-şaq Ulan-batır – İyx-Xuwre, yaǵnıy ordalı Urgadan bastap, kyezindye qıtay ökimyeti byekinis ryetindye nyegizdyegyen, yendi äkimşilik jänye yekonomıyqalıq ortalıqtar-ğa aynalğan ülkyendi-kışili kyent atawlıǵa yerkin ayaq salğan. Kyeryek dyesyeñiz, quwatı artıq, jyeri oñtaylı, tuspa-tus orıs aǵayındarı sawda-sattıq salasında yejyelgi qıtaydı ıǵstıra bastap yedi. Sawda ğana yemyes, sayasat tarabında da.

İyx-Xuwredyen soñğı qordalı qalanıñ biri, mänjüw-tsıyn äkimşiliginiñ uwyıǵı Üläsuwtaydıñ özinye orıs ülyesi jıl ozǵan sayın köbyeıygyen, orıs ıqpalı kün sanap küşyeyip bara jatqan. Qalanıñ oñqaptalı – biyiktyen qulay tüsip, kyeñ daraǵa qaq ortadan suǵına boylaǵan, byetkyeyi biyik, uzınşaq qara jaldıñ ıǵına ornaǵan bir qawım jurt – kyelginşidyen turǵınǵa aynalǵan orıs yedi. Köpyesi bar, pirkänşik, dāy-yekşi, qızmyetşisi bar, kyelimi, kyetimi tipti köp, minyez, ğadyeti özgyeşye, uzın-sanı äjyep tāwir xalıq. Nyegizi kāsip, ārinye, sawda. Biraq qosalqı, qosalqı yemyes, astırtın, tübyegyeyli şaruwaları taǵı bar. Bolaşaq bay ortaǵa birjola bawır basuwmyen qatar, ölkedyeyi sırtqı biylik, işki tirlik, arǵı ökimyettiñ awjayı, byergi jurttıñ axuwalı, bolmıs-tınısı ğana yemyes, ıqılas, niyyet, maqsat-muratı tōñirye-gindyey qundi dyeryektyer jıynastıruw, tüptyep kyelgyendye, arttaǵı yeldi jaña öriskye āzirlyew. Orıs qawımı atanǵanımyen, bul maxallanıñ sırtqı körinisi Üläsuwtaydaǵı jalpy jurttan ayırǵısız. Tozǵan duwal, qaǵaz tyeryezyeli, tapaltaq, şım ülyyer – qıtay fanzalarınan da sıyqısız. Lāpkyelyeri dye ıbırsıp jatadı. Qıtay dük-yendyerinyen bay yemyes. Biraq özgyeşye qajyeti kümānsız. Idıs-ayaq, şōñkye-şāwgim, qazan-oşaq tārizdi, tyemir tyekti, üy işindik, şaruwaşılıq mükāmali tügyel osında. Sonıñ bārinye üstyemye ryetindyey, āzirgye moñǵol turmısına kirikpyey turǵan jyez samawırdıñ nyeşye atası – ötpyesyey dye özindik yeryekşyelik, artıq qasıyyet ryetindyey joǵarǵı söryelyerdye tizilyey tiryelip tur. Orıs lāpkyelyeriniñ baylıǵı – ayaq-tabaq qana yemyes. Şıt, şuǵa, mauwıtı, barqıt, pūliş matalar. Tıyın, qundız, bulgın yeltirilyer. Bılǵarı, qayıs, kön, at abzyeldyeri. Dayın kiyimniñ nyeşye atası: jyeydye, dambaldan bastap, yetik, pıymaǵa deiyyin. İşik pyen ton. Balta, şot, pışaq, qayşı, iynye, jip tārizdi turmıstıq buyımdar. Eñ bastısı – qap-qap bıyday myen köknayza, aq un myen qara un. Taǵı da... altın tyeñgyey myen kümis jambı. Sodan soñ, iyā, eñ küş-tisi – aqırǵan orıs araǵı. Sawdanıñ sırtqı kölyemi kyem bolsa da, tawardıñ sapasımyen, yeñ bastısı – tañsıq, dilgir sıpat, qasıyyetimyen qıtaydan asıp bara jatqan. İyā, aytpaqşı, taǵı bir artıqşılıǵı bar yekyen, dabırasız, jyeñ uşınan kyetyetin. Yeski byerdyeñkyey myen jupını añşı mılıtqtarı. Oq-dāri, bar qajyetimyen...

Qıtay da, orıs ta sawdanı aqşaǵa jasamaydı. Aqşa joq köşpyendi jurtta. Yesyey-sinyey mıñǵırǵan mal. Sol maldıñ jüni myen tyerisi. Qıtaylar işki jaqqa moñǵoldıñ bolat tuyaq syerpimi, talmas byerik, tıǵırşıqtay iñǵaylı, kültıyey quyrıq jılqıların mıñdap aydar yedi. Al orıstar – qabırǵası qalıñ, yeti tıǵız müyizdi iri-qaranı. Bükil Sibirdi, Bayqal öñiri, Qyır Şıǵısqa dyeyin sapalı yetpyen qamtamasyz yetip otırǵan –

moñğoldan mal tartqan köpyestyer bolatın. Tyek yet qana yemyes. Orista asa qımbat bağalanatın mal önımdyeri: qoy jünımyen qatar, yeşki tübiti, jılqınıñ qılı, tüyyeniñ şuwdası jānye tört tülıktiñ şiyki tyerisi. Nye kyeryek, orıs ta, qıtay da kyeñ daladağı momın jurttı yerkin yemip, baylıqqa bögip jatqan. Jānye osı byeyqam jurttıñ byeybit qonısı arqılı jalğasıp otırğan yeki alpawıttıñ özara kötyermye sawdası tağı bar. Qı-taydan şıqqan kyerüwyen tyek köliktyerin ğana awıstırıp, bar toğanağımyen orısqa ötyer yedi. Jānye kyerisinşye.

Kötyermye satuw, arnayı qoyma, jariyya dükeyndyer öz aldına, qalanıñ tömyengi yetyeginye qujınağan ülkyen bazar bar. İri ayırbaspyen qatar, kündyelikti usaq-tüyyek sawda uytqısı hām jalpaq jurttıñ, yeştyeñye almasa da, arnayı sye-yildyep baratın dyemalis, qatınas ornı. Jānye sawdagyer atawlı surawsız tabısatın, iri kyelisimdyergye jol bastaitın körıs ortalıǵy. Ölkedyegi, aymaqtağı bar jañalıq, oñdı-soldı xabar atawlı da osı bazardan taraytın. Tipti, yeşqanday şaruwası joq jurttıñ özi kün aralatpay bazarğa bas suğa kyetüwdi üyryenşikti parız sanaytın.

Özin bayağı Ąmırsana xannıñ qayta tirilgyen āziyz tulğası – qubulğan dyep jariyyalağan, qos örkyeşi baladay aq atanğa mingyen jumbaq lama säskye tıs, sawda ābdyen qızğan, uw-duw, aşıq-jaysañ bir küni dāl osı bazarğa kyelip kirüwgye tiyis yedi.

8-9

Özgyeşye turpat, ayırıqşa yeñsyeli, körikti, appaq tüyye, āriynye, birdyen közgye tıskyen. Al aq tüyye üstındye otırğan kisi... Qımbat kök dyeli şapanınıñ bye-lin jalpaq sarı quşaqpyen qabattay orap baylağan, syeryek qulaq, şoşaq töbye bōrik kiygyen, jalpaq byetti, dyembyelşye kisiniñ közi – qatarınan kyezyelgyen qos nayza-day ötkir yekyen. Antarılğan jurttıñ töbyesinyen asa qarap, kömyeydyen şıqqan qoñır dawıspyen küñigirlyetye söylyep kyetti.

- Uwa, xalayıq! Qara nor xalxa, batır bayıt, baluwan dūrbit, tyemirdyey tor-ğawıt – qorlıqtağı, yezgidyegi бүkil moñğol ulısı! Sōzimte qulaq sal! Burın kim ye-din? Bay yediñ, bağlañ yediñ. Yeliñ yeryen, jurttıñ jumaq yedi, xalqıñ jawıngyer yedi. Yel ustağan xan boldı, din ustağan pir boldı, jazaq bastağan batır boldı. Yendi kimsiñ? Nye boldıñ, qanday kyepkye jyettiñ? Jyeriñ talan-tarajğa tüsti, xalqıñ bası-baylı qulğa aynaldı. Aydıñ jarıǵınan ayrıldıq – qarañǵı tün. Künniñ şuwağıman ayrıl-

dıq – suıq ızğar. Bul – bar pälyeniñ bası ğana. Bar pälyeniñ bası ğana! Uwa, xalqım!
Alda nye kütıp turğanın bilyemisiñ?

- Ämirsana... - dyegyen tunşıǵıñqı ün yestildi top ortasınan.

- Ämirsana... Ämirsana... - dyesti taǵı bir dawıstar.

Dawısqa dabır qosıldı, dabır – güwilgye, güwil – jappaıy urańǵa aynaldı.

- Ämirsana! Ämirsana! Ämirsana!...

Äp-sättıye aq tüyyeni qalamay topırlağan jurt alaqandarın byettyestirye qol quwsırıp, jüryelyey tizye бүgisti.

- Ämirsana... Ämirsana... Qayta tuwğan yekyen ğoy aqırı... Uwa, qasıyyetti bodıysatva!...

Biryewlyer yeñiryp jılap, biryewlyer jaratqannıñ kiyyeli ruwxına jalbarınıp, köpşilik jurt yestyeri şıǵıp, quwana japırlap, бүkil bazar aq tüyyeniñ bawırına qulaǵan.

- Uwa, xalqım! – dyegyen, kümbirlyegyen ün yestildi biyiktyen. – Däl taptıñdar. Sonımyen qatar, naqpa-naq yemyes. Ämirsana qaytıp oraldı. Ol biraq ol özi yemyes. Jañǵırıp jaralğan tiri kyeypi. Qubulğan! Myen – Ja-lama, Tiybyettye, Lxa-sadaǵı Dalay-lamanıñ özinyen bata alğan, Mäñgilik Ömir daraǵınıñ qasıyyetti japıraǵın jyegyen Ja-lama, sol Ämirsananiñ tuwğan şöbyyeresi bolam! İyä, myen – qubulğan Ämirsana! Äwyelgi Ämirsana – syendyerdi jat jurttıñ yezgisinyen qutqaruw üşin küryesti. Yelimizdiñ yerkindigi, jurtımızdiñ dyerbyestigi üşin küryes jolında myert boldı. Biraq birjola ölgyen joq. Qayta tuwam, qaytıp oralam dyep kyetti. Minye, myen oraldım. Myen – xutxutı Ja-lama. Myen – azattıq jarşısı, jañalıq xabarşısı. Jay ğana jarşı, qatardaǵı xabarşı yemyespin. Myen – qutqaruwşı, myen – bastawşı! Özimniñ ulı moñğol jurtımdı yerkindikkıye jyetkizyem! Quwamız qaptağan qara qı-taydı! Jurtımızdı bostan qılamız. Qaydan küş tabamız dyep surasañdar – yeki tarap quwattı qozǵawşı bar. Birinşisi – kökiryektyegi kämil syenim – şarı şajın – izgi dinimiz, qudıryetti burxan! Äwyeli yeñsyemizdi kötyeryedi, sodan soñ ölşyewsız küş quyadı. Yaǵnıy, yeñ ülkyen qudıryet – mına özdyeriñ! Yekinşi, köldyenyey, şeşewşı kömyek – Orıstıñ aq patşası! Bizdiñ yeñ jaqın, yeñ janaşır dosımız – Orıs. Süyyesin, dyemyesin ğana yemyes, qoldawşı, qorǵawşı ğana yemyes, jyebyleyp, jyetyektyep qana qoymaydı, mıñ san äskyer tüsirip, öz qolımyen alıp byeryedi

tyeñdikti! Oristiñ aq patşası – älyemdyegi yeñ qudıryetti ämirşi. Qaruwı qıysapsız, quwatı kyenyewsız. Minaw, kyewdyelyeriñnyen basıp, qandarıñdı tiridyey sorıp otırğan qara qıtaydıñ sanawlı ğana küni qaldı! Türye quwadı dürkiryetip, бүkil moñğol jyerinyen. Biraq tuwısqan oristiñ jyeñimpaz äskyeri qaşan kyelyedi dyep qarap otıruwğa bolmaydı. Tyeziryek jyetsin dyesyek, äwyeli özimiz kötyerilüwimiz kyeryek!

Osı kyezdye dabır-dubıra qosa, ısqına şarıldağan ayqay yestildi. Öñşyeñ tori mästyekkye mingyen, arqalarındaǵı mılıqtarınıñ uşı syelkildyey şoşayǵan onşaqtı qıtay äskyeri şañdata şauwıp, bazarǵa kirip yedi. Qoldarındaǵı uzınşaq bambük tayaqtarın oñdı-soldı siltyep, jamıray bas sulǵıp tuwǵan jurttı qaq jara jol salıp, taqaw kisilyerdi birdye jasqap, birdye sartıldata sabap ıǵıstırıp, ortadaǵı aq tüyyeni qorşalap aldı. Biri buydaǵa jarmastı, üşyew-törtýewi qosa qabırǵa, yeki sannan urǵılap, qalǵanı kürgyeyley janamalap, jyetyektyep, aydap, jyeldirtip ala jönyelmyek yedi. Aq atan moynın qarastıra burıp, oñdı-soldı jin şasıp, dawsın sozıp bozday byerye, bıq yetip şögye kyetti.

- Biy Aleksandriyyin albatây! – dyep ayqaylaydı Ja-lama, zor dawısı taw-tasqa jañǵırq qanday. – Myen Alyeksandrıñ – aq patşanıñ öziniñ bodanı bolam!

Japırlay attan tüskyen qıtay äskyerlyeri añtarıla bögyelip qalǵan. Kötyerilgyen tayaqtar awaǵa asılǵanday, al özdyeri tas bolıp qatqanday. Kyelyer myezyettye ğana yestyerin jıydı. Dyembyelşye lamanı şökkyen tüyye üstinyen julıp alǵan. Urip-soqpasa da, aqırıp-şaqırıp digirlyemyesye dye, qıymıldarı qatqıl. Yeki qolın aldına ayqastıra baylap, uzın şılбірǵa jalǵadı. Attarına qaytadan minbyegyen. Sirä, tosın xabardı tyeziryek jyetkizüw üşin, yelgyezyek biryewi joǵarıǵa, balşıq qamalǵa qaray şaba jönyeldi. Qalǵandarı Ja-lamanı jan-jaǵınan qorşalap, attarımyen birgye, jayaw jyetyelyegyen qalpı, toptana şubırıp jürye byergyen. Manaǵı dökir ökiryesh joq. Bäre dye ünsiz. Tyek anda-sanda, äwdyem jyerdye, soñdarınan, olar da ünsiz, tilsiz, japırlay yergyen tobırǵa zildyenye qarap, zyekirye jasqaydı. Äytsye dye ıyıqtarı basıñqı. Al Ja-lama toyǵa bara jatqanday, tım yerkin.

- Myen zañsız tutqınǵa alǵanın andaǵı orıstarǵa xabarlañdar! – dyegyen mana, qolı baylanǵan sättye. – Aq patşanıñ adal bodanın jawapqa tartatın – qara qıtay yemyes! Tyezinyen barıp maǵlum qılıñdar.

Budan soňgy körinistiň anıq-qanıǵına naqtı küwälik byerye almaymız. Äytsye dye, öz kyezindye qağazǵa tañbalanǵan tarıyxtı qaytalawǵa tuwra kyeldi.

Ölkyedyegi äskyeriy äkim – dzän-dzün osıdan biryer kün ğana burın yestilgyen jaysız habardıñ környeki däyegin dyegbyersiz kütip otır yekyen. Kyeñ saraydagı qabılhanada, tördyegi, taq bitimdyes jaypaq orındıqta.

Yesiktyen şalqaya basıp kirgyen, sırt qaraǵanǵa kiyimi täwir bolǵanımyen, tür-tulǵası tım jupını, kädimgi, özi kündye körip jürgyen köp moňǵoldıñ birinye tañırqay, qomsına qaraydı.

- Jyergye jıǵıl! Bas ur! Tağzım yet! – dyesyedi ulıqtıñ töñirygindye japırlap turǵan şyenyewnikter dik-dik yetip.

- Ruwsskiyy poddannıy nye stanyet klanyat'sya v nogiy kakomuw-to kiytays-komuw guwbyernatoruw! – dyeydi Ja-Lama.

- Nyemyenye, nyemyenye?! – dyesyedi üdiryeygyen şyenyewniktyer.

- Oris bodanı äldyebir qıtay guwbyernatorınıñ ayaǵına bas ura almaydı! – dyeydi Ja-Lama jalpı jurtqa, yaǵny, mundaǵı qıtay äkimşiligine dye tüsinikti moňǵol tiline köşip.

Tilmaştarı tärojımalap ülgyermyeydi, dzän-dzünniñ özi ańırıp qaldı dyeydi.

- Bul kim özi? Qaydan jür, nye üşin kyelgyen? Osını surańdar! – dyepti, jat ölkyedye jıyırma jıl otırsa da, yeki awız til üyryenbyegyen äkim.

- Myen oristiñ Alyeksandr xanınıñ adal bodanı bolam, - dyeyd Ja-lama. – Öjdanım – sarı din. Özgyeşye ijdaǵatpyen talap yetip, Tiybyetkye täw yetye bardım, qasıyyetti Dalay-lamanıñ öziniñ alqawına jyetip, batasın aldım. Yendi bügingi moňǵol jurtındaǵı äwliyye- änbıyyelyergye tağzım yetuw üşin osında kyeldim.

- Syen mundaǵı bizdiñ jurtımızdıñ azdırıp jürgyen körinyesiñ. Xalıqtı jıynap, tyeis uwaǵız aytadı dyeydi. Äldyebir özgyeristyer boladı dyep jaryalapsıñ. Osı ras pa? Ras bolsa, naqtı maqsatıñ nye? – dyep suraydı guwbyernator.

- Bul ömir qay zaman, qay tarapta da özgyeriske tüspyey turmaydı. Kim bilgyen, bugün barsıñ, yertyeñ joqsıñ...

- Al syen bilyesiň bye, yertyeň nye boların? – dyep suraydı yendi şıtınay başa-
ğan dzän-dzün.

- Myen bilyem, - dyeydi Ja-lama. – Bilgyendiktyen aytam.

- Al, bilgişim,- dyeydi şınımyen ıza buwğan dzän-dzün suwıq jımıyıp, - Onda
myen däl osı qazır mına syeniň artıñdı türgizip qoyıp dürye salatınımdı bilyemisiň? –
dyeydi.

- Bilyem, - dyeydi Ja-lama kirpik qaqpastan. – dürye salınbaydı.

Osı kyezdye yesiktyen yentigye kirgyen kişi şyenyewniktyerdiň biri:

- Taqsır! – dyeydi, - Osında orıs qawımdastığınyň starşını Miy-Niyn mırza kye-
lip tur... Ryesyey bodanınıň tapa-tal tüstye tutqınğa alınuwdı – zañsızdıq dyep
mäimdyedi. Sizdiň quzırıñızğa suranadı.

- Myen aytım ğoy, - dyeydi Ja-Lama nyemquray äwyezbyen, bası kyegjiyye
kökkye qarap.

- Kyelsin, - dyeydi ulıq qızara surlanıp.

- Äwyeli bazargä zorlıqpyen qolımdı baylattıñ, - dyeydi Ja-lama. – Sodan soñ,
jambıldıñ bosağasınan attar-attamastan kisyen salğızdıñ. Yendi guwbyernator sara-
yında, öz aldında dürye soqtırmaqşıñ. Aytım ğoy, ötkyeniñ – zañsızdıq, yendigiñ –
dalbasa.

Yesiktyen yeminye kirgyen orıs ökili Miyniyn äwyeli qaltıyıp turğan kümändi
bodanğa köz saladı, sodan soñ törgye – qıtay guwbyernatorına qaray qadam basa
byerye, oñ qolın kyewdyesinye qoyıp, tağzıp ıyşaratın jasaydı. Äldye qalmaq, äldye
xalxa, sarı ala kiyingyen lamağa qayıra nazar toqtatıp, orıs tilindye jalğız awız söz
aytıptı. Kimsiñ, qaydan jürsiñ dyegyen tärizdi. Lama bögyelmyepti. Orısşa suwdıray
jönyeldi dyeydi. Sirä, öziñiñ naqtı jön-jobası, adal bodandığı tuwralı. Orıs starşınıñ
öñi özgyerip sala byeripti.

- Biyik märtyebyeli guwbyernator mırza, - dyeydi sızdana kökiryek kyerip. –
Bul qalay? Yeki yel arasında naqtı kyelisim bar yemyes pye? Bizdiñ kisi nyegye ja-
pağa uşıratuwğa tiyis?

Siz öz bodanıñızğa balap otırğan kümändi kisi bizdiñ yeldiñ şyeginye yengyennyen bastap, tyeris ügit жүrgizip kyelyedi. Minye, osı jaña ğana bazarda jalpı jurttı jıynap alıp, bizdiñ säwlyetti Aspanxaq patşalıǵına qarsı nasyxat ayttı.

- Biyik märtyebyeli dzän-dzün mırza, sonşama uwaqıt boyı nyegye arnay şara qoldanbağansız? Öytkeni, yeşqanday däljel, dyeryek küwäñiz joq. Kiyimin körip, tür-tulğasın tanıp tursız, bul – dindar sopı. Sayasatkyer yemyes, ğybadat jolındaǵı adam. Yelinye uwağız aytsa, öz qudayına qulşılıqqa şaqırǵanı. Jañaǵı bazar jaylı da solay. Sizdiñ jasawıldar til bilmyeydi, bilsye dye tıñdap, anıǵına jytyer uwaqıtı bolmadı, bazardaǵı byeybit jurttı, onıñ işinde bizdiñ kisilyer dye bar, tügyel qorqıtıp-ürkitip, basa-köktyey kirip, äy-şayǵa qaratpay, adal bodan azamatımızdı aydap ala jönyelsyeñiz. Yendi minye, qolına kisyen dye salınıp qalıptı.

- Aq patşanıñ adal bodanına qıtaydın kisyeni buğaw bola almaydı! – dyeydi Ja-Lama yeki qolın alǵa qaray sozıp. – Minye!...

Alaqanın jumıp, aştı ma, qolın siltyep qaldı ma, äldye yeki bilyegindyegi tye-mirdi birinye-birin ükyedi mye, äytyewir, o ğajap... Ja-lamanıñ qolındaǵı bolat kisyen özinyen-özi sıpırılıp, jyergye tüsti dyeydi.

Guwbyernatordiñ jandayşap kömyekşilyeriniñ biri tura umtıladı. Jıyırıla бүкtyelip jatqan kisyendi bas saladı. Jyerdyen alıp, joǵarı kötyeryedi. Tartıp, sozıp, qaytadan бүкtyep köryedi. Bütün. Şınjırları qıyılmağan, bilyezigi üzilmyegyen. Kiltpyen dye aşıлмаған. Qulıptawlı qalpı. Bityew, byerik kisyen.

Jandärmyen, tutqınǵa qayta salmaq boldı dyeydi. Tutqın yeşqanday qarsılıq bildirmiyedi, yeki qolın qatarımyen usındı dyeydi. Äriynye, bityew bilyezik qolǵa sıymaydı. Sol kyezdye...

Sol kyezdye jumbaq tutqın qarqıldap turıp küldi dyeydi. Abırjıǵan şyenyewnik közi baqıraya qaltırıp, kyeri şyeginipti. Basqa jurttı ta myeyilinşye daǵdarǵan, - ünsiz, tilsiz myelşiyip alıptı. Sabırdan ayrıлмаған – märtyebyeli guwbyernator ğana bolsa kyeryek. Isılday şyqıldap küldi dyeydi. Sawsağın şoşaytıp. Tutqınǵa yemyes. Bityew kisyendi tastay qaşqan kömyekşisine. Ünsiz, tilsiz daǵdarǵan şyenyewnik, qosşı, qızmyetşi atawlı tügyel, uyqıdan oyanǵanday jadırıp, ıyıqtarın qomdap, bastarın şayqap, järewkyelyenye jımıydı, jımıyǵan küyinde taǵı da qalt tındı dyeydi.

- Ğuzırı küşti dzän-dzün, - dyeydi özi dye äryeñ eys jıyğan orıs starşını Miyniyn. – Bizdiñ bodannıñ aqtıǵına köziñiz jyetti. Yendi, ruqsat yetsyeñiz, myen alıp kyetyeyin.

Guwbyernator sıǵıraya qarap azǵana otırdı.

-Jarar, - dyeydi sodan soñ. – Sizdiki bolsın. Biraq... qaydan kyelgyeni, naqtı kim yekyeni anıqtalǵanşa yeşqayda kyetpyeydi. Mırza-qamaqta otıradı, sizdiñ faktoriyyada. Ryesyeydiñ Iyx-Xuwryedyegi bas konsuwlı kyepildik byersin. Sodan kye-yin tyezinyen yeliney qaytarıladı. Äytpyesye... Aspanxaq patşalıǵınıñ bodan jurtına äryekye salǵan bülükşi ryetindye qatañ jazaǵa tartıladı!...

10-58

Nanzıt-batır öliktiñ kyewdyesinye bir ayaǵın tiryep tuıp, yeñkyeyye byerye, qolındaǵı yeki jüzdi, ötkir qanjarmyen şyemirşyek tübinyen qors yetkizip urdı. Sol jaq qabırǵa astın boylay, sırlıdata tartıp, kyewdyeni qaq ayırı. Ölik üstindye taltaya yemingyen küyi, sol qolın bilyeginye dyeyin suǵıp jıbyerip, azǵana ırǵap turdı da, noyan-huthutı-lamanıñ qan-qan jüryegin şubatıla üzilgyen qolqasımyen qosa suwırıp aldı. Qara qanın tamşılataqan qalpı, joǵarı kötyerip, azǵana bögyeldi.

- Jüryegi myeniki, - dyedi masattana ırjıyıp. – Boydaǵı barlıq qasıyyetti, ötkyen yerligi, yendigi jasamaǵan ğumırı tügyelimyen mına maǵan, qaz-qalpında köşuwgye tiyis!

Qanjarı öliktiñ üstinye tastay byerye, äli suwımaǵan, jıp-jılı jüryekti qos qolday qarpıp ustadı da, awzına aparıp, appaq, ötkir tistyerimyen qarş yetkizip, tutas bir kyesyegin julıp aldı. Urtın toltıra, asıǵıs, oñdı-soldı tolǵay şaynap, qunıǵa, qılqına juttı.

- O-o! – dyedi, yeki yezuwinyen qızıl ala qan şaşırıp. – O-o-o!... – Murnın tıǵa awız salıp, taǵı da bir kyesyegin kyertip aldı, dämdyep, tamsana şaynap, kökiryegin kyerye dyem tarttı. – Bilik tye, yerlik tye tunıp tur yekyen. Şırǵası şıqpay, tügyeldyey myeniñ boyıma quyılıp jatır. – Qaltası aşıлып, uyıǵan qara qanı şiyki bawırday yezilye tögilgyen jüryekkye qaytadan bas qoydı.

Kyesyegimyen asap, qarbita jutıp, äp-sättye jyep bitirgyen. Qolındaǵı tawsınşaq, üzik qolqanı tütiginyen sorıp, işindye tunǵan qanın taǵı işti, qalǵanın

jyesyem bye, jyemyesyem bye dyegyendyey, şyekyelyey, sınay qarap turdı da, bairnan asıra, yesikkye qaray laqtırdı.

- Xa!.. – dyedi sosın myeylinşye qanağattanğan kyeyiptye jaynañ qağıp. Tämpiş murnı, juqa yerindi kişkyentay awızı, atjaq byeti ğana yemyes, yeki qolı, omırawına dyeyin qıp-qızıl qan. Iqılıq ata küldi dye, öliktiñ üstindyegi köylyektiñ yetyeginyen tartıp, jırtıp almaq yedi. Qan şaşırağan kök jıbyek sozıla tartılğanmyen, ayırıla qoymadı. Nanzıt tyeñkiygyen kyewdyedye jatqan qanjarın alıp, awmağımyen oyıp, şort kyesti. Qolı-basın asığa sürtip, tağı da raqattanıp külip aldı.

- Yendigi kyezyek – syeniki, byeysye, - dyedi Duğarğa. – Bas – syeniñ yerkiñdye. Tyeziryek kyewdyedye bölkyekte. Sırtqa alıp şıǵuw kyeryek. Qalğanı – kyeyin...

Duğar-byeysye syelyebyeni kyeñirdyektiñ üstinyen tıǵıp, yeki jaqtan birdyey üñiryeptye oydı da, jaq astındaǵı tyeri myen yetin kyeñinyen qamtıp, töñiryektyey bawızdadı. Awız omırtqağa tiryey toqtağan. Sodan soñ ölikti qaytadan yetpyetinyen qulatıp, kök jyelkyedye şabaqtay bastadı.

11-11

Äzirşye qıtay şyeñgyelinyen bosatılıp, orıs qawımdastıǵında mırza-qamaqqa otırǵızılğan kümändi tutqınnıñ jön-jobası äwyelgi küni-aq birşama ayqındalǵanday. Jası otız yekide. Orıssası äjyeptäwir. Sirä, Ryesyey bodanı. Kiyrgiyz-qazaq yemyespin dyedi. Buwrıyyat ta yemyes. Qalmaq. Astraxan gübyernyesi, Bağa-Dürbit- Kişi – Dürbit bolısınan. Yaǵny, qalmaq işindyegi dürbit. Yesim – soyı- Luwvsan Dambıy-Jantsan. Öz aytuwına qaraǵanda, jastay jyetim qalğan. Öskin kyezindye qoşawıt arasındaǵı ülkyen ğıybadatxanağa lama oquwına byerilgyen. Kämıyetyekye tolar-tolmasthan, tüsinispyewşilikpyen nätiyyesindye, sirä äldyenendyey tyentyektigi üşin, jazağa tartıladı. Sodan qazaq arasına qaşqan. Mal baǵadı, jan baǵadı. Biraq sarı din jolınan aynımaptı. Buǵanası byekigyen soñ qalmaqqa qaytıp oraladı. Badarın – kyezbye sopı. Äytkenmyen, tuwǵan jurtına siñisye almaydı. Şarşap-şaldıǵıp, buwrıyyattarğa jyetyedi. Onda da din jolın uwaǵızdaydı. Aqırı, äldyebir kyeruwyengye yerip, Moñğoliyyağa qaray jol tartqan. Nyegizi nısana – Xalxa yemyes, din ordası Tiybyet yekyen. Mundaǵı jıyxankyez lamalarğa qosılıp, täwap saparına attanadı. Sodan qanşama qyındıqpyen, şöl asıp, taw asıp, Tiybyet qırına şıǵadı, astana Lhasağa jyetyedi. Oqıǵan, toqıǵan, taǵılım tanıǵan. Dalay-lamanıñ öziñiñ nazarı-

na ilinip, batasın alıptı. Sodan Moñğol ulısına qayta oralğan byeti. Yendi бүkil köşpyendi qawımdı qıtayğa qarsı kötyermek. Moñğoliyya Ryesyeygye qosıluwğa tiyis. Ryesyey arqılı bar muratın tabuwğa tiyis.

Üläsüwtaydağı orıs qawymdastyğynyñ starşını, jas, jigyerli köpyes Miyniyn äldye qaysaq, altay, tıba, bälkim, buwryat tipti, xalxanıñ özi bolıp şıǵuwı da, orıs faktorıyyasınıñ şyeginye yengyen sätinyen bastap momaqan bola qalğan dyembyelşye qararıñ bir sözinye syengyen joq. Anıǵı – qatyerli kisi. Jänye, bodan bolar, bolmas, Ryesyeymyen jalǵastıǵı, orıs tärtibimyen tanıstıǵı bar. Al izdyegyeni – бүlik. Soǵan oray mundağı paydagyer orıs qawımın pälyegye uşıratuwı mümkün. Tyeziryek qutıluw qajyet. Qıtay biyligindyegi бүkil Sırtqı Moñğoliyyanıñ uyıttıq orıtalıǵı yesyepti Iyx-Xuwrye – Uwrgada otırǵan Bas konsuwlğa däl osı turǵıdağı ryesmiy xat joldaǵan. Yeki apta orayında naqtı jawap kyelsye kyeryek yedi. Ondaǵı-lardıñ da bası qatqan tärizdi. Aydan asırıp äryeñ şyeşıpti. Orıs bodanı yekyeni kümänsiz bolsa, arnayı küzyetpyen Ryesyeygye şyeginye ötkizilsin. Sirä, avantyuriyst. Däl qazirgi sättye Ryesyey üşin Moñğol şyegindyegi tınıstıq qajyettiryek. Tyeziryek qutılıñdar.

Özin qasıyyetti lama, moñğol jurtınıñ dını jänye äkimşilik azattıǵı jolındağı küryeskyer dyep jaryalanǵan kümändi qalmaq qolma qol Ryesyeygye qayta aydaldı. Byerik küzyet astında.

Maqsat – Qıtay iyyeligindyegi moñğol şyeginyen alastaw yedi. Biraq... orıs şyekara ökimyeti sırttan arnayı küzyetpyen kyeltirilgyen qalmaqtı patşalıqqa qarsı künäli qılmıskyer dyep qana tanısa kyeryek. Äwyeli türmyegye otırǵızǵan. Yeşqanday tyergyew, tyeksyeruwsız. Jarım jıldan soñ Yakuwt ölkyesinye attandırtıptı. Ras, katorjniyk yemyes, qatañ baqılaw astındaǵı yerkin qonıstawşy ryetindye. Yerkin aştıq, baylawsız tutqın, surauwsız tayaq. Äytkenmyen, özi dye qarap jatpasa kyeryek. Qıs ötip, jaz şıǵa ükimsiz aydawdıñ küşi buzılıp, tuwǵan jurtına qaytıp baradı. Yedildyegi qalmaqqa. Äldye baqılaw astında tirkelyedi. Äldye tolıq azattıq aladı.

Qaytkyendye dye budan soñǵı küñgirt, tuman jıldardı qalay, qayda ötkyergyeni byelgisiz. Üläsuwtaydan – Moñğol jurtınan buǵawsız aydalıp bara jatqanda, soñınan qozı-köş jyergye dyeyin şubıra şıǵarıp salǵan qandas qawımğa: “Myen qaytıp oralam!” – dyegyen yekyen, nıq syenimmyen. Şınında da qaytıp oraldı.

Arada tuwra jıyırma jänye bir jıl ötkyendye.

12-12

Aspanxaq – Ulı Qıtay myemlyekyetinde ärqıylı türde bolsa da, üzdiksiz jalğasıp kyelgyen üş mın, bälkim, tolıq byes mın jıldıq patşalıq tärtip birjola joyladı, soñğı yeki jarım ğasırdan astam uwaqt boyı yel biylyegyen mänjüw-tsıyn dıynas-tıyyası taqtan quladı. Quwattı dümpüw, qayırılmas töñkyeris nätiyjyesinde jaña turpattı äkimşilik – ryespubliyka ornadı. Töñkyeris atawlığa tän sıpat – yeldiñ bar tarabındağı bulğaq. Titirieggen iymperiyyanıñ alıs aymaq, jaqın bodan, yeriksiz kirmey jurtı tügyeldyey jaña bir bağdar izdyep, yerkindikkey umılmaq. Baqas körşi, bastas patşalıq atawlı şañırağı şayqalğan juwrtağı bölüşilik atawlığa jyel byermeyek.

Byejindygi dübir lyebi moñğol ulısına da qozğaw salıp yedi. Süyyesin ağan, tilyektyes bawır da tabıla kyetyedi. Soñğı üş jüz jıl boyı şekaradan sığalap otırğan Ryesyey.

Jarım duniyeniñ astın üstine tüsirgen Oktyabr’ töñkyerisinen altı jıl burın, bukil Batis älyemdi dariyya bolıp aqqan qanğa toyğıza almağan jıyxan soğısınan üş jıl burın bastalğan is.

1911 jıl yekyen. Qıtaydın, yağny, bukil älyem tarixınıñ byetburıs sanatı.

13-13

Jurt nazarı Dürbit xanınıñ sol jaq tizyesin basa, nıq otırğan byeytanıs kisigye awdı. Qurıltay bastalmastan, oqşırayıp, birdyen közge tüşken. Biraq qaydan kyelgyeni, kim yekyeni byelgisiz yedi. Bolmıs-bitimi, minyez-qulqı yeşkimgye uqsamaydı. Al tördye, tört büktyelgyen kilyem üstine jayğasqan Jalxandzı-xutuxtığa müldye qarama-qayşı. Dürbit xanı – jası qırıqqa ilinsye dye, jıyırma byestyegi jas jigittye, biyday oñı juqa, döñgyelyek qara qastı, murtı qıyılğan, yelikiñ lağınday ülken qoñır közdi, suluw ğana yemyes, kyerbyez, byekzat kisi yedi. Al byeytanıs, märtyebyeli qonaq... orta boylı, kyeñ ıyq, tığız bitimdi, jasamıs şoyın qara. Byeti qabaqtay, onsız da puştıyğan murnı, äldye at tyepken, äldye awır soqqı tiygyendyey kyeñsiriginyen japırılğan – tayqı mañdaydın salbıray tüşken uştığı tärizdi. Qası qalıñ, jalpa. Al döp-döñgyelyek, kişkyentay közderi tünyek tübinyen sığalap turğanday – qarağan kisiniñ öñmyeninen ötyedi. Jayın awız bolğanımyen, üstinği yerni qatqıl yekyen. Biraq jurt nazarı awdarğan nyegizgi özgyeşyelik – byeytanıs ökildiñ tür – tulğası yemyes, sırtqı bitisi, naqtılap aytsaq, üstindygi kiymi. İyyä. Mundağı qawımnıñ köldyenyeynen körgeyeni bar, özgyedeyen yestigiyeni

bar – aq patşanıñ äskyeriy töryeleri dal osılay kiyinyedi. Jat bolsa da jarasımdı, sän-di äri aybındı. Al mına, byet byeynyesinye qarağanda, orıs yemyesi anıq, tipti, dala-lıq yekyeni kümänsiz, töbyedyeñ tüskyen byeytanıs kisiniñ üstindye qonımsız ğana yemyes, qorqınıştı körinyedi. Jamanşılıq xabarşısınday suwıq. Kädimgi orıs äskyeri-niñ kiyimi bolsa da. Üdiryeygen, äwestik jyeñip, üñilye qarasqan. Basında künqağarlı, mañdayı oqşırayğan, qırdı töbyesi döp-doñgyelyek äpyesyer qalpaq. Üs-tindye – qos öñiri qatarlay tizilgyen sarı-ala tüymye, qıpşa byel, qayıрма jağa, ıyı-ğında altındı taqtası ğana joq sur mawıtı jandaral şapan. Butına, buzawtumsıq bılğarı orıs yetiginiñ qoñışın bastıra kiygyeni – qızıl-küryeñ, sımpıs şalbar. Şyenyel – şapanıñ jyeñi äri kyeñ, äri uzın yekyen, sâl-pâl jıyırıp, yeki qolınıñ birtıq sawsaqta-rın ayqastıra şıryenip otır. Yeñ kyeryemyeti – orıs jandaralıñ kiyimindyeği mığım qara – ıyığına salbıratıp, adam körmeyegen özgyeşye qaruw asıp alğan: tapanşadan äldyeqayda ülkyen, byesatardan äjyeptäwir kişi, ağaş qoraptı, baldağı tolımdı, äld-yenyendyey, sirä, özgyeşye quwattı, kyeryemyet mıltıq, kyeyin bilisti, mawzyer mıl-tıqtı kisiniñ özin dye tım jaqın tanıp-bilüwgye tuwra kyelgyen.

- Burın sırttay yestisyeñdyer, yendi közbye-köz jüzdyesip otırsıñdar, - dyegyen Jalxandzı-xutxutı, miz baqpay, tastay qatıp otırğan jumbaq kisigye qarata, sâl-pâl tağzım jasap. – Äziyz Ämiršana xanımdıñ qayta tirilgyen qubılğanı, qasıyyetti Ja-lama – minye, osı kisi! Budan jıyırma jıl burın arnayı kyelip, yel-jurtqa qozğaw salıp, xalqımızğa uran tastap kyetip yedi. İyä, sırtqı zulım küştyer ata jurtınan alıstattı. Bu-ğawda ustadı, zındañğa saldı. Qorlıq-zorlıqtıñ, qıynaw-azaptıñ nyeşye türin basınan ötkyerdi. Biraq aqır tübi qapastı jarıp şıǵıp, qayta oralıp otır. Almağayıp kyezyeñdye, yeñ qajyetti uwaqıtta. Bul qasıyyetti kisimizdiñ sın-sıpatı, bolmıs-turpatı qanday? Bilmyesyeñiz aytayın, bilsyeñiz köñilgye tüyye tüsiñiz. İzgi qubulğan Ja-lama – biz-diñ qudıryetti sarı dinniñ bar qupıyyasına jyetikkyen ğulama oqımıstı. Lhasada Dalay – lamaniñ özinyen bata alğan. Byejiñdye turğan. Pyetyerbordı körgyen. Bayqaldağı buwrıyyattı, Yedildyegi qalmaqtı, Moñğoldağı xalxanı kämil tanığan. Mundağı dür-bit pyen bayıt, torğawıt pyen miñğat, zaqşın myen urañqaydı aytpay-aq qoyayın. Biz üşin yeñ ülkyen maqtanış – qubılğan Ja-Lama öz näsilimizdyen. Oyrat! Tuwması oyrat, bolmısı – kyeñ dala, mına baytaq yelimiz. Xutuxtı qubulğan öziniñ bar ğumi-rın yel-jurtınıñ jolına bağıstağan. Osınday qıylı zamanda naq bizdiñ qasımızdan tabı-luwı kyezdyeysaq yemyes. Jalañ jüris, jalğız kyelis dyep oylamañız. Bizdiñ myer-yeyli tuwısıımız Ja-lama Ulı Orıstıñ aybındı aq patşasınıñ yeñ ülkyen ulıqtarınıñ aldı-

nan ötkyen, ıqılas-qurmyetinye bölyengyen, syeniminye jyetkyen. Qudiryetti Oris yeliniñ bizgye rıyyasız dos-jar yekyendiginye küwägyer äri kyepil!

- Jä, - dyedi sodan soñ yeñsyessin kötyerip, бүkil Batıs ölkyniñ qasqa-jaysañınıñ töbyesinyen asıra qarap. – Jaqsı bilyesiz. Ötkyen aq doñız jılı bizdiñ бүkil Moñğol jurtınıñ atınan Ryesyeygye ğuzırlı yelşilik bardı. Äzirşye naqtı, qaruwlı kömyek tösirmyesye dye, qoldawına kümän qalmadı. Budan soñ, tağı da özdyerinye mağlum, qara küzdye ortalıq şärimiz Iyx-Xuwrye byeybit jolımyen bostan boldı. Qıtay ämbini, qıtay äskyeri qalanı tastap şıqtı. Bizdiñ qasıyyetti sarı dinniñ yegyesi Jabdzun-Damba-lama jaña Moñğol ulısınıñ birdyen-bir ämirşisi – boğdıxan bolıp jarıyyialandı. Budan soñ бүkil Xalxa qıtaydan tazardı. Tipti, mol äskyer, byerik qamaldı Üläsüwtaydıñ özi soğyssız byerildi. Tyek bizdiñ Batıs aymaq qana...

- İyä, qıtaylar ölkymizdiñ ortalığı Qobda qamalında byerik byekinip otır, - dyedi Jalxandzı-xutuxtı tamağın kyenyp, azğana bögyelip barıp. – Iyx-Xuwrye myen Üläsüwtaydağı, бүkil Xalxadağı qıtay ğayıp bolğan. Al bizdyen qorıqpaydı, küşinye syenyedi, osı qalpında mänği-baqıy jyerimizdi jaylap, kyewdyemizdi basıp otırmaq.

Kyiz tyekyemyet, tyermye alaşa üstindye maldastay, tizyerlyey jayğasqan, märtyebyesi joğarı, sanı şyektyewli tañdama qawım qozğalaqtap kyetti. Är tustan jawap kütpyey dabıldağan ärqıylı söz şığıp jatır.

- Xalxada bizdiñ nyemiz bar? Olar öziñşye, biz özimizşye, - dyedi biri.

- Qıtayğa qarsı şabamız dyep, qırılıp qalmayıq, - dyedi yekinşisi.

- Barımızğa täwba, Byejingye qarsı bir şyerigimizdi şığarmaymız, - dyedi üşinşisi.

- Bügingi küngye zar bolıp qalmayıq, - dyedi köpşiligi.

- Sonda osılay qul bolıp otıra byeruw kyeryek pye? – dyesti azğanası.

- Yerjüryek, dana jaysañdar! – dyedi dürbit xanı juqaltañ öñi quwara zildyenip. – Xalxa azattıqa jyetti. Jalğız oq şığarmay. Doñaybatpyen. Şyeşimtal syerpinmyen. Al syendyer, qurmyetti qawım, sol oqıyğanıñ jañğırırq, dabılıniñ özinyen syeskyenip otırsıñdar. Sonda, xalxa bizdyen artıq pa? Nye boldıq? Aytıñdarşı, bayıt kimnyen kyem? Urañqay – atalı jurttıñ yeñ qorı bolğanı ma? Mıñğat bar namıstan ayrılğan ba? Zaqşın jat jurtqa kiriptarlıq üşin tuwıp pa? Joq, qurmyetti qasqa-jaysañ! Byejinnyen

jaqsılıq kütuw byekyer. Syendyer öz jurttarınıñ köñil awanın tanımay otırıñdar. Buğawda, quldıqta ustamasañdar. Myeyli. Yegyer mına otırğan syendyer qıtayğa qarsı kötyerilmyesyeñdyer, altı qosın dürbıt taylı-tayağı qalmay tügyel attanadı. Ölüt pyen torğawıt ta bizbyen birgye. Tyek biz ğana yemyes. Minye, jıyırma jıl boyı işkyeridye jat jurtqa qarsı qaytpay soğısqaqan barğut Toqtağuw-tayşınıñ tañdawlı şyeriktyeri kyel-ye jatır kömyekkye... Onı az dyesyeñiz, osı bugün Xalxağa şapqınşı jıbyeryem, özi-mizdiñ jurt qorqıp, iymyenip otır, bizdi jat jyerlik basqınşılardan qutqarıñdar dyep...

- Xutuhtı-xan, - dyegyen köldyenyen dawıs şıqtı. Manağı, orıs kiyimdi kisi yekyen. – Ryenişin orındı. Biraq bizdiñ qurmyetti qosın başıları yen soñğı şyeşimin aytqan joq. – Az-maz mañqıldap, murnınan söyleydi yekyen, biraq äwezi ayqın äri qatqıl: - Söz joq, bärimiz tizye qosa attanamız. Iyx-Xuwrye, boğdıxannan kyelgyen jarlıq dyep yemyes, öz qalawımızbyen. – Yendi köpşilikke qarap söylyedi. – Jalxandzı-xutuxtı Dämdin-Bazar-xan aqıyqatın ayttı. Xalxanıñ bizdyen nyesi artıq? Bayıt pyen mınğat, zaqyın myen urañqay, dürbıt pyen torğawıt kimnyen kyem? Sanı az bolar, yerligi kyemyel. Amalsızdan kriptar küygye tüsip yedi. Osı uwaqıtqa dye-yin jat jyerlik yezgigye şıdap kyeldi. Budan arı tözbyeydi. Osıdan jıyırma bir jıl burın, alğaş kyelgyendye közim jyetkyen. Üp yetkyen jyel tursa, ot-jalını jalğandı şar-pığan ört bastalmaq. Myen bastaymın! – dyedi kyewdyesin kyerip, omırawında asıl-ğan mawzyerdiñ ağaş qundağın sıypalap.

- Yerteñnen qalmay yel arasına şıgam. Tyek mağan... - xanğa yemyes, qalğan jurtqa qarata ayttı, - appaq aq atan tawıp byeriñdyer. Mına, orıs jandaralınıñ kiyimin özimizdiñ tuwma, lama kyebinye awıstıramın. Budan jıyırma jıl burınğıday, aq atan-ğa minip, jurtıma sawın aytamın. Köp körmysesyeñdyer, tağı bir tüyye qosıp bye-riñizdyer. Toqpaq şıwdalı sarı atan. Oğan syenimdi syerigim torğawıt Jimbyeni mingizgyem. Minye qar yerip, kiyveli jyerimiz ayaz byen ızğardan arılıp kyelyedi. Bükil dala jaña öskinmyen kyerilye kögyergyen kyezdye myen özim kötyergyen birnyeşye mın şyerikpyen Qobdanıñ tübindye tuwratın bolam!...

- Sonda bizdiñ jawıngyer jasağımızdı äldyeqaydan kyelgyen byelgisiz bir lama basqarmaq pa? – dyep küñk yetti bayıt qosınıñ dzasağı.

- Buğan könüwgye bolmas, - dyedi mınğat qosınıñ dzasağı.

- Özdyeriñ bilyesiñdyer, - dyedi Jalxandzı-xan. – Biraq... şyerik şığarma-sañdar, kimdi bastaysıñdar?

- Qaysıñ basqarsañ da myeniñ qarsılığım joq, - dyedi jumbaq kisi. – Biraq Jaxandzı-hutuhtı Dämdin-Bazar-xannıñ Iyx-Xuwryedyen tüskyen biyik mansabı bar. Boğdıhan sayıt atağın byerdi, sonımyen qatar, bükil Batis öñirdi qıtaydan tazartuw mindyetin jüktyedi bizdiñ biyik märtyebyeli dürbıt ämirinye. Al äskyer... sizdyer şamalap otırğanday, qara tobır bolmaydı. Bizdiñ orıs aғayındar tutas bir kyeruwyen qaruw-jaraq jıbyermyek. Jänye... yeluw kisi kyelyedi. Orıstıñ soğıs isinye jyetik törıyeleri. Bizdiñ jurttı äskyer önyerinye üyryetyedi. Ryesyeydyen myen äkyelgyen yeñ ülkyen, yeñ jaqsı xabar osı, - dyedi.

Bul kötyeriñki, kütpegyen aqpardan kyeyin syeñ sögilip, Batis ölkyeni jaylağan moñğol tyekti ruw-taypa kösyemdyeri naqtı mämlyegye kyelgyen. Köpşiligi öz qosınan şığaratın qaruwlı äskyer sanın atay bastadı. Dyesye dye jarıtpağan. Biri – jyetpis şyerik, biri – alpis, yendi biri – yeluw, tipti, jıyırma – on şyerik. Jıynaqtap kyelgyendye, tört jüzgye äryeñ toldı. Jänye nyemkyetti äwyezinye qarağanda täwir kisisin byerye qoymaytın sıyyaqtı. Şyetkye şıqqan, bası artıq, ölsye joqtamaytın dyeğyendi.

Äytkenmyen, Ryesyey şyekarasına taqaw, tyeristik-batıstağı aymaq ortalığı, qala atı bar, nyegizinyen qoralay, qatarlastıra tizilgyen üş-tört jüz kiyiz üydyen ğana quralğan, xannıñ qıtay ülgisimyen salınğan, awmağı kyeñ, awqımdı zor, yeñsyeli sarayınan basqa, sırtınan uşqastıra tigilgyen qarağay duwalmyen qorşalğan, iştye sarı dinniñ putxanası – yeki mıñ lama bir myezgildye ğybadatqa otıratın ülkyen datsan jänye jupını jataq – tayqı töbyeli qırıq-yeluw aғaş üyli diniy ortalıqtıñ basqa budırı joq, qaytkyendye dye yel uytqısı Ulanqumdağı ölkyelik qurıltay oñ şyeşimgye toqtalğan yedi. Batis öñirdi qıtay biyliginyen tazartuw kyeryek!

14-16

- Aq tüyye mingyen äwliyye lama qaytıp oralıptı!

- Bul jolı yeldi qıtaydan birjola bostan qılmaq!

- Jasağına qosılğan, soñınan yerigyen kisigye atqan oq darımaydı, şapqan qılış ötpyeydi yekyen.

Köp uzamay, bir awıldan bir awıl, Uwıs-köldyen Aşşı-köl, Qırğas-köldyen Qara-kölgye dyeyingi, Zawxan özyeniniñ uzına boyı, Qobda özyeniniñ kyeñ yetyegi, - bükil Batis ölkyedyegi köşpyendi qawım aq tüyyeli äwliyye lamanıñ özin körgyen, uwağızın yestip, uranına uyığan, yem-domına ğana yemyes, sıyqır-qudiryetinye dye

köz jyetkizgyen. Yeki jüz, tört jüz yemyes, yeki miñ, tört miñ arat aşuwlı kyeyiptye atqa mindi.

15-14

Ulanquman kündik jyer, qızıl tastı Qarqara tawdıñ yetyegi, qarağaylı ormannıñ kök jazıqqa boylay quldağan ıǵında ülkyendi-kişi, aq, qoñırlı onşaqtı kiyiz üy otırǵan. Kün jaña şıǵıp yedi. Tabın sıyr byetkyeydye, qoralı qoy qotandı. Yel yendi ğana turǵan. Tömyennyen, tyeryekti taldı Qarqara özyenin örlyep tüyyeli yekyew kyelye jatır yekyen. Biriniñ astında – dömpyesh töbyedyey aq buwra. Üstindyegi kisi... jaqındap kyelgyendye körindi – kök dyeli, sarı quşaq, sarı şalmalı lama. Lama – tañ yemyes. Tañı – moynına orıstıñ byesatar mıtıǵın asınǵan. Iyǵına ilinip, omırawǵa salbıraǵan, ağaş qoraptı taǵı bir, şaǵınıraq mıtıq. Yeki örkyeşi baladay sarı atannıñ üstindyegi yekinişi kisi dye mıtıq asınıp alıptı. Osı awıldıñ ańsıları ustaytın kädimgi byerdyeñkye, biraq bul adamnıñ da, türi qoraş bolǵanımyen, tüsi suwıq yedi.

Tüyyeli yekyeuw jüristyerin tyejyep, ırǵalata ayañdaǵan qalpı, şyetki üylyerdıñ arasınan ötip, küryenniñ qaq ortasına toqtadı. Tüyyelerin şögyermyedi.

- Xay! ... - dyep dawıstaǵan yekinişi, lamaǵa qosşı kisi. – Tyeziryek jıynalıñdar! Äwliyye pir Ja-lamanıñ jyebyelyegyen sözini yestiñdyer, alqaǵan batasını alıñdar!

Awıldıñ bar turǵını – ulkyendi-kişili on byes-jıyırma yerkyek, sonşama qatın, kyempir-sampir, jampir-jumpır bala-şaǵa, üzdik-sozdıq kyelip, alqa-qotan üyirilgyen.

- Üyiqtap jatırsıñdar!... – dyedi mañqılday, murnınan söylyegyen, biraq dawsı nıq, ızbarlı yestilgyen lama jıynalǵan jurtqa jaǵalay qarap.

- Uyıqtaǵamız joq, taqsır, - dyedi awıl ağası, şoşaq bōrikti mosqal yerkyek. – Minye, kün jaña şıqtı, barimiz dye turdıq.

- Uyıqtap jatırsıñdar, - dyedi lama. – Közdyeriñ aşıq bolsa da, köñildyeriñ uyqıda. Minye, yeki jüz jıl da astı, jat jyerlik duşpannıñ tabanında, yes-tüssiz yezilip jatırsıñdar. Öñşyeñ qul-qutan! Öñşyeñ topas. Zaǵıyp, kyemşin byeyşaralar! Malıñdı talap, yeliñdi tonap jatqan qıtydan qalay qutılam dyep oylamaysıñdar!

- Oylaymız, taqsır, - dyedi awıl atası. – Biraq nye şara? Qoldan kyelyer qayran joq. Könyemiz, kötyeryemiz. Bas amandıǵınan arıq nye kyeryek. Onıñ üstinye...

qıtaydıñ sawdagyeri, bazar, baqalşısı bolmasa, şyekyer myen şaydı qaydan alar yedik. Üydyegi mülük, üstyegi kiyimdi aytpağanda.

- Şatıpsıñ! – dyedi byeytanıs lama dik yetip. – Anaw – byetkyeydye jayılp jürgyen mal kimdiki?

- Bizdiki. – dyedi iymyeny tuqırıp qalğan awıl ağası.

- Syeniki... yemyes! – dyedi lama. – Jüz bastıñ syeksyeni – borış! Qıtay tör-yelyerinye, qıtay sawdagyerlyerinye byeryeşyegiñ! Jüzdiñ jıyırması ğana syeniki. Ras pa?

Awıl ağası ündyey qalıp yedi.

- Kyelyer jılı bul jıyırmadan tağı ayrılasıñ. Borış-qarışıñ, byeryeşyegiñ üstyemye ösimimyen uwaqıt ozğan sayın yesyelyep köbyeyye byermyek. Jaña tawar töliñnyen jıldıq alban-salıǵıñ artıq. Mal syeniki yemyes. Jan da öziñnyen jat. Osi awıldıñ jarım jigiti qayda? İyä, jarımı joq, qalğan jarımıñ osında tursın. Küzyet, qarawıl, qosşı, lawşı, aydawşı – şaqırğan küni jılı ornıñdı tastap, quldıq qızmyetkye jygilyesiñ. Apta yemyes, ay boyı, jıl boyı jüryesiñ salpañdap, aqısız, pulsız, yeriksiz jumısta. Bul – bügingi syeniñ körgyen küniñ. Yertyeñ... bala-şağañda tışqaq laq ta bolmaydı. Bügingi syen sıyyaqtı jartılay yemyes, tolıq qulğa aynaladı.

- Sonda qayıt dyeysiñ, taqsır? – dyedi mülde tömyendyep qalğan awıl ağası.

- Yerkiñ öziñdye bolsa, mundağı baylıqta, andağı sawda-sattıq ta öz qoliña köşyedi, - dyedi lama. – Sol, bazardağı barlıq mal, dükyendyegi barlıq duniyye – syeni qanap, syeni tonap jıynalğan aram baylıq. Qobdanı şap, qaytarıp al!

Äyyeldyer jağı tañırqap, yerkyektyer jağı abdırap qalıp yedi.

- İyx-Xuwrye myen Üläsüwtaydıñ xabarın yestidiñdyer me? – dyedi lama. – Ondağı qıtay atawlı tyegis quwılğan. Dükyendyerdye, qoymalarda sıqap turğan bar mükämal, qazına, baylıqtı mına özdyeriñdye, tyek atqa minip, kötyeriliske şıqqan malşı jurt, türin qaldırmay bölip äkyetti, oljağa şaş-yetyektyen battı. Awılдаğı, aldarıñдаğı byeryeşyek mal tügyel öz yenşisinde qalğanın aytpağanda. Yegyer Qobda-даğı qıtaydı qırıp salsañdar, ondağı bar baylıq ta syendyerdiñ ülyeskye tüsyedi. Mına, tyelimdyegi mal da bası bütün özdyeriñye buyıradı. Uqtıñdar ma?

Yeşkim yeştyeñye uqpaptı.

- Iyx-Xuwrye, Xalxadan qalıñ äşkyer kyelye jatır, - dyedi lama. – Qobdanı şabadı. Qıtaydı quwadı, bar baylıqqa, bar biylikke iyye boladı. Bizdiñ dürbit ulısı ülkyen istyen qalmawı kyeryek. Yel syeniki. Baylıq ta, biylik tye syeniki boluwğa tiyis!

Äli dye yeşkim yeştyeñye uqpağan yedi. Nyemyesye, uqqısı kyelmyegyen. Ün joq, dım joq. Kyenyet şyetkyeri turğan qartañ kisi kürkildyep jötyelye bastadı. Qıstı-ğıp, tınısı tarılıp, бүкşiyip otıra kyetti.

- Kyel byeri, - dyedi lama.

Özi bardı. Şıyqıldap, tunşığıp otırğan şaldı arqadan sıypap yedi, jötyel qalt toqtap, tınısı aşılgan.

- Qanye, omırawıñdı ağıt, uzınnan tüsip jat, - dyedi sosın. – Ökpyeñ qabınğan, sol jağıñ irip-şirip baradı, - dyedi.

Käri arat byelbyewin şyeşip, şapanınıñ aldın ayqara aşıp, köldyenyeydyey tüsip jata kyetkyen yedi. Lama yeñkyeyip tönye byerdi, jıynaqı, jazıq alağanımyen şaldıñ mañdayın sılap, byetin jyelpigyendyey boldı. Kyelyer myezyettye qor yetkyen ün şıqtı. Awruw arat közi jumuwlı, tilsiz, qıymılsız uyıqtap jatır yedi. Lama jyeydyesin-yen kötyerip, arattıñ omırawın aştı, byelindye salaқтаған jasıl qınnan suwırıp alğan süyyek saptı pısağıның қılıпқан appaq jüzin alağanına oñdı-soldı janıdı. Sodan kyeyin birtıq sawsaqtarımyen jalañaş kewdyeni sıypap ötti dye, töstiktiñ sol jağın ala, qaқы-rata tildi. Bir tamşı qan şıqpağan, qıp-qızıl yeti, appaq süyyegi ırsıyp köringyen qabırғанı qayırıp aştı. Jıyırıla jazılıp, lüpildyey soqqan jüryek körindi. Jänye tolısa, qabısa tınıs tartqan şubar ökpye. Byeti sarğış jalqayaq yekyen. Lama äwyeli alağanımyen üş qaytara sıpırıp, iriñnyen tazarttı, sodan soñ sawsaqtarın tığıp jıbyerip, barmaq basınday, bozğılt tüyirtpyek byerişin suwyryp alğan. Jurtqa körsyetti mye, özi tyeksyerye qaradı ma, azğana bögyelistyen soñ töbyesinyen asıra, äldyeqayda laqtırdı. Yekinşi qayıra şuqıladı. Qoy qumalağındaй тағы bir түйирtpyek. Onı da awlaqqa laqtırdı. Sodan soñ jarılған ашық kyewdyegye yeki qolın birdyey boylata suqqan. Bul jolı uzaq bögyeldi. Sılap, sıypap, tügyendyep jatqanday. Aqırı on sawsa-ğı da bos şıqtı. Nye qan, nye dım joq. Qup-qurğaq. Osı qurğaq qoldarımyen qayı-ruwlı turğan qabırғанı qayta quwsırdı. Üñiryeqgyen tilikti bir qolımyen byettyestirip turıp, yesikinşi qolınıñ alağanımyen oñdı-soldı sıypap ötti. Jara jabılıp, kyewdye бү-tindyelgyen yekyen. Sızat joq.

- Boldı, bar kyesyelynen tazardı, - dyedi lama sāl-pāl yentikkyen, bayaw dawıspyen.

Al qartañ arat manağı qalpı, tıp-tınış uyıqtap jatqan. Ğajayıp yemşi dimkäs şaldıñ könyetoz, surğılt dyeli şapanınıñ şalğayın tartıp, omırawın qımtadı. Basın kötyerip, sıyırdıñ kyepkyen japasın jastadı.

- Säskyegye dyeyin uyıqtasın, qulın-taza ayıǵıp turadı, - dyedi. – Yendi uqtıñdar ma myeniñ sözimdi?

Awılda atqa minyer toǵız yerkyek bar yekyen. Ottı qaruw atawlıdan jalǵız byerdyeñkye. Yendi tuwra jıyırma kün dyegyendye Qobda qamalınıñ tübinyen tabıluwǵa tiyis:

16-15

Qara-norǵa özinyen dabırası burın jyetkyen. Köl jaǵalay qonǵan jalpaq jurt qosın bassısınıñ awılında qarsıladı. Dayınbız, attanamız dyeskyen bir awızdan. Bas iyip, quldıq urıp jatır. Äytkenmyen...

- Lama-hutuhtı, siz alaqañı däreüwli yemşi yekyensiz. Osında tüynyek kyelgyen bir kisi bar...

- Tüynyek kyelgyen kisi ölyedi, - dyedi. – Myen yemşi yemyespin. Sarı din jolın beyrik ustaǵan lamamın. Jay ğana lama yemyes, jawıngyer lama. Jawıngyer ğana yemyes, qubılǵan. Myeniñ äziyz atam Ämirsananı umıtqan joqpısıñdar?

- O-o!... Ämirsana... - dyesti jurt tolıqına güwildyep.

- Ämirsana!... Jat jurttıq duşpañǵa qarsı bükil Oyrattı kötyergyen. Yelinyen amalsız ıǵısqañ. Qajyetti küni qayta oralam, küryeskye bastaymın dyegyen. Minye, qaytıp oraldım! Myen-qubulǵan, Ämirsana xannıñ qayta jaralǵan tuwma tulǵası!

Jurt qubulǵannıñ tım jupını, qas batırǵa uqsamas qoraş türinye köñildyeri tolmay, añıra qarasıp, azǵana bögyelgyen yedi.

- Ämirsana... Ämirsanaǵa atsa oq, şapsa qılış ötpyegyen! – dyedi aldıñǵı qatarda turǵan äldyekim.

- İyä. Oq ötpyegyen, qılış kyespyegyen... - dyedi tağı biryewlyer kübirlyep.

Ja-lama jurttıñ basınan asıra, sinay qarap, salqın jimıyıp azǵana turdı.

- Jimbye! – dyedi sodan soñ tüsi buzılıp, közi ottay jaynap. – Mına jurt körsin!

Salaqtağan mawzyerin moynınan aldı. Jalañaştay suwırıp, baldağına ağaş qora-bın jalğadı. Yeşkim körmyegyen özgyeşye mılıqtı qosısınıñ qolına ustattı.

- Qazir myeni atasıñ. Äwyeli tuwra kindiktyen. Sodan soñ qaq jüryegimnyen. Minye, - dyedi jalpı jurtqa qarap, sarı şapanınıñ omırawın ayqara aşıp. – Sawıt joq. Qurı dyenyem.

- Xutuxtı-lama... Myen... Myeniñ qolım barmaydı, - dyedi Jimbye yerni dirildyep, qorğalaqtay şyeginip.

- Yegyer osı qazir myeni atpasañ, osı mawzyermyen osı arada öziñdi atıp öltir-yem, - dyedi müldye qatuwlağan lama. – Qanye!

Qaltırağan Jimbyeniñ qolındağı mawzyerdiñ üñiryeqgyen awzı birdye oñğa, birdye solğa, birdye kökkye, birdye jyergye qaraydı. Ja-lama alaqañın tosıp, Jimbyeni bastan-ayaq alqağanday boldı.

- Dümin ıyığıña tiryе, qos qoldap usta, - dyedi sosın. – Nıq közdye. Äwyeli kindiktyen. Yekinşi kyezyektye jüryektyen.

Jimbye şınında da birdyen byekidi. Dümin ıyığına tiryep, qos qolday, jıynaқы ustağan mawzyerdi üş qadam jyer – qarsı aldında turğan lamaniñ tuwra işinye köz-dyep, atıp qalğan. Tars yetkyen dıbıspyen qatar syelk yetip бүktyelgyen lama sol qolımyen kindik tusın ustay aldı.

Jimbye abırjıp, sasqalaqtap tura qalıp yedi.

- At! – dyegyen, qıynala ısqınğan ızbarlı dawıs yestildi.

Jimbye qolı qaltıramay, yekinşi qaytara tartıp jibyerdi.

Ja-lama kyewdyedyeñ gürzimyen urğanday lıq yetip şyeginye byerye, oñ qolımyen sol jaq ıyığın ustağan.

Sodan soñ “Uh!...” – dyep küñirinye dawıstap barıp, aqsıyya küldi. Yeki qolın birdyey alğa sozıp, alaqañın aşıp yedi. Yeki alaqañda yeşki qumalağınday yeki qorğasın tur yekyen.

Manağı, Ämirsanağa oq ötpyepti dyegyen jas jigit taqap kyelip, aşıq alaqañğa üñildi

Sodan soñ Jimbyeniñ qolındağı mawzyergye qarağan...

- Mına oq mına mılıqtan şıqtı ma... - dyegyen, äldye kümändi, äldye tañırqağan äwyezbyen.

- Qazır köryesiñ, jas batır, - dyedi lama. Äkyel byeri!

Mawzyerdi Jimbyedyen alıp, qundağınan ağıttı. Ağaşın asıqpay, moynına astı. Özin oqşantaydı, jalpaq baldağınan ustap, sıgıraya jımyıp, qolında oynata byerdi dye, oqıs qıymılmyen tars attı. Jas jigittiñ basındağı sändi, şoşaq bōrik anaday jyergye uşıp tüskyen.

- Jas qoy, äli aqlı kiryer dyep ayadım, dyedi sodan soñ abdırağan jig itkye yemyes, tañırqay oşarılğan jurtqa qarap. – İyä. Myen – qubulğan! Myen – qayta oralğan Ämirsananiñ naq özimin!

Jaña ğana ünsiz tınğan jurt tolqına güwldyesip kyetip yedi.

- Attan! – dyedi Ja-lama töñiryegindyegi syestyenye qarap, ısqına urandağan. – Qobdağa tuwra attan!

Sodan soñ kilt juwasıdı. Dawsı da bäsyeñ. Biraq burınğıdan ızbarlı. Salmaqıtı äri sırlı.

- Myenyen oq ötpyeyi. Ölim joq. Myeniñ soñımnan yergyen äskyer dye yeşbir şıǵınğa uşıramay, zor jyeñiske jyetyedi. Attan! – dyedi tağı da dawsın kötyerip. – Qobdanı duşpannan bosatpay, yelimiz yeñsyessin jaza almaydı! Attan!

17-17

Qobda qalası da, Üläsüwtay byekinişi sıyyaqtı, budan yeki jüz jıl burın, jawıngyer Ğaldan-Boşuqtı xan qayǵılı qazağa uşırağannan soñ, mänjüw-tsıyn patşalıǵınıñ bodandığına tüskyen bükil Moñğol ulısın qalıpsız ustap otıruw üşin dalalıq ölkylene qaq jüryeginye ornatılğan qamal yedi. Äwyeldye äskyei byekinişi, uwaqıt oza kyelye awmağı ösip, äjyeptäüwir qalağa aynalğan äkimşilik jänye sawda ortalığı. Bir zamanda Dürbin-Oyratqa yenşili, nyegizinyen qalmaq tyekti taypalar jaylağan şalğay ölkye tım byeymaza sanalatın. Sodan oray, soğıs jağdayı, kütpyegyen bülük, kötyerilis atawlıdan saqtıq üşin ornağan äskyeri qamal da özgyeşye. Qalıñdıǵı bir qulaş, biyiktigi tört qulaş, awmağı bir şaqırımnan astam tas qorğanniñ är tarabında yeñsyeli munara, munara sayın zyeñbiryek. Azıq-tülik, oq-däri yesyesimyen. Ras, qaruwlı äskyer tım köp yemyes – tört-byes jüzdyey ğana. Biraq şahardıñ irgyedyegi qamalğa japsarlas, tyek qıtaylar ğana turatın, mäymäşyen atalatın böligindyegi barlıq

jurt – jıyını üş mñğa tarta kisi, bülük dabılı yestilyer-yestilmyestyen tügyel tas qabırğa işinye jıynalğan. Qaruw kötyeruwgye jaramdı yerkyek atawlı tyegis mltıq ustanıp yedi. Arnayı dayındığı mol bayırğı äskyer jaña jasaqşılardı atıs jayı, soğıs täsildyeyrine üyryetye bastağan.

Bul kündye suwıq jüzdi qamaldıñ oq şalmas, köz jyetyer aymağı ıñırsığan qaraqım. Urañqay üylyer, ärqıylı şatır, taysaq, şoşaq qos, kürkyelyerdyen körinbeydi. Äwyeldye taqaw töñiryekke jıynalğan jurttıñ uzın sanı tört-byes mñ yekyen. Bas qaruw – byerdyeñkye mltıq. Añ awlağış, közdyyeri qaraqtı, qıyyaadağını qağıp tüsyer myergyendyer az yemyes, alayda köpşilik qawım – ömirindye qırıqtan basqa qural ustap körmyegyen qarapayım arat. Urıs qıyıldarı, tikyelyey şabuwıl basalmay turğanda, qalanı byeybit türdye bosatuw talabımyen Jalxandzı-xutuxtı qıtaiy ämbininye jibyerkyen yelşilyer tügyeldyey tutqınğa alınıp, qorlıq ölimgye uşırağan soñ, jalpı yurt müldye sıyrıqqan. Aşuw-ıza şyektyen astı, biraq äli dye küş-quwat kyem yedi. Minye, osı kyezdye, arttan, Iyx-Xuwrye, Xalxa tarabınan qosımşa köp äskyer kyelip jyetti. Budan onşaqtı jıl burın, byeybit zamanda kötyeriliske şıqqan. İşki Moñğoliyyada talay maydanğa tüskyen bargıt jasağı jänye jaqında ğana oryssä äskyer oyınım ötkyerkyen xalxalar. Bargıt jasağınıñ sanı az, biraq tügyel jankyeşti jigittyer, bastawşısı – jas jolbarıs Gindyen-gün yekyen. Xalxalardıñ qarasını mol, qolbasıları – budan soñğı zamandarda moñğol jurttıñ ulttıq batırları därejyesindey ardaqtalğan Dämdinsüryen myen Maqsırjap bolıp şıqtı. Tyek osılar ğana yemyes. Sonaw Ryesyeydyen arnayı kyelip jyetkyen on byes orıs äpyesyeri jänye ryesmiy ökil – orıs konsuwlı. Jänye kyeruwyen şyekkyen qanşama qaruw.

Arnayı äskyer oyınım jatıqqan, birşama qaruwlanğan kyeşyegi iymyenşyek, momın malşı azğana kündye qan tögüw, kisi öltirüw önyerinye byeyımdyeldi, şında-la qatayıp, müldye basqa kyeyipkye köşkyen.

Äwyelgi zor tabıs – Altaydıñ arğı byeti, Sarı-Sümbyedyen oq-däri, azıq-tülik artılğan ülkyen kyeruwyen aydap, Qobdağa kömyekkye kyelye jatqan qıtay jasağı talqandaldı. Qaladan qozıköş jyerdye, tar aňğarda qorşawğa tüskyen gämındyer – uzın sanı jüz yeluwgye tarta jaraqtı äskyer biri qalmay jyer quştı. Bul soğısta äwyeli tosqawıl jasap, artınan ädis-täsilin asırıp, tübyegyeyli jyeñiske jol aşqan – bargıttıñ jas batırı Gindyen-gün yekyen.

Gindyen-gün qamalğa şabuwıl kyezindye dye ünyemi alǵı şyeptyen tabıladı. Aqırı, qırıq kündik qorşaw, ayawsız atıs, qanşama şıǵınnan soñ qamal qaqpasın birinşi bolıp buzdı.

Tas qamal tizye бүkti. Äskyeriy jasaq qana yemyes, qolına qaruw ustağan kyeşyegi sawdagyer, qızmyetşi, käsipkyer, taǵı qanşama jurt – Qobdıǵa tıǵılğan barlıq qıtay tutqınǵa byerilip, janasuwǵa suraptı.

Äriynye, oljada qıysap joq. Qaruw-jaraq, azıq-tülik atauwlı arnayı tizimge alınıp, tärkilyensye, qıtay sawdagyerleriniñ bar baylıǵı kötyerilişşi jurttıñ talawına tüsyedi. Kiyim-kyeşyek, altın-kümis, kyezdyemye mata, ärqiyli mükämal, kyeryek-jaraq... Däl osı ryettye Ja-lama aytqan barlıq uwädye ornına kyelipti.

18-18

Atawlı biyliği bolmasa da, kötyerilgyen qawımnıñ ruwxanıy patşasına aynalğan Ja-lama ortalıqtan kyelgyen yeki qolbasını burın bolğan, iyä bolmağan, qaytkyendye dye bügingi jurt umıtqan özgyeşye bir räsimdi atqaruwǵa köndirgyen körinyedi. Nyemyesye, ügittyp aytıp, uqtırmağan, özi bastap kiriskyen, ana yekyewi amalsız qosılğan. Anıǵı – äwyeldyen ıqtıyyar.

Qurbandıq räsimdi yekyen. Kisi qurbandıǵı. Bir kisi yemyes, bir qora kisi.

Mıñ san jyeñimpaz qulağan qamal irgyesinyen tısqarı, yetyektyegi kyeñ dalaǵa alqa-qotan jıynaladı. Äldyeneşye jyerdyen jalını kökkye şalqıǵan, alawlı ottar jaǵıladı. Sarı ala kiyimdi nyeşye jüz lama ot aynalıp, salawat aytıp turdı dyeydi. Dabıl qaǵılıp, бүkil alqap ıñ-jıñ dıbıs, üryeyli üngye tolı dyeydi. Birinye-biri baylastıra tirkyelgyen qanşama tutqın kyeltirilyedi. Äriynye, tügyel qıtay. Aspanǵa üsti-üstinye mılıq atıldı, bir myezyet sap tınıştıq ornadı dyeydi.

Sol kyezdye ortaǵa sarı jibyek pyen qızıl qamqaǵa malına kiyingyen, oñ jaq ıyıǵına salaqtata mawzyer asınğan doqşın-noyan-xutuxtı, yağnıy qudıryetti, qasıyyetti ämirşi Ja-lamanıñ özi şıqtı dyeydi. Äwyeli yeki qolın birdyey kötyerip byelgi byergyendye sırnay-kyernyei tartılıp, ot basındaǵı sarı jalqın kiyimdi din ökildyeri qutırına biylyedi, ıñ-jıñ, uw-şuw, dabır-dubır aspan astınan ozıp, köktyegi ay, juldızǵa jañǵırıqtı dyeydi. Ja-lama taǵı da qol kötyerip byelgi byerdi, taǵı bir sät tılsımdı, üryeyli tınıştıq ornadı, sodan soñ... üzip-julqıp, küñirylene düñgiryep dabıl qaǵıldı. Ämirşi az-maz bas iyyezyendyey bolıp yedi, arnayı şyeriktyer tizilye şubırğan qırıq-yeluw tutqın gämindi ot basına qaray jyetyelyedi dyeydi. Uzun boyly, kyeñ ıyıqtı, sarı

şapan, taqır bastı, äjim-täjim suwıq jüzdi qartañ lama kögyendyegi tutqınnıñ äwyelgisin bosatıp, Ja-lamanıñ qarsı aldına äkyelip, ızbarlana tünyerip turdı dyeydi.

Osı kyezdye arttağı şyeriktyer tobinan bölyek jasanğan tuw ustawşılar qatarlasa, bayaw jıljıp ot basına jaqındadı, aldınğı biryew bas iyip, quldıq urğan qalpı ilgyeri ozıp, jaña jyekyelyengyen tutqınnıñ sol jaq qatarınan barıp, sarı jibyek tuwı salbırap, ünsiz mülqip turdı dyeydi.

Küzyet tobinıñ yeki şyerik alğa şıǵıp, tutqın qıtaydıñ üstindyegi jyeñil kiyimin dar yetkizye jırtıp, kyewdyesinye dyeyin jalañaştadı, töbyedyegi örmye aydarınan tartıp, basın şalqayttı, yeki qolın artına qayırıp, omırawın umsındıra, tıpır yetkizbyeynıq ustap, qatıp qaldı dyeydi.

Ja-lama jiti qıymılmyen tutqınnıñ qarsı aldına bardı, sol qolındaǵı äldyeqaydan suwırıp alğan iymyek kyezdikpyen, tutqın byeybaqtı şar yetkizye, kyewdyesin qaq ayırdı, oñ qolın tıǵıp jibyerip, bulqına soqqan judırıqtay jüryekti julıp aldı, sır yetkizip ayıra tilip, sarı lama tosa qoyǵan jyez tabaqqa buwı burqırağan ıstıq qanın tügyel aǵızdı dyeydi.

Sodan soñ tabaqtı qanǵa ortañǵı sawsaǵın malıp, jañaǵı şyeriktiñ qolındaǵı, sabanınan iyilye tögilip turğan jibyek tuwǵa qasıyyetti duǵa sözdyerin tañbalay bastadı dyeydi. Sawsaǵın maladı da jazadı, jazadı da maladı. Sarı tuw joǵarıdan tömyen, oñnan solǵa tartılǵan qızıl-ala örnnyekkye toldı dyeydi. Bas izyzedi, qol siltyedi, tuw kyetti, janı şıqqan, omırawdan qan suwlaǵan, tizyerlyey бүгilsye dye, artındaǵı yeki şyerik qulatpay ustap turğan qorqınıştı mäyit alawlay janǵan otqa laqtırıldı dyeydi.

Kyelyesi qurbanǵa byelgi byerildi. Kyelyesi tuw kyeldi.

Sorlı tutqın tıpır qaqtı, byezyektyey şırıldadı, biraq ayanış joq, ayal joq, äwuelgi müskeniñ kyebin quştı, kyezyekti tuw duǵalandı, ölik otqa qalandı dyeydi.

Orıstıñ märtyebyeli konsuwlı, märt ämpyesyer mırzalar äldye tamaşalap, äldye tañırqap, bälkim jıyryenip, anıǵı – yestyeri şıǵa türşigip, tügyeldyey ünsiz, tilsiz tınıp turdı dyeydi. Äwyeldye şoşǵan Dämdinsüryen myen Maqsırjap yendi yestyerin jıyıp, orıs törlyerinye qır körsyetip, masattana qaradı dyeydi.

Kyezyekti qurbandıq. Kyewdyesi qaqıray jarıldı. Qızıl qanı jyez lyegyengye sawlay quyıldı. Sarı tuw byetinye qasıyyetti duǵa tañbaǵa tüsti.

Kyelyesi. Odan soñ. Odan kyeyingi...

Osı sumdıqtıñ bärin naqpa-naq qağazğa tüsirgyen orıs zıyyalısa manağı dürsildyegyen dabıl byetindyegi kön-kisi tyerisi bolatın, lyegyenniñ jiyyegi ğana jyez, tübi – bas süyyektiñ töbyesi yedi, dabıl tayağı – kisiniñ äldye qabırğası, äldye toqpaş jiligi, qandawır sabı – käri jiliktiñ uştıǵınan dyeydi. Iqtıymal. Äsiriyelyep jıbyersye dye yeştyeñye özgyermeydi. Anıǵı – Ja-lamanıñ öz qolımyen qurbandıq atqaruwı. Mal yemyes, kisi şaluw. Däl solay, biz qaytalay sıpattap otırǵanday.

Sonımyen, äp-sättye arnayı tañdap alınǵan qırıq tutqınnıñ äwyelgi ondıǵı qorqınıştı ölimgye uşıradı. Tün ortasınan tañ atqanşa qalǵan otız da osı kyeppkye tüsirmek. Tuw tügyesilsye dye qaza toqtalmas yedi. Kyewdye jarılıp, jürpek julınǵan özgyeşye qaza. Buǵan alawlı, qandı topırdı töñiryektyey oşarılǵan köryermyen qawımnıñ jüykyesi şıdasa, xutuxtı-noyan Ja-lamanıñ yebi myen küşi kämil jyetyer yedi.

Däl osı kyezdye ortaǵa yekpindyey şapqan byes-altı attı kyelip kirdi dyeydi, opır-topır oyqas, tasır-tusır mıltıq ünımyen qosı. Yeñ aldağı – basında aq şalma, üstinde omırawı oqaldı, qos yetyegi appaq qamqa, özgyeşye pişimdi dyeli-şapan, qolında köldyenyendyey kötyergyen byesatar mıltıq – aqboz attı Gindyen-gün. Otızǵa jaña ilingyen, ädyemi qara torı jigit yekyen. Sol otızdñ tyeñ jarımı – tuwra on byes jıl jat jurttıq basqınşılardı qarsı ot-jalın küryes üstinde ötkyen. Küni kyeşye Altaydan asıp jyetkyen kömyek äskyerdi qıyratqan, sodan soñ tas qamalǵa birinşi bolıp kirgyen dye osı azamat. Kündyelikti ömirdye asa bıyyazı minyezimyen tanılǵan jas batırdıñ öñi älyem-tapıraq. Mıltıǵınıñ aspańǵa atıp, aqboz atın oñdı-soldı oyqastay orıǵıtıp, aqıra söyliedi dyeydi.

- Bul nye sumdıq! Qanday din, Qanday räsım?! Byeybit kündye taǵılıqqa jol joq! Bizdiñ bas qolbası Jalxandza-gyegyen orınsız qan-tögisti toqtatuwǵa buyırdı! Tutqın qıtaydıñ bärinye jansawǵa byerilgyen. Boldı, jyetyedi!

- Myen – xutuxtı boǵda, Ämirsana xannıñ qayta oralǵan tiri byeynyesi, barlıq is myeniñ jarlıǵım boyınşa jasalıp jatır! Yeldñ yejyelgi saltın qayta jañǵırttım. Kimsiñ syen sonşa, mına maǵan toqtaw salatın?! – dyedi kyezyekti qurbandıǵınıñ kyewdyesin jaruwǵa iñǵaylana byergyen Ja-lama kyerilye boy jazıp.

- Ämirsananıñ atın jamılǵan jaldap! Myeniñ kim yekyenimdi İşki, Sırtqı Moñǵol tügyel bilyedi. Syen öziñ kimsiñ? Qaydan kyeldiñ? Buǵan dyeyin qayda boldıñ, qayda jürdiñ, nye bitirdiñ? Toqtat, jönsiz qasaptı!

Gindyen-gun arğımağın kyewdyelyey tyebinip, tutqınmyen arağa tüsye byerdi dyeydi.

Osı kyezdye... Tars yetip mawzyer atıladı. At üstindye titiryep, bir jağına qarai jambastay byergyen. Gindyen-günniñ appaq şapanınıñ sol jaq öñirindye barmaqta, qızıl-tyeñbil daq körindi, kyelyer sättye qırmızı jalqın ulğaya taralıp, alaqanday boldı, aq arğımaq azınay kisinyep, kökkye şapşıdı, sodan soñ bir büyirgye orağıta şaptı, at üstindyegi, tolqına qulap barıp, yerdiñ qasın quşqan jas batır, jaña ğana jüryegi julınğan öli dyenyelyer bıqsıp, bıtırlap janp jatqan kyesyeldi alaw qasınan tyekiryektyey ötip, alqa-qotan, üdiryeye oşarılğan jurttı qaq jarıp, sırtqı, kyeñ dünüyyegye şığa byerye qalt bögyeldi, sol sättye qayran bozdaq yerdiñ qasınan, attıñ jalınan asa awdarılıp, byetyegyeli byelyesti quşağına ala, yetpyettyey jağıldı dyeydi.

- Kim dye bolsa, mağan qarsı kyelgyen jurttıñ bäriniñ köryer küni osı! – dyepti, qolındağı mawzyerin kökkye qarata, tağı yeki-üş ryet atıp jibyerip, oqpanı tütinyegyen qalpı ağaş qundağına qayta salğan Ja-lama.

Qasıyyetti qubulğanıñ qudıryet-küşin kyeñyesşi, baqılawşı orıs ta, birgye attanğan qaruwlas xalxa da sözsiz moyındağan yekyen.

19-19

“Sol! Bayağı Baldan. Äldye basqa ma?..” – dyep oyladı Aqımbyet. Yesyeptyep körıp yedi, arada jıyırma jıldan asıptı. Otızğa jaña ilingyen jas jigit yedi. Aşañ, arıq. Yendi yeluwdiñ işindyegi yegdye. Dyembyelşye, tolıq. Moynı juwan, byeti tabaqtay. Biraq jas ulğaya kyelye adam da özgyeryedi ğoy. Tyek... anaw – qatqıl, qoñır dawıstı bolatın. Mınaw – mañqıldap söyleyedi. Jänye murnı puşıq, nyemyesye kyeñsirigi japırılğan. Sirä, tuwmıstan yemyes, äldyebir soqqı äsyeri. Al tünyek tübinyen tyesye qarağan döp-döñgyelyek, kişkyentay közi... Sol! Äytkenmyen qıysınsız yedi. Tuwğan, tuwıssız buralqı qalmaq. İyä, däl kyetyer kyezindye basqaşa şıqqan. Dyesye dye... Yeki day kümän myen azğana syenim. Şınında, syengisi kyelmyeydi. Jaqınnan, bajaylap körsye ğoy. Qapısız tanır yedi. Qurısın. Tanısa qırıq bola ma. Ökiniş pyen dağdarıs arta tüskyen.

Özi yekyen dyeyik. Sonda... Osınıñ bärinye kim kinäli? O, toba! Pyeriştıye jyetyelyedi mye dyegyen. Şaytan süryepte...

Manadan byeri titirkyensye dye şıdap turğan. On gäminnyen bir şyeriktiñ ölimi asıp tüsti. Jaña, jazıqtı bolsa da jazası jönsiz qıtayğa janı aşılğan. Al moñğol... sırtı-

nan süysinip jürgyen jawjüryek jas... obal yedi. Obal. Armanda kyetti bozdaq. İyt jyemyedye, raqımsız, ayar jyendyettiñ qolınan, jazatayım...

Şyetkye qaray ısırla byerdi. Qırq jigit tügyel yekyen. Jaña ğana yemyes, mana, palyekyet bastalar-bastalmasta qasap alańınan awlaqtağan. Janında Ümbyetay ğana qalıptı. Bayağı atşı bala. Yendi jigit aǵası. Yeñseli, tulǵalı. Qandı köriniske tüşiksye dye, mırzasın jalǵız tastamağan. Byetinye üñilye qarap, qayıra surap yedi. Yeki kündye osımyen yekınşı ryet. “Sol yemyes pye?” Kyeşye tañ qalğan. Mülde oylamaptı. Bügin... kümiljip barıp öz bayıbın ayttı. Uqsamaydı. Köñilgye myedyew söz.

- Kyettik, - dyedi. – Palyeli jyerdyen awlaqqa. Tyeziryek...

Anadayda üyirilip turǵan jigittyer dye deygbirin tawısqañ yekyen. Bastarı qosılǵan soñ bári dye baysal tarttı. Aqımbyettiñ dye kökiryeginye äldyebir jıluw quylǵanday. Mana özin jalǵız ğana yemyes, qorǵansız syezinip yedi. Yendi şımşımday syenim payda boldı. Küpti syenim.

- Jigittyer, - dyedi. – Amandıqta jön tabayıq. Mına sumdıq bügin ötip, yertyeñ bizgye jyetpyesinye kim kyepil. Kördik. Bildik. Byetalısı jaman. Yelgye qaytayıq. Bara sala öz awıldarımızǵa janye taqaw öñiryekke tügyel habar salayıq. Yetyek-jyeñdi jıynap, saqaday say otıruw kyeryek. Bálkim, bizgye palyekyet soqpas. Dyesye dye...

Jon-arqası jarıla şımırladı. yeki taraptan sozıla tartıp, basınan baqayına jyetkyendyey. On sawsağı tügyel aǵaş. Bayağıday.

“İyä, alla!” – dyedi kübirlyep. – Lä İyläha iylä alla, Muxamed – rasuwl alla! İyä ata-babam aruwağı! Saqtay gör!..”

- Al kyettik, - dyedi sodan soñ jigittyerdye qarap. – Qosqa soqsañdar, qalğan-qutqañ köp ayaldamañdar. Düniye boq. “Bülingyen yeldyen bıldııge alma!” dyegyen atañ qazaq. Mına qandı oynaq tarqamay turıp uzap kyetyeyik.

“İyä, täñirim, öz barımızdı öimizgye buyırtqay, odan artıq yeştyeñye dye kyeryek yemyes...” – dyedi kübirlyep.

- Ümbyetay! – dyedi sodan soñ syenimdi syeriginye qarap. – Biz bastap şıǵa byeryeyik. Tyez jyetiñdyer, - dyedi qalğan jigittyerdye qarap. – Biyye sawımnan aspay. Ülkyen jolǵa aspada, qırqa yetyegindye kütyemiz.

Yertyeñinye tüstye jyeñimpaz äskyer, jaña ökimyettiñ bar başısı Ja-lamanıñ aq ordasındağı mol dastarqan üstindye bas qostı. Saltanatqa qatarınan äldyeneyeşe üy tigilipti. Myeymandar birdyen añdadı, üy yemyes, qoyma. Düniyye-mülik qoyması. Qamaldan, talawdan tüskyen. Äriynye, öz qolımyen almağan. Qarawındağı şyerigi jıynap byergyen. Äli dye äkyelip jatır yekyen. Bodan jurtı. Jibyek pyen torqa jayına qalıptı. Yendigisi – qazına mükämal. Altın alqa. Asıl tastı bilyezik, jüzik. Kyesyek jambı. Qımbat qaruw-jaraq. Qol quwsıra, bas iyip, tağzım yetip kyelyedi, byerip yemyes, surap turğanday, jalınıştı kyeyippen lamaniñ ayağınan astına tastaydı. Al lama... suwıq, salqın, öñi jibimyegyen qalpı, bolmaşı bas iyyeydi. Yeñ ülkyen rıy-zaşılıq byelgisi sıyyaqtı.

Sol tākappar, ökyem qalıpta sırtta qarsı alğan myeymandarın aldı-artı jıynalğanşa, azğana üyirip turdı da, yeryekşye izyet, qurmyetpyen, ärqaysına, märtyebye-däryejyesinye say kyezyekpyen atap, arnayı dayındağan tartuw-taralğısın usındı. Özin osı örisky e şıgarğan qamqorşısı äri Batıs ölkyleneñ yeñ biyik ökili Jalxandzıgyegyengye qozı basınday bityew jambı tartqan. Äskyerbası Dämdinsüryengye – kümis yertoqım, yekinşi qolbası Maqsırjapqa kümis qundaqtı yeskilikti mıltıq. Ärbir aymaq, qosın başıları da atawsız yemyes – kisi bası qamqa şapan. Tündyegi qandıqol jyendyetkye müldye uqsamaytın, jüzi suwıq bolsa da, qıymıl-qozğalı sıpayı, sözi momaqan bir sabaz.

- Oris töryelyeri qalğan qıtaydı – gamini bar, köpyesi, qızmyetşi, jalşısı bar, qatın-qalaş, bala-şağasımyen tügyel öz qarauwına aldı, - dyedi, şoqşa murt, zor dyenyeli Dämdinsüryen. – Ämbindi, barlıq äskyerimyen, özdyeri qorğay otırıp, oris jyeri arqılı Sarı-Sümbyegye ötkizbyek. Al qalğan qawım... Tiysispyewgye söz byerdik.

- Kyepil ryetindye. Sırtağı qıtay şappasa ğana, - dyedi suluw murtı qayırılğan, kyerbyez kyeyipti, tığırşıqtay Maqsırjap. – Yegyer qarımtağa attansa, olar kyelip jyetkyenşe qoldağı jurtın qırıp tastaymız.

- Biraq bizdiñ xalqımız da bul qalıpta otıra byeruwgye tiyis yemyes, - dyedi Jalama. – Tügyel kötyeruw kyeryek. Moñğol ulısı jat jurat awlıdan birjola tazarmay, kösyegyemiz kögyermeydi!

- Äriynye, - dyedi Dämdinsüryen. – Tyek yel azğana tınsısın. Sodan soñ küz-yetpyen, qorğawmyen şyekaradan asıra köşirip tastaymız.

- Myeniñ aytıp turğanım – basqa närsye, - dyedi Ja-lama murnınan mırs yetip.

Bul kyezdye xutuxtı-lamanıñ özi bastap, barlıq jurt – märtyebyeli jaysañdar altı qanat aq ordanıñ bosağasın attağan yedi.

Sırtınan işi yeryesyen yekyen. Kyeryegyenıñ basınan jyergye, yesiktyen törgye dyeyin nyeşye qabat qızıl-ala qıtayı kilyemdyer. Kirye byeris, sol jaq bosağada – jamıray ilingyen kümis jügyen, kümisti kisyen, ärqıylı qımbat äbzyeldyer. Säl joğarıraq, oşaqpyen qaptaldas şamada – biriniñ üstinye biri ornağan, qatar qatar qanşama kümis yertoqım. Oñ jaq bosağada – alındı, kümisti, ülkyendi, kişili közgye, qumğan-dar, ärqıylı qımbat, kärlyen ıdistar – olar da közinyen tizilip, minbyelyey iyindyeskyen. Tördiñ sol jağındağı yeki qatar, üş qabat – kümis äşyekyeyli altı sandıq jıynalıptı. Al tördiñ töbyesinde, ol da altın zyerli tyekşye üstindye – üş-tört jasar balanıñ ülkyendigindye, maldas qura mülqip otırğan altındı Buwdda müsini. Müsinniñ yeki tizyesinyen tömyendye şarı-şajın – sarı dinniñ sırtı altınmyen aptalğan qımbat, yeskilikti kitaptarı. Maqsırjap pyen Dämdinsüryen bastap, törgye ötyer-ötpyes barlıq jurt alaqandarın byettyestirye qol quwsırıp, qasıyyetti burxañğa tağzım jasadı. Şın mänisindye bağzıda ötkyen qudiryetkye yemyes, jaña şıqqan tiri qubulğanğa, onıñ küş-quwat, sän-saltanat, baq-däwlyetinye bas urğan tärizdi köinip yedi.

21-21

Dastarqan – mol, araq – köl. Alğaşqı däm, äwyelgi şaradan soñ qırısқан köñildyer jadıray bastadı.

Şanağı tört burıştı, at bastı möriyn-xuwr – atqobızın arqalağan ataqtı tülşi – bayıt Pärşyen jırşı kyeldi. Jası yeluwdi yeñsyergyenimyen, öñi äldyeqayda jas körindi. Samayına qılaw juqpağan. Kiyimi jupını, aydarlı taqır bas, qalqañ qulaq, qır murın. Otız jasar jigittyey şıyraq. Atağı osı dalamyen birgye jasağanday, özinyen burın şıqqan. Qobızın iñğaylap, tolğawın bastamay jatıp kök jıbyek dyeli jamıldı. Biyye sütünyn quwılğan bozğıl araq yemyes, kädimgi sarı qımız işyedi yekyen. Syebyezyey urttap, tamağın jibitip alıp, kömyeylyergye suwırğan.

- O-o-o! U-u-u!... Myeniñ yelim... Myeniñ jyerim! Qobda, Zawxan özyendyerim... Qara myenyen Uwıs kölim... Qıtay qaptap, qorlap, taptap... Nye körmeydiñ...

- Toqta, toqta, - dyedi Ja-lama. – Bizdiñ yel, bizdiñ jyer – tyek osı bügingi, şyektyewli ölkye ğana yemyes. Qonısımız kyeñ boldı, xalqımız qıysapsız köp jänye yer boldı. Maral-bası tulparğa mingyen Ämirsana qanday yedi! Sol Ämirsananıñ tuwğan şöbyyeyesi, qayta oralğan tiri byeynyesi – qubulğan Dambıy-Jantsan batır – xutuxtı-noyan Ja-lama kim? Myen azat bolğan öz yelimdye, iyyesinye qaytqan öz jyerimdye yerkin ömir sürüw üşin kyeldim, anaw alıstağı Yedildyen. Myeniñ yelim – burıñğı Dürbin-Oyrat! Myeniñ jyerim – Altay-Yertis, Bora-tala, Sayram-köl, İlye myen Alataw! Osı baytaq jyerimdi, bolaşaq byeryekyeli yelimdi jırğa qos! Şın mağtal sonda ğana kökyeydyen şıqpaq!

Qalt bögyelgyen, bozara dağdarğan tülşi aldındağı qımızın sarqa işip, kyewdyesin kyerye otırıp, dirildyetye pyernye basıp, qoñırlata qıyyaq bulğap azğana tolğandı da, jaña äwyezın küygye kyeltirgyen soñ kömyeylyetye taqpaqtap, tögilye jönyeldi. Bügingi Ämirsanağa madaqtap bastap, qayta kötyerilgyen qawımınñ baytaq qonısı – Alataw, Joñğar, Jyetisuwğa jalğap, qudıryetti Oyrat ulısınñ ğajayıp bolaşağın däiptyegyen. Ölgyen – tirildi, öşkyen – ornına kyeldi dyep, mörmıy-xuwrın solıqtata küñiriyentip barıp, äryeñ toқтаған.

- Jön-aq, - dyedi myeiylinşye rıyza bolğan Ja-lama. – Yendi osı jırındı dürbit pyen mıñğat, torğawıt pyen ölütkye – barlıq jurtaq jay. Yestisin burın kim bolğanımızdı, alda nye kütip turğanın. Arala, tarat, yeldiñ yeñsyeyin kötyer.

Tülşiniñ yetyeginye taytuyaq jambı tastadı. Dastarqan basındağı qasqa-jaysañ da jarşını jamıray madaqtap, ärqıylı sıyyapat atap jattı.

- Biraq... - dyedi Ja-lama qoşamyet sayabırılağan kyezdye, töñiriyeginye sınay qarap alıp. – Myen aytqan, syen mağtal jırğa qosqan jyerdiñ köbi jat qolında otır. Oyrattıñ ata jawı – qazaqtar basıp alğan. Arıda Sarı-Arqanı bawrap, Jayıqtan asıp, Yedilgye ayaq saldı. Böridye İlye, Alataw, Jyetisuw az bolğanday, бүkil Joñğardı jaylap otır. Sayram-köldiñ jağasında aq üylerin tigip, Bora-talağa ilindi. Är taraptan Altayğa boylay yenip, Qobda byerinye ötti. Yetyektyen ozıp, tyeristiktye Aşşı-köl, tüstiktye Qara-kölgye dyeyin jyetti. Minye, qıtay atawlıdan azat boldıq. Qanatın kyeñgye sozbay, qorğandı qalada ğana otır yedi. Al arğı jürtiñdi alıp bitkyen, byergi jurtıñdi ıqtıra bastağan qazaqtı qaytyemiz? Bögyeluwgye bolmaydı. Äwyeli Altaydan asıra aydap tastaw kyeryek.

Sodan soñ, yel irgyelenip, küş artıp, äbdiy nıǵayǵan kyezdye Joñǵardı tazar-tıp, İlyeni quldap, Alatawǵa qaytadan qol salamız. Bizdiñ jyer! Bizdiñ qonıs! Bizdiñ ulısqa ǵana tiyyesili!

- Yertyeñ joq, arǵı küni attanam! – dyedi azǵana bögyelistyen soñ, alıs Xalxadan kyelgyen, ortalıq biyliktiñ arnayı ökili yesyepti märtıyebeli qolbası Dämdinsürgyengye qarap. – Qıtaydan tazarǵan moñǵol jyeri qazaqtan da tazaruwǵa tiyis!

- Kyeşye... - dyedi Dämdinsürıyen qunısa tömyen qarap, - bul qazaqtar bizgye kyelip qosıldı, qur qol kyelgyen joq, miniskye üş jüz at, soyısqa qanşama mal, işip-jyemgye tüyyegye artıp sürlyengyen yet, qurt-mayına dyeyin äkyeldi, qamalǵa qarsı birgye şaptı yemyes pye? Bir awıl yemyes, Qobda byettyegi бүkil qazaqtıñ atınan kyeldik, sizdyen bötyen tilyegimiz joq, ğumırı moñǵolmyen arada alalıq bolǵan yemyes, minye, yeluw jıl, aralas-quralas tuwıs, tatuw körşimiz, sizgye jaw jurt bizdi dye janıstap otır yedi...

- Ayarlıqpyen aytadı, ötirik aytadı, - dyedi Ja-lama tuqırta söylyep. – Kyelgyeni nyebäri qırır kisi. Tım qursa qara köbyeytpyedi. Tındırǵanı şamalı. Tyek oljaǵa ortaqtastı. Kyeşye. Al bugün... tündye bäre dye öz qonıstarına tayıp otırıptı. Tyek sol üşin ǵana jazaǵa tartuwǵa bolar yedi. Basqasın aytpaǵanda...

- Orıstar... - dyedi qabaǵınıñ astınan qarap, ünsiz otırǵan yekınşı qolbası Maqsırjap tamaǵın kyenyp. – Orıstar qalay qarar yekyen?... Mundaǵı konsuwlardı aytpaǵanda, andaǵı Ülkyen Orıs nye dyeydi? Bizdyegisi azǵana, Altay, Joñǵardaǵı birşama jurtı dyemyesyek, arıdaǵı qalıñ qazaq tügyeldyey aq patşaǵa bodan bolıp otır ǵoy!

- Bizdiñ özimizdiñ sarı patşamız bar! – dyedi Ja-lama dik yetip. – Din yegyesi, säwlyetti Boǵda-gyegyen Jabduwn-Damba-lama бүkil moñǵol ulısınıñ boǵdıxanı bolıp jaryalanǵanın umıttıñ ba? Öziñ munda kimniñ atınan, nye üşin kyelip yediñ? Aq patşa yemyes, özimizdiñ ulı xannıñ atınan, sırt jawlarmyen ayawsız küryesuw üşin. Biz – yerkin yelmiz. Ay daladaǵı orıstıñ patşası nusqauw byerye almaydı. Ol jaqtaǵı quldarın nye qılam dyesye yerki. Bul jaqtaǵı qazaq... yendi bizgye qul boluwǵa tiyis. Köngyeni. Könbyegyeni... jöngye tüsyedi. Yertyeñ yemyes, bugün attandıram alǵaşqı jasaqtaǵı. Byergi awıldarın täwbaǵa kyeltirye byersin. Qalǵanın... kyelyer aptada özim tiyyanaqtaymın.

Qazaqtardıñ şyetki awıldarı müldye qamsız bolmay şıqtı. Ras, alğı top – tüg-yeldyey jaña oris mltıǵımyen qaruwlanǵan otız üş şyerikti qol quwsırıp qarsı alǵan. Tay soyıp, tayqazan asıp. Biraq digirlyegyen äskyer yeldi därgyeyinye tüsirip, alım jıynaw üşin kyelmyepti. Xutuxtı Ja-lamanıñ jarlıǵı boyınşa, qonısın tastap, işkye qaray köşüw kyeryek yekyen. Bar maldı alǵa salıp. Yagnıy, oñay olja, tyegin talawǵa byerip. Al barlıq jan... şäbi – ondaǵı jurttı basıbaylı qızımyetşi bolmaq. Artı – quldıq. Bälkim, qorlıq ölüm. Söz iñǵaynan anıq añdalǵan. Sözdıen ǵana yemyes. İst-yen. Şyeriktyer mana, kündizgi tabaq üstındye ärnıyeden sıltaw tawıp, qızımyettye jürıyen jıgıttıyerdıñ yekyewın üy sırtına turǵızıp qoyıp attı da, törteüwın qatarınan jazalı qılıp yedi. Qoldarın qayıra baylatıp, yetyegin türıp, şalbarın sıırıp, ärqaysınıñ artına, bilyew-bilyew qıp-qızıl qan qılıp jıyırma qamşıdan dürye saldı. Yendi ayanar yeştyeñye qalmaǵan.

Awıl aǵası tört atasınan byeri batır baǵlan tanılǵan qartañ biy qaza myen zorlıq bastalmay-aq qartañ şyeşimgye kyelgyen yedi. Zorlıqqa toyattaǵan qımızǵa masayǵan ökiryeş myeymandar köl jaǵalata arnayı tigilgyen aqboz üylyerdye tınıstap jatqan. Äwyeldye küzyeti bolatın. Tañ ata müldye qamsız qaldı. Bul yeki ortada tüni boyı taqaw töñıryekkye arnayı xabar aytılp şuǵıl jıynalǵan qaruwlı jıgıttıy top-tobımyen yeptyep barıp, jyendıyettyer alańsız uyıqtap jatqan byes üygye qatarınan basıp kirdi. Ölim-jitimsiz azǵana arpalıstan soñ Ja-lamanıñ otız üş şyerigi tügyel baylanıp alındı. Ayawşılıqqa jol joq yedi. Sol byeti, tañ bozında, sol arada bäre dye bawızdalǵan. Kün kötyerılye ülkyen awıl, oǵan jalǵas, qanattas taǵı qanşama jurttı – üş jüzdyen astam şañıraaq asıǵıs üylyerin jıǵıp, bar malın aydap, Altaydıñ tyeriskey byeti – Ryesyey şyeginye qaray üdyerye köşti. Arnayı şapqınşılar taqaw töñıryekti bolǵan is, bolmaq sumdıq jayınan xabarlandırılǵan. Ondaǵı jurttı awır aqpardı öz kyezyegındye kyelyesi qonıstarǵa jyetkizgyen. Altaydıñ şıǵısı, Qobda byetin jaylaǵan bükil qazaq biri ıǵısa awıp, biri qaruwın saylap, jamandıqqa qarsı qam jasadı. Biraq jalpı jurttı qanşama zamanannan byeri byeybit qonısımız, atawlı ayıp, környew kinämiz joq, mämlye tabarmız dyegyen aldamşı syenim, jañsaq ümitpyen otırǵan.

Altaydın Qobda byetindyegi qazaq qaruwsız yedi. Birdyen-yekili byerdyeñkye, jalğız-jarım şiyti mılıq. Qorğanuw, kisi öltiruw üşin yemyes, añ awlaw, añ bolğanda arqar, tawtyekye atuw üşin. Bar tirligi malda.

Batis Moñğoldağı oyraat taypaları da añşı, malşı. Olar da ot qaruwdan qaças kyelgyen. Biraq Mänjüw-tsiyn patşalıǵı qulap, yerkindik yelyesi köringyendye dürk kötyerilgyen jurt qarımdı, quwattı mılıqqa dyen qoyğan. Tyek köpşilik qolğa tüspyey tur yedi. Onıñ da säti kyelipti. Qıtaydın kömyekşi jasaǵın qıyratıp, kyerüwyenin oljalaǵannan kyeyin, budan arı Qobdanı alǵannan soñ, salt şyerik atawlınıñ köbi utımdı qaruwğa qol jyetkizgyen. Biraz jurt ilkidy, orıs jaraǵı molınan kyelip tüskyendye, birili-jarım yeski byerdyeñkyeniñ özin tastap, suw jaña byesatar vıyntovkalarğa iyye bolğan. Orıstın bayırǵı äskyeriyleriniñ kömyegimyen, budan soñ naqtı täjiriybye nätiyyesindye soǵıs önyerinye maşıqqan. Yeñ bastısı – zorlıq-zombılıqtıñ paydasın körgey, kisi öltiruwgye üyrenip, qannan qamıqpaytın bolğan.

Azğana kün, nyebäri jarım jıl işindye ğana byeybit jaǵdaydağı momın malşı, köşpyendi yeki jurttıñ arasında yeskidyen qalıptasqan tyepye-tyeñdik buzılıp yedi. Bir tarapta – qorğansız, azğana qawım. Yekinşi tarapta – osı aymaқтаǵı sanı basım, äri qosımşa quwatqa jyetkyen qaruwlı jurt. Azğana şyerikpyen-aq bar digirin jüzyegye asırmaq Ja-lama Örikti-köldyegi apattan soñ sözinye qarağan äskyerin tügyel atqa qondırdı. Jaña jaw izdyep, mol oljağa qunıǵıp turğan dürbit, ölü, torğawıt qalmaqtar japırlay attandı. Äskyer sanı altı jüz dyep aytadı. Ülkyen yesyepyen alǵanda, köp yemyes. Alayda, altı jüz byesatarğa qarsı alpıs byerdyeñkye şıqqas yedi. Ölsyewsiz basımdıq Ja-lama jaǵında bolatın.

Altaydın Qobda byeti, nyemyesye Batis Moñğol ölkyesindyege qazaqtar tarıyındağı kyeiyindye “Jalama qırǵını” dyep atalatın zobalañ zaman tuwdı.

Byeybit otırğan awıldarı töbyedye bastı. Oşañ yetkyen kisini tabanda atıp, tik turğan jurttı jappay sabap, malın talap, qonısın oyrandap, aldı-artına qaratpay, işkyerigye aydadı. Barınan ayrılıp bas iygyeni az, yendi qayta kötyerilgyen qalmaqtıñ malın baǵıp, otın jaǵıp, qul myen küñ ryetindye ğana tirşilik jasawı kyeryek yekyen. Munısı – jalpıǵa ortaқ sıbaǵa. Al öz kyelyesindye atoylap közgye tüsyer qayrattı, tulǵalı jigittyer äskyer qatarındağı şyeriktyergye şäbi – qızımyetşi, qosşı boluwğa

jänye aq dininyen azıp, sarı dingye köşüwgye tiyis yekyen, osıǵan oray, körikti qız-kyelinşyek sol şyeriktiñ ayaq artar quma, küñinye aynalıptı. Bul – byeybit tutılǵan awıldar.

Al şamasınşa qarsılasqan jurt – jappay qırǵınǵa uşıraydı.

Qonısı şyetkyeri, yertyeryek kötyerilgyen, Altay asqan – biri orıs, biri qıtay şyeginye ilingyen jurt qana bas sawǵalap ülgyeryedi.

Biraq bul tarapta da köştiñ soñı uypa-tuypa bolǵan yedi.

25-25

Aqımbyetkye qarastı otız üy Örikti-köldyegi oqıyǵanıñ xabarı jyetpyey-aq yel-yegizip otırǵan. İs mánisi ańdalǵan soñ aldımynen kötyerilsye kyeryek yedi. Däl sol küni mırzaniñ ülkyen báybişyesi düniyye saldı. Jyeñgyelyey alǵan, puşpaǵı qanamaǵan baqıtsız äyyel yedi. Bar isi qırın, sözi köp, malşı-jalşıǵa da jaysız, biraq aǵadan qalǵan jyesir, yendi báybişye atı bar, ülkyen üy yesyebindye, sän-saltanatımyen, jyekye otıratın. Qaqańdap jürgyen sap-saw qatın ot basında sarnap otırǵan qalpı murttay uştı. Tilgye kyelmyey jan tapsırdı. Qayǵı bolmasa da qaza. Aq jawıp, aruwap qoyu kyeryek yedi. Artın kütpyesye dye, tım qurısa bir tünyetip, yertyeñinye. Atqaradı. Bar räsimin ornına kyeltirdi, kün şıǵa jyerlyep, kyeşti dye, tüsti dye kütpyey, säskyegye jyetpyey, бүkil awıl üdyerye köşti.

Alayda, kyesyeldi beybaq bir jarım küngye bögyegyen Aqımbyet awılı Dyelüwin özyenin örlyep, Kökbawır tawdan ozıp, zañǵardıñ qısañ biyigi Jalǵız-Aǵaş aswına jyetye byergyendye tutıldı. Yeşqanday qarsılıq jasamaǵan yedi. Biraq awa köşkyen jurt onsız da kinäli yekyen. Bıtrılata attı. Böriktirye şaptı. Aldın üyirip, artına qostı. Äyyel-yerkyekti, şal-kyempir, bala-şaǵanı tügyel attan, tüyyedye tüsirdi. Maldı taqsıra quwıp, köşti şubırta qamşılap, bäriniñ soñınan tiri jan atawlını aydadı. Äriynye, süt pisirim ğana jyerdye turǵan, arǵı byeti yerkin ömirgye jol aşatın arman asuwına qaray yemyes, kyeri, adıra qonıs, azaptı aymaqqa qaray.

Şyerüwgye ilyesye almaǵan kări-qurtañnıñ jarası jyeñil. Qılışpyen qıyyalday tartadı. Al ülkyendi-kişili bala-şaǵa... Tabanı tozǵan, diñkesi qurıǵan qırıq-yeluw balanı kögyendyey tizip äkyep, joldaǵı köldyeneñ saylardıñ birindye qoyday iyirip, yendi qaytpyekkye azǵana kyeñyes qurıp, özgyeşye ükimgye kyesipti: töbyelerin tüyistirip, yekyew-yekyewdyen jalǵap, köştyen sıpırılǵan tyekyemyet, kiyiz işinye domalata şıyrşıqtap, sol byeti, tunşıqqan, qıstıqqan azaptı ölimgye tastap kyetipti.

Barşa jurt aldında, ajal qurıǵın syezingyen sättye botaday bozdaǵan, jamıray sıılıdaǵan jas balalardıń zarlı dawsı sazbyet, tasjüryek şyeriktyerdiń raqattana qarqıldıǵan külkisimyen aralastı, küñiryengyen köş toqtamadı, alǵa jılıdı, kyeyingye qaraylanǵan, raqım suraǵan kisilyer sol arada jyer jastandı dyeydi. Köş kyezyeñnyen aspay-aq barlıq dıbıs sap bolıptı. Qanşama küñsiz pyerıştye qazaǵa uşıraǵan bul jyer küni bügingye dyeyin “Yelüw bala darası” atansa kyeryek.

Biryewlyer üşin qaralı sürgin, yekinşilyer üşin myeryeyli saltanat – dırbyelyeñ şyeruwdiń yeñ soñında qara arǵımaq, qamqa şapandı, moynına byesatar asınıp, ıyıǵına mawzyer ilgyen qaxarlı ämirşi, diniy kösyemniń özi kyelye jatır yedi. Jawingyer jasaqtı qandı jorıqqa bastap şıqqan, äbdyen aşuwǵa mingyen Ja-lama – osı yekyen.

Tutqındardı tıqsıra aydaǵan şyeriktyergye top aldındaǵı, qınama byeşpyet, küzyen börikti, qıyyaq murt, tip-tik, qırıqtar şamasındaǵı kisini nusqap:

- Anaǵan tiymyeñdyer, tyerisi bölinyedi!... – dyep qoyadı.

Izalı şyeriktyer, amal joq, basqaları bortıldata sabap jatqanda älgi kyerdyeñ qazaqtıń töbyesinyen asıra qamşı üyirgyennyen arıǵa barmaydı.

Bul, jābir-japasız aydalıp kyelye jatqan – osı zarlınıń işindyegi yeñ baqıtsız müsken – Aqımbyet mırzanıń özi bolatın.

26-27

Qazaqtardı japıra şapqannan soñ, qoralı qoy, qostılı jılqı, kyelyeli tüyye, tabındı sıyr – mıñ, san mıñ, qıysapsız mal aydatıp, awzına qaraǵan qanşama jurttı tyegin oljaǵa kyeneltkyen soñ, Ja-lamanıń ata-q-dañqı aspanday tüsti. Biyligi burınǵıdan da küşeydi. Tikyelyey dārgyeyinye qaraǵan qawımnıń uzın sanı on mıñ şañıraqqı jyetipti. Bul – moyındaǵan basıbaylı jurt. Şındıǵında, bükil Batıs Moñǵol ölkyesi atawsız xan dyep tanıǵan. İs jüzinde. Bügingi sayasıy tilgye köşirsyek, dye-fakto – şın mänisinde. Biraq dye-yurye – zañdılıq, räsım jöninde alǵanda sāl basqasaraq.

Qobdanı qıyratqan, bükil Batıs ölkylene qıtaydan tazartqan qırǵın jyeñistyen soñ bükil ulıstıń ämirşisi Jabduwn-Damba-lamanıń mübārak jarlıǵımyen kötyerilis basşıları tügyel biyik mārtyebyegye layıqtalǵan.

Maqsırjap-tüşye-gün bir satı joǵarıláp, törtinşi dāryejyeli byek – byeysye atandı jānye Xatan-batır – Qatañ, yaǵnıy Qurış-batır yesimin iyyelyendi. Dāmdinsüryen – üşinşi dāryejyegye köşti – beylye jānye Mañlay-batır – Mañday, yaǵnıy Qaytpas-

batır bolıp şıqtı. Yekyewinye dye qastyerli byelgi – tawıstıñ qos közdi kök-ala qawır-sını sıyğa tartıldı. Myeyli, Atağın alsın, abıroyı assın. Qalay dyesyeñiz dye sırtqarı kisilyer. Bul taraptağı ryesmiy, şın ämirşi – özin kötyergyen, alğa şığarğan dürbıt xanı Dämdin-Bazar, burın Jalxandza-xutuxtı, yağnıy бүkil Batis öñirdiñ diniy başşısı bolsa, yendi sayıt, sāmādiy-baqşı, yağnıy ulıq hām ulağattı ustaz atağın aldı, din tutqası ğana yemyes, ğuzırlı äkim jānye astana Iyx-Xuwryedye ayrıqşa byedyeldi.

Düniyye bul qalpında turuwğa tiyis yemyes-ti.

27-28

Ortalıq Xalxada birtutas Moñğol ulısınıñ boğdıxanı dyep jarıyyalanğan Jabdzuwn-Damba-lama Qobda soğısınan soñ, kyeşye ğana äldyeqayda jaydaq yeki tüyyemyen kyelgyen badarşın – kyezbye sopını mārtyebyeli byek dāryejyesinye kötyerip, äwyeldye doqşın-noyan-xutuxtı – qudıryet-noyan-äwliyye atağın byersye, yendi soğan qosa, xadax atalatın uzınşaq, jalpaq, sarı jibyek oramalğa kümisti jazuwmyen tañbalap, mübārak mörin basıp, nomun-xan, yağnıy din yegyesi dyeytin mārtyebye sıyladı. Doqşın-noyan-xutuxtı-nomun-xan atağı Ja-lamanıñ özinyen ötip, urpaq-zawzatına jyetuwgye tiyis yedi. Biraq dāl bügingi küni osınıñ bāri jyetkiliksiz. Ataqtı Ąmirsana бүkil Oyrattıñ xanı bolsa, onıñ qazirgi tiri byeynyesi nyegye köldyenyēñ biryewlyergye tāwyeldi turmaq. Yejyelgi xandıqtı qayta qalıptaw mümkin bolmasa, ulıstıñ bir zamandağı tutas bölşyegi, bügingi Moñğoldıñ Batis öñiri – Jaña Oyrat jurttı ryetindye qaytadan bas kötyerüwi kyeryek. Birdyen-biri jānye dyerbyes, tāwyselsiz ämirşi, āriynye, Ja-lama boladı.

Şın mānisindye ölkyeniñ atawsız qojasına aynalğan Ja-lama şuğıl şyeşim, naqtı iskye byet qoydı. Qıyrağan Qobda – baytaq jurttıñ kindigi bolıp qaluwğa tiyis yemyes. Batıstağı barlıq bişikyeş atawlınıñ qurıgın qısqartuw üşin yeski qalanı tastap şıǵıp, jaña ortalıq aşuw qajyet yekyen. Ja-lama Qobdadan yeki köş şamasındağı Münjik dyegyen jyerdyen jaña astananıñ ornın byelgilyedi. Burın şağın putxana turğan, oñaşa, tınış, körikti jyer yedi. Bir jağı qarağaylı biyik taw, bir jağı – qalıñ ağaş, mol suwlı özyen. Yeski jurttan jıraq qana yemyes, köldyenyēñ qatyerdyen tıs, qorğanısqa qolaylı uyıq.

Äwyeli syenimdi āskyermyen түp kötyerilye kyelip, özi ornadı. Mıñ qaralı ki-yiz üy. Japırlay, jalpağınan yemyes. Yeskilikti küryen ülgisimyen. Yeñ ortada – noyan-xutuxtı-lamanıñ säwlyetti qos ordası – örgö jānye jiysan. Onıñ qasında nyegizgi

ğıybadat üyi. Budan arı sänimyen üş qatar tizilip, döñyelyenye ornağan köp üy. Birinşi qatarda – ğıybadatxanalar. Yekinşi qatar – äkimşilik, qızımyetşi, atarman-şabarman, orındawşı, xatşı – yaǵnıy yel basqaruw isindyegi kömyekşi jurt. Üşinşi qatar – asxana, şaruwaşılıq jayları, kyelimdi-kyetimdi köldyenyen myeyman, jolawşılar tüsyetin arnay otawlar.

Kisi boyı tas qalawmyen kürgyeylyengyen üş qatar ortalıqtıñ sırtı – olar da ryet-ryet, köşye, oram boyınşa tigilgyen ala-qula, taǵı qanşama kiyiz üy. Byeybit bodan jurt. Odan äri, sozıla, qabattasa tizilip, dyerbyes, jyekye ornağan – äskyer jataǵı. Yekinşi şalǵayda – quldar qalaşığı. Yaǵnıy, jay ğana basıbaylı qızımyetşi yemyes, qulaq kysti quldar turaǵı. Qalıptı uǵım yemyes, osı sözdiñ tuwra maǵınasındaǵı. Bäriniñ bolmasa da, birazınıñ qulaǵı şort kyesilgyen. Kim yekyenin umıtpastıq üşin. Äzirşye byet-awzı bütindyerinye környeki ülgı üşin. Nyegizinyen qazaqtar. Birilijarım sart, xoton. Qazaqtar kyeñ dalada, jaylawda, köş üstindye tutqınǵa alınǵan. Sarttar – qalaǵa ornağan sawdagyer, taqaw töñiryektyegi yeginşilyer bolatın. Al xoton... Bayaǵı jawıngyer Dürbin-Oyrat zamanında qazaqtan, taranşı myen özbyektyen tutqınǵa kyelip, mǵñilik quldıqqa jyegilip, jyeti, on, on yeki atasınan byeri qul bolıp, ana tilin dye, ata salt, дәstür, dinin dye umıtqan, kyewdyelyer basılǵan, surqay tirliktyen basqa qamı joq, yezilgyen, yeñsyerilgyen özgyeşye qawımı yedi. Jalamanıñ ülkyen yesyebi boyınşa, mına qazqtar da, az ba, köp pye uwaqıt ötkyendye дәl osınday kypkye tüsüwgye tiyis. Qazirdiñ özindye köpşiligi adamdıq kyeyiptyen ayrılıp baradı. Awızyeki sözdye qojayındarı qazaq yemyes, xoton dyep buyıratın bolǵan. Şın xoton myen sartqa qaraǵanda, qorlıq, zorlıǵı da köbiryek. Yeñ awır, yeñ las jumıs ta osılardıñ moynında. Sonımyen jan qalsa.

Awmaqtı ğana yemyes, aydındı, biraq tyek kiyiz üylyerdyen ğana quralǵan jaña turpattı qala – köşpyendi kyeyiptyegi kyeñ jaylaw, bir-aq kündye bitıray köşip joǵalar bayansız ortalıq qalpında turuwǵa tiyis yemyes yedi. Taw yetyegi, kyeñ, aşıq ańǵar – arnay byelgilyengyen tustarda tas üy, aǵaş üy jabdıqtarın dayındaw jumıstarı bastalǵan. Qara jumıssı – quldıqtaǵı jānye bodandaǵı buqara qawım bolsa, qurılıs şyebyerlyeri – küni kyeşye ğana Qobdada tutqınǵa tüskyen, ölimgye kyesilmyey, yelinye dye qaytarılmay qalǵan qıtaylar yekyen. Kirpiş quyu, aǵaş qulatuw, irgyeni tazartuw – bir yemyes, qatar-qatar, irkyes-tirkyes birnyeşye jyerdyegi jappay jumıstar qızuw bastalıp kyetti dyeydi.

Ja-lama qala qurılısımyen qatar, myemlyekyettik qurılımy da qolğa alıptı. Sonıñ yеñ äwyelgisi – öziniñ ämirin äygilyew yekyen. Qatañ talap jänye tyemir tärtip. Yagnıy, şyektyewsiz biylik.

Qazaq arasında “Jalama qırğını”, “Jalama aydağan”, moñğol işindye “Tüyyeli jorıq” atanğan ayawsız şapqın, mol oljadan tüskyen жүzdyegyen түyye, mıñdağan jılqı, on mıñdağan qoy – juq bolmaydı. Quwattı, qaxarlı ämirşi at jyetyer yel ağaları-nan mol taralğı talap yetyedi. Burın qıtay ämbininye qarağan, yendi moñğol boğ-dıxanına ğana täwyeldi sanalatın qasqa-jaysañ, aymaq, qosın bassıları: xan, dzasaq pyen tuwslağşı – gün, byeysye turıptı, мәrtıebyesi biyik uwanğa dyeyin – qoğaday iyilip quldıq uradı. Qolda barın ayamay, Ja-lamanıñ aldına tartadı. Tört түlik mal ğana yemyes. Düniyye-mүlik, asıl-tas, altın-kүmis. Qalı kilyem, jıbyek pyen qamqa taw bolıp üyilyedi. Azıq-tүlik artığımyen jytip, qıtay myen orıs aqşası sawdıray quyıladı. Naqtı dyeryektyerdiñ aytuwınşa, mäsyelyen, дәstүrlı “yusan saağan” – “üyleri toğız” tartuw kyezindye sonday jaysañdardıñ biri qul myen күñ, aq түyye, boz arğımaq, altındı yer, ayıl-turman, qalı kilyemmyen qosa, on jyeti mıñ manat aqşa jänye yeki mıñ byes жүz lan – yağnıy altı putqa juwıq taza күmis түsiripti. Köñilgye toyat, közgye quwanış.

Al жүryek, жүykyegye... basqa bir myeryey qajyet yekyen. Zorlıq-zombılıq, azap pyen qaza. Atawlı tutqındar ğana yemyes. Kyez kyelgyen şyerik qalmaq, arat moñğol. Bäriniñ tağdırı qudiryetti lamanıñ yerkindye. Kisilik kyeypi, adamdıq namı-sı. Şıbın janı.

Atawlı qorlıqtıñ nyegizi ortaқ, tarmağı әrқıylı yekyen. Ölimniñ түbi biryew, jo-lı köp yekyen. Biyligi tyejyewsiz Ja-lama oyına kyelgyenin istyeydi.

Byeti jalpayıp, közi sığırayıp, mop-momaqan bolıp tur. Kyenyet burq yetip aşuwanadı. Sıltaw tabuw oñay. At äkyelgyen şyerik şilbirdi qimtap ustamaptı. İyilip turğan qızımyetşi byelbyew oramalın salaқ baylaptı. Kүmis ayaqpyen usınğan qımız tögilmyesye dye, şayqalıp kyetti. Oşaқтаğı tyezyek bıqsıp jandı. Burq yetyedi dye, sart yetkizyedi. Kyeydye özi atqaradı, kyeydye qaruwlı jasawıl, arnayı jyendyetinye tapsırdı.

Özi dyegyen – ünyemi ıyğında жүryetin mawzyerdi qorabınan julıp aladı da, atıp saladı. Nyemyesye, byeldyegi qanjarın qınabınan lıp yetkizip suwırıp, qaқ жүryekkye boylata suğadı. Kyezyekti, köldyenyeyñ jazanı jalpı jurт üşin көrnyeki, özi

üşin qızıǵıraq atqarǵısı kyelsye, tım şalt qıymıldamay, jānyе onşa köp sozbay, jaylap basıp barıp, mañdayǵa tıryep turıp nyemyesye qulaqqa tıǵıp, nyemyesye awızǵa suǵıp turıp, kütir yetkizip atadı. Äytpyesye, oñ qoldaǵı qanjarmyen qabırǵanı qaqrata jaradı da, sol qolımyen tıǵıp jıbyerip, tuwlaǵan jüryekti salbıraǵan, qan-qan qolqasımyen qosa suwırıp aldı, qara bañqır – tayday töbyetin şaqırıp, köz aldında asatıp jyegizyedi.

Jyendyetkye tapsırsa, tyez yemyes, uzaq ölim. Ayaǵın, qolın ayqıştap, kyez-yekpye-kyezyek, butarlap şabadı. Qarnın jarıp, şyegin suıradı. Quyrıǵın türip, ırǵay saptı, бүrtik ömirdi taşur qamşımyen syeksyen, toqsan, жүз, yeki жүз дүrye soqtıradı.

Özi bolar, basqa bolar, tyesili jaza ölimnyen jyeñiliryek kyesilsye, kinäli bayǵustıñ, kinäli yemyes, qıysındı, qıysınsız jaǵdayda jazıqtı tanılǵan byeybaqtıñ közin şıǵaradı, nyemyesye qulaq, murnı kyesilyedi, nyemyesye äldyenıyendıyey jandı müşyesinye zaqım jasaladı, äytpyesye mǵñgıgye tañbalanıp, byetinye, mañdayına, arqasına qızdırǵan tyemir basıladı, kyeryek dyesyeñiz, malşa piştirip tastaydı.

Özi iygi lama bola tura, din jolındaǵı sarı kiyim atawlıǵa oş. Bүkil Batıs öñirdi qaptaǵan datsan – ǵıybadatxanalarǵa xabar salıp, öz ǵuzırına byes, on, жүз yemyes, üş mıñnan astam lama aldırıptı. Ölkıyedygi diniy qızımyetşi atawlınıñ tyeñ jarımınan artıǵ. Sarı din tarabındaǵı kyeñyes, iyä arnayы sınaq, bilimın, tanımın tyeksyeruw jaqsılap tanıtıw üşin. Birin mılıqtıñ dümimyen basqa uradı, birin arnayы dayındalǵan kyespyeltyek aǵaşpyen kösip ötip, jaǵın, qolın, ayaǵın sındıradı, köbinye artın türip, quyrıqtan tömyen, qıltadan joǵarı, qara sannıñ sırtınan şabaqtay, sanamalay, bar babımyen dүryelyep, nye жүrye almaytın, nye tura almaytın zaǵıyp jaǵdayǵa түsiryedi. Jarası jazılmay, dyenyesi irip-şirip qanşama jazıqsız lama azaptı ölim tabadı.

Tyek sarı şapan lama, kök şapan şyerik, qoñır şapan qızmyetşi ǵana yemyes. Ala-qula kiyim, әr түrli kyeptyegi jalpı jurт. Bäriniñ ǵumır jiptigi Ja-lamanıñ qolında. Därgyeiyinye bas urǵan bodan jurтımyen qosa, бүkil Batıs ölkıyeniñ tizgini xutuxtınomun-xanǵa köşıpti.

Iyä, aytpaqşı, Ja-lamanıñ bar quwanış-qızıǵı azap pyen qazaǵa ǵana tıryelip turmaǵan. Burın jurт közinyen tasa barlıq isi aşıq jaryaǵa şıǵıp yedi. Älbyettye lama – nyekyesiz күn kyeşuwgye tiyis. Nyekyesiz ǵana yemyes, äyyel zatınan awlaq. At bolıp. Ja-lama jaña qonısqa ornay salısımyen tutas bir gäryem түzyedi. Nyekyeli bolar, nyekyesiz bolar arnayы, atawlı qatın yemyes. Bäriniñ dye bayı bar. Şyerik,

qızmyetşi, tutqın. Zañdı küyyewlyeri. Sol küyyewimyen äli dye bir şańıraq astında turadı. Tyek... kyeşye, arğı, odan da burnağı küni qasıyyetti lamanıñ közi tüşken. Yendi sol körikti kyelinşyek bugini tündi din kösyemmyen birgye ötkiziüwi kyer-yek. Şaqıradı. Alğızadı. Yerkinye könbyesye, bar zobalañ – küyyewiniñ basında. Joq, qolma-qol öltirmeydi. Quyırğına dürye soğadı, şyekyesinye burauw saladı, qolın qayırp, aspağa tartadı, ayağınan salbıratıp ilyedi, ıyığınan basıp buwınan şığaradı, sıyrağın burap siñirin üzyedi... - öz yerkimyen äyyelin byergyenşye, ol äy-yel bar sumdıqqa köngyenşye osınday ügit-tärbiye jumıstarı jürgizilyedi. Aqırı, kyez kyelgyen öñi tüzüw, bädıyendi äyyeli tösyek saluwğa mindyettew – körşiniñ şayğa şaqıruwı sıyyaqtı üyrenşikti, ädyepki iskye aynalıptı.

Söytip, kyeşyegi jalğız tüyyeli badarşın – qaydan kyelip, qayda turğanı byelgisiz, ata tyegi ğana yemyes, bar sözi, bar isi kümändi kyezbye sopı bugün jarım dünyeyge biylik qurıp, jalğandı jalpağınan basıp, özgyeşye qızğılıqtı dāwryen sürip jatqan.

28-26

Jalğız-Ağaş aswındağı oyrandı ülken ulımyen qosa, ağayın-tuwğannıñ jarımı qazağa jolıqqan, bası aman jurtın şubırta jayau aidağan üryeyli şyeruw üstındye käre şyeşyesi qılışqa şalınıp, jas toqalı köp aldında, uyatsız, dökir zorlıqqa uşırağan, aqır tübindye yeki balası qatarınan ay dalada ajalğa tastalğan Aqımbyet qudaydan şuğıl ölüm ğana tilyegyen. Jalğız oqqa, jalañ nayzağa suranğan. Qol baylawlı, biraq kömyey – aşıq, til – ornında. Qazaqşa, qalmaqşa sıqırttı. Aytpağan qarğısı tügyespyegyen boqtıǵı qalmap yedi. Äriynye, äwyelgi sättye, taw işinyen şıqpay-aq tağdırın tabatın yedi. Yeñsyegyey qara arğımaqqa mingyen qara äziryeiyildiñ özi ara tüsti. Oqşaw bölyektyep, jyekye aydawğa tapsırdı. Özyegi örtyenye öksigyen Aqımbyet tağı da qapısız ölüm surap, yeşbir ırıqqa könbyey, tuwra jol üstinye qıysayıp jata kyetip yedi. Tiridyey turmaq yemyes. Aydawıl şyerik qamşı üyirye byerye toqtadı. Toqtatqan – manağı äşkyer ağası. Qara albastı.

- Tiymye! – dyegyen oqıs aqırıp. – Dyenyesinye zaqım kyelmyesin!

Aydawıl şyeriktiñ yekyew-üşyewi jyergye tüsip, kötyerip turğızbaq yedi.

- Atqa mingiz, dyedi qara albastı. – Öziniñ atına!

Sol bir sättye közinye közi tüsip yedi. Anıq! Özi!

Qobdadağı qıysınsız kümän şındıqqa aynaldı. Bayağı Baldan! Qaşqın qalmaq!...

Aqımbyet yerkeyen, til myen oydan ayrılğanday. Sölbiryeyye turıp, üñilye qaradı. At üstindye alıp köringyen jalpaq qara mırs yetip murnın tartqanday, nyemyesye kyekyetye, äldye müsirkyye jıyryengyendyey, byet-awzı jıbırlay byerye, qaytadan dolırdı.

- İyä, - dyegyen, Aqımbyettiñ basınan asıra qarap, qazaqşa. – Myen. Biraq... - dyegyen, säl bögyelip barıp. – Tisiñnyen şığarsañ, qarnıñdı jaıp, qırıq jyerdyen kyeskilyegyenimdi kör. Uzaq kün boyı, birtey-birtey ölyesiñ... Äzirşye... - dyedi tağı da murnınan myekiryenye qors yetip, - jağdayıñ jaman bolmaydı.

Qayıra jawap kütpeystyen, şyeruwdiñ aldına qaray, tyekiryektyey orğıta jön-yelgyen.

Mıltığı şoşayğan, aydarı jalpıladağan, qıyğaş köz, suıq tüs, saz byet şyeriktyerdiñ biriniñ astında tüskyen qula jıyryen, ayıl-turmanı, köpşik, üzyeñgisi qazqalpında, köldyenyeydyey tartıldı. Yeki qalmaq yeki jaqtan qawmalap, kötyerye süryep aparıp, yer üstinye qonjıyttı. Üstyemye jarlıq boyınşa, artqa qayıra baylanğan qolın bosattı. Biraq at tizgini özindye yemyes. Alda şılıbırdan jyetyelyesye, artta qamşımyen aydaydı. Qosarlı qızmyet.

Jolay tağı biraz şyetinyegyen qaralı köşpyen birgye Qobdanıñ tübinye jyetkizildi. Jayaw-jalpı, topırlatıp älyep tökkyen. Söytsye, tyek Aqımbyettiñ awılı ğana yemyes yekyen. İlkidye, är tarapta, birşama byeybit awdarılğan tağı qanşama qazaq. Jaña jurt quwanbasa da körisip tabıstı. Bulardıñ malı talansa da, üy-jayı basında yekyen. Köppyen körgyenniñ bärei toy yemyes, äytkenmyen dätkeye quwat, jubanbasa da jyeñilyeyip qalğanday. Aş-arıq jurt üş kün burın kyelip, jaña tozaqqa üyryenye bas-tağan aǵayınıñ qap tübindye qalğan irimşik, qurtımyen özyek jalğap, qatarğa qosıldı.

Biraq aqır tübi bul yemyes. Nyeşye jüz şañıraq, nyeşye mıñ jan – kriptar kyepkye tüskyen qazaq, aldı-artı jıynaqtalıp bolar-bolmasta surıpqa salındı. Byest-yen, onnan bölşyektyep, dürbit, bayıt, ölüt qosındarınıñ är tarabına aydap äkyetkyen. Birşama qawım Ja-lamanıñ öziniñ qarawına kyesildi. Qayda bölinsye dye, biri artıq, biri kyem yemyes. Sıbağası ortaq. Yerkyektyeri malşı, jalpı boladı, äyyeldyeri suwşı, tyezyekşi boladı, al balaları – naǵız qulaq kyesti, bolaşaq qara qasqa quldar.

Ağayınnan, otbasınan ajırağan Aqımbyet Ja-lamanıñ qolında qaldı. Özın körgyen joq, solai dyep aytadı. Yeryekşye sıbağalı myeyman körinyedi. Münjikkye kyelgyen soñ jyekye üy tigilgyen. Bir basında byes küzyetşi. Küzyetşi äri qızmyetşi. Asın aldına tosadı, tüzgye birgye şığadı, kyezyegimyen bağıp-qağadı. Urıp-soqpaydı, urısıp zyekimyeydi. Tyek... as batpasa zorlap jyegizyedi. Xutuxtı-noyan-lamanıñ arnayı tapsırması solay yekyen. Jüdyep qalmasın, yeki-üş apta orayında ädyepki öñin tapsın dyepti.

29-29

Münjikkye jaña orda tigip, ornıǵar-ornıqpasta Ja-lama arnayı sawın aytıp, Batis ölkyleneñ tötyenşye qurıltayın şaqırdı. Yeki aymaq – on altı qosın bayıt pyen dürbit, jyeti qosın urañqay, üş qosın torğawıt, birdi-yekili dyerbyes qosın tüzgyen ölüt, şaqar, mıñǵat, zaqşın – burıñǵı Oyrat jurtınıñ bar juqanası – kyeyingi zamanda Batis Moñǵol atala bastağan qara qalmaq tügyel jıynaldı. Jalpı jurt yemyes, äriynye. Jurt ustağan qasqa-jaysañdar, burıñǵı ämirşilyer äwlyeti, kyeyingi tilgye köşirgyendye aymaq xandarı, qosın bası dzasaq, onıñ orınbasarı tuwslağşı, qosınnan soñǵı sumun iyyelyeri: zaqıraqşı, mäyryen, zañǵı – bağzı zamandaǵı därejeje yemyes, mänjüw-tsıyn patşalıǵı taǵayındağan, äli küngye küşindye turǵan gün, byeysye, byeylye, uwan atalatın iygi jaqsı. Bäre dye jyer astınan jik şıqqan Ja-lamanı taqsız ämirşi, täjsiz qudıryet tanıp, quldıq ura kyelgyen.

Bastawlı tätti, jalǵası qattı, aqır tübi sätti bolǵan qurıltay tyek Altaydıñ şıǵıs byeti ğana yemyes, бүkil Moñǵol ulısı, kyeryek dyesyeñiz, Ortalıq Azıyqa tariyhındaǵı byetburıs oqıyǵa atanuwǵa tiyis yedi.

Äwyeldye bar tilyegi bir jyerdyen tabısқан jaysañdar Ja-lamanı birinşi bassı, yeñ ölkylene kösyem dyep tanıdı. Sodan soñ biyligi burıñǵıdan da küşyeygyen xutuxtı-noyan osınday şweşuwşı talqıda bura tartpasa da, ayrıqşa quwanış bildirmeygyen jānye qurıltayǵa az-maz kyeşigip jyetkyen iygi jaqsılardıñ birazın, biryeuw yemyes, jyetpis-syeksyenin şaray top aldında duryelyep şıqtı. Aqırı biylikşi qawım tügyeldyey birlik, mämilyegye kyelisip, jana qurılım – qayta kötyerilmyek Oyrat – xandıǵınıñ işki äkimşilik, sırtqı qatınas mäsyelyelerine baylanıstı naqtı şaralar qabıldadı. Bükil Batis öñir – äzirşye ölkylene ulıs quramındaǵı, biraq özindik basqaruw jüyyesi bar dyerbyes ulıs dyep tanıdı. Ulys yegyesi Ja-lama xutuxtı-noyan yendigi jyerdye Iyx-Xuwryedye otırǵan Boǵda-gyegyen Jabdzuwn-Damba-lama- xutxu-

tımyen tyeñ därejejelyes ämirşi – Kişi Boğda dyep ataluwğa tiyis. Quwılğan qıtaydın ornın kyelginşi orıs baspauwı kyeryek, orıs-kazaktar burınğıday tayrandap, yerkin jürmyesin, orıs köpyestyeri Buqar, Qaşğar, Turpan sawdagyerlyeri sıyyaqtı baj salıgın tölyesin. Oyrat yeli – tyek oyrattar üşin ğana! Yeldiñ birinşi başşısı, jaña boğdanıñ biyligin küşyeytuw üşin qajyetti şaralar byelgilyendi. Jol-qatınas byekyettyerin qayta quruw, bodan jurttan salıq jıynaw, äskyer tüzimi, tağı-tağılar. Barlıq söz bir jyerdyen şıqqan. Ja-lamanıñ aldında.

Qurıltaydın soñı jalpı-xalıqtıq üş kündik oyın-toyğa ulastı. Baluwan küryeskyen, jambı tigilgen, at oyındarı ötkyerilgen, yeñ aqırında alaman bāygyegye yeki jüz jüyrık şapqan.

Bayağı, Ämirsanamyen birgye kyetkyen Dürbin-Oyrat qayta kötyerilgyendyey. Ja-lama Ğaldan-Boşuqtı xannıñ altın tağyna qayta mingyendyey.

Jalpı jurttıñ myeryeyi öskyen. Jaysañdardıñ köñilinye qawip yengyen, niyyetinye jarıqşaq tüşken.

Iyx-Xuwryedye otırğan boğdixannıñ uyqısı buzıldı. Biraq şarası joq yedi.

Ulanqumnan şıqpağan, qurıltayğa kyelmyey qalğan Jalxandzı-xutuxtı işin tarıttı. Jol aşqan, jyel byergyen özi yedi. Sırtqı jawğa qarsı küryeskye myedyet qosuw üşin. Aqırı osılay boların kim bilgen. Biraq örisi şyektyewli şirkin zawalın özi tabar dyep, sabırmıyen artın kütpekkye byekindi.

Qobdada ornıqqan orıstıñ Bas konsuwlı murtın şaynap, myıǵınan küldi dye, tiyyesili äryekyetinye kiristi.

30-2

Jyer tolqına kötyerilgen. Jayıla aqqan Dyelyuin özyeniniñ eyki qabağı, bükil añğar – buwırıldan jasıl kökkye juwıq. Astıdan tyebindyegen jaña öskin qıstan şıqqan quwdan boy ozdıra bastaptı. Arna, tasqını qaytqanımyen, äli toq. Burma, tınıq İyirimdye kün säwlyesinye şağıla kümistyenip, üyir-üyir aqqayran körineydi. Aldağı asuwdan jaysız jyel soğadı. Kün jarqırıp tursa da, qıs ızǵarı, qıs yemyes, qarlı biyik salqını bar. Minye, Xan Altay, ülkyen jülgyedye oqşaw bölünip, jazıq añğarğa suǵına bitken Kökbawır taw.

Aqımbyet möldir suwlı Dyeluwinniñ qıyrısqı tas, qumdaq arnasın üzyeñgiliktyen kyeşip ötip, bası qarsız, mana kögyerye buldırağan, yendi ortası ayırıla,

ülkyen darası qarawıta köldyenyen tüskyen Kökbawırğa tuwra tarttı. Kyeñ daradağı Qorjin-köldi byetkiye alğan. Bawırğa taqawı ülkyen awıl awmağınday, oğan jalğas, yetyektyegisi – qoralı qotanday ğana, ädyemi yeki köl yedi. Byergi şyeginyen qasqa bulaq şığadı. Qazır... suwattan arqar alam... dyegyen oy kyeldi. Arqar... Adasıp, yel jaylaytın tömyengye tüskyen qaydağı arqar. Mümkün ayu. Ayu yemyes. İrbis. Mınaw yetyektye qaydağı irbis. Yendyeşye... özgyeşye bir añ.

Şınında da özgyeşye bolıp şıqqan. Añ yemyes, adam. Kişi köldyen jırıla aqqan qasqa bulaqtıñ basında, ötkyen jılı quwrağan toqal tyeryektiñ tübindye, ayaq-qolı sozılıp, şalqasınan jatır yekyen. Taqaw töñiryektye qarayğan kölik, nye basqaday tırşilik byelgisi bayqalmaydı. Uyıqtağan, bälkim yessiz qulağan jalğız jayawdıñ özi- niñ öli-tirisi byelgisiz.

Tyeñbilkök at özyennyen ötip, tawğa jaqındağan sayın qulağın qayşılap, yel- yeñdyep, tartına byergyen yedi. Äldye jin, äldye pyeri, japanda jatqan qubıjıqtan ür- kip, tapıraqtay pısqırıp, kyeri şyegindi. Böksyesimyen äldyenyegye soğılğanda Aqımbyettiñ özi dye syelk yetip yedi. Toqpaq jaldı torı yekyen... İyâ, atşı bala Ümbyetay mingyen. Manadan byeri iyyendye jalğız kyelye jatqanday, bar joğın da umıtıptı. Alğa – yeki ayağı yeki jaqta, bir qolı kyewdyedye, yekınşı qolı sulıq tüskyen qubıjıqqa qarap yedi. Töbye quyqası şımırıp, jon arqası suıp kyetti. Taqımındağı viynçestyer mılıtğın suwırıp alıp, qorğanısqa äzirlyegyen. Qorğanıs. Kimnyen qorğanadı? Äldye öli, äldye tiri, qaytkyendye dye şalajansar, jaraqsız jalğızdan ba... At üstindyeği azğana bögyelistyen soñ jüryegin toqtatıp, jyergye tüsti. Tizginin atşı balağa tastay salıp, quwattı mılıtğın iñğaylay ustap, üstindyeği kiyimin- ye dyeyin özgyeşye, iyâ, nye qazaq, nye moñğolğa kyelmyeydi, iyâ, yesinye tüst, anaw bir jılı jixankyez kyeruwyenniñ orıs qosşılarınınan körgyen üşkil jağa, qınama byel uzın sur şapan, şoqay yetik kiygyen... iyyegi kötyerilye, şalqalap jatqan qojalaq kisigye üñilye qarap, bayıptay baqılap, azğana turdı. Kyenyet... jarq yetkizip, közin aşıp aldı. Aqımbyet yeñsyesinyen urğanday lıq yetip şyeginye byerye, boyın äryeñ jıydı. Şaytan köz qaytadan jumılğan. Mılıtğın kyezyegyen qalpı qayıra üñildi. Kyewdyedye janı joq. Joqqa jaqın. Äryeñ-päryeñ, qıstığa dyem tartadı. Kyenyet bye- ti jıbir yetip, bolmaşı iñırsıdı. Tiri. Jänye älsiz. Äbdyen tıyıqtap jıılğan. Jaradar, nyemyesye aş. Aqımbyet jüryegin toqtatıp, tipti taqaw kyelip, qaq töbyedyen tönye qaradı. Al mınaw... äldyebir qatyerdyen qawıptyengyendyey, basın kötyerye byerye, sılq tüsti. Yendi bayğustıñ awır axuwalına yeşqanday kümän qalmap yedi.

Manadan byeri tiksini, tura qaşarday üdiryeyip turğan atşı bala mırzasınıñ imımyen toqal tyeryekke qos attı qatarınan baylap, kömyekke umılğan. Aqımbyet asıǵıs qıymıldap, sulıq jatqan zaǵıyptıñ basına quw tomar jastap, az-maz kötyerdi. Kyewdyesin aşıp, är jyerin sıypalap kördi. Şyekyesi tırısқан, jaǵı sorayǵan, köz ayası üñiryegey – aştıqtan basqa sırat-jaraqatı joq tärizdi. İşi qabısıp, ayaq-qolı buratılıp jatır. Ünsiz, tilsiz, äytyewir jalǵız suwırtpaqa ilinip tur. Bul alǵaş körgyenniyen byeri yesin dye jıyıp qalğan sıyyaqtı. Bılıqtanğan közin aştı. Yendi jalınışpyen, rızası-lıqpyen qaraydı.

Äwyeldye awzına suw tamızbaq yedi. İyä, suw... qasında ğoy, bulaq közinde jatır. Däm kyeryek. Abalaqtap turıp, atşımyen talasa-tarmasa qorjınğa umıldı. Bir kyeskyen sür qazı, qoydıñ maylı jambası bar yedi. Olarğa şaması kyelmyes. Kyeşye ğana süttyen ayırğan sarı irimşik. Jumsaq, tätti.

Byeyşaraniñ auwzı apanday yekyen. Üzbyelyep byergyen irimşikti, sawsaqpyen qosa tistyelyep, şaynamay, tolǵamay, qılq yetkizip jutadı. Aqımbyet bir kyesyegin ğana byerdi. Aş özyek kötyerye almaydı. Sodan soñ tostağanmyen azğana suw. Talıqsıǵan, äldye uyıqtap kyetkyen bayǵustı yetyek-jyeñin qımtay, jaylap jatqızıp, biyye sawımday añdap turdı. Sodan soñ uyqılı-oyaw, yes pyen tüs arasında-ǵı sorlını qaytadan jymdyegey. Bir kyeskyen sür qazınıñ şıñıltır uwildirigin äld-yenyeşyegye bölşyektyep, maydalap jutqızğan. Süt pisirimnyen soñ taǵı da jumsaq irimşik byerdi. Ölşyemmyen. Kün byesingye awğanda jumbaq jayaw äl jıynamasa da, yes jıyıp yedi.

Yekyewlyep äryeñ kötyerip, toqpaq jal torıǵa otırǵızdı. Awıp qulamas üşin yeki ayaǵınan tartıp, attıñ bawırınan ötkizip bayladı. Artınan ustap, Ümbyetay mingyesti. Aqımbyet äli dye qulaǵın qayşılap, tınşısa da syekyemnyen arılmağan tyeñbilköкке mindi. Yeki attı kisi asıqpay ayañdap, auwılğa qaray jürdi.

Jumbaq myeymandı qızıl iñirdye qonaq üyge tüsirgyen. Aqımbyet qasında boldı.

Yendi özi dye tartınıp işkyen olja qonaq jantayıp jatqan qalpı uyıqtap kyetti.

Aqımbyet bar şaruwsın qızımyetşi jigittyergye tapsırıp, öz otawına barıp jattı.

Tañ atqanşa uyıqtamağan. Aqırı, azappyen köz ilgyendye qorqınıştı tüs körip, şoşıp oyandı.

Qara töbyet tura umtılıp, qaq jyelkyedye alğan yekyen. Jon tyerisin sıpırıp, ökşyesinye tüsirdi. “Alla! ..” – dyep oyanğan. Körpyesi aşılıp qalıptı. Biraq arqası muzday yemyes, janıp baradı. Jaña bolmasa mana, bulaq basında salqın tiyip qalğan-aw dyep oylaydı. Al tüs – tülkiniñ boğı... yemyes. Jaqsı tüs – ırıs. Jaman tüs – ol da jaqsılıq joralğısı. Munda bări kyerisinşye. İyt qapsa – iygilik. Solay jorıdı. Köñili jaylanıp, mawjırap uyıqtap kyetti. Bul kyezdye kün şıqqan. Jılqı kyeldi. Biyyelyer oqıranıp, qulındar oynaqtap, jyeli bası opır-topır boldı. Aqımbyet oyanıp kyetkyen. Azğana mızğısı da syergyek turıptı.

31-3

Surawsız myeyman quwanıp qalıptı. Aqımbyet bosağadan attağanda ornınan tältiryektyey turıp, qol quwsırıp sälyem byerdi. Qazaq yekyen.

Qazaq yemyes, qalmaq yekyen. Jastay jyetim qaldım, birtalay zaman qazaq arasında jürdim dyeydi. Jyetimdik qana yemyes, äldyenedyen boy tasalağan tärizdi. Qazaqtar qorğan boldı, japağa byermyedi dyegyen sözinyen añdadı.

Sodan... buğanası byekigyen soñ yelin qayta tabadı. Yel bolğanda, qandas qalmaq. Äytpyesye, aғayın-tuwıs, jaqyın jyegjat joq. Yedildiñ arğı byetindyegi qalmaq qonısın tügyel aralaydı. Din jolına byerilip, ğıybadatxanağa yenyedi, sopı ryetindye. Munda da turaqtay almaydı, äldye sıymaydı. Asarım osı şığısqa awdı da turdy dyeydi. Munda, Moñğoldıñ Batis ölkyesindye dürbittyer bar ma? Bar. Myendye dye dürbittin, dyedi qalmaq. Ol jaqtağı jurtımız... orıs bodanında. Äskyer byeryedi, salıq tölyeydi. Tırşılığı qıyın. Al munda... ata-baba myekyeni, yerkin. Qıtayğa qarasa da. Kyeñ dalada yerkin. Qaytsyem dye osı tuwısqa, dürbitt bolmasa, qalmaqtıñ basqa bir atasına, qalmaq bolmasa, näsıl, tyegimiz ortaқ xalxağa jyetip ölsyem dyedim...

- Sonşama jyerdyen jayaw kyeldiñ bye? – dyep suradı Aqımbyet. – Qalay jyetitiñ?

- Mina, tört-byes miñ şaqırım aralıq – qaptağan qazaq. Yedildyen ötyer-ötpyestyen qazaq ulısına yendim. Odan Joñğarğa jyettim. Bar qazaq – bir qazaq. Ana awıldan mina awıl. Orıstan qaştım dyeymin. Tuwıs izdyep bara jatırmin dyeymin. As tyegin. At ta mingizdi. Tyek Altaydan asarda ğana... Qardıñ qaytuwın kütpyey, tyeziryek jyetyem dyep... Adastım. Astımdağı at zoriğıp öldi. Qoñınan oyıp, qorjınmyen arqalağan yet, bar azıq tawsıldı. Aqırı, yetyekkye tüskyen kyezdye... Öziñ kördiñ, mırza... - dyedi tuqıra jimıyıp.

Kyezbye qalmaqtıñ atı – Baldan yekyen. Jası otız yekidy. Soqa basınan böt-yen yeştyeñyesi joq. Qıyyandağı moñğol yelinyen izdyep kyelgyen tuwısın şyetki qazaq awılınan tawıptı.

32-4

Arada ay ötpyey toraldı. Yet, qımız, pisäs. Köbinye ülkyen dastarqan basında boladı. Aqımbyetpyen birgye. Arıdağı orıs, ortadağı qalmaq, byeridyegi qazaq jayınan ärqıylı añgımyelyer aytadı. Söz iñğayına qarağanda, qalıñ qazaqtıñ tirşilik-tınısı qay tarapta da täwir. Al qalmaq... qıyın. Orıs ondırmay tur. Yeldiktyen ayırğan, yerkindik atımyen joq. Qazaqtağı azğana kyeñşiliktiñ özinyen ada. Al turmıs tipti awır. Äytpyesye, azıp-tozıp, bir zamandağı irgyeli yel sonday ayanıştı kyepkye tüsyer mye yedi. Özi osılay jüryer mye yedi!..

İy-iy, jarıgım-ay, dyeydi Aqımbyettiñ şyeşyesi janı aşıp. Quday yesirkyesin. Yendi ölmyeysiñ. Jaqsınıñ jattıǵı joq. Qazaq, qalmaq – bir tuwıs. Kiyiz tuwırlıqtı aǵaynıbiz dyep otıratın osı üdyegi aqsaaqal. Urañday – salqın, basqa qalmaq ta... özgyeşyelyew. Al dürbittiñ qazaqtıñ ayırımı joq. Yes bilgyennyen aralasıp turamız. Ryeniş, alalıq bolğan yemyes. Tınıǵıp, tuñayıp al. Mına Aqımbyet bawırıñ at mingi- zip, aparıp saladı.

- Alda jarılqasın, apa, - dyeydi, urtı tolıp, şyekyesi maylana bastağan Baldan. – Atsız kyeldim, atsız kyetyem. Myeniñ, apa, qıyın jağdayǵa tüskyenim ras, biraq taqa sorlı yemyespin. Qayda jürsyem dye, tuwmısıma laıyqtı tirşilik jasay alam.

33-5

Sol küni Aqımbyettiñ şyeşyesi qıstan qalğan qaptıñ tübin tıqırlap, jartı ayaq bawırsaq pisirip yedi.

Yekyewiniñ aldına qoydı. Qımızbyen qosa. Özi anaw-mınaw şaruwa qamımyen şıǵıp kyetkyen.

Aqımbyet biypazdap, bappyen, soraptay tartıp, şara ayaq qımızdı kyenyerye-sinyen tüsirdi dye, qızara qabarıp piskyen jup-jumır, dop-domalaq bawırsaqtıñ birin alıp, şyetinyen tıstyedi. Qımızǵa qaytadan bas qoyıp, qaytadan qol sozǵanda kördi – bütin. Özinye sıǵıraya, sınay qarağan. Baldanǵa nazarı awǵan.

- Awıstırıp qoydıñ ba? – dyedi.

- Joq. Özinyen-özi bütindyeldi.

- Qalay?

- Minye, bılay...

Qol sozıp, bir bawırsaq aldı. Bügin bawırsaq. Şyetinyen qarjıp tistyp, jartısın qaldırdı. Awzındağısın şaynap juttı.

- Yendi qara, - dyedi, jartı bawırsaqtı suq qol myen bas barmaq arasına qıstıra ustağan qalpı joğarı kötyerip, aynaldırıp, anıqtap körsyetip.

Sodan soñ alağanıñ jumdı. Yekinşi qolın qabattap, sawsaqtarın jazıp, alağanın tüyistirdi. Qayta aştı – bütün bawırsaq.

Aqımbyet tañırqay bas şayqadı.

- Awıstırıp jibyergeren joqsıñ ba? Bütün bawırsaqa?

Baldan yeki qolın birdyey jazıp, salqın jumıydı. Alağanın qayta byettyestirdi. Aştı – jartı bawırsaq.

- Yendi mınağan qara, - dyedi.

Uwıstap bawırsaq aldı.

- Üşyew, törtew... - dyedi, Aqımbyettiñ aldına tosıp. – Kördiñ, törtew göy?

- Törtew.

Baldan tağı da yeki qolın byettyestirip, joğarı qaray kötyerye byerye qayta aştı. Alaqanda yeki-aq bawırsaq jatır yedi. Tağı jumıp, silkip laqtırğanday boldı da, qayta aştı. Yeştyeñye joq. Äwyelgi tört bawırsaq ta, kyeyingi yeki bawırsaq ta.

- Qayda kyetti? – dyep suraydı ayran-asır bolğan Aqımbyet.

- Kökkye uştı. Şañıraqtan asıp. Yendi qayta tüsiryem...

Şañıraqqa añday qarap, azğana turdı da, qolın qalt sozıp, äldyenyeni qarjıp ustağanday boldı.

- Minye, - dyedi alağanın aşıp.

Bir bawırsaq. Jaylap dastarqan üstinye qoydı. Qaytadan qaqtı. Tağı bir bawırsaq. Tört ryet qağıp, tört bawırsaqtı da jyergye tüsirdi.

- Yendi, mırza, osı, kökkye uşıp, jyergye qaytqan bawırsaqtı jyep otırıp qımız iş, - dyedi Baldan öziniñ tolıp turğan şarasına bas qoyıp. Ayran-asır bolıp otırğan Aqımyet tye qımızına qol sozğan.

O, ğajap! Jaña kyenyeryesinyen yeki-aq yeli tüskyen qımız özinyen-özi sarqılıp bitipti – ıdıs tübindye jartı tamşı joq. Qızıqqa qarap otırğanda özim dye ańdamay işip qoyğan şıǵarmın dyep oyladı. Büyrekbas süyyek ojawdı alıp, tyegyeneyge batıra byergyeni sol yedi – şarası qaytadan tolıp tur yekyen. Yeki yeli tömyen yemyes, jiy-yeginye dyeyin şıpıldap.

Sol kyezdye ğana Aqımyettiñ köñilinye kümän aralas qorqınış yenip yedi. Jumbaq jolawşı, kütpyegyen qonaqtıñ tyegin kisi yemiesin anıq tüysingyendyey.

Yertyeñinye tañartyeñ ğayıp bolıp şıqtı. Özi dye kökkye uştı ma dyep yedi. Aq kyelyedyegi zaw atan joǵaldı dyep xabarlağan şay üstinye aptıǵa, byeryekyesi qaşıp, qaltırıp kyelgyen tüyyeşi. Şolpan tuwğanda däl qasımnda tur yekyen, jyer astınan ösip şıqqanday, dyeydi. Baldan qalmaq. Sodan, anaw-mınaw ańgimye aytıp otırǵanbız. Qalay yekyenin bilmyeyin, qara basıp, uyıqtap qalıppın dyeydi.

Jumbaq myeymannıñ jyer byetimyen kyetkyeni maǵluwm boldı.

- Sizgye ayta kyetuwgye kyeldim, - dyedi, mırzası aşuw şaqırmağan soñ azmaz sabır tapqan tüyyeşi. – Uzap qaşa almas. Qazır qasıma yeki jigit yertip, quwa şıǵamız. Kün awmay, soyıldap, tüsirip äkyelyemiz.

- Jaqsılıqqa – jamandıq... - dyedi Aqımyet aq tüyyeniñ qoldı bolǵanına yemyes, qonaǵınıñ qorlıǵına küyinip. – At pa, atan ba, minisinye surawsız byeryetin yedik qoy. – Toqta, - dyedi yesinye birdyeñye tüskyendyey.

Ornınan turıp, tördyegi tüskiyizdiñ artına qaradı. Joq!

- Quwıp kyeryegi joq, barsın, - dyedi sosın qaytadan şayǵa otırıp.

Tüskiyizdiñ sırtında, kyeryegye basında ilüwli turğan viynçyestyer qoldı bolıptı. Kyeşye ğana turğan. Tündye osında uyıqtağan. Aqımyettiñ özi. Al Baldan... ädyetinşye, qatarlas qonaqjayda. Sıyqır ma, jin ba, dımın bildirmeyey alǵan da kyetkyen. Aq tüyyemyen qosa, aq byeryen mılıqtı. Oqşantay tolı jaraǵımyen.

Dyesye dye, qaruwlı üş jigitkye byerdyeñkye asındırıp, jazatayım saqtıqqa özi dye atqa minip, alıstan şolıp qaytpaq yedi. İz joq, tüz joq. Qarası tügili qılpuwı ta-

nılmadı. Bükil şığıs byet – kyeñ añğar, taw yetyegin qozı köş jyergye dyeyin şarlap, odan arı jyelye-jortıp bir köş uzap, yeşqanday byelgi, nısan tappay bos oraldı.

Sıyqırşı qara qalmaq aq mıtıqtı alıp, aq tüyyegye minip, tuwra kök aspanğa uşıp joğalğanday.

Arada üş kün ötkyendye ğana oyladı. Sirä, tömyen yemyes, joğarı tarttı. Bayağı Kökbawır tawdñ keñ darasına. İzdyen adastıruw üşin. Quwğın, dabır basılğan soñ tün jamılıp kyeri salğan. Nyemyesye... tawdan arı asıp, tuwğan yeline qatqan şığar.

Özin solay aldarqatqan soñ birşama jeñildyedi. Äytsye dye, jürek basında ma-nağı, şetinyen kyertip tistyelgyen bawırsaqtay tüyirtpyek salmaq turğan. Arada apta ötkyende pälkyettyen qutılğanına täwba ayıp, birjola tınşığanday yedi.

34-30

Yel astanası yesyepti Iyx-Xuwredye yel ağası äri dinbası retindye Sarı-Ordada otırğan tiri buwdda Jabduwn-Damba-xutuxtı jyer astınan tik şyqqan Ja-Lamanıñ bar bolmısın oyşa bayıptadı. Ryesyeydyeñ kyeldi. Dürbit Datsanda tıyanaqtı tağılım almağan. Biligi şyektyeüwli. Tıybyettye bolmağan. Dalay-lamanıñ aldınan ötpyegyen. Qasıyyet, qutı kyem. Sarı dingye jalğas tılsımnan tamır tartpağan. Säwyegyeylik tye, sıyqır da joq. Aldamşı maşıq, yepti qol ğana. Bälkim, köz baylaw, azğana yemşilik. Sonda... nyesimyen byedye taptı? Ämirsananıñ atın jamılıp. Oyrat tyekti. Taypalardıñ ötkyenin qozdırıp. Xalxadan bölinbyek. Yağnıy, yendi ğana bas kötyerip, tuw tikkyen ulıstñ tutastığına sına qağıp otır. Yel işinye kirgyen äryekye. Tyek sol ğana yemyes. Sarı dinniñ adal sopıları – bilimdar lamalardı malşı-jalşıdan byetyer qorladı. Urdı, soqtı, azaptap öltirdi. Solardıñ işinye arıdağı Dzonxawa, bye-ridyegi Zaya-Pandıyağa jyetye-qabil pirädar Dayanşı-lama qart ta qıasastı jazağa uşıraptı. Söytip, qarıyyet atawlığa kümän, sopı atawlığa syenimsizdik tuwğızuwda. Yagnıy, dinniñ irgyesin şayqalttı. Qobda soğısına dayındıq kyezindye iygilikti qı-zımyet atqarğanı ras, biraq... bäre dye özi üşin, öziniñ ataq-märtyebyesi üşin. Äytpyesye, qaytpas batır, jas ğumırın qıtay öktyemdiginye qarsı küryes üstindye ötkyergyen, Qobdağa kömyekkye jyetkyen qaruwlı jasaqtı talqandap, qamal qaqpasın birinşi bolıp buzğan Gindyen-Gündi qapıyyada oqqa şalmas yedi ğoy. Yeşqanday jazağa ilikpyedi. Onda da, kyeyin dye yeşbir şyektyew körmyedi. Yendi minye... Kyenyet Ja-Lamanıñ orıs bodanı yekyeni yesinye tüskyen. Tabıldı, qapısız şyeşim Özdyerinye dye kyesyel kyeltirye bastağan qalmağın qayıp alsın! Iyx-Xuwredyegi

oris ökilinye söz salğan. Odan äri Qobdadağı konsuwlğa. Ja-Lama sizgye dye, bizgye dye teris. Bälkim jaw. Qapyeriñizdye bolsın. Yeşbir isinye rızaşılığımız joq. Bye-timyen kyetip otır. Bükil Batıs öklyeni büldirip bitti. Yqtıyyarımız – yegyer siz tarap-tan öz müddyeleriñizdi qorğağan äldyenyendyey äryekyet jasalsa. Al biz qaytkyenmyen dye Ja-lama. Sizdiñ bodan bolğandıqtan artıq qıymıldıñ tartınıp otır-mız...

Orıs ökildiginye onsız da şyeşilgyen mäsyelye bolatın. Boğdıxan oñ qarasa, tipti jaqsı. İlgişyek, sıltaw. Bötyen yeldin işki şaruwasına qol suğuw yemyes. Intı-maqtasıp jasalğan is.

Ryesyey ıymperıyyasınıñ Qobdadağı bas konsuwlı äwyeldyen-aq Ja-Lamanıñ arğı-byergisin, myemlyekyet-aralıq qatınas jayın oylap bas qatırmağan. Astraxannan awğan qañğibas tüzyemdik. Avantyuriyst. Momın, añqaw yelgye kyeldi dye aqılman şıqtı. Tozğan yelgye jyetti dye törpe şıqtı. Myeyli, bäre bir şaytan dyer yedin. Alas-külestye qıtaydan qutılıp, yendi orısqa qaray byeyimdyelip turğan jurttı birjola az-dırmaq. O, kyeryemyet! Kyeşyegi, müldye qurıp kyetkyen Joñğar xandıñın qayta kötyerip, öz aldına yel bolmaq! Xalxadan tıs. Orıstañ jıraq. Özınşye. Joq! Yeşbir qıysınğa kyelmyeydi. Jol byerüwgye bolmaytın, zıyyandı is. Mäsyelye müldye uwşıqpay turğanda qatyerdiñ aldın aluw kyeryek yedi.

Äwyeli qarawındağı azğana äşkyer işinyen arnayı top jasaqtadı. Sodan soñ qa-pısız qağazğa jügingyen. Yağnıy, ortalıq ıymperıyyalıq ükimyet – özi ğuzırında tur-ğan Sırtqı istyer miyniystrliginye tiyyesili aqparat dayınday bastadı. Sala-sala, jan-jaqtı, dällyeldi, bultartpas dyeryektyer jänye naqtı baylam, şyeşimtal usınıstar. Tyek öz atınan ğana yemyes. Bükil Batıs Moñğol ölkyesin jaylağan xalıq atınan. Moñğol ulısınıñ bügingi ämirşisi Boğda-gyegyenniñ tilyeginye oray. Ryesyey ıymperıyyası-nıñ murat, müddyesi turğısınan. Ryesmiy qatınas-qağazdıñ uzın-ırğası: bul Ja-Lama dyegyen – özımızdıñ bodan, Astraxan' qalmağı pälyenbay; jürısı suwıq, isi kümändi, niyyetı buzıq; bükil ölkyni büldirip bitti; talaw, tolaw, kısı öltirüw, zorlıq-zombılıq şyektyen şıqtı; dindi qorlağan, yeldi bōrıkırtırgyen; tüzyemdiktyerdyen ötip, yendi orıs tyektilyerdiñ özinye köz alarta bastağan; Batıs Moñğoldıñ tyejyeüwsiz xanına ayna-lıp baradı; sondıqtan öz bodanımızdı öz dārgyeyimizgye kyeltirip, säuwlyetti ıympe-riyyağa byet burıp otırğan moñğol jurttın osınday pälyekyettyen qutqaruwğa ruwqsat yetsyeñiz... dyegyengye sayatın.

Mazmuwnı naqtı, maqsatı ayqın qatınas-qağaz şyekaradan asıp, Sibirdiñ, Yedildi köktyey ötip, Mäskyeüwdyen ozıp, astana Pyetyerbuwrgtıñ özinye – Sıtrqı istyer miyniystirlginye jyetti. Jan-jaqtı taldanıp, tiyyesili mälimdyemye, qajyetti qorındımyen İşki istyer miyniystirliginye tüsti. Odan äri yeki ğuzırlı myekyemeniñ atınan patşa ağzamıñ öziñiñ aldında tartıldı.

35-31

Qaraşa üygye Ja-Lamaniñ özi kyeldi. Aqımbyet moynın tyeris burğan qalpı tayınşa tuwlaq üstindye jata byergyen. Küzyetşi yeki şyeriktiñ digirlyegyen jarlıǵına da qulaq aspadı. Kim yekyenin jaña, aşıq irgyedye, qamqa şapannıñ tolqımalı, sarı jıbyek şalǵayı myen qayqı tumsıq köksawır yetiktyen. Al yeki şyerik basındı kötyer, qasıyyetti lamağa quldyq ur dyep üzdıgıp baradı.

Ja-Lamaniñ aqırğan ayqayı myen qamşınıñ sart-surt dıbısı qatar sıqtı.

- Noxay! Gaxay! İyt, doñız, noqay myen kākäy! – dyedi qazaqşağa köşip. – Qı-taydan öz tilinye awıstı. – Kisyenin nyegye almağansındar? Mamıq tösyek nyegye salmağansındar!

Zäryesi uşqan yeki jasawıl jarlıq bolmadı, daqşın-xutuxtı-noyan, dyep, qaltıray qorǵanıp jatır.

- Mümkın syendyer urıp-soqqan da bolarsındar... - dyedi Ja-Lamaniñ dawsı bäsyeñsiy mañqıldap.

- Taqsır, baqtıq, qaqtıq, barın aldına tostıq, jyegyeni yet, işkyeni qımız, jyem-yesye, işpyesye, zorlap tıqpalaw kyeryek dyep öziñiz aytqansız, odan arıǵa barma-dıq, - dyesyek jazbay jazıqtı bolğan yekyew.

- Qazır köruemiz, - dyedi Ja-Lama. – Şyeşindiriñdyer!

Aqımbyet sülyesoq qalpı iñǵayğa könye byergyen.

- Arqası aman, kyeüwdyesi bütin, qoldarı ornında... - dyedi Ja-Lama qanağattanǵan sıñaymyen. – Quyırǵı... Tömyen tüsiriñdyer. Saw, tayaq tiymyegyen. Kis-yen...

Bir uştı kyeryegyeniñ ayqış saǵanaǵına byekitilgyen, yekinşi uş – bilyezigi oñ sıyraqqa kiygizilgyen kisyyendi öz qolımyen tobyqtan joǵarı kötyerip, arlı-byerli jılıtıp kördi.

- Tañba tüsipti, - dyedi sodan soñ közinyen ızğar şaşıp. – Biraq uwaqa yemyes, - dyegyen kyelyer sättye oqıs jumsarıp. – Ağıtıñdar!

Kisyen ağıtıldı.

- Yertyeñ säskyedye bostan bolasıñ, - dyedi Ja-lama.

-Qalay? – dyedi Aqımbyet sonda ğana syelt yetip.

- Solay. Syeni Jalğız Ağaşa tutqan kyesdyegi şyeşim...

- Kökbawır tawdıñ yetyegindye. Qorjinköldiñ bulağında alğaş uşırasqanda... qanday şyeşim oylap yedin?

- Ol – yekyewmizdiñ özara jalğasqan tağdırımız, - dyedi Ja-lama salqın jımıyıp. – Sol üşin.

- Myeniñ jalğız ulım myen kişkyentay qızım da sol üşin... Öz qolınan däm byergyen kări şyeşyem myen jas toqalım da sol üşin qazağa uşıradı ma?

- Ol – jorıq, soğıs zañı. Öziñye yeşqanday jäbir-japa jasalmadı. Minye, oñ üş kün – nye jyeymin, nye işyem dyemyeysiñ...

Aqımbyet ızalana küldi.

- Jarılqadıñ. Qarq qıldıñ.

- Alda odan da ülkyen qurmyet kütip tur, - dyedi Ja-Lama. – Syen myeniñ üzilgyen ömirimdi jalğadıñ. Yendi odan äri uzartuwğa tiyissiñ. Syeni özimniñ qut-byeryekyem dyep bilyem. Ayrılğım kyelmyeytin sodan... Dyenyeñye sızat tüspyewgye tiyis, - dyedi janarı jarq yetip. – Minye, qazir ornına kyeltiryem.

Yeki alağanın byettyestirip, közın jumıp, iştyey kübirlyep, äldyebir duğa oqıdı. Sodan soñ jadıray külip, Aqımbyettiñ kisyen qıyıp qızarğan jaraqattı tobiğın qos alağanımyen qaptap ustadı. Azğana bögyelip barıp, oñdı-soldı sıypağan.

Aqımbyet işin tarttı. Jaña asyq jiliktiñ tobiq üsti şımırday qızğan yedi. Yendi, Ja-Lama alağanın tartıp alğanda közımyen kördi, kisyen qajağan jaraqattıñ qabırşaq qotırı sıpırılıp tüsti. Ja-lama yeñkyeyye kübirlyep, yekinşi qayıra sıypağanda, qızara juqarıp turğan tyeri müldye tüzyelip, özgye dyenyemyen birdyey ryeñ taptı. Yeşqanday aqaw qalmağan.

- Kördiñ ğoy, - dyedi Ja-Lama jyeñil kürsinip. – Myeniñ äwliyye yekyenimye äli dye köziñ jyetyey tur ma?

Aqımbyet ündyemey almay qaldı.

- Aytım, - dyedi Ja-Lama. – Yertyeň qapastan birjola azat bolasıň. Sodan soň mähgibaqıy myenimyen birgye...

36-32

Kün şığıp kyelye jatır yedi. Qobdaniň arğı byetinyen. Qarağay orman, biyik tawdan asıp. Qıp-qızıl nayza şapaqtarı kökti jyergye uştastırıp.

Aqımbyet öziniň qanday qurmyetkye bağıştalğanın yestigyen sättye qaltırıp kyetti.

- İyä, alla! – dyedi bar bolğanı. – İyä, alla! Tyeziryek ala gör! Myen – qurban, myen – şäyit!...

Yeşqanday qarsılıq jasamadı.

- Lä iyläha iylä alla! – dyegyen, qaruwlı qoldardıň şyeňgyeline tüskyendye. - Lä iyläha iylä alla, Muxamyed – rasuwl alla! Myen – şäyit. Iymanımdı joldas qıl! – dyedi tisi tisinye tiymyey.

Sırtqı qabağı appaq arşılğan, qatarlasa jumdasqan qos böryenyegye yetpyettyey, uzıninan jatqızıp, yeki qolın tömyen tarta, oray baylap, yeki ayağın arasın aş, byerik byekitkyen sättye işqına ayqayladı.

- Ja-lama! Qarğıs atsin syeni! Basıñ nayzağa şaşılısın! Yetiñdi iyt jyesin! Yeki jalğanda tınım tappa! Turağın tozaqtıñ törinyen bolsın!..

Sol myezyettye tozaq otı öziniň jyelkyesin şım yetkizgyen. Şıjğıra küydirip, oň jaq jawırınğa qaray sozıldı. Iyq üstinye jyetip, azğana bögyeldi. Sodan soň qaytadan jyelkyedye bastap, solğa qaray...

Ot... Ottı sızıq. Sır-sır. Jalın şaşıp, quwıra örtyp baradı. Aqımbyet tistiyenye küñiryenip, közin jumdı.

Ottı sızıq sır yetip, ıyqtan tömyen, qabırğanı köbyelyey, tuwra tarttı da, büyryek tusına kyelgyendye qıyğaştay burıldı. Quymşaq tübinye tiryelip toqtadı. Odan kyeyin yeminye jıljıp, yekinşi jaqtan. Bar sumdıq sonda ğana sanasına jtyetip yedi.

Aqımbyet işin tartıp, ökirye işqındı. Añıray baqırıp, qulındağı dawsı quraqqa şıqtı. Üsti törtburış, astı üşkil, бүkil jon-arqanı qamtığan ottı sızıq tutsa uştasıp, on

yeki müşye, alpıs yeki tamır, бүкіл jyer älyemdi qaptay basqan qızıl jalın örtkye aynaldı. Ayqay da, attan da, alla da söndirye almaytın ğalamat ört, jyer-düniyye jaral-ğalı tiri pendyeniñ basına tüspyegyen kyenewsız azap. Yesinyen tanbadı, aqılınan aljaspadı, yeñiryep jıladı, öksip ısqındı, birdye şırqırıp, birdye ökirip, tınımsız ayqaylap jattı. Ötkir kyezdiktiñ arqa tyerisin jalbırata sıırıp jatqanın bilyedi. Arqa tyerisi. Tiridyey...

- Tamaşa tyeri, - dyedi, qurbandıǵınıñ qaқыраған dawsınan küş alıp, qasapşınıñ ayrıqşa şyebyerliginye rıza bolıp, myeryeyi kötyerilip turğan Ja-lama. – Arıq ta yemyes, syemiz dye yemyes. Tamaşa tyeri...

Jaña ğana qurmyetti tutqıńa bajaylap uǵındırған. Äwyeli arqa tyeriñ sıırıladı. Qasıyyetti dabıldı qaptaw üşin üşin. Sodan soñ qalğan tyeriñ. Basıñnan baqayıña dyeyin. Awız, murın – bityew köziñmyen qosa. Yeki qol, yeki ayaǵın – sawsaq, baqay, tırnaqpyen birgye. Nye üşin yekyenin aytqan. Tulup! Bizşye tulun. Syendyerdiñ jaynamaz sıyyaqtı. Qudıryetti sarı dinniñ özgyeşye räsiminiye oray, öz qudayımız – şın qudayǵa münäjat yetkyen, atawlı, ayrıqşa kündyerdye aldıma tösyeymin, syeniñ ädyemilyep iylyengyen mübärak tyeriñdi. Nyegye basqa yemyes, syeniñ tyeriñ? Kyeşye uqpağan sıyyaqtısıñ. Jyek körgyennyen, öştiktyen yemyes. Jaqsı körgyennyen. Ayrıqşa qurmyet tutqannan. Öytkyeni, özgyeşye talayın bar. Myeni ölip jatqan ümitsiz xaldyen qutqardıñ. Qayta tuwǵanday, bar tirşilik, ulı istyerimye jol aştıñ. Yendi qarapayım malşı qazaq mına Syen – yerekşye jarılğan qasıyyetti lama, jaña Oyrat ulısınıñ birdyen-bir ämirşisi mına Myen üşin qastyerli boytumar yesyebinye yenyesin. Alda ulanǵayır istyer bar. Ünyemi myenimyen birgye bolasıñ. Myeni qoldaysın, qorǵaysın, mağan küş, quwat byeryesin! Syeniñ tiridyey sıırılğan tyeriñ myenimyen birgye mǵnıgi jasaysı!

37-33

Arqa tyeri tügyeldyey sıırılıp tüskyen kyezdye. Aqımbyet öziniñ kim yekyeni umıtqan; düniyyegye nyegye kyelgyenin, nye üşin ğumır kyeşkyenin bilmyeydi, qalayşa osınşama azapqa kyesilgyenin suramaq yemyes, adamnıñ yerkinyen, allanın därgyeyinyen tıs, qızıl qoşqıl, awır tumanǵa tunşıǵıp, yessiz jatqan.

Jondagı jüz san tamırdan şımıray tögilip, qos qabırǵanı boylay, qos büirdi toltıra, jayılıp aqqan qızıl qan jyergye jyetpyey-aq uyıp tüsyetindyey. Tozaqı ayqay üzil-

ye küñiryenip barıp qalt tındı, sap tınıştıq ornadı, byeybaqtıñ bar azabı, qazapşınıñ bar şarwası, jyendyettiñ bar qızıǵı osımyen bitkyendey.

Bitkyen joq yedi. Bar sumdıqtıñ bastaması ğana.

38-42

Küz ötti, qıs bitti, jaz şıqtı.

Düniyyeniñ yekinşi bir qıyırı – Sankt-Pyetyerbuwrgtaǵı orıs ükimyeti patşa aǵ-zamnıñ tikyelyey maqulımyen tiyyesili şyeşim qabıldadı.

Baytaq, bay Sibir, Tuñǵıs ölkyesi bizidiki boldı – Oral tawınıñ Tınıq muxıyıtqa dyeyin. Qıyyan-dala bizdiñ iyyelikke köşti – Qırımmyen qosa. Bükil Qapqaz bizgye baǵındı – Türik şyeginye tıryelip. Şyetsiz, şyeksiz qırǵız-qaysaq dalası birziñ tye-limgye buyırdı – batış, şıǵıs, tüstigimyen, tügyel. Tamıljıp turǵan Orta Azıyqa bodan boldı – qos özyen aralıǵınan ötip, bir jaǵı Xorasan, bir jaǵı Awǵanǵa jyetip. Malı mıñǵırǵan Moñǵol ölkyesi... Baǵzıda Qıtay iyyeliginye kyetip yedi, ayaq astında jatsa da qolǵa tüspyey tue yedi, yendi ğana is oñala bastaǵanda... Äldyebir, özimizdiñ tüzyemdik qalmaqtan şıqqan jalañayaq badarşın – qañǵıbas lama düniyyeni kyeri burmaq. Moñǵol ulısınıñ orısqa niyyeti tüzüw ämirşisin qoyşı, bolaşaq bodan jurtqa äryekye. Soqır syenim, jabayı tüysikti Dambıy-Jantsan ol taraptan müldey alastalıp, öziñ mundaǵı bodandıq kyebin qayta tabuwı kyeryek. Sıltaw turıptı, syebyeptiñ özi jyetkilikti. İrgyedyen qırǵız-qaysaqtı qıyrata şapqan. İşki qosındarǵa aydap aparıp, tügyel quldıqqa jyekkyen. Ölimgye uşıramay, kriptarlıqqa tüspyey, qaşıp ülgyergyendyeri Ryesyeydiñ şyekara aymaǵın dülriktirdi. Munıñ artı byeridyegi qalıñ qaysaq işindyegi syenimsizdik pyen tolqınısqa jol aşuwı mümkün. Qırǵız-qaysaq turıprı, Batıs Moñǵol, Urañqay ölkyesindegi bolaşaq bodan xalqımızdıñ özi jabayı tärtiptyen japa şyegüwdye. Osıdan soñ bizdin qudıryet-küşimizgye tabınıp, köñilgye myedyew tawıp, kömyek, jardıyem, qoldaw kütip otırǵan Xalxada qanday syenim qalmaq. Avantiyuriyst, samozvanyets badarşın Dambıy-Jantsannıñ asqanı sonday, ol taraptaǵı sawdagyer, jürginşi, jasaqşı orıs – bizdin özimizgye qır körsyet-ye bastaǵan. Yeñ kyeryemyeti – yeşkimgye baǵımsız, dyerbyes myemlyekyet qurmaq. Xan bolmaq. Basqıñ bärin jıyıp qoyǵanda, osı bir qılmıstı, qıyyalıy maqsatınıñ özi jyetip jatır. Aldamşı yemyes, izgi bolsın, lama yemyes, dana bolsın, qarawındaǵı xalqın ädilyet johımyen, örkyeniyyet jönimyen basqarsın – bäribir! Yeşqanday

kyeñşilik joq. Bolaşaq otar jurттаğı munday bura qaşqan bassızdıqqa jol byeruwgye bolmaytın yedi.

39-36

Jawırınıñ basınan tartıp, qoldıñ sırtqı qarına túsirdi. Sol qaptalda jaña üşburış payda bolğan. Bilyek baylawlı. Bosatsa, bulqınuwı mümkün. Äzirşye.

Oñ qol. Ötkir kyezdik sır yetkizip jol saldı. Munda da qoltıqqa túsirye sıpıruwğa mümkindik bar.

Qos qabırğağa yerkin jol aşılgan.

Qalğanı oñay. Tyek asıqpay, bappyen, ayrıqşa yep, özgyeşye şyebyerlikpyen. Tyeskyeni, kyeskyeni nye, jañqa túsirsye – öldi. Xutuxı-lamanıñ ğıybadat tulunı minsiz boluwğa tiyis. Budan burın kisi soymasa da, köz aşqannan mal soyıp, şyebyer qasapşı tanılğan Daşı qatye jıbyermeydi.

Al kisi... tiridyey tyeri sıpıruwdıñ yekınşı kyezyegi bastalğanda yes jıyğan. Yes jıyğanda... kim yekyenin, qanday kyeptye túskenin bilmyeydi. Qurı jan. Azap-tı tñn. Köz aldı qızıl-jasıl. Nayzağay oynap, qubıla ot şaşadı. Kyeydye qap-qara tün-yek. Sodan soñ appaq dñniyye. Köktyeñbil şyeñbyer. Kyeñ jaylawda otır yekyen dyeydi. Qımız işyedi. Qışqıl yemyes, jılımşı, tätti. Qoymaljı. Qanşa işsye dye qan-baydı. Basqa, qımızdıñ türi aqsarı yemyes, qızıl küryeñ. Yendi birdye, tün-yek jarq yetip aşılganda, byelyesti, byetyegyeli qubaqan dalada şawıp bara jatqan yekyen. Alda – suwıladağan salqın samal. Arqası – jalındağan ot. Ottan qaşıp, örttyen qaşıp kyelyedi. Tağı da tün-yek. Bir zamatta tağı da köktyeñbil jariq. Kökbawır tawdıñ kyeñ darasındağı qasqa bulaq. Quwrağan jalğız ağaş. Bulaq yemyes, taw yemyes, biyik, tar asuw. Jalğız-Ağaş asuwı. Kyenyet kim yekyeni, nye bolğanı, sonday kyeptye jyetkyeni... tügyel yesinye tüsti. Sol sättye manadan byeri özinyen tıs, bälkim, müldye tınğan, tınğan yemyes, şırqıray kyelye üzilip, öz zaharına özi tunşı-ğıp, dımı qurığan, ötkir kyezdik uşında ğana qalğan awır azap jyer silkindirye, jalğandı titiriyete qayta kötyerildi. “A-a-a!...” – Aqımbyet işyek-qarnı awzına kyeptye ışqındı. Loqsıp, lıqıta jazdap, dyemi bitip, qaytadan suwıra tartıp, tınıs alıp tunşığa küñiryendi. “Uw-uw-uw!...” Tağı ayqayladı. “A-a-a!...” Tağı da öksiy ökirdi. “Uwa-a, Huw-uw...” Jıyırılı bulqındı. Qol kyerüwli, ayaq baylawlı – dyenye öziniki yemyes, qıbr yetye almağan. Tyek kömyeyi ğana bostan. Odan da al kyetye bastaptı. Añırağan dawsı qırıla ulasqan. Tağı da yesten tandı. Bul ryettye birjola.

Pyetirbordiñ naqtı ruqsat kyelip jyetti. Ruqsat yemyes, tiyyesili usınısqa oray naqtı jarlıq. Ölkyniñ şın mānisindyegi āmirşisi, Qobdada saylanıp, dayın otırğan Bas konsuwl bayırǵı āskyeriy kyeñyesşiniñ kömyegimyen tiyimdi, naqtı jaspar jazawǵa kiristi. Şındıǵında, jospar bayaǵı qatınas-qaǵazbyen qatar jasalıp qoyǵan. Yendi dāyyektew, jyetildirüw, utımdı sätin añdaw qajyet yedi. Sät qana yemyes. Şyeşimtal jānye jawjüryek āpyesyer. Jānye iriktyelgyen, şaǵın, biraq quwattı, jankyeşti jasaq. Jasaq ta āzir. Bastawşısın surap, sırtqı şyekaraǵa minbyelyep turǵan Sibir atqıstar polkına söz saldı. Bas konsuwldıñ özi burınnan tanıytın, jüryegi myen yerliginye biligi myen quwlıǵı say kapiytan Buwlatov. Şyeşimtal parasat, mol täjiriybyesi üşin. Äytpyesye, baskyesyer jawjüryektyer munda da jyetip artılattın.

Kyenyet bāri dye sap boldı. Baylawdan bosap, lıp yetip, jyeñil kötyerildi. Yeki qurıq boyınday biyiktye qalqıp tur. Tömyengye, āldyebir soyıs üstindye oşarıla qawmalaǵan jurtqa tañırqay qaradı.

Manaw – qarǵıs atqan Ja-lama. Tabaqtay byeti jıırılay jalpıyıp, jayın awızı āntyek aşılp, masattana kyekiryeyip tur. Aldına sıymaǵan yeki qolına uwqalay byer-yedi. Şapanınıñ yetyegi kölyeñdyegyen taǵı biryewlyer. Öñdyerindye tamaşadan görürey, āldye daǵdarıs basım. Olar da āldyeqayda qarap qalǵan. Ortaǵa. Soyısqa.

Sonda ğana kördi. Mal yemyes, kisi. Kisi kyeyiptyes. Turpat, sulbası. Qayıra üñildi. İyā, mal yemyes, adam!..

Qatarlas qos böryenye üstinye uzınınan salıp, yetpyettyey baylanǵan. Bükil jon-arqası – jyelkye myen ıyıqtan yeki büyir, quymşaqqa dyeyin qızıl-şaqa. Tyerisin sıpırıp alǵan yekyen. Dāl solay. Sıpırıp alǵan. Üş-tört qadam jyerdyegi köldyenyeyñ sıırıq üstinye, işin sırtqa awdarıp, qıp-qızıl qalpı asıp qoyıptı. Al arqa tyerisinyen ayrılǵan kisiniñ özi qıymılsız. Töñiryektyegi jurt ta tınıp tur. Qasındaǵı, ötkir, qılpı jüzi qızıl jolaq qanǵa şılانǵan kışkyentay kyezdyegi bar qasapşı ğana tıpır-tıpır. Qalǵan tyerini bityew tüsiryetin tärizdi. Qos ıyıq jalañaştanǵan, qos qabırǵa aşılp, yeki qaptaldaǵı tyeri dye sıpırıla salbırıp tur. Yendi quyırıqtı jalañaştap, yeki sandı arşuwǵa kirisipti. İyā, tügyel sıpıradı. Sirā, bas tyerisi, yekpyetti, yeki qol, yeki ayaǵımyen qatar. Aqımbyet tömyendep, uyqıdaǵı müs kinniñ, aǵaş dömpyeginye jaǵın süyyep, qırınday tüskyen byet-baynyesinye üñilye qaradı. Qaradı da... tanıdı! Syelk yetye

şoşınıp, lıp kötyerilgyen. Sodan soň qaytadan bayız taptı. Qalqıy tömyendyep, tipti jaqınnan qarağan. İyä. Tyerisi soyılğan byeybaq – özi yekyen. Aqımbyet. Mina joğarıdağı, özgyeşye köriniskye tañırqay qarap turğan da... özi. Sonda... qalay? Anaw da özi, mınaw da... Sol myezyettye ğana is mänisin uqtı. Ötkyen kyeptiñ bäre yesinye tüskyen.

Ölipti. Jan kyewdyedyen şıqqan. Baqıylıq jan fäniylik tänniyen bölینگyen.

Barlıq azap artta – qara jyerdye qaldı. Yendigisi – ölmyes, öşpyes ömir. Azap-byeynyetsiz, uwayım-qayğısız. Mäñgilik gumır. Jyer byetindye jasağan, körgyen yeñ qızıq dāwryeniniñ özinyen ölşyewsiz artıq. Baqıyğa şığıptı. Jyerdyegi tirşilik – ölşyem, kyesimi şyektyewli, bayansız, ötpyeli bir myezyet qana yekyen. Bar isi – qur aldaniş, bar äryekyeti – bos äwryeşilik; körgyen qıyındıq, şyekkyen azapta uwaqıtşa. Aqır tübi – kyeñiş. Kim üşin?.. İyä. Boyı jyeñil, köñili xoş. Öziniñ. Yendi bir-yewlyer... Aqımbyet kyeñ dūniyyeni jalpağınan bastım dyep turğan talpaq qara – özi ölümnyen qutqarıp, qatarğa qosqan... “Myeni ajal aydap aparğan yekyen...” dyep oyladı. Biraq ökiniş jow yedi. Jazmış qoy. Tağdır. Onıñda da öz şyeşimi bar... Aqımbyet özin azapqa kyeskyen surqıyyağa müsirkyey qaradı. Jaqsılıqqa – jaman-dıq. Jamandıqqa... Bälkim, sol yeriksiz künäm üşin, bolaşaqta tögilmyek qıysapsız qan, ölşyewsiz qıyyanatqa jol aşqanım üşin osınday jazağa tartıldım ba yekyen... dyep oyladı. Biraq kyeşüw aluwğa mümkin yedi. İzgi niyyet, myeyirban is – aqır tübi jamandyqqa saysa, oğan kim kinäli? Jazıgım joq dyep oyladı Aqımbyet. Al Ja-lama – qaraniyyet zulımniñ tartar jazası da, köryeşyek azabı da – alda!..

Aqımbyettiñ äziyz janı budan da arı ayaldamadı. Şırqap kökkye uşqan.

42-38

Qasapşı bir sät dağdırap qalıp yedi.

- Qorıqpa Daşı, - dyedi Ja-lama. – Syeniñ kinäñ joq. Öziñ bastap soysan, mümkin... Bäribir, - dyedi sosın murnınan mırs yetip. – Bul iyt qazaqtardıñ janı siri. Oñaylıqpyen ölmyeydi. Mınaw da... Tyerisin soyğannan yemyes, qanı köp kyetip öldi. Azaptan yemyes, qañsırap... - Kyewdyesin kyerye dyem alıp, alağanın uwqaladı. – Bir sät aqqan qanın toqtatayın dyedim dye, kyeñşilik byerdim. Bayağıda jasağan jaqsılığı bar yedi, soğan oray... - Byekyer aytım-aw dyegyendyey, oqıs irkilgyen. – Bäre öz ryetimyen, tabıyğıy qalıpta şeşilüwi kyeryek bolatın. Minye yendi... Qalğanı

oñay. Ayaq, qolın bosatıñdar, - dyedi sırtqa burılıp, şın mänisindye özgyeşye soyıstıñ jay-japsarın qadağalap, qajyetti tağılım alıp turğan şyeriktyeriniñ birinye.

Ölgyeni ras yekyen. Qol – salbırağan qalpında, ayaq – sozılğan küyindye qıymılsız qaldı.

- Yendi bılay, - dyedi Ja-Lama, qaytadan qatayğan qasapşığa naqtı joba sızıp. – Jyelkyedyen tikye tartıp, töbyedyen asa, mañdayğa jyetpyey toqtaysıñ. Yeki qol – şıntaқтағы boylap, alaқан sırtımyen. Yeki san – qıltadan sozıp, tabandı qaq jarıp. On sawsağın – tırnağımyen qosa, on baqay – ol da bityew tırnaqtarımıyen. Bastıñ aldınğı, byet jağına uqıp bol. Yeki közi bityew alınsın, yetti tyeridyen ajıramay, qulaq – aytpasa da tüsinikti, qasasımyen bityew tüsiryesıñ. Onsız qasıyyetti tulunda küş qalmaydı. Uqtıñ ba?

- Uqtım, xutuxtı taqsır, - dyedi Daşı.

- Öziñye körsetilgyen yeryekşye qurmyet dyep bil. Yegyer äldyeqalay sızat tüsye qalsa... öziñniñ tyeriñdi tiridyey sıpırtam. Şyebyer qasapşı izdyemyey-aq, qıyda-qıyda, jırtıq-tyesik yetip. Tulun üşin yemyes, tuwlaq üşin. Boldı, - dyedi sosın jüzi jılıp. – Myen jıysan-ordağa kyettim. Äldyebir iyt qazaqtıñ tyerisin dyep qanşama mañızdı jumıstan qaldım. Şaqar qosınınan kyelgyen jurt märtyebyeli qabıldaw kütip tur...

43-39

Ämirşisi kyetkyen soñ yeñsyesi jazılıp, boyı jyeñilyeygyen Daşı qolın juwmas-tan, bir ayaq qımız suratıp işti. Sodan kyeyin asıqpay, saspay, mañızdı şaruwasın odan äri jalğastırğan. Bäre dye qasıyyetti lama aytqanday, naqpa-naq, minsiz orındaldı. Ayaq pyen qoldıñ tırnaqtarı tamaşa şıqtı. Odan da tamaşa – būlinbyey, qaz-qalpında sıpırılğan byet-byeynesi: qıyğaş murttı oymaqtay awız, tabıygıy, sol küyindye alınğan qulaq pyen murın, yeñ ğajabı – qabaq, kırıpımyen qosa, yetinyen ajıramay, bityew oyılğan köz – jumıǵı aşıq, tiri kisidyey qadala qarap turğan űlkyen qoy köz.

Şyerik Daşı öziniñ ayrıqşa yebinye, yeñ bastısı – qawip-qatyer üstindyeǵi, qolı qalt kyetpyegyen byerik jüykyesinye – nätiyyesindye tañ qalarlıqtay ädyemi şıqqan tiri tulupqa qarap, raqattana külip aldı.

Syenimdi, tañdama äpyesyer Buwlatov şuşıl, aynalası üş jyetidye kyelip jyetti. Ol da äskyeriy joğarı şyendi äpyesyer – polkovniyk – Bas konsuwlmyen oqşaw otırıp, bar jospardı talqıladı. Kyeybir tustarın jyergilikti jağday, uwaqıt orayına qaray naqtılap, şyrata tüsti. Sodan soñ Qobdada ornıqqan kazak äskyeriniñ män-jayına qanıqtı, oyın körip, kyeybir jüzbası äpyesyer, yelüwbası yesawıldarmyen jaqınıraq tanısqa. Jyekyelyegyen attı kazaktarmyen dye yerkin söylyeskyen. Aldağı istiñ jöni yemyes. Qatañ qupiyyada, Bas konsuwl yekyewi ğana bilyedi. Qatyerli qıyındıǵı mol, asa jawaptı operatsıyya. Ärkimmyen söylyesye, juǵısa kyelye, oyşaa iriktyew jasağan. Aynalası onşaqıtı kündye is jönindye dye, kisi jönindye dye naqtı toqtamǵa kyeldi. Bas konsuwlmyen aqıldasıp, joba-josparı qayıra tıyanaqtaldı. Naqtı öz usınısın ötkizgyen. Tım köp äskyer kyeryek yemyes yekyen. Bar isti oqıs qıymılmyen, tyezinyen äri artıq şıǵınsız bitirmeyek.

Zabaykal kazak äskyeriniñ birinşi, Vyerxnyewdiynsk polkınan bölینگyen jawıngyer yeki jüzdiktyen syeksyen kisi tañdadı, jüzbası yeki äpyesyerimyen qosa. Sibir kazak äskyer polkınıñ üşinşi jüzdiginen qırıq kisi iriktyep aldı, äpyesyer jüzbası jänye yesawıl yelüwbasımyen birgye. Jıymı – jüz jıyırma qılış. Jänye Buwlatovtıñ özi bastağan tömyengi şyendi tört äpyesyer. Nyebäri – jüz jıyırma byes jawıngyer.

Al Ja-lamanıñ qaruwlı şyeriginiñ özi mıñ qaralı bolatın.

Bükil Moñğol tarabındaǵı ulttıq dümpüwgye dyem byerip, süyyesin bolğan Ryesyey ökimyeti, Batıs ölkyye is taǵdırı qaruwlı küşpyen ğana şeşilyer jağday tuwǵanda tikyelyey soǵısqa kirispyegyenimyen, qajyetti kömyegin ayamağan. Jaña turpattı qaruw-jaraq, oq-däri öz aldına, orıs äpyesyerlyeri äskyer tärtibinyen tıs, tipti, köpşiligi ğumırı mılıtq ustap körmyegyen qarapayım malşı qawımdı, tiyyesili taǵılım byerip, soǵıs önyerinye jattıqtıradı. Qobda qamalına şabuwl kyezindye utımdı kyeñyes, tiyimdi täsil, naqtı nusqaw arqılı jyeñiske bastadı. Ölkye qıtay öktyemdiginyen birjola bostan bolğan soñ kyeri qaytpay, birjola turaqtap qaldı. Şın mäni-sindye, bükil Batıs öñir bolmasa da, duwan ortalıǵı Qobda tikyelyey orıs biyliginye köşkyen. Qamaldıñ äskyeriy komyendantı orıs, ondağı nyegizgi qaruwlı küş – arnayı jasaq ta oristiki. Ja-lamanıñ Qobdadan kyetip, jaña astana nyegizdyew talabınıñ bir

syebyebye dye osı, orıs öktyemdiginyen awlaqtaw bolatın. Qaytkyenmyen dye ryeniş, arazdıqqa jol joq. Ryesyey äskyeri tyek Qobda ğana yemyes, yel ordası Iyx-Xuwre, aralıqağı Üläsüwtaydıñ özinye yerkin jayğasqan. Mäjbürlik qana yemyes, qajyettilik. Öz işinde bülük şyğyp, Sırtqı Moñğoldan amalsız ayrılğan qıtay ökimyeti osı Ryesyeydiñ syesinyen ğana iymyenip otır. Orıs jasaqtarı, köpyestyeri myen käsipkyerlyeri, kyelginşi jurt atawlı бүkil ulısta yerkin jüryetin bolğan. Sondıqtan da Münjikke byet qoyğan şağın jasaqqa baylanıstı köldyenyen kümä joq-tı. Kapiytan Buwlatov sonıñ özinde qawipsizdik şaraların arıtıǵımyen jasadı. Äwyelgi küni nyebäri qırq kisimyen attanğan. Qalğan syeksyen soñınan, yerteñinye şıǵuwğa tiyis yedi.

Ja-lamanıñ ortalıq qonısı Münjik pyen orısqa qarağan Qobdanıñ arası – jüz on şaqırım. Qamaldan tañ sâridye şıqqan kapiytan Buwlatov ara qonıp, yerteñinye, yekinti kyezinde jyetti. Kyelye sala äskyerbası Xatan-batır Maqsırjapqa is mänisin bayandağan. Şınayı is yemyes, aldamsı yertyegi. Tüp nyegizi – byelgili aqıyqat, sondıqtan da syenimdi. Küni kyeşye Ja-lamanıñ şapqını bastaǵalı qanşama qazaq qır asıp, Ryesyey şyeginye ötip kyetti Moñğol ulısına bayağıdan ornıqqan qonısınan byezüwgye mäjbür boldı. Yendi dünüye oñaldı. Bul yeldin bodanı körşi jurttıñ bodanı bolıp, argı byettye qala almaydı. Jaqında Iyx-Xuwredye qol jyetken kyelisim boyınşa, qayta köşüwi şart. Köşip tye kyelyedi. Yendi sol, kyeri oralğan jurttı şyekarada qabıldap, burınǵı, tiyesili qonıstarına ornıqtıruw qajyet. Kapiytan Buwlatov bul mäsyelyeni tıyanaqtı şyeshüw üşin Ja-Lamanıñ özimyen jüzdyesüw kyeryek. Äldyenedyen kümändi Maqsırjap qasırta jawap byerdi. Qasıyyetti lama sıraqattanıp jatır... däl qazir qabılday almaydı. Kütpe turıñız. Nyemyesye kyelgyen iziñizbyen qayta byeriñiz. Ja-lama yeki-üş apta orayında Qobdağa özi baradı.

Sonımyen kyeş batıptı. Tündye şağın jasağımyn birgye tınıǵıp, jaqsı uyıqtap turğan kapiytan Buwlatov yertyeñinye önimsiz äñgimyesin qayta bastaydı. Yeki araağ arnay qatınağan äskyerbasınıñ aytuwınşa, Ja-lamanıñ dyensawlıǵı oñala qoymağan, däl qazir yeşqanday mümkindik joq yekyen. Bul yeki ortada kapiytan Buwlatov ta, onıñ tisqaqqan kömyekşilyeri dye qarap jatpaydı. Ja-lama ordasınıñ ornalasuw jağdayın, sırttaǵı, kilyeñ kiyiz üylerdyen quralğan äskyer jatağın, jalpı jyer byedeyerin, şabuwlğa urımtal, qorğanısqa qolaylı tustardı bayıptaydı. Sonımyen, tağı da kün kyeşkiriyedi. Artta qalğan äskyer – jüzdik atalatın syeksyen kazak kyelip jyetyedi.

Kapiytan Buwlatov moňgol aǵayındarǵa quwa kyelgyen äskyer jaña nusqaw äkyeldi, tañ ata bärimiz dye kyetyemiz, bosqın qazaqtardı şyekarada özimiz qarsılaytın boldıq dyep jariyyalaydı da, şuǵıl äskyeri kyeñyes şaqıradı; naqtı is mänisinyn byeyxabar jüzdik äpyesyerlerin özindyegi qupıyya jarlıqpyen tanıstıradı, ärqaysına tiyyesili mindyet jüktyeydi. Yagnıy, kyeş batıp, qajyetti äryekyet bastalǵan kyezdye Ja-lamanıñ bar jasaǵın qaruwsızdandıruw. Al özi nyegizgi şaruwanı moynına aladı.

Taǵı da Maqsırjaptı şaqırıptı. Ädyetinşye, kyezdyesüwgye qamsız kyelgyen äskyerbasını amanatqa ustaydı da, qasındaǵı qırıq kisimyen Ja-lamanıñ yetyektye, köz körim jyerdye turǵan ordasına qaray jüryedi. Tün jamlıǵan şaǵın jasaq sırtqı ki-yiz üylyer arasınan bögyelissiz ötip, dürk kyelgyen boyı qaq ortadaǵı aq ordanı qor-şap alıptı. Kapiytan Buwlatov tört kisimyen, byeyqam otırǵan, qatyer jayın tım kyeş ańdaǵan Ja-lamanıñ üstinye basıp kiryedi dye, sözgye kyeltirmey tutqınǵa aladı.

Boldı, bitti. Soǵıs täsilinye jyetik syeksyen qazaq jayılp jatqan myñǵa kütpyegyen jaǵdayǵa, yentyeley kyelip, Ja-lamanıñ da, Maqsırjaptıñ da tutqındalǵa-nın xabarlaydı, qarsılıq jazamaw, qaruwdı tastaw tuwralı talap qoyadı. Byey-byeryekyet azǵana atıs, birnyeşye şyeriktiñ öliminyen soñ bular da mänsiz qarsılıǵın toqtatadı.

Yertyeñinye amalsız mämilyegye kyelgyen Maqsırjappyen aradaǵı kyelisim boyınşa, şyeriktyergye yeşqanday jaza qoldanılmaydı, kyerisinşye, tündye tapsırǵan qaruwların tügyel qaytarıp, tınıştıq, sıylastıq tuwralı jaña şart jasasadı. Sodan oray, Ja-lamanıñ mol baylıǵı tärkigye tüsip, tizimgye alınadı. Kapiytan Buwlatovtıñ ıqtıyyarımynen, jarım qazınanı äskyerbası Xatan-batır basıp qalıptı dyegyen söz bar.

Maqsattı jumısın bitirgyen orıs jasaǵı kyeri, Qobdaǵa qaytadı.

Äriynye, bar biyliginyen ayrılǵan, kisyen salınǵan Ja-lamanı ödzdyerimyen birgye alıp.

46-46

Qarawındaǵı jurtınıñ özi qanıpyezyer pälyekyettyen qutılǵanına täwba aytsa kyeryek. Münjitkye baylawsız tutqında otırǵan üñ miñ lama qoldarına bir-bir tayaq alıp, biylikkye dyemyesin bolǵan jandayşaptardı izdyestirye bastadı dyeydi. Qorlıq, zorlıq süyyeginyen ötkyen taǵı qanşama bodan jurt zawızdın alastaǵanına quwanıp, jamıray şaǵım jasadı, artı kütpyey, qalmaǵı bar, xalxası bar, sol küni-aq tüp kötyeril-yey qozǵalıp, öz qonıstarına qaray jol tarttı dyeydi. Malşı, jalşı äldyenyeşye jüz qazaq,

olardıñ işinde azabı asqan zağıyp, küyyeüwi öltirilgyen qatın-qalaş, aş-arıq bala-şağa tipti köp, bări dye orıs töryesinye alğıs aytıp, burıñğı ornıqtı jurttarına asıqtı dyeydi.

Ayaq basıp tura almaytın, öz byetimyen jürye almaytın kyemtar, jaradar tağı qanşama jan bar yekyen. Tayaqqa jıǵılğan, ärqıylı jazağa uşırağan. Biryer jüzi ölim xalindye: qon yettyeri şirip jatır, mayıp bolğan müşye, tayaq ötkyen dyenye mügyed-yek jaǵdaydı ötkyerip, jar jıyyeginye jyetkizgyen. Orıs jasaǵındaǵı yemşilyer tiyesili kömyegin jasap, birtalayın ölimnyen alıp qaladı, birtalayı sol irigyen, şirigyen qalpında köp uzamay dünüyye saldı dyeydi.

Ja-lamanıñ tyek qazaq qana yemyes, bükil moñğol tyekti qawımğa jasağan, naqtı qujattarda tañbalanğan qılmıstıq istyerin sanap tügyesüw mümkin yemyes. Urıp, azaptap, jarıp, şawıp, atıp öltirgyen soñ, jansız mäyiyittiñ özin qorlağan. Awıl irgyesinye, äwdyem jyergye aparıp üyye byeryedi yekyen. İyt jyep, odan qalğanı sasıp, qurttap, taqaw töñiryehti qonıs jaylap, tiri jan atawlınıñ kyewdyesin basıp turadı yekyen. Külimsi, awır iyis – o dünüyyelik üryey lyebi. Ja-lamanıñ kyenewsiz küş-quwatınıñ byelgisi, nyemyesye, xutuxtı-noyannıñ sırat sanasın körinisi. İyt tartqan ölik, şirigyen yet, sawdırağan süyyek – jay ğana ölim yemyes, azaptı ölim, odan soñğı myeyirimsiz, jıryenişti jaǵdaydıñ özi közgye quwanış, köñilgye qanaǵat byersye kyeryek. Yeñ ülkyen myeryey, qızıǵı da osı bolğan. Kapiytan Buwlatov Ja-lamanıñ jawızdıqtarı tuwralı arnay raport jazarda naqtılap sanaptı. Jyetpis birdyeñye kisi yekyen. Quwıs kyewdyedye turğan, moyınğa, omırtqağa ğana jalğas, nyemyesye müldye bölyek, domalap jatqan bas yesyebimyen alğanda. Şındıǵında, odan äldyeqayda köpp bolsa kyeryek. Äriynye, bul arada bar kiltiipan azdı-köpti sanda yemyes. Naqtı istye. Jartı kisi bolsa da. Sol sumdıqtardıñ yeñ kyeryemyeti – tiridyey soyılğan adam tyerisi. Tatar tyekti zıyyalı orıs äpyesyeri Buwlatov Ja-lamanıñ aşçadı ayuwandıǵınıñ özgyesye ülgisi ryetindye atap körsyetkyen. Bul, bizgye qatıstı tarıyxıy raport küni bügingye dyeyin Ryesyey Sırtqı istyer sayasatınıñ Mäskyeüwdyegi Ortalıq arxıyvindye, sol qalpında saqtawlı tur.

47-47

Qaharlı, quwattı Ja-lamanıñ byeyşara, kriptar kyepkye tüsip, orıs qolına ötüwi – onıñ bar sumdıǵın közbyen körip, basınan ötkyergyen jaqındaǵı jurt üşin ülkyen jyñıldık, şın quwanış bolsa, xutuxtınıñ yertyegilik dabırasın ğana yestip, añızğa ay-

nalğan ataq-dañqına qaradan-qarap marqayğan jıraқтаğı jurt üşin arılmas ökiniş, tarqamas qayğı bolıptı. Bayağı Ämirsananıñ qayta oralğan tiri byeinyesi, qasıyyetti qubulğan sol byetimyen joğalıp kyetüwgye mümkin yemyes. Amalın tawıp qutıladı, qaytıp oraladı. Tyeñdikkye, yerkindikkye bastaydı. Al osınşama ulı tulğa tiri buwd-
da, qut qonğan äwliyye lamağa qısas, zorlıq jasağan Orıstıñ özi bir pälyegye uşıraydı dyep bilyedi. Tyek Orıs qana yemyes, sarı dinnyen tıs бүkil adamzat. Onıñ işinde aq жүзdi qawım түgyelimyen.

Solay ma, basqaday syebyeby bar ma, arada yeki üş ay ötip Älyemdik birinşi soğıs bastaladı. Jarım jalğandı ustap turğan qudıryetti Ryesyey ımpyeriyyasınıñ bar nazarı qıyr Batisqa – Yewropa tarabına awadı. Mıñ san kisiniñ qanı suwday tögilgyen qıyyamyet qırğın. Aqır soñı бүlinşilik. Aq patşanıñ özi taqtan taydı. Bayır-
ğı birtutas ımpyeriyya nyeşyegye bölünip, jaña ılañ –orıstar özara jandasqan azamat soğısı bastaldı. İyt jıǵıs, tyekyetiryes maydan soñında Batis tarap түgyel Qızılğa köşti. Şıǵıs tarap şat-şälyekyey boldı. Köp uzamay, Moñğol avtonomiyyası joyılıp, бүkil ulıs qaytadan Qıtay iyyeligine qaradı.

Qıtay syerpilgyen tüstik ımpyeriyya äwyeli Iyx-Xuwreni alğan. Sodan soñ yejyelgi otardı түgyelimyen bawramaq niyyet tanıtqan. Biraq patşası qulap, yel-jurtı astı-üstine түsip, qırıq pışaq qırqısıp jatqan Ülkyen Orıs – Aq ta, Qızıl da Moñğol yelin öz bodanı sanaydı. Qaykyendye dye uwıstan şıǵarmaq yemyes. Aqırı bulardıñ özara küryes maydanı Sırtqı Moñğol ulısına kyelip jyetkyen. Sibirdyen ıǵısqan Aqtar äwyeli qıtaydı quwdı. Sodan soñ, ökşyesin basa jyetkyen Qızıldarmyen arpalısıp kyetti. Yendigi küş Qızıldar jaǵına awıp yedi. Orıstıñ Qızılına. Soğan oray, sarı moñğol da qızara bastağan. Bul, jañadan kötyerilgyen köşpyendi Qızıldıñ yeñ környekti bir ökili – bayağı Xatan-batır Maqsırjap yekyen. Küryeñ Qızıl myen Sarı Qızıl oñay tabısqan. Söytip, qay qızıl dyesyeñiz dye, ulıstağı biylik jaña ökimyetkye köşti. Ülkyen jurttardıñ yeki jaq sayqası aradağı kişi jurttardıñ paydasına şıǵatın ryeti dye boladı yekyen. Qalay aytsañız da, yejyelgi Moñğol dyerbyes avtonomiyyağa, bälkim, äldyekimniñ kölyeñkyesinde tursa da, ulttıq myemlyekyet quruwğa qadam basqan. Bul taraptağı urıs-soğıs, küryes-talas qana yemyes, barlıq istyen sırt qalğan Ja-lama jaña bir qıysın tapqanday yedi.

İyä, Ja-lama. Äwyeldye şalğay, alış aymaqta aydawda bolğan, alayda, ıympye-riyyağa qarsı tikyelyey qılmısı dälýeldyenbyey, jyeñildikkye ilingyen, tuwğan jyerinye, turaqtı baqılaw astına oralğan jarlı, jalbağay qalmaq Baldan äldye Luwvsan, qaytkyendye dye osı soñğı yesimimyen tariyxqa yengyen Dambıy-Jantsan dünüyye astı-üstinye tüsip, ökiymyet jarlığı turıptı, äkyeniñ sözi balağa jürmyeytin jaña zaman – 18-jılı jayawlap-jalpılap arıp-arşıp, qaytadan Moñğol ulısına jyetkyen. Minye, alaqaq! Ämirsananiñ tiri byeynyesi, qudıryetti qubulğan Ja-lama, otqa janbaytın, suwğa batpaytın, qılış şappaytın, oq ötpyeytin doqşın-noyan-xutuxtı-nomun-xan öz jurtına qaytıp oraldı! Bayağı yeki tüyyeniñ özi joq. Jalañaş, jadow. Qartayğan, qajı-ğan, biraq burınğı bitiş-bolmısı; jänye burınğı uğım-tanım, maqsat-muratına da qaytpağan. Alas-qapas bülüktye yelgye munday da kisi kyeryek yekyen.

Ja-lama sol qalpında. Biraq zaman basqa. Jaña zamanda burınğı lamaniñ yel ömirinye, ülkyen sayasatqa yeşqanday ıqpıl-äsyeri dye bolmawğa tiyis yedi. Köldyenyen kisi. Jat tulğa. Biraq... burınğı daqpırtı küşti, köp jurt üşin äwliyyegye parapar. Dünüyyeni özgıertye almasa da, bardı büldiriüwgye jyetip jatır.

Ölkyeniñ şyeginye ötyer-ötpyestyen ülkyen qurmyetkye bölinyedi. Bayağıday bolmasa da, baylıq kyeldi. Dañqına tabınğan jurt jıynap byerdi. Burınğıday bolmasa da biylik kyeldi. Äkimşilik yemyes, ruwxanıy biylik. Atawsız kösyem, saylawsız bassı. Dürbit pyen bayıt adal şıqtı. Qalğan taypalar da tyeris yemyes sıyyaqtı. Al burınğı qanattas, qaruwlas syeriktyer jaña ulısta jaylı orındarga otırıptı. Biraq buğan – bir zamandağı doqşın-noyan-xutuxtı, yağnıy qudıryetti-ämırşi-äwliyye Ja-lamağa jüryer jol da, otırar orın da qalmağanday.

Ulista ülkyen ulağatqa jyetkyen Maqsırjap-uan sırğıta söylyep, yeşqanday tuwıstıq, tilyektyestik tanıtpadı. Ärqıylı sıltawmyen, budan arı kyezdyesüwdiñ özin-yen qaşqalaqtaydı, qolğa tüspyeydi, şalğay şyekarada, alış ortalıqta mañızdı, şuğıl şaruwalar bar yekyen, murşası kyelmyeydi. Burınnan iliktyes orıstar – qarızdar köpyes, qupıyya tıñşı, ıqpaldı ökil atawlı tügyeldyey byetpye-byet kyezdyesüwdyen bas tarttı. Tyek kyezindye, Ja-lamaniñ yekinşi jolğı – ülkyen byedyel, zor biylikkye jyetkizgyen özgıeşye kyelisindye ayrıqşa qoldağan, jurt aldına şığarıp, iygi-jaqсылarmyen jalğastırıp, küş byergyen ölkye bassısı Jalxandzı-gyegyen ğana

qıyqalaqsız qabıldadı, bar sözün ıqılaspyen, ünsiz tıñdadı, äytsye dye amandıq-sawlıq töñirjeginyen uzamadı, mändi, naqtı yeştyeñye aytpadı, ordalı Ulañqumda yeki-aq qondırıp, sılap-sıypap Qobdağa şıǵarıp saldı. Sır şaşpasa da, däl qazır, duniyye yeki day bolıp, tolıqsıp turǵan zamanda byeybit xalıqqa bülük yemyes, tınıştıq kyeryegin aytqan. Ja-lama ulıs astanası Iyx-Xuwredye otırǵan yelbası Boǵdı-gyegyengye arnayı, syenimdi ökil arqılı mol tartuw-taralǵı jānye ötiniş xat jıbyerdi. Qosın byegi rye-tindye byekitüwgye, āmirinye adal qızımyet yetpyegyen mālimdiyegyen. Atawlı Ja-lama iyyektyep turǵan orıs, qaytadan yentyelyengyen qıtay, öz ulısında byerik ornıqqañ ülkıyendi-kışili āmirši atawlıdan mülde awlaqqa, yeşkimniñ qurıǵın jyetpyes qıyyaǵa kyetip, jaña bir tirşilik bastawǵa şyeşindi. Jaña tirşilik qana yemyes, jaña patşalıq. Patşalıq ta yemyes. Azǵana bolsa da dıerbyes bıylık.

1920 jıl bolatın.

50-50

Awmaǵı aylıq, qum suwırǵan Qara-Gobıy şöliniñ qaq ortasında, qıtay-moñǵol şyegindye, alış jānye taqaw töñirjegindye mülde uqsamaytın, Mājin-şan attı özgyeşye öñir bar yedi. Buyra tolqın qum tyeñiziniñ örindye turǵan oqşaw, qızǵıltım qırat töbye. Töbye basına şıqqan janǵa qorqınıştı āri suluw, köñildi qulazıtar, sonımyen qatar, kökiryekti küyge bastar yeryekşye körinis aşılatın. Tüstik pyen batış – sozıla tirkyesip, kökjiyyekti kürgyeyley şubatılǵan kögildir tawlar silyemi. Tyeristik – tapaltaq, byelyes-byelyes qırqalar, şyetsiz, şyeksiz sarı dala. Şıǵıs byet – sıñsıǵan qum. Töñiryek tügyel öli. Nyeşye köş jyerde tamşı suw joq. Al toqal töbye yet-yegi – şalıǵan tuma, Bayın-bulaq atalatın. Bulaq yemyes, kişigirim özyen bastawına taqaw, jaqpar astınan şımıray tögilip, qulama yetyektyen sarqıray aqqañ suwdıñ moldıǵı sonşama, tastaq yeñis, qumdaq, kyebir topıraqtı yetyek köz körim jyergye dye-yin jasıl alqapqa aynalǵan. Tipti, toǵan tartıp, yegin saluwǵa da jarap jatqanday. Bir zamanda şınımıyen solay bolǵan sıyyaqtı. Āridye bıtyew atızdardıñ iz, sorabı anıq añdaladı. Al töbye bası – yeski qamal ornı yekyen. Awmaqtı, byerik, tas qamal. Bālkim, Şıñǵıs xan zamanı, bālkim, odan da burın. Qaşannan byeri adıra qalǵan, iyyen. Biraq mülde iyesiz yemyes. Turaqtı xalqı joq dyemyesyeñiz, tınımsız tirşilik küwäsi. Mol suwlı Mājin-şan – Sırtqı Moñǵoldıñ tüstik-batıs tarabınan Qıtayǵa ötyetin, qajyet dyesyeñiz, qıyyalay tartıp Tiybyetkye byet tüzyeytin ülkıy kyerüwyen jolındaǵı ayal byekyet. Şöldegi, qumdaǵı, känigi jolbaşsılar ğana bıletin qudıq, tumalardan nār tartıp, köbinye torsıq, sabalarǵa ğana süyyenip, añqap, şaldıǵıp āryeñ

jyetyetin kyerüwyen osı Bayın-bulaw basında yes jıynap, tınıǵıp, azaptı saparın odan äri qaray jalǵastıratın.

Ja-lama osı Bayın-bulaq, Mäjin-şanǵa kyelip ornıqtı.

Jalǵız da, jarım da yemyes. Qara-qurım qalıñ yel. Syegiz-toǵız jüz şañıraq bo-dan jurt jānye biryer mıñ malşı-jalşı, tutqındar.

Ja-lamanıñ yeryekşe qasıyyetinye bas urıp, soñınan öz qalawımyen yergyen – dürbit pyen torǵawıt qalmaqtar yekyen. Buǵan jalǵas – är taypadan äldyeqalay qosıl-ǵan bası buzıq, dyeli myen qaraqşı. Odan soñǵısı – kırıptar müskindyer. Kyeysi üy-üyyelmyenimyen, kyeysi jyekye basımyen. Orayı tüskyen, qolǵa ilingyen qalpında. Nyegizinyen, Altayǵa qayıra şapqan kyezdye üi-jayımyen qosa köşirilgyen qazaqtar yedi. Kyewdyesi kötyeriñki, közi ottı jigittyerin kyeydye tobımyen, atıp, kyeydye jyelkyelyep, jarıp öltirdi, öñi tüzüw qız-kyelinşyektyermyen kyezyekpye-kyezyek qatın qıldı, şal-şawqan, kyempir-sampirǵa tyezyek tyergizip, tikyen şapqızıp, ot jaqqızıp qoydı, yerkyek bala, yeñkiş momının mal baǵuwǵa şıǵardı. Qalǵan tutqın – xalxanıñ din quwǵan laması, şyetkyeri aratı, ökimi jyetkyen aymaqta äldyeqalay köñilinye jaqpay qalǵan qastası, oqıs jürgyen birili-jarım qıtay bolatın. Uwaqıt ozıp, jaña qonısta irgyelyengyen sayın tutqındar qarasını da köbyeyye tüsti. Ja-lamanıñ üş jüz şyeriktyen turatın qaruwlı äri qatal jasaǵı jolbasar qaraqşılıqtı nyegizgi kāsibinye aynaldırıp yedi. Yeñ daladaǵı qamsız kyerüwyengye tutqıyıldan şabadı, azǵana atış, nyemyesye qarsılıqsız baǵınıstan soñ, äwyeli tür-tulǵası kümändi, bolaşaqta bülük şıǵaruwı mümkün yerkyek atawlını oqqa baylaydı, qalǵan jurt turaqqa jyetkizilip, quldıqqa jyegilyedi. Äriynye, tutqındarmyen qosa, ondaǵan tüyye toǵanaq – qımbat buyım, qanşama qazına, ayaqtı mal oljaǵa tüsyedi. Jānye bir kyerüwyen yemyes, talay kyerüwyen. Qaraqşılıq tyek kyerüwyenmyen ğana şyektyelmyegyen. Byelgili sorap jönimyen yeki yel arasına qatınaǵan, moñǵolı bar, qıtayı bar, ärqıylı şyen-yeüwniktyer, Xalxada ğana yemyes, Batıs ölkye – urañqay, tıba, dürbit, bayıt, zaqşınnan Tiybyetkye – qasıyyetti nısandarǵa täüwap yetüwgye attanǵan pirädar pyendyelyer, kyez kyelgyen köldyenyeñ jolawşı. Bärinye dye kāsip tabıladı.

Ja-lama yeski qorǵandı jañǵırtıp, iştyegi üyindi, qulandı tömpyeşik, qoqıs pyen qum-topıraqtı tazartıp, üstyemye qamal, jaña qala turǵızuwǵa kirisipti. Jıl uwaǵı jyetpyey, irgyelyenip bityedi. Biyiktigi yeki tüyye boyınday, qalıñdıǵı bir qulaş, tōñıryegi toǵız jüz qadamdıq byerik qorǵan salınıptı. Är burışta, urımtal tustarda oq

atar şağın, şoşaq munaralar, al şığıs – jaw byettye duşpan qarasın alıştan şalar, äri dyerbyes, aydındı jänye awmaqtı, yeñsyeli, biyik, tört qırlı bas munara. Qamaldıñ qaq ortasında – tastan qalanğan yeki qabat saray, üsti – xutuxtı-lamanıñ jatın jayı, astıda – qosalqı bölmyeler; saraydı qorşalay salınğan toqal tamdar – syenimdi jasawıldar turağı; kyeñ saray myen jataq arasındağı aşıq alañqayğa tağı da Ja-lamağa tiyesili, sırtı äsyem, işi körikti äri bay yeki kiyiz üy tigilgyen. Xutuxtı-lamanıñ jyekye basına qatıstı qoray-jäy – qamal işindyegi qamal yesyepti, sırtınan jalğız qaqpalı biyik tas quwalmyen tağı qorşalğan. Arnayı şaqıruwmyen bolmasa, byeysawat yeşkim kırmyes yedi. Al qalğan jurt – jasawıl şyeriktyen kütüwşi aspaz, qızmyetşi qatındarğa dyeyin aralıq bölikkye ornasqan. Nyegizgi xalıq – qamal sırtı, yetyektye. Adal boddandardıñ qatar-qatar tizilgyen birnyeşye jüz aqtı, qoñırlı kiyiz üy, tutqındar, malşı-jalşı, kiriptar qawım jatıp-turatın qara qos, mayqan, urañqay, jappalar. Bulaq ağısınıñ yeki qabağında, japırlay ornasqan. Bayağı Münjikkye jyetpyeginimyen, bir qawım yel. Ja-lama orısqa da, qıtayğa da, xalxağa da täwyelsiz, özi biy, özi qoja şağın xandıqqa iye bolğanday körinyetin.

Şyeriktiñ jarımı, jarımınan da köbi ünyemi attanısta. Äwylgi biryer jılğıday yemyes, kyerüwyen atawlı bul taraptan awlaq, qıyya joldar tapqan. Bäribir nyegizgi bağdar, soraptar byelgili. Oyğa alsa, Ja-lamanıñ şyeñgyelinyen yeşkim dye qaşıp qutıla almaydı. Köldyenyen sızip, kölbyey burılsa da, mañ dala, qara qum, tastaq tawlardıñ bir tusında tosqawılğa tüsyedi. Nätiyjyesi birew-aq. Tyek qazına-maldı alısıraqtan aydawğa tuwra kyelyedi. Yendigi bir käsip – añşılıq. Ja-lamanıñ jarlığı boyınşa, бүкіл qosın kyeydye tobımyen, tipti, quldar myen tutqındarğa da qatarğa qosıp, mıñ, yeki, üş mıñ kisi bolap abağa – yagnıy qorşama awğa şığadı. Qulan jayılğan, arqar örgyen adır, töbyelilerdi tizbyektyey sığımdap, ortağa tüskyen qoñır añdı atıp jığa byeryesiñ. Kyeydye byelgili myergyendyer jyekyelyey attanıp, taw sağalap, tasqa şığıp, arqar añdıydı. İyä, munıñ bäre künköris üşin. Äriynye, talawdan kyelip jatqan mal köp. Tüyye – mıñ, jılqı äldyenyeseşye jüz, qoy birnyeşye otar. Lamanıñ jyekye myenşigi – lamın süreg – qul-qutan tügili, bodan jurtına soyısqa byerüw qıysınsız. Äytkenmyen, jalpı jurtqa ölmyes talğajaw kyeryek. Sondıqtan añşılıq – azıqtılık tarabındağı nyegizgi şaruwağa aynalğan. Añşılıqtıñ paydalı tüsimimyen qatar, tağı bir qızıǵı bar yekyen. Syeyil-syerüwyen. Tyek Ja-lamanıñ özinye ğana layıqtalğan. Jabayı tüyye – qaptağay awlaw! Qalıñ qum, iyyen qıyr. Aybındı äri aşuwlı, qos örkyeşi bityew, jüni tuwırılıp, şuwdası tögilgyen, kişi-girim töbyedyey bula januwar-

lar. Oyxoy! Yerlik pyen myergyendik qatarınan sınaların özgyeşye önyer. Ja-lama qıyyannan siltyesye dye qalt jibyermyeytin. Yeki örkyeşi baladay, iyir moyın, asqaq qaptağaydı byesatardan tügingye tütün qosıp, yeki-üş oqtı qatarınan, jöppyeldyemye atqan, tyeñkiytye jıqqannan artıq nye qızıq bar.

Qızıq bar yedi. Añşılıqtan da ötkyen. Tutqındardı qıynaw, ara-tura, aşuwin tarqatıp, ayızın qandıruw üşin kisi öltirüw. Jarıp saluw op-oñay. Bir sättik qana şaruwa. Öldi, bitti. Jyerip bolğan. Yeñ kyeryemyeti – dürye soğuw yekyen. Syeksyeüwildiñ solqıladağan, juwantıq, byerik, qatqıl jas şıbığımyen. Nyemyesye, arnayı jasalğan, uş şağı jalpaq, awır kyespyeltyek tayaqpyen. Nyemyesye, kädimgi taşur – ırğay saptı, бүrtik, qısqa örimdi doyrı qamşımyen. Kyeydye ädyepki jaza. Jıyırma, otız tayaq dyegyendey. Kyeydye... iyt jandı ölyetiniñ körüw üşin. Bul dür-yegye dye toydı. Oylap tursa, öz qolımyen atqaratın maşıqtı isinye jyetpyeydi yek-yen. Şyebyerlik qana yemyes, quwat, küş, yeñ bastısı – byerik jükye kyeryek. Qaltı-rağan qurbandıqtı kyeüwdyesinyen jalañaştap, qarsı aldına äkyeldi. Xutuxtı-lama iymyek, ötkir pışağın oynata, qatar-qatar, iri, sap-sarı tistyerin körsyetye ırşıyp turıp, quwıs kyewdyeni qaq jaradı da, tıpırlağan, qan-qan jüryekti suwırıp aladı. Budan artıq qanday qızıq kyeryek! Kyeryek yekyen. Bayağı, umtıla bastağan... Tiridyey kisi soyu!

Äwyelgi, jaqsı joralğısı mol, qastyerli tulun qoldı bolğan. Özi tutqınğa tüskyendye. Tağı bir, jaña tulun qajyet yedi. Äriynye, qazaqtan sıpırılğan. Biraq bul qazaq... azıp-tozıp bitkyen. Osındağısı. Kyeüwdyeli, tulğalı jigittyerdiñ bäre dye jyer jastanğan. Qalğanı – qortıq, şartıq, şal-şawqan dyegyendyey, tuwlaq qılmasañ, tulun-ğa jarar kisisi joq. Aqırı... Qasıyyetti lamanıñ tilyegi qabıl bolıptı. Qobda tarabında, jortuwlığa yemyes, yeldiñ añısın añdıp, arğı-byergi xabar-oşar jıynawğa jibyerkyen kisilyeri ädyemi bir qazaqtı tutqındap äkyeldi. Qala myen awıl arasında jürkyen ba-zarşı yekyen. Qasındağı syerigi ölgyen özi – minye! Ja-lamanıñ közi şıraday jandı. Minaw... minaw türi tanıs...

- Syen... Jalğız-Ağaşta boldıñ ba? – dyep surağan.

- Joq, - dyedi miz baqpastan.

- Sonda qayda boldıñ?

- Mırza... sol qanattağı yelgye xabar saluwğa jibyerip yedi...

- Mırzañ... - Ar jağın aytpadı. – Syen Kökbawır tawda...

- İyä, - dyedi tuqın qazaq tikye qarap. – Xutuxtı-lama, Sizdi atqa kötyerip salıp, aldım mingizip, Aqımyet awılına jyetkizgyen myen yedim!

Ja-lama quwanıp kyetti. Quwanğanı sonday, tutqın qazaqtı quşaqıtay aluwğa şaq qalğan.

- Onda... syen myeniñ yeñ jaqın adamım bolıp şıqtıñ, - dyegyen bar bolğanı, ämirşiniñ jüzindyegi oqıs özgyeriskye tañırqap, baysal turğan qazaqqa.

Şınında da. Budan jaqın kim bar. Aqımyettiñ özi bolmasa da, közi. Kökbawır tawdıñ yetyegindyegi qorjinköldiñ basında älsiryep jatqan jyerindy e ölümnyen qutqardı. Odan kyeyin ünyemi mirzasımyen birgye boldı. Qasıyyetti tulunğa budan artıq qanday kisi kyeryek! Quwanış, myeryey, qızıq. Byağı dāwryeni qayta oraladı yekyen.

Jol soğıp, jüdyep qalğan tutqın qazaqtı üş kün baqtı. Tım qurısa yeki apta kütip, oñaldırıp alsa kyeryek yedi. Şıday almadı.

Soyıs sätti bastalğan. Ja-lama qıynalğan jan, ışınğan ayqay, aşçı zar, tögilgyen qanğa qarap, raqattanıp turğan. Arqa bütin alındı. Sodan, yeñ nyegizgi, ulı dyenye qabırğadan sögilip, tömyen tüsye byergyendye... Kări qazapşınıñ qolı qaltırıp, oqıstan oyıp alğan. İyt qazaq dāl osı sättie ökirye öksip, jan tapsırğan yekyen, mäsyelye onda yemyes, jazağa ilingyen kisi, aqırı ölyedi, minye, kördiñ bye, bāri bülindi. Tye-sik tulun bolmaydı, qazaqtıñ öz sözimyen aytqanda, paydalanuwğa jaramaydı. Ja-lama burq yetip ıza boldı, tamaşa tyerini istyen şıǵarğan qılmıskyerdıñ özin tirilyey soyuğa şıdamay, qolma-qol aldınan yesip jibyerip, işyek qarnın ayaǵına tüsirdi. Odan da toqtamay, yeki közin oyıp, yeki qolın qatarınan şaptı. Oğan da toqtamay, köldyenyeñnyen qarap turğan biryer kisini mayıp qılatın yedi, dāl sol myezyettye ülkyen munarada turğan küzyetşi şattana ayqalağan. Qırıq tüyyeli kyelye jatır! Kyerüwyen bolǵanda, alıs-byeris, sawda kyerüwyeni yemyes, oljağa tüsken, basımyen, barımyen myenşikkye ötkyen öz kyerüwyeni! Köptyen byeri yeştyeñye ilinbyey jür yedi, qanday tamaşa boldı! Ja-lamanıñ qabındağan aşuwı qalt basıldı. Biraq dyegbir, sabırdan ayrılmadı. Kyelyesi qasapşınıñ mañızdı şaruwanı jyerinye jyetkizüwi qajyet. Yet asım ötpyey, qamalğa kyelip kirmyek kyerüwyendi layıqtı qarsı aluw üşin mına, ädyemilyep soyıp jatqan, jalǵız-aq mini – oñ qabırǵasında jırtıǵı bar adam tyerisin qaz-qalpında tüsirüwgye buyırǵan. Azǵana tuzdap, kyeptirsye, sol, iylenbyegyen küyindy, işin şöp-salamğa toltırıp, arqasın qayta japsırıp şuwda

jippen tigip, bastan-ayaq bütindyesye, tamaşa qaraqşı bolıp şığadı. Uzun qurıq basına baylap, tas saray aldına ilip qoyu kyeryek. Özinye köz quwanış, qalğan jurtqa üryey. Söytip, bayağı bugün tulunnan – kyeyingi jırtıq tulun ozıp şığıptı. Myrzasınan qızmyetşisi astı.

Ja-lama özinyen-özi ırqıldap külip aldı. Oylap tursa, kyeñ dünüyyedye körgeyen köp qızıqtıñ biryegyeyi yekyen.

51-51

Ja-lama yeki yeldiñ ara şyegi, jaw byetindye jaña patşalıq qurıptı, äskyeri mol, xalqı bay, köp uzamay byeri qaray attanbaq, mundağı jurttı iygilikkye, byeryekyetk-ye, azat küngye jyetkizbyek dyegyen laqap moñğol ulısına tiyyesili бүкіл Батıs ölkýeni, Qıtay ökiminye qarağan Joñğar aймаğın dabıldatıp jattı. Ämirsananiñ äwliyye urpağı yejyelgi Oyrat xandığın qayta qurmaq. Xalxadan, Qıtaydan bölinyemiz, Orısqa da qaramaymız. Dürbit pyen torğawıt, ölüť pyen qoşawıt – yejyelgi qalmaq jurtınıñ бүgingi bar juqanası qaytadan üyirilip, qaytadan bas kötyerip, uyısıp, quwattanıp, öz aldına dyerbyes ulıs tuwın kötyermeyek!... Ja-lama! Ja-lamanıñ bassılığımyn bar muratımızdı tabamız!

52-52

Dabıra dabıl jañğırığa küşyeyip, Qıtayğa da, Moñğolğa da, Orısqa da dūñgırlıyep jyetip jattı.

Qıtay Bora-tala, Mañğul-kürye tarabındağı bodan jurtın jiti bağıwğa şyeşti, Orıs mıyığınan küldi. Moñğol abırjıp barıp aşuwğa mindi. Pälyeniñ aldın aluw üşin jañadan juğısқан ölkýen aғадан kyeñyes surağan.

Qızıl orıs kyeñyesin dye, kömyegin dye ayamap yedi. Şın mänisindye, moñğol ryevolýutsıyyasın jüzyegye asırğan kim? Sırtta tıkyelyey aralasıp. İştıye dyemyep, qoldap, qozdırıp. Albatı jurttı qaruwlandırdı, ädis-aylağa bawlıdı. Yeñ kyeryemyeti – Ryesyeydyegi azamat soğısı kyezindye sinnan ötip, talay maydanda şınıqqan, rye-volyutsıyyalıq sanası joғarı, äskyer önyerinye jyettik, äri... moñğol tyekti Yedil qalmaqtarınıñ tutas bir jasağı iskye qosıldı. Mundağı jurtpyen türi uqsas, tili üylyes, ädyet-saltı ortaқ, dini bir. Qalğanı – qay jaғınan da ozıq. Osı qızıl qalmaqtar äskyer isindye nusqawşı ғана yemyes, şyerik bastawşı, maydangyer rıyetindye kyelgyen. Solardıñ biri, äri biryegyeyi, Ryesyeydye sovyet ökimyetin ornatuw jolındağı byelgili күресkyer, azamat soğısınıñ aytuwlı batırı Xarıy Kanuwkov Üläsüwtayğa äskye-

riy komyendant bolıp taǵayındalǵan. Búkil Batıs ólkyedyegi barlıq şaruwanıń tizgini isı kisiniń qolına kóşkyen. Moyınǵa júktyelgyen köp istiń biri – qaraqşı Ja-lamanıń másyelyesi bolatın. Kánigi áskyeriy ápyesyer Iyx-Xuwredyegi qızıl mońǵol ókimyetimen kyelisye otırıp, naqtı ári pärmyendi jospar jasadı jánye köp uzamay şyeşüwşı áryekyetke kiristi.

53-53

Soǵıspyen aluw qıyın yemyes. Äytsye dye, urıs-qaǵıs, artıq şǵınsız şyeşkyen jön. Tötyensye ári utımdı amal usınǵan.

Ja-lamanıń byekinis qalasına altı-aq adam attandı. Qobda soǵısı kyezindye ayrıqşa közgye tüskyen, odan kyeyin gämindyermyen, aqtarmyen urıstar kyezindye qaytpas qayrat tanıtqan Nanzıt batır. Aqlı myen aylası birdyey, ol da yerjüryek Duǵar-Byeysye. Jüykyesi tyemir, jüryegi tas dürbıt şyerik Daşı. Bul üşyeüwi dye kyezindye Ja-lamamyen jäy ğana tanış yemyes, jaqsı biliskyen kisilyer. Jänye üş qalmaq. Ryesyeydyegi sürgin, Mońǵoldaǵı maydannan ötkyen. Jaña ulısqa jyetyer-jyetpyestye qaraqustan tömyen tüsirip, toqpaqtay aydar ösirgyen. Qayrattı, byerik jigittyer. Qalǵan jawıngyer jasaq, yaǵnıy Ja-lamaǵa qarsı bölingyen tańdama áskyer – qalmaǵı bar, xalxası bar. Üläsüwtayda xabar kütyedi, üş apta. Nanzıt bastaǵan jankyeşti op qazaǵa usıraǵan jaǵdayǵa tuwra attanuwǵa tiyis.

Yeskişye qara iyt jılınıń sońı, jaña sanat boyınşa, 1923 jıldıń bası – qırawlı qıs, qańtar yekyen.

54-54

Syegiz kündik suwıt ári awır jüristyen soń, qır basındaǵı Ja-lamanıń qamalı byesinnyen awǵan kün säwlyesimyen qızara tolqınıp, asqaqtay köringyen. Suluw ári syesti. Nanzıt at basın tarttı. Bäre dye qırbaq qar üstinye, jyergye tüsip, jyeñilyeyip alǵan. Azǵana kyeñyes qurdı. Kyeñyes yemyes, byekitilip byerilgyen qıymıl josparın pısıqtaw. Sodan soń jankyeşti altaw qatyergye qarsı tura byettyedi.

55-55

Äwyeldye qamalǵa kirgizbyegeyen.

Tikyelyey jawab suraǵan soń, syenimdi şyeriktyeriniń birin qorǵan qabırǵasına şǵardı. Özi arıda, tömyendye. Dyeldal arqlı söylyespesyek. Adasıp, ajal aydap, qaydan kyeldińdyer dyep bastaǵan.

- Doqşın-noyan-xutuxtı! – dyegyen Duğar-byeysye. – Bizdi tanımay tursıñ ba, äldye aynaldırğan altı adamnan qorqasıñ ba? Öziñye arnap kyeldik. İs mänisin qaqpanıñ arğı jağında aytamız.

İşkye yengyen byettye qorşap alındı. Tutqın.

- Qaruw tastaytın – qas duşpan yemyespiz, - dyedi Duğar-byeysye. – Aldımyen söz tıñdasañşı. Biz Boğda-gyegyenniñ özinyen yelşi kyelip turmız...

Ja-lama qabağının astınan, tünyerye qarağan qalpı, sırtqı qaqpadan ozıp, işki, orda tigilgyen awlağa bastadı. Bäre dye attan tüsti.

Üş qalmaq jyekyelyenye byergyen. Şyeriktyerdiñ qorşawında.

Qalğan üşyeüw Ja-lamamyen birgye. Küzyet, qarawıl astında.

- İşki tamğa kirmeyemiz, - dyedi Duğar-byeysye jan-jağına qaranıp. – Nyem-yenye, syen dye qıtay bolıp kyetkyensiñ bye, iñgye tıgılıp?...

Ja-lama özimyen tım yerkin söylyeskyen Duğar-byeysyegye şübälana qarap yedi.

- Syen qıyanda jatıp, müldye tağı bolıp kyetipsiñ, - dyedi Duğar ayılın jıymastan. – Qasıyyetti Bodıysatva atımyen aytayın, ana jaqta nye bolıp jatqanınan müldye byeyxabarsıñ. Qazir bäri basqaşa...

- Qalay? – dyedi öñinye kümän myen syezik aralas Ja-lama qadala qarap.

- Mına şyeriktyer alıstasın, - dyedi Duğar. – Xutuxtı-nomun-xağa arnalğan mübäarak söz, qupıyya jarlıqtıñ bärin yestip turuwı şart yemyes şığar...

Ja-lamanıñ ıyşaratımyen şyeriktyer dawıs yestilmyes şamağa awlaqtadı.

Anadayda turğan üş qalmaqtıñ qorşawı da bosañsığan tarizdi.

- Bir jaqta qıtay, bir jaqta orıs, yeki dülyey alpawıttıñ arasında danagöy sayasat жүргізген Боғда-gyegyen ülkyet biylikke jyetti, - dyedi Duğar-byeysye. – Äytkenmyen, orıstarğa köbiryek süyyenip otır. Ulistıñ tizginin byerik ustadı. Özinye byeyil kisilyerdi ülkyen mansapqa jyetkizdi. Syeniñ dosıñ, barlıq uwaqıttağı qoldawşı Jalxandzı-xutuxtı – бүkil ulıstıñ aғası, Boғда-gyegyennyen kyeyingi bar biylik sonıñ qolında...

- Ötkyendye mağan tım salqın boldı, - dyedi Ja-lama, sığıraya qarap.

- Ol – basqa zaman. Sırttağılarğa qarayladı. Äytpyesye sağan pyeyili tüzüw. Alğaş yel aldına şığarğan kim yedi öziñdi? Kyeyingi jolı da qurmyetpyen qabıldadı. Basqa jurt türiñdi dye körgisi kyelmyey, byezip kyetkyendye...

- Tım batıl söylweysiñ, - dyedi Ja-lama. Biraq aşuwdan ada, qalıptı äüwyez.

- Maydandas, qandıköylyek dosıñ Maqsırjap-dziyn-uan – ulıstıñ bas qolbas-şısı därejyesine jyetti. Sälyem joldadı. Arnayı xatı tağı bar.

- Al, Boğdı-gyegyen?

- Yeñ ülkyen xabar da sol Boğdadan ğoy.

- Qanday?

- Qanday? Yeñ biyik därejyeli. Mör basılğan mübärak jazuwlı sarı jıbyek xadax jānye arnayı, mārtyebyeli tağayındaw tuwralı jarlıq...

- Sonda... bularğa nye kyeryek myenyen? – dyedi Ja-lama sāl-pāl dağdarıp barıp.

- Bükil Qobda ölkyesiniñ ämirşisi kim yedi? Sayıt Jalxandzı-xutuxtı. Odan soñğı yeñ ataqtı, yeñ abıroylı kim yedi? Äskyerbası Maqsırjap. Körip tursıñ, yekyeüwi dye ortalıqta, Iyx-Xuwredye. Al yendi, iyyesiz qalğan ölkylene kim basqaruwı kyeryek dyep oylaysıñ? Syen! Boğda-gyegyen bükil Batıs ölkyleneiñ iyyeligin sağan tapsırmaq. İyā, iyā... - dyedi aqsıyya külip. – Syenye byedyeldi, syenye ataqtı kim bar! Onıñ üstine... öziñye yetyene jaqın oyrat qawımınıñ niyyet-tilyegi... Öziñ dye bilyesiñ. Dāl qazır, mına awmalı-tökpyeli zamanda alay da, bılay da tolquwı mümkün. Yel işi alağay-bulağay. Biylik sağan köşsye, yelin dye tınış tabadı. Bar şaruwa özinyen-özi, orayımyen şeşilyedi. Boğda-gyegyenniñ ülkyen yesyebi dye osı!...

- Nye turıs? - dyedi, manadan byeri kişilik tutıp, bar biylik, bar sözdi top başsısına byerip, ünsiz, momaqan kyeptye köringyen Nanzıt-batır. – Kiyiz üygye kirmeymiz bye?

Jüzindye ümit pyen kümān aralas Ja-lama tartınıp qalıp yedi.

- Boğda-gyegyenniñ mārtyebyeli sıyyapat sälyemi myen atawlı jarlığın xutuxtılamaniñ qolına aşıq-alañ dalada tapsıra almaymız ğoy, - dyedi Duğar-byeysye. – Xadaxtı qabıl al, jarlıqtı öz köziñmyen oqı, sonda yeşqanday kümāniñ qalmaydı.

Myen jalpı sulbasın, Maqsırjaptan yestigyenimdi ğana ayttım. Xadax, äriynye – marapat, al jarlıq... syeniñ bar ökilyetiñ, ğuzırıña tiyyesili jağday tügyel qamtılğan boluwğa tiyis. Nye aytp turmın, öziñ dye köryesiñ...

Ja-lama yemyeüwrin tanıtar-tanıtpastan şyerik Daşı lıp yetip, aq ordanıñ oyu-örnyekti kiyiz yesigin kötyerip aştı.

Oşaқта ot janıp tur yekyen. Tyek älsiz, ortası qabarıp, şyet-şyeti bıqsıp jatır.

Äüwyeli Duğar bosağa attadı.

Sodan soñ Ja-lama.

Odan soñ Nanzıt.

Tördiñ töbyesindyegi ülkyen, altındı, aybındı burxañğa tağzım jasap, märt-yebyle üşyeüwi birdyey bosağada bögyelip qalğan yedi.

Yeñ soñınan kirgyen şyerik Daşı tağzım rasimin jürye atqarıp, lıp yetip, ilgyeri ozdı. Tunşığa janğan ottıñ şyetin ortağa qağıstırıp, oşaq üstinye birnyeşye arğal – quw tyezyek tastadı.

Ot lap yetip, mazday janğan.

56-56

Şyerik Daşı Ja-lamanı törgye ozdırmay, ot basına jyegye byergyendye aldın orap, yeki qolın kökkye soza, qos tizyerlyey otıra kyetti.

- Xutuxtı-lama! Syeniñ aldında kinälimin... Ünyemi qasıñnan tabıla almadm. Kyeş, myen baybaqtı. Buyan-toxtoğ! Batañdı byer!.. Buyan-toxtoğ, xutuxtı!..

Ja-lama müskin kyeyipkye tüskyen şyerikti japırıp tastaytınday, nyemyesye taptap ötyerdyey umsına byerdi dye, oqıs bögyeldi; salqın jımıydı da, yeki qolın Daşınıñ töbyesinye qoyıp, duğa qayıra byergyen yedi.

Daşı töbyesindyegi yeki qolğa şap yetye jarmasıp, atıp turdı.

- Syen nyemyenye?... – dyedi tiksingyen lama.

Silkinye tartıp, bar pärmeyenimyen julqınğan. Osı kyezdye bosap kyetkyen oñ qolı Duğar-byeysye qarmaladı.

- Bul nye pälye? – dyedi Ja-lama aqıra ışqınıp.

Sol myezyettye Nanzıt lıp yetkizip suwırğan tapanşamyen Ja-lamanı qos jawırınıñ üsti, kök jyelkyedye tartıp jibyergyen.

Ja-lama ilgyeri umsinganday, syelk yetip yeñkyeyye byerye, arılday ürip, uzınan tüsye jıǵıldı.

İzinşye Dugar yesikkye qarata qatarınan yeki ryet oq atqan.

İyyesinye şuǵıl kömyekkye umtılǵan bañqır töbyet yekyen.

İyt qaydan şıqtı, tapanşa qalay şuǵıl atıldı – qudıryetti Ja-lamanıñ oqıs qazasına yemyes, onıñ qara töbyetiniñ yerlik öliminye tañırqaǵanday, üşyeüwi qatarınan bir sät añırıp qalıp yedi.

- Bitti! – dyedi Nanzıt qaytadan ilgyeri, tyeñkiyip jatqan ölikkye yemyes, ala-kölyeñkyeni syeyiltip, jalınday şalqıǵan otqa qarap. – Ryevelyutsıyyalıq ökimyettiñ äşkeriy tapsırması naqpa-naq orındaldı...

Bul kyezdye sırtta da tarsıl-gürsil bastalǵan yedi.

- Ja-lama öldi! Bar qaruwdı tastañdar! – dyegyen ayqay qabattasa şıqtı.

Nanzıt oqpanınan tütün tarqamaǵan tapanşasın kötyerye byerye, yeminye qarap yedi.

- Qazir tınadı, - dyedi Duǵar.

Aytqanınday, sırtta da awır, öli tınıştıq ornadı.

Tyek topırlaǵan ayaq dıbısı ğana.

57-59

Jambın uwqıtşa qamawdan qayta şıǵarılǵan, yendi alawlaǵan ot aldında, tas duwal tübindye, jawjüryek yeki qalmaq – Lyedji myen Qablunniñ mılıtıǵınıñ uşında üdiryeyye uylıǵıp turǵan jıyırma-şaqtı şyerikti ortaǵa şaqırdı.

- Minye, Ja-lamanıñ bası! – dyedi Nanzıt, qoltıǵına qısıp şıqqan, buwırıl, tıqır şaştı, közi jumılǵan, alqımdı qan-qan, dop-domalaq bastı körsyetip. – Tanıdıñdar ma?

Tutqın şyeriktyer äldye tañırqap, äldye şoşınıp, qıstıǵa, kübir-kübir maquldaǵanday boldı.

- Öldi, bitti!... – dyedi Duğar-byeysye, kyesik bastı. Nanzıt-batırdıñ qolınan alıp. Joğarı kötyerip, oñdı, soldı aynaldırıp, tağı körsyetti. – Yendi syendyerdiñ aldarnıñda üş türli jol bar. Biri – däl osı arada atıluw. Yekinşisi – jaña Moñğol ulısınıñ qızıl şyeriktyeri qatarına jazıluw. Üşinşi... anda da, mında da joq, aman-yesyen üygye qaytuw...

Taban astında sarı şyerik tügyelimyen qızıl şyerik qatarına jazıldı. Qaruwsız qalıpta ädyepki jataq orındarına bosatılğan.

- Yertyeñ qaşıp kyetyedi, iyttiñ balaları... - dyedi Nanzıt kübir yetip.

- Myen bilsyem, qazir Ja-lamanıñ duwal sırtı, qamal işi ğana yemyes, sırttağı barlıq jasağı – üş jüz şyerik tügyel opır-topır qaşıp jatır, - dyedi Duğar jadıray külip. – Mıltıq dawsı yestilgyen soñ-aq, bir sumdıqtıñ bolğanın añdap. Jaraqıtı şyerik qana yemyes, qanşama jandayşap...

- Mina qaraqşı doñızdardı tügyelimyen, osı arada jyer qaptıruw kyeryek yedi, - dyedi Nanzıt. – Äytpyesye, söz joq, bizgye opa byermyeydi...

- Bulardıñ işinde dye kyetyem dyegyendyeri bara byersin. Bizgye ryevol-yutsıyya isinye qaltıqsız byerilgyen, tuwğan xalqın şın süygyen, sanalı jasaqşılar ğana kyeryek.

- Al sanasızdar?... – dyegyen Jambın köldyeneyeñnyen sözgye kirisip.

- Sanasızdar... Jaña ökimyet, jaña tärtpiti közdyerimyen körgyen soñ, yertyeli-kyeş olar da bizdiñ qatarımızğa qosıladı. Qosılmasa da byeybit jürsin, aman bolsın. Soñğı byes-on jılда moñğoldıñ qanı az tögilgyen joq. Boldı, bitti! – dyedi Duğar-byeysye kyerilye yesinyep. – Äy qarın aştı. Jambın syen mina jaña qızıl şyerikti duwal sırtına şıǵarıp qoya byer. Ana, bügingi özgyeşye oqıyǵadan tısqarı qalğan jurtqa bar şındıqtı uǵındırsın. Al özimiz... lamanıñ tas sarayında otırıp, ülkyen dastarqannan awqattanıp alayıq, - dyedi, qoltıǵında turǵan öli bastıñ alabajaq qan juqqan mañdayınan şyertip. – Daşı, qızımyetşi qatın, jalşı quldar qayda, as jayın qamdasin, - dyedi jaybaraqat qalıpta.

58-40

Dürbit Daşı özi jasağan jumısına tañırqap, özinye-özi rızı bolıp, azğana turdı. Sırtı tyeñbil jaǵal qara qan, işi qızıl şaqa, bir sızatsız, taza, ädyemi sıdırılağan qastyerli tyerini aynaldırıp qaray byergyen. Sodan soñ... qasap böryenyedyen onşaqıtı

qadam jyerdye, qarnı jarqırap, şyegi şubatılıp, yeki ayağı sozılğan, bir qolımyen ülkyen jariqtıñ bir şyetin basıp, yekınşı qolımyen şatqayaqtay jyer tiryep, ıqlılıq atıp, qalt-qalt otırğan torğawıt Jimbyegye qaradı. O, sorlı! Mana, jazalı qazaqtıñ tyerisin büldirmyesye dye, özin öltirip aldı. Öltirip... Dürbit Daşınıñ jüryegi zırq yetti. Bas-tap soyğızsa ğoy bul da... Özi ölyetin yedi. Xutuxtı-lama aytqanday, qañsırap. Son-da... Joq. Jüryegin toqtattı. Äüwyeldye bir yesyep. Bul Jimbye – doqşın-taqşırdıñ bayağı, Qobdağa şabardan burın, yel aralağan kyezdyegi jalğız syerigi yekyen. Yagnıy, tım köp bilyetin yeski kinäsi bar. Onıñ üstinye... Köldyenyen jurtqa qır körsyetip, tım yerkin jüryetin yedi. Öinye dye sol kyeryek. Aldı sibağasın. Al bul... Jaraysıñ, dürbit Daşı, şyerik Daşı!... Ras, orta joldan kiristi, qolı dirildyemyey, qarı talmay, abıroymyen aqırına şıqtı. Aman-yesyen. Aman... Kyelyer sättie... jaña ğana atqarğan jumısın közinye yelyestyetye byerye... önye boyı suwıp kyetti. Bolmaşı sızat, säl-päl qıyyalay tüşkyen kyezdik... Anaw Jimbyeniñ qasında otıratın yedi. Otırsa da jaqsığoy. Qarın aqtarılğan, qan tögilgyen ädyepki ölüm. Tiridyey tyerisin sıyırsa. Mina qazaqtıñ kyebimyen...

59-41

Qalğan şaruwa oñay yedi. Jüryek yemyes, yep kyeryek. Jänye ayrıqşa saqtıq.

Oñaşa üy bölingyen. Kyeşye ğana tulup iyesiniñ özi turğan tört qanat qoñır otaw. Küzyetimyen, kütüwşisimyen. As-suwı, bar jabdıǵımyen. Märtyebyesi ösip, köñili kötyerilgyen dürbit Daşı tap-taza, tyep-tyegis, qarısa qatqan taytuwlaqtı tönkyerip saldı. Sodan soñ tuwlaq üstinye, bar babımyen, tizirley otırıp, qastyerli tyerini sırtağı qanın juwıp, iştyegi şyelinen tazarttı. Untaq qara tuzbyen sılap osı, otaw işinde kyerip jayıp, biryer kün sorğıttı. Budan arğısı tipti jyeñil yedi. Malmağa salmay, iylyeüwdyen ötkizüw kyeryek. Kyez kyelğyen jaman qatın kündye jasap jürgyen ädyepki jumıs. Biraq mınaw – qoy tyerisi yemyes. Kisi tyerisi. Yeşkimgye syenip tapsırmas yedi. Bar şaruwasın özi atqardı. İyi qanıp, babı kyelgyennyen soñ, oqtaw, sürgigye tüsitmyey, qolmyen uwqaladı. Asıqpay, är tutamın pısıqtap. Aynala-sı onşaqtı kündye tyeri öziñiñ tabıǵıy qalpın, yaǵnıy özgyeşye körkin taptı. Jabayı tyeri yemyes, biyday öñdi, asa sapalı bilğarı. Taspasımyen til dye, qamşı ör. Nyem-yesye oyıp otırıp yetik tik. Biraq bul tyeriniñ mänisi basqaşa. Bütün, taza qalpında xutuxtı-lamanıñ törinde saqtaladı. Yeryekşye ülkyen oqıyğalarğa baylanıstı qasıy-yetti ğıybadat kyezinde aldına jayıp, täüwap duğa oqıydı. Tulun. Osınşama qurmyetkye jyetkyen baqıttı qazaqtıñ öz tilinye köşirsyek, tulup bolar yedi. Kädimgi,

ölgyen buzawdın tyerisin bityeüw soyıp, işinye şöp tıǵıp qoyyatın tuluptıń aǵayını. Yenyesiniń suwalıp kyetpyeüwi, sawǵan kyezdye iyip turuwı üşin jasaytın yedi ğoy. Qasıyyetti qubulǵan, xutuxtı-lamanıń jaratqan iyesinye arnaǵan duǵası qabıl boluwı üşin kisiniń tulubı kyeryek yekyen. Bir ayırma – öli yemyes, tirit tyeri, yaǵnıy ölgyen kisidyen yemyes, tiri kisidyen sıpırılǵan. Jānye kyez-kyelgyen kisi yemyes. İzgi, myeyirban, jomart. Xutuxtı-lamanıń öziniń ğumır jolında öxgyeşye ornı bar. Sondıqtan da osınşama qurmyetkye jyetipti mına qazaq. Yendi minye. Onsız da aytqanı alqawǵa ulasıp turǵan xutuxtı-lamanıń bar duǵası qabıl bolmaq. Şaması osılay dyep oyladı, bir jumısın abıroymyen atqarıp sıqqan dūrbit Daşı.

Al biz öz tarabımızdan bayıptap qarasaq, tulup – burhandı iyitüw, qasıyyetti duǵa üşin ğana yemyes yekyen. Dāl osı jolı, bir kyezdyegi quwattı, zor, yendi qatal taǵdır talqısımyen baǵı qaytqan, barınan ayrılıp, juqanası ğana qalǵan ızalı, nazalı qawımnıń baǵzıdan baqas jurta – qaytkyendye dye qara nor qalpında turǵan yejyelgi duşpanǵa dyegyen kyenyeüwsiz öşpyendiliginiń körinisi yekyen. Jaqsılıqqa – jamandıq, jüryegi bar, jüykyesi tüzüw tiri pyendye jasamaq tügili, qarap körüwgye şıdamas aşçadı jauwızdıqtıń tüp nyegizi osında jatqan. Myen solay dyep tüydım.

60-60

Qaytpas şyerik dūrbit Daşı rıyzaşılpqyen küldi. Dıbıssız, ünsiz. Yezüwi jıylmaǵan. Bul jolǵı, müldye basqa turpattı qatyerdyen aman sıqqanı üşin yemyes. Ölsye nyesi bar. Qaq jüryektyen qadalǵan oqtıń özi kiyveli. Äziyz, adal ölim. Bügingi taytalastan yemyes, ötkyendyegi, basqa bir zaman, budan toǵız jıl burıngı qatyerdyen aman qalǵanına. Yendi minye. Dünıye kyeri aynaldı. Xutuxtı-lama – qubulǵan qaraqşınıń öziniń tyerisin... yemyes, kyesilgyen basın oynşıq qılıp otır. Ras, bul jolı da mäsyelye tyerigye qatıstı. Bas tyerigye. Süyyeginyen ayırmay-aq qajyetti qalıpqa jyetkizüwi kyeryek. Yaǵnıy, Ja-lamanıń bugün basın.

Manaǵı tüsiniksiz ürey sap bolǵan. Byelgisiz qawiptıń dye yelyesi joq. Attı – öldi. Sıyqırı özimyen kyetti. Anaw – jansız mäyit. Mınaw – domalaǵan kyesik bas. Jüz märtye körgyen öliktiń biri. Kyewdyedyen bölgingen, nyemyesye moyınmyen birgye kyetyetin köp bastıń biri. Tuldırsız quw tolaǵay. Jalañaş qabırǵası qaq ayrılıp, qolqa-jüryegi suwırılса da kawkıygyen, jarım tüyyedyey teñkiyip jatqan quwıs kyewdye myen salbıray sozılǵan ayaq, qol – dārmyensiz öli dyenye. Yertyeñ sasıydı,

şiriydi, qurt jyeydi. Al bas... bas şirimyewgye, ölmyewgye tiyis yedi. Öli qalpında tiri saqtaluwğa tiyis yedi.

Şyerik Daşı ottı lawlata jaqtı da, tañdı kütpyey, uwaqıt ozdırmay, ryevol-yutsıyyalıq qatañ, mañızdı, äri qurmyetti tapsırmanı jüzyegye asıruwğa kiristi.

Äwyelgi julındığan şabaqta, bulğap, şayqap, mayın yezdi. Sodan soñ töbyedye qaqıp, silkip otırıp, sırtqa şığarğan. İyt jyewgye dye jaramaytın, qanşımaq, bozğıltım qoyırtpaq. İştıye qalğan juqanasın, üñılye şuqıp otırıp, tügyel tüsirgyen. Qırtıs yetin dye, uzınşaq, jiñişkye tyemir tabılma, mılıqtıñ sümbyesimyen, ilip-tartıp, az-azdap, taqır-taza alıp şıqqan. Sol täsilmyen kyeñsirigin dye tazartpaq yedi. Tar tanaw, japırılğan murın mümkindik byermyedi. Äldyenyeni büldirip aların dyep tartınğan. Uwaqası jow. Qalğanı oñımyen atqarıldı. İyä, Awzın qarıştırıa aşıp turıp, tilin tübinyen oyıp, taqırıl kyesip aldı. Jağı myen jutqınşağın, jalañaştap jibyermyesye dye, artıq, aram yettyen jänye tazarttı. Minye, äwyelgi, qajyetti kiltiy-pan tügyel ornına kyeldi. Düñgirşyek yendiği, ayrıqşa äri jawaptı jumısqa äzir.

Kyelyesi şaruwa – yeppyen tuzdaw. İşin, sırtın. Awzına, kömyeyinye tıgıp. Kyeñsirigin dyeyin jibyerip. Ayamay, molınan. Sonımyen, tuz siñip sorğıp jartı kün turdı. Turğan joq, qasapşı şyebyermyen birgye uyıqtadı.

Şyerik Daşı yertyeñıne, säskye tüstıye, jüykyesi byekip, birşama tınığıp turğannan soñ qarasa, bas, äriynye, qayta tirilgyen joq, şuwda jipkye baylanıp, kyer-yegyenıñ köginye ilingyen qalpı salbırıp tur, tipti, kyewdyedye, aman-yesyen jürgyen kyezinyen öñdi, al kyewdye, Ja-lamanıñ aram dyenyesi ğayıp bolıp şıqtı, bul uyıqtap jatqanda alıp kyetkyen, otqa jaqtı ma dyep yedi, onday qurmyet qayda, iytkye tastaptı, yendi müldye kyewdyesiz qalğan bastan yeşqanday qatyer joq, köñili birjola jaylandı. Budan soñğı yestigyen xabar – burıñğı qalıñ yeldin ornı ğana bar yetyektyegi kiyiz üylyer arası qarañ-qurañ ğana, kyeşyegi, sarıdan qızılğa aynalmaq jasawıl şyerik tügyel qaşıp kyetkyen, sırttağı şyerik tağı joq, bükil qaraqşı jasaq, yerikti qızımyetşi, yekpindi jandayşap – kinä, qılmısım bar dyep bilgyen barlıq jurt tün uzaqta tübimyen kötyerilip, attısı – atpyen at jyetyektyep, tüyyelisi – tüyyemyen, tüyye jyetyektyep, tım-tıraqay qaşıptı. Tañ atqanşa, yeñ dala, qalıñ qumğa siñip joğalğan. Qalğan jurt – yerikti bodanı bar, yeriksiz qul-qutan bar, - tügyel azat, qızıl Moñğol atınan kyelgyen Nanzıt-batır myen Duğar byeysyegye alğıs, raqmyetin aytıp tawısa almay jatqan sıñayda. Al bul yekyeüwi qalmaq Jambındı, qasına buğawdan

bosağan, syenimdi üş tört qazaq jigitin qosıp byerip, süyinişti xabarmyen Üläsüwtayğa attandırtıptı. Munda qalğan yeki şyerikpyen birgye, Ja-lamadan oljağa tüskyen qazınalardı tärkilyep, tizimdyel tügyesye almay jatır yekyen.

Al dürbit Daşınıñ moynına jüktyelgyen mindyet osınıñ bärinyen mañızdı. Mañızdılığı sonşa, Duğar-byeysye kömyekkye – ot jağuwğa qazaqtıñ jüdyep-jadağan, siñirinye ilinip äryeñ turğan yeki aqsaqalın qosıp byerdi. Söz sınayına qarağanda, öz yeldyerinye äjyeptäwir kisilyer yekyen, al munda tyezyek tyerip, ot jağıptı. Tayaq ta jyegyen, aştan da qatqan. Dürbit Daşı äwyeli qazaqtıñ yeki şalın tamaqqa toyğızıp aldı. Sodan soñ qaytarıp jibyermyek yedi. Tyek söz orayında öziniñ jumısınnıñ jayın aytqan. Yeki aqsaqal äri abırjıp, äri tañırqap azğana otırdı da, zulımdıqqa oray jaza ğoy dyep toқтаған. Aqırı kütpyegyen kyeñyes şığardı. Az-maz tuz siñip, birşama sorğıgannan kyeyin bastı syeksyewildıñ tütünimyen ıstaw kyeryek yedi. Qazaqtıñ şaldarı basqaşa qıysın taptı. Torsıq, torsıq bar ğoy. Qımız aşıtatın. Moñğoldıñ yemyes, qazaqtıñ torsıǵı. Sonday boluwı kyeryek dyep uğındırdı. İyä, talay körgyen – äbdyen ıstalğan tyeridyen tigyedi yekyen. Tyek qalay ıstatatınına nazar awdarmaptı. Mina Ja-lamanıñ bası däl sol torsıqtay bolıp ıstalsa qanday jaqsı. Op-oñay dyesti şaldar. Ol üşin... Daşınıñ köñilinye qona kyetti. Tağı tört kisi alğızdı., az da bolsa qajyetti qara jumısqa. Qazaq şaldarınıñ kyeñyesi, öziniñ tikyelyey baqılawı astında, kyeş batpay jasalıp bitti.

Qolma-qol, äldyebir tım uydiñ dalanıñ qulatıp, kirpiş äkyep, kip-kişkyentay uyşık salğızdı; onıñ orta tusına, araların aşı, qatarlastıra byekitilgyen üş-tört jiñişkye saldaw üstinye qımbattı kyesik bastı töbyesinyen tyeris qarata, ädyemilyep ornıqtırdı. Tömyennyen tar artıq qazıp, üstin byekitip, bir uşın üyşikkye jalğap, uzındıǵı jıyırma-jıyırma byes qadamday bityew in şığardı. İnniñ sırttaǵı awzı – üsti jabıq, kädimgi oşaq. Sodan soñ jas syeksyewildıñ bürşikti butaǵın bıqsıtıp, jayımyen jaqtı. Bir dyemnyen soñ inniñ awzın tars byekitti. Yet pisirim uwaqıt ötkizip barıp, tağı da tütün saldı. Odan tün ortasında, odan tañ ata. Yertyeñinye täwlik boyı buwlıǵıp turğan bityew üyşiktiñ kiyiz qaptalğan kişkyentay yesigin aşıp, kyesik bastı mıypazday qarap, işin toltıra, sırtın sılay tağı da tuzğa böktirdi. Sorǵıp qana yemyes, birşama ıstalıp ta qalğan yekyen, töbyesinyen qaraqusına awdardı. Sodan soñ byerik byekitip, bityew tumşağa qayıra tütün salğan. Osı jağday üş märtye qaytalanıp, arada tört-byes kün ötkyen soñ, oydaǵı qalıpqa taqap qalğan, sürlyengyen, ıstalğan, quyqası qatqıl tartqan kyesik bas şuwda jippyen şandıp oralıp, yendi saldawdıñ üstinye yemyes,

astına, salbırata baylandı. Nağız byekitilgyen üyşik qayıra aşılmadı. Apta boyı, äwyelgidyey jiyi yemyes, biraq toqtawsız tütün salınğan. Aqırı, Nanzıt-batır myen Duğar byeysye Ja-lamanıñ bodan jurtına, qul-qutan, dünüyye-mülkinye qatıstı bar şaruwanı bitirip, ortalıqqa qaray qozğaluwğa mümkindik tapqan kyezdye xutuxtı-lamanıñ tolağay bası da öziniñ jaña ğumırına dayın bolıptı.

Kyeskin-kyeypi buzılmağan. Jalpıyğan saz byeti, tyerye, köldyenyen, qatar-qatar äjimdi tayqı mañdayı, kyeñsirigi tüsiñki talpaq tanawı, şıǵıñqı jaq süyyegi, dalyğan awız, qalıñ qas, jyelkyesi ğana aǵarğan bawırıl şaşına dyeyin sol qalpında. Bäre öziniki. Körgyen jan kim yekyenin jazbay tanıytınday. Tyek kişkyentay közi ğana jumıq. Sodan soñ... qoñır yeñi qap-qara köngye aynalğan. Qazaqtardıñ qımız aşıtatın torsiğınday. Odan da artıq. Istalıp qana qoymağan, qandıra tuzdalğan. Bar tyerisi atıp-syemgyen. Jüz jıl körmeyde tursa buzılmastay. Şyerik Daşı öziniñ jaña jumısına süysinye qarap turıp, bul jolı dawsın şıǵara, qarqıldap küldi. Özinye-özi. Jänye bir kyezdyegi qudıryetti xutuxtı-lamanıñ bügingi kyeypinye. Qızıq qoy. Bir sät bolsa da üreylyenye qorıqtı. Tirisindyey onşama qorıqpağan zulımnan. Qasıyetti qubulğan dyegyenıñiz – kädimgi, yeki ayaqtı adam yekyen. Atıp yedi, öldi. Kyewdyesi qaq ayırılıp, jüryegi qolqasımyen julındı. Bası moyınınan ajıradı. Budan soñ... yetin buralqı, bara qıy jyedi. Özi, yaǵnıy, qawqarsız, jansız quw bası ğana qaldı.

Qarımı qattı qaharman şyerik dürbit Daşı qalay domapalatsa da köñdi. Aqırı minye, tuzdalıp, istalıp, därmyensiz dūñgirşekkyye aynaldı. Budan burın kyesilgyen miñ san bastan ayırımı joq yekyen.

61-61

Däl osı ryettye şyerik Daşı qatyelyesti. Ayırması bar yedi. Jay ğana ayırma yemyes, özgyeşye taǵdırı.

Ja-lamanıñ tuzdalğan, istalğan, qazaqtıñ kön torsiğınday qatıp syemgyen kyesik bası nayzaǵa şańıldı. Ortalıq ryevolutsıyyalıq ökimyet aldamsı lama, qanışyer qaraqşınıñ şınımyen ölgyenin, yendi qaytıp oralmasın, yeşqanday bülk, tolquwğa jol joq yekyenin, jaña, qızıl dinniñ küş-qudıryetin äygilyew üşin sırttan kyelgyen syenimdi qalmaq şyeriktyerinyen arnayı jasaq qurap, nayza uşına byekitilgyen bastı jañǵırğan, jañarğan ulıstıñ barlıq aymaǵına otırğan yeñbyekşi xalıqqa körsyetip şıǵuw tuwralı jarlıq byerdi.

Ja-lama ölipti! Bası nayzaǵa şańılıp, yel aralap jür!...

Quwanış yemyes, janaşırılıq, nyemyesye qayğı da yemeys, üryey tuwǵızdı. Kyesik bastı nayzaǵa kötyergyen atawlı jasaqtıñ qarası şalınsa boldı, yeñbyekşi qawım, jalpı jurt yesi şıǵa qorqıp, yeñ dalaǵa, awlaqqa qaşar yedi.

Kyesik bastı körgyen kisiniñ özi kyesyelgye uşıraydı dyegyen qatyerli xabar taraǵan.

62-62

Öziniñ qandas tuwısı – köşpyendi ulıstaǵı barlıq jurt jappay şoşıǵan, közbyen körüwgye dawalamay, pälyesi juǵar dyep üdyerye qaşqan kyesik bas, ol da jañarıp, jañǵırǵan, qudıryetti, küşti tyeristik ımyerıyyadaǵı yerkin oyly yeñbyekşi jurtqa kyeryek yekyen. Jyer jüzilik jyeñis saltanatınıñ bir joralǵısı ryetindye. Arnayı saparmyen barǵan atawlı kisi qoeıqpay-aq közimyen körıp, ürikpyey-aq qolımyen us-tap, nayzadan ayırıp, jaqsılap orap jäşikkye salıp, äwyeldye tyepyeñdyegyen atpyen, syekyeñdyegyen arbamyen, sodan soñ şubatılǵan poyızbyen aydan astam, nyeşye mıñ şaqırım jol jürıp, Orıs yeliniñ yeski äkimşilik jänye mädyeniy ortalıǵı, yeki ğasırılıq Pyetyerbuwrg, byes-altı jıldıq Pyetrograd atın özgyertip, jaña nanım, jaña kye-yip tapqan. Lyeniyngradqa jyetkizyedi. Kim kördi, kim tamaşaladı – yesyep yemyes, qundı tariyxıy eksponat ryetindye, bayaǵı qoyanşıq patşa nyegizdyegyen qubıjıqtar muwzyeyi – Kuwnstkamyeraǵa tapsırıldı. 1925 jıl yekyen.

63-63

Kyesik bas äwyeldye körmyegye qoyılsa kyeryek. Uwaqıt ötye kyelye, zaman ozǵan yemyes, dünüye şayqalǵan taǵı bir kyezyeñ – yekinşi orıs-gyerman soǵısı, äygili blokada tusında qarawsız qalıp, äldye suw tiygyen, äldye muz qatqan, bülinye bastaptı. Yaǵnıy, borsıp, şirip, qurttawǵa, aynalǵan. Qundı qazınanı bolaşaq urpaqqa birjola saqtaw üşin kyesik bas formaliyn toltırılǵan arnayı, şını akvarıyyumǵa salınadı, yeñbyekşi jurttıñ jüryegi aynıp, muwzyey işiñdye loqsıması üşin aşıq körmyed-yen jabıq qoymaǵa köşyedi. Odan da byeri qanşama zaman. Biraq kyesik bas kye-yingi, az maz bosañsıǵan qalpın saqtaptı. Qadaǵa, tyeksyeris, ayırıqşa baǵım astındaǵı yesyepti mülk. Oqtın-oqtın äldyebir äüwyesqoy ğalım, şalaǵay zyerttyewşi, jalbaǵay jazarman arnayı ruqsat boyınşa jüzdyesüwgye baradı, suwatınan şıǵarıp, qolına ustap, aynaldıra ramaşalap, oñdı soldı, aldan-arttan şıtırlatıp süwryetkye tüsirip, äwyes-qumarın tarqatıp kyetyetin körinyedi. Kyesik bas, äriynye, öziniñ soñǵı turaǵında qaladı, qaytadan şını tübinye, birjola şirip, yesyeptyen şıǵuǵa jol byermey-

tin aşçı formaliyn işinye toğıtıladı. Bar bolmısın bütün saqtağan, qorqınıştı, jıyryeniştı kyesik bas.

XX, qatıgыз, tyemir ğasır dñniyyegye äkyelgyen äşçadı qubijıqtar äwlyetiniñ biryegyeyi ğana yemyes, yeñ alğaşqı iri tulĝası Ja-lamanıñ qanĝa toymağan jaralı janı küni bügingye dyeyin tınım tapqan joq, öziniñ kyesik basın küzyetip, Lyeningrad-Pyetyerbuwrta äli jür dyesyedi. Jılına bir ryet – özi añdawsız, oqıs qazaĝa uşırağan qañtar ayının on jyetinşi küni, kyeşki alakölyeñkyedye, Kuwnstkamyeranıñ astıñĝı, qoymalı böligindye yelyes-söldyesi közgye körinyedi, qaqpaĝı jarılıp sınğan şını tyekşye işindye, sasıq formaliyngye susındap jatqan öziniñ kyesik basına tyelmirye qarap, ünsiz, tilsiz sölbiryeyip azĝana turadı, sodan soñ ĝayıpqa aynaladı, biraq yeşqayda kyetkyen joq, Kuwnstkamyeranıñ işindye bolmasa, sırtında, taqaw töñiryekke, qaytkyendye dye özin ölim jazasına kyeskyen osı yejyelgi şahardıñ bir jyerindye jür dyesyedi.

64-64

Ja-lama qastyerlyegyen tulun – baqıtsız qazaqtıñ tiridyey sıpırılğan tyerisi – qandıra iylyengyen, bar kyeypin saqtağan tulup taĝdıı sāl özgyeşye qalıptasıptı. Kyesik bas tuzdalıp, ıstalıp, kyeptirilip, nayzaĝa şansılıp, бүkil Moñĝol ulısın yeñ soñĝı ryet sayaxattardan toĝız jıl burın, uzaq saparĝa şıĝadı. Äwyeldye Ja-lamanıñ qadamın qırıqqan kapıytan Buwlatovtıñ qolına tüskyen. Qanıpyezyer qaraqşınıñ qılmıstı istyeriniñ ülkyen bir ayĝaĝı ryetindye özimyen birgye ala kyetyedi. Biraq köp uzamay jahandıq qırĝın bastalğan. Oĝan jalĝas – azamat soĝısı. Jawjüreyek äpyesyer dñniyye awdarıla töñkyerilgyen bir myezyettye qızıldar jaĝınan tabılıptı. Aybındı komandıyr. Budan soñĝı taĝdıı bizgye byelgisiz. Anıĝı – 18-şi, bulĝaq jılı Iyrkuwtskigye turuwı. Jänye çyexoslovak lyegiyonınıñ äpyesyeri Vatslav Kopyetskiyymyen yejyettyes dos boluwı. Oĝan jalĝız, biraq naqtı dyeryek – alas-külyestyen soñ yelinye qaytqan çyex jigiti sıyyĝa tüskyen tiri tuluptı özimyen birgye äkyetüwi. Sol qalpı, sol şañıraqta, äldye qoyma, äldye qoyma, äldye sandıqta tuwra syeksyen jıl jatqan. Aqırı, bul taraptaĝı qawım da Orıs öktyemdiginyen azatqa jyetkyen soñ, dñniyye kyeñyegyen kyezdye, Kopyetskiyydiñ äldye nyemyeryesi, äldye şöbyeryesi bizdiñ tuluptı Çyex ryepuwbliyasınıñ astanası Praganıñ qaq törindye turğan Ulttıq muwzyeygye tabıs yetkyen. Tap-taza, бүlinbyegyen, äsyem, ädyemi qalpında.

65-65

Kyesik basqa aqı byersye juwımas yedim. Tiri tuluptı surap jürip, öz közimmyen kördim.

Çyex juwrnalına osı jaqında ğana şıqqan, Ortalıq muwzyeydyegi özgyeşye eksponat tuwralı arnayı maqaladan soñ. Atağımızdı alğa salıp, qajyetimizdi, jağdayımızdı aytıp. Tiri tuluptıñ bügingi urpağı ryetindye.

66-66

Arqadan basqası tügyel yekyen. Yeki qol, yeki ayaq, on sawsaq, on baqay tırnağımmyen qosa, qaz-qalpında. Säl-päl öskyen tıǵız qara şaş, döñgyelyek, jazıq mañday. Qıyyaq murt, oymaqtay awız. Qulja moyın, kyeñ ıyıq, zor kyeüwdye. Kindigi bityetüw, byeli byerik. Yerlik, yerkyektik müşyesinye dyeyin öz ornında. Yeñ kyeryemyeti – közi aşıq. Säl-päl kilbiygyen, az-maz tumanıtqan ülkyen qoñır köz. Aşuw da, azap ta añdalmadı. Jalınış ta, üryeydye joq. Kirpik qaqpastan, tikye qarap tur. Bayıptı, batıl.

Jaña ğana, jalpı körmyedyen tıs, qosalqı qoymanıñ bosağasınan attarda... Önye boyım qurısıp, töbye quyqam şımırıp, tartına byergyem. Ayağım – ağaş, jüryegim – muz, jükyem – jiptik. Tündye uyqım üzik, köñilim qaymıjıq bolğan. Yertyemyen, özgyeşye kyezdyesüwgye byet alğanda sanam san saqqa jügirgyen. Körüwgye şıdarımın, biraq türşigyermin, kökiryegim ayanışqa tolar dyep oylağam. Yendi minye. Arnayı taqtada kyerilip turğan tulup myen yelyestyetkyennyen müldye basqaşa kyeiptye körindi. Oy myen syezim dye basqa bir tarapta. Öli tyeri yemyes, tiri kisiniñ özi. Yeki qolı qıyğastay kötyerilgyen, yeki ayaq sozıla taltayğan, arıs kyewdye, jalañ müşyesimyen, miz baqpay, qasqara qarap qalğan. Bayansız yet, sawdırağan süyyeginyen ayrılса da, ğazıyz janı uşa barsa da, sol asıl myen abzaldıñ kölyeñkyesüwryeti naq tañbalanğan sırtqı kyp öziniñ tuwmısın da, bolmısın da özgyertpyegyen yekyen. Tiridyey sıpırılğan, ötkyen toqsan jıldan byeri. Alda tağı qanşama toqsan tur.

Awırlap kirip yedim, jyeñildyep şıqtım.

Janı jannatta. Yeşqanday kümän joq yedi.

67-67

Ryesyey, Sankt-Pyetyerbuwrg, Kuwnstkamyeradağı, borsıp, şiriy bastağan kyesik bas tuwralı oyladım. Köñil tüpkirinyen mısqał jıyryeniş, oymaq öşpyendilik tappadım. Onsız da sazayın tartqan. Aram. Bülingyen zamannıñ buzılğan kisisi. Äldye, bağı tayıp, küni ötkyen qawımnıñ yeñ soñğı jantalas tıprı ma. Äytsye dye, yejyelgi jurttıñ obalı bar, jazıǵı joq yedi.

Nye kyeryek, taǵdır solay şyeşıpti. Bir zamanda şalqıp, tolqıp otırğan qudıryet-ti xalıq. Joñǵardan asıp tögilip, bükil Jyetisüwdı alğan Dürbin-Oyrat. Küşi boyına sıymay, yekpindyep barıp Yedildi basqan torǵawıt. Ortalıq Azıyyanıñ qaytpas qara qılıştı qalıñ qalmaq. Tozdı, bitti. Bügingi barı – ölmyeşi juqana ğana.

Qayran qazaq. Bar sumdıqtan aman ötipti. Myeyirimsiz XX ğasırǵa jyetipti. Barı – basında, bolaşağı – alda tur yekyen. Biraq... budan jüz jyetpis byes jıl burın qalmaqtıñ basın jutqan qandı qırǵın qazaqqa bityew apat türindye töbyedyeñ tüsipti. Kyeñ dalada juwsadı da qaldı. Äytkyenmyen... talaysız baqas körşisi sıyyaqtı, jüzdiñ toqsan syegizi yemye, üstiñ yekyewinyen “ğana” ayrılıptı. Ornında bar. Biraq oñaluwı qıym, awır qaza. Äytkyenmyen, salıstıra kyelye, qanaǵat tappasaq ta, dätkye quwat. Barǵa мәзір.

İyä. Sodan bastap... janımız qısta. Malımız talawda... Burın bolmağan qısıltayañ kün tuwıptı.

Tyerimiz tiridyey sıpırıldı. Süyyegimiz ğana qalğan. Qurı jan diñkyelyep, quw süyyek sawdırıp, bügingi küngye jyetippiz. Zarıǵasıñ, qamıǵasıñ, biraq täwba aytpasqa jānye amalıñ joq.

Bir adam – tamşı, bir qawım jurt – bölşyek qana. Qara orman xalqıñnan qut kyetpyesin dye.

Tyeri – sırtqı kyep. Xalıqtıñ özi yemyes, jamılǵısı, awıspalı kiyimi. Tarıyxtıñ uzaq jolında tağı bir ryet özgyerippiz.

Süyyek bütün. Jara jazıladı.

Äytkyenmyen... äüwyelgi, tuwma kyebimi umıta almaydı yekyem. Quwanaştı da, qayǵını da. Nyeşye mıñ jıldıq ğumırımıñ jarım saǵat, jartı mıynuwtın.

Ötkyen qıymas qızıq, myeryeyli saltanat qana yemyes, sol zodır, zobalañ, zarlı kündyerdiñ şalǵay puspaǵınıñ özi umtıluwǵa tiyis yemyes. Zamanı da, kisisi dye.

Ülkyen tariyxtıñ kişkyentay qaltarıstarı bar. Öşpyes tañbağa layıq. Dünüyyeni tönkyergyen ulı tulğalarmyen qatar, özinşye tirşilik kyeşkyen aq, adal jandar bar. Olar da qadir, qurmyetkye say. Tım qurısa, tilyek, duğamyen yeskye alğan abzal.

Tyerisi tiridyey sıpırılıp, ğalamat azap astında dünüyyedyeñ ötkyen şäyittiñ aruwağı tınşısın, özim dye jan türşigyer sumdıqtıñ jayın yestigyennyen byeri boyımdı qursağan awır salmaqтан arılayın dyep, osı qıylı xıykayyattı qağazğa tüsirdim. Alla-huw akbar!

2005

Almatı.



5. “KESİK BAS - TİRİ TULIP” HİKÂYESİNİ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA

Kesik Baş – Diri Vücut Hikâyesi

Roman

Teravîh zamanı – 1891-1925 yıllar arası; Mekân – Kazak Altayın doğusu, Kobda tarafı, Orta Moğolistan, Kara-Gobi çölü, St. Petersburg, Prag.

Kişiler: Ja-Lama, Akımbet, Ümbetay, Daşı, Nanzıt, Dugar, Jambın, Jimbe, Minin, Jalhandzı, Maksırcap, Damdinsüren, Ginden, Jabdzun-Damba-Lama, Bulatov, Kanukov, Çin Vaşisi, Rus Konsülü, askerler, Kazaklar (Rusya`da ve İran`da ayrı bir sınıf oluşturan atlı asker.), Gominler, Moğol kökenli ve Kazak kökenli halklar.

Tanımlanan Kelimeler:

Arat - Moğol köylü çobanı.

Ambin – Mancur Tzin – askeri valinin yerel yardımcısı.

Badarşın - daimi bir ikametgâhı olmayan gezgin bir sufi.

Bayıt, Bargut, Dürbit, Zakşın, Koşaut, Mingat, Ölü, Torgaut, Şakar, Urankai – Moğol kökenli kabileler.

Bankır – Moğol köpeği.

Beile – Mancur-Tzin hükûmeti tarafından görevlendiren 3. dereceli bek (Orta Asya'da feodal toplumun egemen sınıfının temsilcisi) unvanı.

Beise – 4. dereceli bek unvanı.

Bogda – nazik, kutsal, aziz.

Bogda-gegen – Dış Moğol kabilesinin dini, manevi lideri.

Bodisatva – Budizm'e inanan insanları koruyan tanrıların genel adı.

Burhan - Budizm tanrısının heykel görüntüsü, put.

Buyan-tohtog – İnsanı hastalık ve yalandan arıtan, kaderini doğru yola ulaştıran dua.

Gamin – Gomindan askerleri.

Gegen – heybetli, yeniden doğmuş kutsal şahıs.

Gün – 6. dereceli bek unvanı.

Gütöl – eğri uçlu ve kısa Moğol botu.

Datsan – Sarı Şamanizm din manastırı.

Deli – Moğol halkının giydiği düğmeli, yakası kapalı, uzun etekli hırka.

Dzasak – ordu komutanı.

Dzan-dzun – Mancur-Tzin iktidarının askeri valisi.

Dokşın – Kudretli (şahıs).

Jisan – idari hizmet evi (kabul odası).

İkh-Khuree – Moğolların başkenti, merkezi. Ruslar tarafından Urga olarak adlandırılan şimdiki başkent Ulan-Batur.

Kosın – bölge içindeki idari kısım.

Kubılğan – ölen aziz canların yeniden doğan görünüşleri.

Lama – sarı dinin lamanizm yolundaki sufi.

Lan – küçük gümüş külçesi (37,3 gr.)

Magtal – muhteşem bir methiye şiiri.

Maihan – geniş Moğol çadırı.

Mörin-hur – iki telli, dörtgen gövdeli, sapın ucunda at kafası olan Moğol kopuz.

Örgö – merkez.

Sayıt - bölgedeki merkezi otoritenin en yüksek statü temsilcisi, vezir.

Taşur – kırbaç.

Tuslagşı – ordu yöneticisinin yardımcısı.

Tülşi – şair, şarkıcı.

Tüşe-gün – 5. dereceli bek unvanı.

Halha – Moğol ulusunun ana halkını oluşturan kabile; XVI-XIX yüzyılları arasında Orta ve Doğu Moğolistan'ın tarihi adı.

Hadah – saygı, statü, kutsama olarak törensel durumlarda sunulan dar, uzun ipek kumaşı.

Hutihtı – kutlu, nimetli, kutsal ulusun karşısında, din yolunda özel hizmetleri yapanlar için verilen dereceli unvan.

Uan – en yüce 1. dereceli (dzin-uan) ve 2. dereceli (dzün-uan) bek unvanı.

Şarı-şajin – sarı din – lamaizim tarikatını oluşturan Dzonhava'nın Moğol-Kalmuk maddesi.

Şerik – asker.

Yabancı dildeki bazı isimler ve tarihi terimlere metin içinde açıklama verilecektir.

Önemsiz bir uyarı: hikâye başından sonuna kadar ya da atlayıp bölüm bölüm seçerek okumaya da uygundur. Dolayısıyla, içimizde yarattığı etkisini saymazsak hikâyenin anlamı değişmiyor; sonuç hep aynı yere çıkıyor.

Demek ki, cesaret ederek yazmaya başladık – borç, vazife; bu yazı olmazsa, başka bir yazı yazılır, ne olursa olsun yazarlıktan başka yapacağımız bir iş yok. Peki, siz sayın soydaş... zaman harcayıp, gözlerinizi okumakla yormasanız da olur – kimseye, özellikle bize bir borcunuz harcınız yok; eninde sonunda okumaya başlarsanız, o zaman ister istemez hikâyenin sonuna varana kadar yorulacaksınız. Söyledik, uyardık, bizi itham etmeyiniz. Yazarın size karşı olan amacının ve niyetinin dürüst olduğunu bilin.

Peki, başlayalım! Giriş...

Orta Avrupa'nın havası güzel, derin nefes alabilen şehri Altın Prag, aşağısında Stare-Mesto eski şehre yaslanan, iki bölgenin tarihi binaları ile çerçevelenmiş mimari Vaclav Meydanı'nın yukarı başlangıcında, önünde zarif yüzme havuzu, arkasında ise işlek caddesi ile bütün mahalleyi kapsayan, büyük ölçekli ve görkemli, ortasında dört yönlü dalgalı kuleleri, dört köşesinde ise gözcü kuleleri bulunan, serin ve grimsi bir saray vardır – Milli Müze.

Kuzeydoğu Avrupa'da ise, güneşi bulanık, havası nemli ve nehir yatağı dolu St. Petersburg'da iki yakası sağlam taşlarla örülmüş, gri renkli suları olan Neva nehrinin sahilinde, kan dökülen Senato meydanı, büyük Aziz İsaac Katedrali, gagasını

gökyüzüne çeken Amirallik Binası'nın karşı tarafında, sırayla bir bir dizilmiş kahverengi evlerin olduğu bir bölgeyle kesişen, uzun, üç katlı, sadece orta kısmında somurtkan, kademeli yükselen altı katlı muazzam bir kulesi, parlak gri benekli, masum, tek kanatlı geniş bir sokak içerisinde Rus ülkesinde özel ve farklı görülen antik Batı tarzında olan dev saray eski çağlardaki bina gibi durur – Kunstkamera.

Milli müzenin iç görünümünü zihinsel olarak hayal etmek zor değil: insanların geçmiş yaşamları, yeryüzünün bir kabartma haritası, hayvanlar dünyası, hazineler ve bugünkü mevcut durum. Her devlet müzesinde bulunabilecek karakteristik özellikler; güzide, müntahap, kültürel, tarihi hatıralar, ulusun büyüklüğünü yayımlarken halkın da niteliğini yansıtan, maddelere dayalı bir manevi ortam.

Kunstkamera... Kunstkamera da müze olarak sayılan, farklı bir tarza sahip adeta bir servet. Rus tarihinde büyük bir yeri olan Çar I. Peter'in acı verici hayalinden ortaya çıkmış, insanoğlunun hoş görülme-yen ahlaksız bir sergisi mevcut burada. Gerçi, sonradan resmi adı değiştirilmiş, Antropoloji ve Etnografya müzesi adını almıştır. Geçirdiği detaylı restorasyondan sonra Sovyet ve dünya halklarının ev eşyaları ve kültürel öğeleriyle donatılmış, yine de kendi özü olan adeta bir canavar mahzeni özelliğini de olduğu gibi korunmuştur. Bahsetmek gerekirse; atom bombaları patlayıp insan vücudunun yok edilmesinden tam iki buçuk asır önce, kazara ya da talihsiz bir nedenden ötürü, kavisli bir şey yaratılıp dar bir dünyada sakat olarak doğan, engelli olan talihsiz bebeklerin cesetleri, tiksindirici biçimlere sahip sadece sakat olan insanlar değil, doğal normlarından sapan eğri büğrü ve çarpık doğan hayvanların cesetleri... hala o kadar çok korkunç, iğrenç, çarpık imgelerle dolu ki bu yüzden sadece hasta değil, kâfir, nankör, akılsız bilgi ve ahlaksız niyetlerin dikkatini çeken, gönlüne zevk veren mucizelerle dolu olduğu söylenebilir. Ve tabii ki başkaları da vardı, tek oğluna bizzat kendi elleriyle işkence eden ve ölümüne sebep olan aptal Çar'ın hususi bir önem ve özel bir zevkle tasarlayıp dünyanın en iyisi yaptığı, halef yetiştirip yön verdiği, sonsuza dek devam edecek olağanüstü, akıl almaz müzesi...

Zlata Prag ve St. Petersburg arasındaki mesafe ne kadar uzak ise yukarıda dile getirilen iki mahzenin özellikleri de birbirinden en az yüz kat farklıdır. Bahsettiğim gibi, ilki sıradan bir müze, diğeri ise olağanüstü bir ölü hane.

Ama bu iki yapının arasında hiçbir zaman belli olmayan, gözle görülemeyen, hiçbir canlının bilmediği özel bir bağlantı ve sıkı bir ilişki varmış. Tek bir ipliğe asılmış, çok sağlam, ayrılmaz bir bağlantı, kaçınılmaz bir birliktelik. İşte bana, benim geçmişimle ilgili olan şey de bu.

Yakın zamanda bir rastlantı sonucu öğrendiğim bu konudan dolayı tüm huzurumu kaybetmiş bulunmaktayım. İki müze arasına çekilmiş bu iplik meğer doğrudan benim kalbimden geçiyormuş. Sağ elimin kalem tutup cansız bir kâğıda canlı bir desen çizmekten başka becerisi yoktur, lakin duygu ve bilincin tüm niteliğini, enerjisini damarlarına toplayan başparmakla birlikte orta ve işaret parmağımın ucu de titreyerek sızlıyor. Çelik uçlu gri kalemimi ayı ağızlı bronz mürekkep kabına yaslayıp, vücudumdaki en değerli organım olan işaret parmağıma bakıyorum. Sonra baş, orta, yüzük ve serçe olmak üzere beş parmağım. Sol elim, sağ elim ve on parmağa. Tekrar, kalem tutan üç parmağa. İşte, işaret parmağımdan başlayarak önce üç parmağa sonra beşine birden ve oradan da hiç duraksamaksızın diğer on parmağıma doğru rahatsız eden titremeler zonklayarak yayılıyor. Önce iki ön koluma, sonra omurilik ve kalçamın kaba kısmından geçerek ayakuçlarıma doğru ilerliyor. Eğilip, çoraplarımı çıkartıp ayak parmaklarıma bakıyorum. İşte o anda korkuların tüm ağırlığı sadece bilincime değil tüm sinir liflerime kadar yayıldı. Az önce işaret parmağım ve tırnağının yumuşak etinden çıkarak kalemi tutmamı sağlayan gizemli liften heyecanla fırlayan, hem korkutucu, hem şaşırtıcı hem de parlayan ateş hissi, önce anlaşılmaz bir sihre, sonra da doyumsuz, durdurulamaz bir güce dönüştü. Dört uzvum bir birine yaklaşıp bağlanmış sonra da kızgın bir bıçakla kesilerek ayrılmış gibi vücudum en küçük parçasından tüm sinir sistemime kadar kırbaçlandı. On parmağımı ayrı ayrı parçalayarak tabanlarımdan dışarı çıktı. Omurgamdan geçerken kaburgalarımı büküp sırtımı adeta ikiye bölercesine söktü. Şimşek gibi parlayan... tüm işime yön veren aziz başımı... başımın kendisi değil, sadece başımın tepesi titredi ve kopararak, parçalayarak... acımasızca kesecek. Evet! Tabanlarımdan çekip, sırtımı yarıp, diri diri öldürüyor beni. Yedi kat derimi bütün bir halde yüzecek!.. Hayır! Ben değilim. O ben değilim!.. Ben... millet uyuyor, gecenin bir saati tek başıma kendi evimde, çalışma odasının masasında ellerim ve ayaklarım sağlam, her şeyim yerli yerinde, özgür, sağ salım... şaşkın bir halde oturuyorum.

İşte, kalktım. Kitap raflarına bakıyorum. Dikkatimi dağıtmak için bir şeyler okumalıyım. Oraya buraya baktım ama hiçbir şey bulamadım. Okumak için de özel bir arzu gerek. Öksürmeye başladığım esnada mutfığa gittim. Çay, masanın üstündeki kapağı kapalı çaydanlıkta demini almak üzere. Yanında hafif bir atıştırmalık var ama yakın bir yerde doğru düzgün bir yemek de olmalı. Ama yemek için de iştah gerek. Eh demek ki biraz da mola vermek gerek, okumadan, yazmadan, içmeden, yemeden, hareketsiz, sadece sessizce yatıp, sakinleşmek. Belki de kütük gibi uyuya kalmak. Hâlbuki hangi uykudan bahsediyorsun? Sırtını, dört uzvunu ve başının üstünü sızlatan o ağır azap şimdi de zavallı başının içinden geçti. Beyninden, bilincinden, sinirlerine ve oradan da kalbine geçti. Hiçbir çaresi yok. Aslında çaresi var ama eski gelenek göreneğin, alıştığın işinden geçen bir çare.

Evet, sessiz sakin. Gece saatin tam iki buçuğu. Daha tam beş saat vaktin var. Bugün, yarın ve ertesi gün... Gelecek ay, yıl. Binlerce iş saati. Hayır, bu seferki külfete seksen-doksan saat yeter. Aşarsa da tahminen yüz saat. Ondan sonra gözden geçirmek, makine, bilgisayar, işlemek, geliştirmek, nerden baksan iki yüz saat. Hep-sini topladığında, Allah izin verirse, ani bir engel oluşmazsa, iki buçuk ay, aşarsa üç ay. Korkacak bir şey yok. Bundan önce aylarca değil, yıllarca da oturmuştun. İşte en doğru karar bu! Başladık, sabaha bırakmadan, hemen şimdi...

Kalbimi durdurup, masama geldim. Ayı Atam mürekkebin kapağını açıp çelik uçlu boz kalemimi de elime aldım. Dayanıklı döner sandalyemle arkama dönüp kitaplığın tertemiz camının altından bana şefkatle bakan Abay atamdan yardım istedim.

Evet, beynim temizlendi, ciğerlerim açıldı. Az önceki tüm vücudumu saran ağırlık uçup gitti ama yine de kürek kemiğime giren krampı sanki enseme kadar hala hissediyorum. Fakat sinirlerim titremiyor, eklemlerimin de gücü yerinde. Ben yine de parmağıma bakıyorum, ondan sonra da kutsal boz kaleme. Söyledim ve yazdım; eski atalarımın zamanında da “Alasapıran” ve “Şakan Şeri”ye bu kutsal boz kalem şekil vermişti. Yirmi beş senelik çalışmadan sonra mola vermişim. İşte dokuz sene oldu gri kalemime sıra geleli. Gün geçtikçe de gücü, kuvveti artıyor. Yazacak ben değilim, sağ elimin üç parmağı ve bu gri kalemim. Bu kalem... Geri adım atarak yine düşünmeye başlıyorum. Boz kalem! O kadar kuvvetli olsa bile yetişemiyor. Onu da söyledim, yazdım – kendi sırasını beklemekte olan farklı bir özelliğe sahip daha dört yüz beş yüz konu var. Yüz bölümden oluşan bir hikâye. İçerisinde dikkat çekici ko-

nular var. Küçükölü büyüölü, faydalı, kolay ve tanıdık. Bir kenarından sürükleyerek çıkarıp, parçalayıp bırakıyorsun. Peki bu... bu çok karmakarışık. Yazmazsam ne olurdu, o kadar acı çekip?... Hayır. Gene tabanımdan çekip, sırtımdan geçerek başımın üstüne kadar sızlamaya başladı. Bundan sonra... yarın çok zor olabilir. Neden? O kâbusla benim ne alakam, ne kabahatim var? Alakam... Kabahatim yok ama alakam varmış. Ben biliyordum, öğrendim. O zaman içtekini dışa dökmek gerek. Yazmak!.. Yazsam, geçmiş felâketi nasıl olduysa öylece kâğıdın üzerine döksem? Kelimesini bile değıştirmeden yalnızca topluma sunarsam şehidin bu dünyadaki yolu da açılmış. Ben de kazara bana yapışmış tüm bu belalardan kurtulurum.

1-57

Dışarıda üst üste patlayan dört beş mermi ateşlendi. Tüfek! Köpek havlamalarını takip eden istemsiz insan çığlıklarının ardından bir anlığına uğursuz bir sessizlik çöktü. Nanzıt Batır hemen arkasına döndü ve kapıya baktı. Birkaç adım atarak, kulak kabarttı. Aniden mavzerin keskin sesi duyuldu. Onun devamı olarak da zafer sevinci göğsüne sığmayan Jambın'ın nidası... arkasından yine sessizlik. Her yeri saran bir ölüm sessizliği.

“Orada da bitti” dedi boğuk duyulan ciddi bir ses. Deli hırkasının eteklerini toplayarak, dizlerini büküp ocaktaki yetim ateşte ellerini ısıtan Dugar-Beise.

“Her şey zamanında, kahraman...”

Nanzıt Batır bükülebilir kulaklı şapkasını başından çıkarıp, tokmak gibi aydarrını silkeleyerek çenesini kaldırıp, boğazından hırıltılı bir şekilde güldü.

“Burası bittikten sonra nereye gidecek... İşte!” dedi sağ elini altına sokup yüzüstü düşen, devenin yarısı kadar kocaman cesede yuvarlak uçlu çizmesiyle yanından pat diye tekme atıp.

– Döndür! Daşı!.. –biraz daha katı bir sesle. “Ne bakıyorsun, sırt üstü döndür diyorum!”

Kolları titreyen, yüzü solgunlaşan, iri bedenli savaşçı Daşı, kürek kemiği kambur, mavi hırkasının eteğini sürükleyerek biraz duraksadı. Sonra iki avucunu birleştirip dizlerini büküverdi ve başını eğip param parça olan yaralı sırtından yavaşça kap-

kara kan akan cesede dua etti. Ardından cesedin, eteği sündüsten yapılmış, sırtında hilal deseni olan brokar hırkasının koltukaltından tutup dikkatsizce çekti ve ürkütücü ve aceleci bir hareketle ters çevirerek sırt üstü bırakıverdi. Yassı ve yuvarlak yüzü, burun kıkırdağı kısa küçük burnu, bitişik kaşları ve bir şeylerden şüphelenen, merakla gözlerini kısarak bakan iki gri göz... Daşı mecbur geri çekildi. Nanzıt Batır boğazından kahkahaya benzeyen hırıltılı ses çıkardı. İleriye bir adım atıp elindeki tabancanın ucuyla cesedin iki gözkapağını da kavuşturdu. Cesedin sağ gözü kısık bir şekilde değil, aksine parlaya parlaya tekrar açılmıştı. Nanzıt tabancanın ucuyla bastırarak cesedin gözkapaklarını indirdi. Acımasızca bakarak ağır Rus çizmelerinin demir nallı ökçesiyle de bastırıp, azıcık durdu.

“Gözleri kapandı” dedi. “Sonsuza dek”. Ondan sonra ayağını çekip, cesedin kaburgasına bir tekme attı. “Kendisi de öldü. Bu sefer gerçekten”.

“Evet” dedi cesedin üstünde, ocağın başında gamsızca ısınıp oturan üçüncü kişi Dugar-Beise. “Kim olursa olsun, Halha’ya düşman, devrime karşı olan birinin başına gelecek olanlar işte budur!”

“Aferin” dedi Nanzıt. “Biraz gecikse... aferin sana da” dedi Daşı’ya bakarak. “Tam zamanında hareket ettin” Dışarıya kulak verip, azıcık durdu.

“Şüphesiz, kahraman” dedi Dugar-Beise. “Zaten silahlarını alıp, kendilerini kenardaki ahıra kilitliyor”

“İkiniz birlikte iki kolunu da iki taraftan tutmasaydınız...” dedi Nanzıt kafasını sallayarak.

“Harti yoldaşın planı kusursuzdu” dedi Dugar.

“O planı hazırlayıp, arkada kalan arkadaşın kendisi gelse görürdüm” dedi birazcık asılmış suratıyla hala dışarıya kulak veren Nanzıt.

“Tabii, tabii” dedi Dugar onaylar bir şekilde. “Söylemek var, yapmak var! Yalnızca sihirbaz bir bela... Gözü kamaştırıp, büyüleyip... bir şeyler yapıverir mi kaygısı...”

“Sen bir dâhisin Dugar” dedi Nanzıt şenlenerek. “Yanıma başka birisini gönderirse, kim bilir...”

Tam o anda yurdun kapısı sonuna kadar açılıp içeriye elinde ahşap kabızlı mavzeri ve kısık gözleriyle gülümseyen Kalmık Jambın giriverdi. Kapıda ayakları altına bükülmüş yüzüstü yatan siyah benekli köpeğin cesedine iğrenerek bakıp eteğini kaldırarak üstünden geçti.

“Tüm görevler kusursuz yerine getirildi” dedi şen bir yüzle. “Mücadele etmeye fırsat bile bulamadılar. Herkes silahlarını bıraktı. Biz de hepsini sürükleye sürükleye kenardaki mutfağa tıktık. Dış kapı da arkalarından adamakıllı kilitlendi...”

“Doğrudur!” dedi Nanzıt.

“Akıllı gençlermiş” dedi Dugar kurnazca gülümseyerek.

“Akıllı...” dedi Jambın düzensiz sivri dişleri ile sırtarak. “Merkezde peş peşe üç kere mermi ateşlendi... Akıllanmadılar, kafaları gitti. Önderlerinin toprak olduğunu da hemen fark ettiler”

“Ölü veya yaralı kimse yok mu?”

“Bizden kimse yok” dedi Jambın. “Üçümüz de şükür sağız. Sadece yedi mermi kullandık. Onlardan da ikisi hedefi vurmuş.”

“Boş...” dedi Dugar.

“Yoksa çok çabuk pes etmezlerdi kahraman” dedi Jambın Nanzıt’a bakıp.

“Tüfeğe ilk davrandığımızda çoğu apar topar firar etti. Kenara çekilen ikisini de yüzükoyun yere kapakladık, bunu gören diğer on beşi kişi de kolayca yola geldi”.

“Zalim lamanın güvendiği o şerik, bir köpek kadar sadık olamadı” dedi Nanzıt Batır, ya memnun kalarak ya da hayal kırıklığına uğrayarak.

“Köpek bile efendisine ihanet etmiyormuş. Demin nasıl yardım etmeye koştuğunu görmeliydin. Sahibinin ölüsüne de bakmadı, beni tam sırtımdan fırlatırken Dugar-Beise onu vurup devirdi. Sahibi bundan biraz daha erken davranıp tam zamanında yetişseydi, şimdi belki de ateşin başında yatan üçümüz olurduk...”

“Evet” dedi Dugar, gözlerini kapıya doğru çevirip kalın boynu kırışmış şekilde, şişen ve kafasının üstü ikiye bölünen, bembeyaz azı dişleri parlayan, soluk dili hareketsiz sarkan, salyalanmış haram ağzından koyu kan akan, dizlerinin üstüne çökmüş, göğsü kürk gibi ala renkli bankıra iğrenerek bakıp:

“Bu köpek kadar olamadı soyguncu lamanın artakalan şeriği” dedi.

“Gidebilirsin” dedi Nanzıt Batır Jambın Kalmıka. “Esirlere dikkat edin. Leci-ni’yi de nöbetçi olarak başlarına dikin. Kablun’la ikiniz lamanın ambarını, avlularını didik didik arayın. Sakın bir yerlerde saklanan birileri olmasın. Biz şimdi çıkıyoruz. Az bir işimiz var...”

Altı kanatlı çadırın girişinden diğer ucuna kadar keregelerine pahalı Çin halıları asılmıştı. Çadırın tam ortasında mavimsi, kahverengi desenlerle süslenen kırmızı sarı renkli iki direk göz kamaştırıyordu. Dugar çadırın içindeki alevi zayıf ocağa doğru yürüyerek eğildi ve üst üste bindirerek birkaç tane tezek koydu. Birden tutuşan ateş iyice alevlendiğinde her iki tarafa da kaçıreren gölgesiyle beraber ceset, sallanıp kıpırdıyor gibi görünüyordu.

“Noyan-Hutuhtu...” dedi Daşı, sesi titreyerek.

Dugar kahkaha atarak “Ulan, demin hayattayken korkmuyordun, kıpırdayan kendisi değil, gölgesi. Öldü gitti. Mermi geçmiyor, kan çıkmıyor, sonsuza kadar yaşayacak demişti Noyan-Laman”.

“Devrimci düşüncen yeterli değil” dedi Nanzıt kibarca. “Artık korkacak bir şey yok. Hırkasını çıkar yoksa kirlenecek. Dugar-Beise, yardım et şu mahlûka” dedi istemsizce geri çekilen Daşı’ya eleştiren gözlerle bakarak.

“Hayır, kendim, kendim...” dedi Daşı, keskin bir hareketle cesedin üstündeki etekleri, kenarları ve kollukları tamamen sündüsten yapılmış brokar deliye elini uzatarak.

Önce sarı ipek kumaştan yapılmış kemerini çıkardı. Sürükleyerek çekip, altından aldı. Ondan sonra bir kolunu çıkardı. Cansız kol birden yere düştüğünde yine ırkılmıştı. Bundan sonrasını Dugar’ın yardımıyla cesedi yana doğru çevirerek deli

hırkanın yarısını çıkardı ve ikinci kolunu da çıkardıktan sonra arkasını döndürüp tamamen soydu.

“Zalimler sınıfının haram serveti de, kendisi de geri gelmeyen geleneği olarak, Rus arkadaşlarımızın yardımıyla organize edilmekte olan Devrim müzesine konulacak” dedi Nanzıt.

Şerik Daşı gene rica etmeye başlarken “Kalan giysilerine gerek yok” dedi Dugar.

“Sonraki iş...” dedi Nanzıt. “Kafasını kesmemiz lazım. Dugar-Beise sen kendin... Acele etmeden, dikkatli bir şekilde omurgasından yukarı doğru yaranın olduğu yerden hafifçe çek”

Dugar-Beise cesedin kaşlarına kadar gelen sarı şapkasını çıkardı. Geniş, düz bir alnı ve yeniden çıkan diken gibi yoğun ak saçlı tıraşlı kafa Dugar’ın ellerindeydi. Dugar cesedi tekrar yüzüstü çevirdi. Yavaşça kan bulaşmaya başlayan saçların arka kısmı bembeyazdı.

“Tepesinden tut” dedi Daşı’ya bakıp. “Boynu kopmuş, sallanıp bize sıkıntı çıkarmasın” dedi ve tek kenarlı kısa kılıcını alıp, sol eliyle cesedin boynuna bastırarak önce nabzını kontrol etti sonra da düzgünce vurarak ensesinden kesmeye başladı.

“Peki, ya ben?” dedi Nanzıt.

“Evet, kahraman, kendin...” dedi Dugar dönüp bakmadan “Yalnız sana ait. Henüz soğumadı, senin için tekrar çevireyim...”

Nanzıt oturduğu çadırın tepesine gözlerini dikip sonra da Noyan-Hutuhtu’nun cansız sert yüzüne kızgınca bakıp azıcık duraksadıktan sonra iki kenarlı, keskin hançerini kılıfından çıkardı.

2-34

“Öldü” dedi tuttuğu kanlı hançerin ucu titreyen esmer, yüzü sivilceli, kısa boylu, asıl mesleği kasap olan nöbetçi. Tam tepeden yaklaşan, geniş omuzlu, sıkı bir fiziğe sahip olan, göğsü altın nakışlarla süslenmiş, eteğinde sarı ipek şeritle, beline

yine sarı ipekten kuşak sarmış, yeşil renkli kadife deli giyen kaşları çatık, yüzü soğuk kişiye korkarak, yalvaran gözlerle baktı.

“Noyan-Hutuhtu-Lama... Bağışla benim gibi zavallıyı...”

“Kurt kesmiş miydin?” dedi Noyan-Hutuhtu, yeni dinin emiri olarak atanan geniş, nur yüzlü, birleşik kaşların altındaki gri gözlerinden şimşekler çakarak.

“Kurt... Kestim... Gördüm...” dedi yüzü solgunlaşan nöbetçi yutkunarak.

“Derisini tamamen etinden ayırmadıkça ölmeyecek!”

“Öl... meyecek...” - dedi tir tir titreyen kabahatli kasap. “Ölecek... böyle çıkartınca...”

“Derisini yüzdükten sonra, kalkıp, kendi ayaklarıyla tekrar yürüyene kadar” dedi Noyan-Hutuhtu. “O ana kadar ölmeyecek!”

“Ölmeyecek” dedi kasap son defa katılarak.

“Köpek kesmiş miydin?”

“Köpek mi? Hayır”

“Eskiden kesmedin, bak şimdi kesiyorsun...”

Genç kasap karşısındaki sehpa kabuksuz, parlayan iki kütüğün üstünde hareketsiz yatan, derisiz, sırtı çıırılçıplak, iki yana doğru sallanan kanlı deriye sanki yeniden görmüş gibi şaşırarak yakından bakıp biraz daha durdu. Sonra kenara doğru çekilerek, hükümdarına baktı.

“Anladın mı, aptal nöbetçi!” dedi Noyan-Hutuhtu. “Bu – köpek. Ama sen...”

“Ben...” dedi titreyen çenesiyle yaşama umudunu yitiren nöbetçi. “Ben... ilk günden... Size sadakatle hizmet... Yoldaş...”

“O – geçmiş zaman” dedi hükümdar kabahatli hizmetçisine bakmadan. “Ama şimdi...”

“Şimdi...” dedi bembeyaz kesilen nöbetçi.

Bunca zamandır etrafında tüm olayı seyredenlerden birine: “Dürbit Daşı’yı çağır!” dedi Noyan-Hutuhtu, sonra kabahatli nöbetçiye döndü.

“Sen...”

“Sen... ben...” dedi nöbetçi. Hüngür hüngür ağlamaya başladı.

Acele edip tepesindeki kısa aydarı dalgalanan dürbit Daşı geldi. Kocaman vücudu oldukça zinde, keyfi yerinde ve çok rahat.

“İlk baştan seni görevlendirmemiz gerekiyordu...”

“Ölmüş” dedi Daşı.

“Ölmedi. Ama ölecek...”

“Benim suçum ne?” dedi Daşı sakince.

“Şimdilik suçun yok. Ölse bile... suç başkasının. Suçlu olacaksın... eğer... Eğer deriye küçücük bir zarar gelse var ya!... Senin kendi derini diri diri yüzeceğim. Anladın mı?”

“Anladım” dedi dürbit Daşı soğukkanlılıkla gülümseyip. “Şimdi büyük bıçak değil, uygun bir çakı lazım. Ver şunu!” dedi elini nöbetçiye uzatıp.

Uzatılan çakı Daşı’ya ulaşmadan Noyan-Hutuhtu’nun kendisi aldı. Kısa, keskin ucu kanlı, bilenmiş, kemik saplı çakıyı sağ elinden sol eline, sol elinden de sağ eline aktarıp, oynayarak biraz oyalandı. Donuk olsa bile iki ayağını yere basıp kaygıdan daral gelmiş olan nöbetçiye göğsünden sıkıca tuttu. Sol eliyle kendisine doğru çekerek, sağ elindeki çakıyı aniden karnına sapladı. Nöbetçinin çığlık çığlığa kalmasıyla beraber tam ortadan yarılmış karnına elini sokup, avuçlayarak uzayan bağırsaklarını çekmeye başladı. Uzun uzun, bir bir hepsini çekip çıkardı. Kütüğün dibinde pıhtılaşan kanı buzağı gibi yalayan, kalın boyunlu sarı köpeğine işaret edip:

“Şimdi, şimdi!” dedi.

Köpek sevinçle gelir gelmez bağırsağın bir ucundan kapıverdi. Kıvrınarak acı çeken, ıkınarak bağırarak nöbetçinin uzayan bağırsaklarını alıp kasabın etrafındaki kalabalıktan uzağa doğru sürükleyerek koşmaya başladı.

Köpeğin bağırsaklarını çektiği zavallı nöbetçiye bir kez olsun dönüp bakmadan “Al...” dedi Hutuhtu-Lama ve oynak çakıyı Daşı’ya uzattı.

“Ey kim var? Çabuk tuz getirin! Şimdi bu cesedi dirilteceğiz” dedi.

“Derisinin nasıl yüzüldüğünü sonuna kadar kendi gözleriyle görsün. Elin titremiyor mu?” diye sordu yeni kasaba.

“Titremiyor” dedi kararlı gözlerle.

“Titremesin. Bu kazak – kurdun akrabası. Gerçek itin ta kendisi. İtin yozlaşmış türü. İyisi, kötüsü yok, hepsi aynı. Sadece dışı insan, içi hayvan. Ben bunları çok iyi tanıyorum. Eskiden ne olduğunu, ileride neler yapacağını. Topraklarımızı alıp ülkeyi mahvetti. Şimdi buradaki nefesimi de daraltmak istiyor. Azıcık halkımızı uzaklaştırıyor. Kazakların tümü suçlu. Ama bu, bu tamamen farklı. Geçmiş hayatında it olmuş. Gelecek hayatında da domuz olacak. Evvel, it hâlinde elde edebilseydi derisi tamamen yüzülene kadar tahammül ederdi. Şimdi böyle. Daha yarısını sıyırıp bitirmeden bakın bilincini kaybetti!”

3-35

“Sırtına serp!” dedi aceleyle bir kâse dolusu tozlu siyah tuzu getiren sıska bir kadına.

“Daşı, iyice ezip düzleştir. Hayır, hayır! Hepsini kendin yap...”

Altı kütükle yükseltilmiş, yan yana birleşen iki çam tomruğunun üstüne yüzüstü yatırılmış kişinin omurgası kıpkırmızı ve çırılçıplak idi. Kıyafetsiz değil, derisiz! Oyup, soyup, yüzerek alınmış. İki duvarda da az önce yüzülen, kana bulanmış çıplak deri bükülerek sarkmış bir şekilde aşağıya doğru sallanıyordu.

Daşı, önüne uzatılan kâsedan bir avuç tuz alıp kanı donan kızıl ete ve çıplak sırta bol bol serpip, ovuşturarak, dağıta dağıta sürmeye başladı. Üst kenarı açılmış çift omurgaya geçti. Sırtını tekrardan tuzla ezdi. Bütün bu işi özenle yapıp, ellerini temizledikten sonra tekrar çakısını hazırladı. Hükümdarda sessizce dikilmiş olup biteni izliyordu. Sonra inleyen zayıf bir ses çıktı. Daha sonra bu iniltiyi takip eden üzüntülü bir hıçkırık. Onun devamında ise ıkınan çığlıklar.

“Uh!.. Ah!.. Aa!.. Laa!.. Al-la!.. La...ill...la!..Allah!...”

“Kendine geldi, işe başla” dedi hükümdar dürbit Daşıya.

“Emrin başım üstüne!” dedi Daşı.

Düzenli, çevikçe, hem dikkatli hem de azimli bir hareketle işe başladı. Önce iki parmak kadar açılmış kapalı kaburgayı uzunlamasına söktü. Canlı deri de kendi kendisine soyuluyormuş gibiydi. O esnada az önceki acılı çığlık da hemen kesildi. Geriye sadece hıçkırık ve zar zor çıkan boğuk, ağlamaklı bir ses kalmıştı.

Yeniden yüzülmeye başlayan deriden sızıntı hâlinde kan akmaya başladı. Daşı, iki kaburgayı da ciğerlere bastırıp, çapraz bir şekilde çektikten sonra omuzları yüzülmeye başladı.

“Parmakları tam, tırnakları da sağlam olsun!” dedi hükümdar. “Ayakları da öyle. Son olarak da gözlerini yuvarlarından oyup kafa derisiyle birlikte bir bütün olarak çıkarmalısın” dedi.

“Dedikleriniz kusursuz bir şekilde yerine getirilecek, Hutuhtu” dedi, titiz bir şekilde işini sürdüren dürbit Daşı.

Tam o anda sırtından başlayıp diri diri derisi yüzülen zavallının sesi de tamamen kesildi, sadece hırıltı ya da küçücük bir homurtu kalmıştı. Ölmedi, şimdilik diriler listesinde...

4-1

1891, tavşan yılının ilkbaharı idi. Akımbet köyü yaylaya yeni varmıştı. Köy halkı nedensiz bir şekilde, sanki onları rahatsız eden bir şey varmış gibi hayvanları doğurur doğurmaz herkesten önce yola çıkmıştı. Sanki bir tehlikeyi daha olmadan sezmiş gibi acele etmişlerdi. Akımbet’in kendisine bağlı 30 haneden yalnızca 5’i onunla birlikte gelmişti. Konır Bel’in güneyindeki sıcak hava henüz kışlayıp soğumadan alelacele taşınmışlardı. Biraz kendilerine gelip, dinlenirken ciğerlerini de tertemiz havayla doldurdukları, yolda gelirken baharı, dönerken de güzü yaşadıkları, bir tarafı Mavi Dağ diğer tarafının da çentikli yeşilliklerle dolu olduğu o güzelim Tuba Gölü’nde bile biraz olsun duraksamamışlardı. Yüce Altay Dağı’nın eteklerine paralel akan Deluin Nehri’ne zar zor ulaşmış biraz olsun durakladılar.

O tarafta kimse olmasa bile sanki o yüce dağın ardından Kazaklar tarafından bir haber ulaştırılacak gibi hissediyordu. Anlamsız, ilginç bir duygu ama adeta içine doğmuş çok özel bir histi. Akımbet, iç huzurunu kaybetmiş ve ruhsal olarak çökmüş bitap bir haldeydi. Şimdiyse arkada akrabalarının çoğunu da bırakıp yaylaya gelmişti. Böylesi verimli, bu benzersiz toprakları öyle çok özlemişti ki tekrardan etrafına bakmaya başladı. Sanki iki taraf yüksele yüksele bir dağ olmuş, dağları ise iki göç uzunluğundaki bir vadi ayırmış. Etrafı gürleyen şelaleler sarmış ve akan tertemiz suyuyla ırmak vadiyi adeta tam ortasından ikiye bölmüş. Allah'ın insanoğluna bahşettiği muazzam bir yeşillik, kocaman bir dünya, sanki adeta gök açılmış da her bir tarafa genişlemiş.

Altay'dan gelip Kökbaur Dağı'na doğru esen rüzgâr, güneşten aldığı merhameti insan nefesine yansıtmış gibiydi. Yaylaya gelip de çadır evler kurulur kurulmaz Akımbet, sonunda biraz olsun durup bir nefes alabilmişti. Dışarıda güneşli çok güzel bir hava vardı ama Akımbet'in bir türlü gönlü rahat değildi. Ne olduğunu tam olarak bilmiyordu ama sezgileri onun daha da kaygılanmasına neden oluyordu.

Vadiden dağlara doğru gözünü dikmişti. İleride develer yayılıyordu. O hayvanlar Akımbet'in ak develeri ismini almıştı. Deve sürüsü babasından miras kalan bir hazineydi. Önceden bir tane yavru deve, köşek vardı. Ata babalarının gözü gibi baktığı kar gibi bembeyaz bir köşek. Gördüğünde gözlerinin içi güler, adeta baht ve servetin bir armağanı. Köşek olur sonra buğra. Ondan sonra bir yıl dolaşsalar, döllenen on tane daylağın bir tanesi ak köşek doğurur. İki üç olur, üç beş olur, böyle böyle çoğalırlar. Ama soğuk hava bu hayvanlara göre değildir. Yoksa Akımbet'in babasının tüm develeri bembeyaz olurdu. On beş, yirmi tane beyaz deveyle bir sürüleri olmuş. Böylece babadan oğula, oğuldan da toruna yani Akımbet'e bütün develer miras kalmıştı. Bunların haricinde başka hayvanları da vardı. Yaylaya geldikleri gibi büyük çadırlarını kurdular. Çadırın yanında ise bir at sürüsü yayılıyordu. Gelen misafirleri ağırlamak için malların bir kısmı kesiliyor, ikram ediliyordu. Akımbet'in karnı tok, sırtı pek idi. On dokuz yaşına yeni basan Akımbet'in sürüsünde beş yüz yılıkısı ve bin beş yüz tane de koyunu vardı. Kaderin birleştirdiği ilk hanımı, gencecik güzel kuması ve beşikteki sarışın tombul oğlu hep yanındaydı. İnsan başka ne ister ki?

Ama sürekli içini yiyip bitiren garip bir his vardı. Geçen ayın başından beri yaşadığı kaygı ve sonu gelmeyen kuruntuları sabrını iyice tüketmişti. Yaylaya çıkınca

tüm kaygılarından kurtulup huzura kavuşacağını düşünmüştü. Aksine eski huzursuz hali içinde daha da büyümüş, artık kontrol edemeyeceği bir boyuta ulaşmıştı. Alıp başını çekip gitmek, kafasına göre gezmek ve biraz olsun yalnız kalmak istiyordu. İki gün dayanabildi ama üçüncü gün şafak vaktinde uyandı, güneş daha belirmeden atına binip yola koyuldu. Geçen sene yedi at karşılığında satın aldığı winchester tüfeğini de atının eyerine astı. Önündeki ıssız bir bozkırda karşısına belki ayı ya da bir leopar, yani her an, her şey çıkabilirdi. Yanında bir tek silahı ve biraz da erzak vardı. İki üç günlük bir plan yapmış olsa belki çok daha fazlasını yanında götürebilirdi ama akşam geri dönmeyi planladığı için yanına çok az yiyecek almıştı. Aslında eskiden böyle huyları yoktu. Oysa şimdi yürüyüşü bile bir tuhaftı. Sanki önemli bir yere yetişmesi gerekiyor gibi her yere alelacele yürüyordu. Her ne olursa olsa beklemeye tahammülü yoktu. Atına biner binmez kendisini şaşkın bir halde izleyen yaverini bile arkasından gelmemesini tembihleyerek oracıkta bırakmıştı. Biraz yol aldıktan sonra onu tüm hayranlığıyla izlemekte olan yaverine dönüp “neyse, hadi gel” der gibi şapkasıyla yanına gelmesini işaret etti. Yaveri sessizce ağasını takip edecekti. Akımbet, içini yiyip bitiren bu sıkıntıdan biraz olsun uzaklaşmak için köyünden kısa bir süreliğine ayrılıyordu. Deluin nehrini takip ederek yokuş yukarı Kökbauır Dağı’na doğru yola koyuldular.

Biraz olsun içi huzurla dolmuştu. Ama o anlamsız his aslında onu oradan uzaklara sürüklemekteydi.

5-6

Bir önceki hikâye Tuzlu Göl’ün diğer tarafında oturmakta olup, Dürbit’ten yola çıkmış Kazaklarla ilgiliydi.

Emirsana beyaz deveye binip, geri dönmüş! Hayır, Emirsana’nın kendisi değil, gözleri tıpatıp benzeyen torunu. Torunu değil, torunun çocuğu. Torunu da, torunun çocuğu da değil, reenkarnasyonu, tekrar ete kemiğe bürünmüş hali, küllerinden doğmuş Emirsana’nın aslında ta kendisi. Rusya’da Edil boyundaki Kalmıkların arasında doğup büyümüş ve gençliğinden itibaren Şarı-Şajin – Sarı Din’e bağlanmış.

Yorgun argın Tibet, Lhasa’ya varmış; oradaki bilgili Lamalardan ders alıp tüm ilimleri tüketmiş. Kudretli Dalai-Lamanın kendisinden nasihat ve dualarını almış, kutsal din merkezinde Hayat ağcının yaprağından yiyip sonsuz bir ömre hâkim ol-

muş. Her derdin devasını öğrenmiş, bilmediği ne bir çare ne de bir tedavi kalmış. Dünyanın tüm hikmetini adeta kendi boyuna sığdırmış. Şimdi ise ana yurda sonsuza dek kalmak için geri dönmüş. Eş dostun iyiliği için, atası Emirsana'nın başladığı işi sonuna kadar bitirmek için. Tüm Moğol halkını Çin'in eziyetinden kurtarmak için. Tekrar ete kemiğe bürünmüş, yeniden doğmuş Emirsana'nın bugünkü diri görünüşü. Kudretinin en büyük göstergeleri; büyü, tılsımı ve mucizeleri!

Adı – Ja-Lama!

6-7

Aradan bir ay geçmeden Emirsana'nın yeniden can bulmuş mukaddes hali, nam-ı diğer evliya lama, Ulasutai'ya gelmişti. Fakat daha o gelmeden, eski Emirsana'nın tekrar dirildiği hakkındaki haberler, devasa Moğol ülkesinin batısı, doğusu, güneyi, kuzeyi ve sadece Dürbit değil, Urankai, Ölü, Bayıt, Mingat, Zakşın, Torga-ut ve en önemlisi bütün Halha şehrine de ulaşmıştı.

7-8

Halha'nın batısı Kangai Dağı'nın güney doğusunda olan, Ulasutai, yani Hanzu dilinden çevirirsek adı Kavaklı-Kent Kalesi olan bölgede bir tane bile kavak ağacı yoktu. Eskiden, Galdan Boşıktı Han'dan sonra Halha bölgesi tamamen Mançu-Tsin İmparatorluğu egemenliği altındayken belki kavak ağaçları olmuştur. Ama şimdi bir tane bile kavak ağacı yok. Hatta öylesine boştu ki bu bölge, şehrin üç tarafını da çevreleyen ulu dağların sadece kuzey kısmında çok az sayıda ağaç kalıntısı kalmıştı. Şehirde Moğollar bile kalmamış. Oduncu, hizmetçilerin dışında herkes yabancı, yerli kimse kalmamış. Ulasutai bir Çin şehri idi ama göze görünen insanların çoğu da buranın yerlisi değildi. Göçmen halkın tam ortasına yerleşmiş idari bir merkez değil, aksine hesapsız bir servetin adeta kaynağıymışçasına ucuz ve kârlı ticaret yapmaya gelen atlı tüccarların uğrak yeri idi bu şehir. Eski Çinlilerle beraber, her yerde eli kolu olan ve şimdi de bu topraklarda çıkarları olan Rus tüccarlar da tıklım tıklım pazarın ve dizi dizi dükkânların arasında hizmetçileri, tahsildarları ve muhasebecileriyle birlikte nüfusun kalan çokluğunu oluşturuyorlardı.

Ulasutai'daki barışçıl kolonyalist topluluğun ve şehre gelen insanların refah ve huzurunu sağlayan silahlı üç yüz Çin askerinden oluşan özel bir ekip vardı. Şehrin doğusunda yüksek bir dağ, iki tarafından da akan taşlı nehirler ve tepe üzerine inşa

edilmiş balçık duvarlı eski bir kale bulunuyordu. Ulasutai şehrinin ve tüm ulusun biricik hükümdarı, Çin'in askeri valisi Dzan-Dzun'un sarayı da bu kalenin içindeki alçak düz bir bölgede, askeri kışlanın yanındaki iki katlı bir evdi.

Dağın eteğinde iç içe geçmiş bir şekilde yaşayan halkın sayısı dört binden azdı. Bu küçük şehir dışarıdan bakıldığında oldukça çarpık, düzensiz görünüyordu. Sarı balçıkla yapılmış, bir atlının boyundan daha yüksek şehir surlarının içerisinde karmakarışık dar sokaklar vardı. Surların dibinde çatısı huni şeklinde inşa edilmiş evlerde ticaretle uğraşan zengin Çinliler ve üç-dört kuşak önce uzak ülkelerden gelmiş, artık oranın bir parçası olmuş yabancılar yaşıyordu. Uzun surların şehre açılan geniş kapısından içeriye girildiği anda farklı farklı dükkânlar şehre gelenleri adeta karşılamaktaydı. Buradaki göçmen toplumun günlük ihtiyaçları, gıda ve tüketim malların hepsi: ince taneli çay, şeker, küçük çuvallarda yan yana dizilmiş ağzına kadar dolu pirinç, darı ve arpa, renkli eski püskü basmadan ve beyaz patiskadan yapılan katmanlı ipek, şifondan ve brokara kadar farklı farklı kumaşlar vardı. Hatta yörenin insanlarına özel Çin'de dikilmiş deli hırkalar ve uçları bükülmüş gütül çizmelere kadar her şey bulunuyordu. Örneğin günlük yaşam ihtiyaçlarını karşılamak için dağları aşip gelen Arat çobanları burada her aradığını bulabilirdi. Mesela dört ylık getirip, karşılığına iki şapan, birkaç tane kumaş ve üç paket çay götürse ciddi bir kar elde etmiş gibi görünüyordu. Şehirde hiç boş durmayan Çinli tüccarların geliri iki, üç değil, neredeyse on, yirmi katına kadar çıkmıştı. Çin'den getirilen demirler bile burada adeta altın değerindeydi. Ne getirseler de alıcıları hep hâlihazırda onları bekliyordu. Yerli halk sayesinde zengin olan tüccarlar, halkı insan yerine de koymazlardı. Onları adeta ezmek, soymak ve kendilerine hizmet etmeleri için yaratılmış düşük sınıftaki bir ırk olarak görüyorlardı.

Ülkeye daha yeni ayak basmış, henüz tüm sırları keşfedilmemiş, gün geçtikçe meraları genişleyen ve gücü kuvveti artmaya başlayan Rus tüccarlarının da maksadı belliydi. Onlar da günden güne zenginliklerine zenginlik katıyorlardı. İki büyük ülke, Çin ve Rusya arasındaki özel sözleşmeye göre her türlü ticari faaliyet hükümdar tarafından özgür bırakılmıştı. Bütün dış Moğolistan'ı, eğer başarabilirlerse İç Moğolistan'ı da Doğu Türkistan'la beraber tamamen ele geçirmek niyetinde olan Rus İmparatorluğunun gezgin istihbaratçıları bu bölgeyi uzun bir süredir didik didik araştırıyorlardı. Sadece yerleşim birimlerini değil, toplumun da nasıl yaşadığını derinleme-

sine inceliyorlardı. Ruslar ayrıca, geçici olarak Mançu-Tsin'in yönetiminde olan uçsuz bucaksız toprakları yavaş yavaş, barış içerisinde kolonileştirme siyasetini güdüyorlardı. Zamanında Çin hükümetine bir kale olarak kurulmuş İh-Hure, yani bugünkü ismiyle Ulan-Batur, Ordalı Urga'dan başlayarak ticari ve ekonomik merkezlere dönüşen küçüklü büyüklü tüm kentlere de Rusların gelmesine özgürlük verilmişti. Ticaret konusunda eski Çinlilerin bile önüne geçen Ruslar, yalnız ticaretle değil, siyaset konusunda da adeta fark atmışlardı.

İh-Hure'den sonra en varlıklı olan şehirlerden birisi olan, Mançu-Tsin yönetimindeki Ulasutai şehrinde bile Rusların kazanç payı yıl geçtikçe çoğalmış ve bölgedeki Rus etkisi de günden güne gücünü arttırmaktaydı. Şehrin doğu tarafı tamamen göçmenden yerliye dönüşmüş Ruslardı.

Eski gelenek ve kültürleri birbirinden tamamen farklı olan halk, tüccarları, tezgâhtarları, hizmetçileri ve hatta gelen gideniyle birlikte hep bir arada, uyum içerisinde yaşamaya başlamıştı. Gelmekte olan zengin koloniye tamamen alışmakla beraber bölgedeki dış iktidar, iç yaşam, diğer hükümetin durumu, yakındaki halkın hali, sadece hal durumu değil, aynı zamanda istekleri, niyeti ve meramı etrafında değerli verileri toplamak, özet geçmek gerekirse gerideki halkı yeni bir değişime hazırlamak da planlanıyordu. Ulasutai'daki bu mahalle Rus topluluğu olarak adlandırılmış olsa da aslında şehrin geri kalanından ayırt edilmiyordu. Yerden bitme küçücük evlerinin eskimiş duvarları ve kâğıt pencereleri çok kötü durumdaydı. Çarpık dükkânları Çinli dükkânlarından daha zengin değildi ama içlerinde gerekli olan her türlü ev eşyasını barındırıyordu. Yemek takımı, demlik, mutfak gereçleri gibi demirden yapılmış, ev ya da çiftlik için olan mal mülkün hepsi burada idi. Semaverlerin henüz Moğol yaşıntısında bir yeri yoktu ama dükkânların hepsinde üst raflarda sıra sıra adeta kutsal bir şeymiş gibi semaverler sergileniyordu.

Rus dükkânlarının zenginliği sadece yemek takımlarından değil, patiska, çuha, kadife, pelüş kumaşlar, sincap, kunduz, samur derileri, hakiki deri, ham deri, sade deri, at koşum takımlarından oluşuyordu. Bunların yanında hazır kıyafetlerin farklı çeşitleri: gömlek, pantolondan başlayıp çizme, keçi botuna kadar, kürk, koyun derisi ceket, balta, çapa, bıçak, makas, iğne, ip tarzında ev eşyaları da bulunuyordu. En önemlisi de torba torba buğday, çavdar, tam buğday ve karabuğday unu vardı. Altın ve gümüş ticareti önemli olsa da raflardaki Rus votkası adeta dükkânlara bir güzellik

katıyordu. Nadir ve nitelikli olan mallarının kalitesiyle, dış ticaret hacmi az bile olsa yine de Çinlilerin önündeydiler. Tüm bunların ötesinde eski av tüfekleri ve yaylarla birlikte tüm mühimmatlar da Ruslar tarafından el altından gizlice satılıyordu.

Ne Çinliler, ne de Ruslar ticaretlerinde para kullanmıyor, onun yerine parası olmayan ama sayısız hayvana sahip göçmenlerin hayvanlarını, yününü ve derileri karşılığında alışverişlerini tamamlıyorlardı. Çinliler verdikleri mallar karşılığında, Moğol göçmenlerinin en iyi durumdaki yıklarını isterken, Ruslar da en besili büyükbaş hayvanlarını alıyordu. Ruslar, Moğollardan aldıkları hayvanlarla tüm Sibiry, Baykal bölgesi ve uzak doğuya kadar en kaliteli etleri kendileri temin etmekteydi. Sadece et değil, koyunyünü, keçi tüyü, at kılı, devetüyü ve hayvan derileri gibi en değerli ve pahalı olan hayvansal ürünleri de kendileri pazarlıyorlardı. Neyse, Ruslar da Çinliler de geniş bozkırlarda yaşayan mütevazı insanları rahatça sömürüp, zenginliğe gömülüyordu. Ayrıca bu kaygısız insanların barış içinde yerleşimi sayesinde bu iki büyük ülke arasında devam eden toptan bir ticaret de vardı. Mesela Çin'den çıkan bir kervan sadece taşıtlarını değiştirir ve tüm mallar olduğu gibi Ruslara geçer ya da bunun tam tersi olurdu.

Şehrin alt kısmında toptan satışların yapıldığı, özel depoların olduğu ve tanınmış dükkânların da yer aldığı çok kalabalık büyük bir pazar vardı. Büyük ticari takasların yanında ufak tefek günlük ihtiyaçlar da burada yapılırdı. Ayrıca hiçbir alışveriş yapmasalar da yalnızca pazarı gezip görmek için gidenler de olurdu. Bir diğer taraftan bu merkez tüm tüccarların bir araya gelip büyük anlaşmalara imza attığı da bir yerdi. Pazarın farklı bir özelliği de bölgedeki ve ortamdaki tüm haberlerin, hatta yalan yanlış tüm bilgilerin de buradan yayılmaya başlamasıydı. Hatta hiçbir işi olmayan insanlar bile bir gün dahi kaçırmadan pazara uğramayı artık bir alışkanlık olarak görüyordu.

Kendisini eski Emirsana Han'ın tekrar dirilen aziz bedeni – tenasühü diye duyuran, iki hörgüçlü ak deveye binen esrarengiz Lama henüz öğle vakti gelmeden, ticaretin fokur fokur kaynadığı, bangır bangır neşeli bir günde tam da bu pazara gelmeliydi.

Farklı görüntüsü ve devasa büyüklüğüyle, gösterişli bembeyaz deve anında göze çarpmıştı. Beyaz devenin üstünde oturan kişi ise... üzerinde uzun kulaklı sivri bir börk, pahalı mavi deli hırkasının beline geniş bir sarı kuşak katlanarak bağlanmış, geniş yüzlü ve şahin gibi keskin gözleri olan tıknaz bir kişiydi. Afallayan insanlara tepeden bakarak, gırtlaktan çıkan gümbür gümbür hoş bir sesle:

“Ey, Ahali! Yığın Halha, cesur Bayıt, güreşçi Dürbit, demir gibi Torgaut ve zorbalıkla ezilen diğer tüm Moğol ulusu! Sözüme kulak verin! Eskiden kimdin? Zengin idin, zenginin oğlu idin. Milletin yürekli, memleketinse bir cennetti! Halkın savaşıydı. Ülkeyi yöneten Han idi, din yolundaki evliya idi, ordunun başındaki kahraman idi. Ya şimdi kimsin? Ne oldun ve nasıl bir hale geldin? Yerini yağma ettiler, halkının çoğu köle oldu. Ayın ışığından ayrıldık, karanlık geceye hapsoldük. Güneşin ışığından ayrıldık, dondurucu soğuğa maruz kaldık. Bu başımıza gelecek olan büyük bir belanın sadece başlangıcı. Ey, halkım! Önümüzde bizi nelerin beklediğini biliyor musun?”

“Emirsana...” diye boğuk bir ses duyuldu kalabalığın içinden.

“Emirsana... Emirsana...” diyen sesler çoğalmaya başladı.

Ses gürültüye, gürültü uğultuya, uğultu da slogana dönüştü.

“Emirsana! Emirsana! Emirsana!”

Bir anda beyaz devenin etrafını saran insanlar avuçlarını birleştirip efsunlu kişinin önünde diz çöktü.

“Emirsana... Emirsana... Sonunda tekrar doğmuş... Ey, kutsal Bodhisattiva!..

Bazıları hıçkırığa hıçkırığa ağlarken, bazıları da yaratanın mukaddes ruhuna yalvarmış, insanların çoğu ise aklını kaybedip, mutluluk sarhoşluğuyla aynı anda hareket ederek beyaz deveyi adeta kucaklamışlardı.

“Ey, halkım!” diye gümbürdeyen ses tekrar duyuldu. “Doğru bildiniz Emirsana’nın döndüğü gerçek ama birebir aynısını değil.” Sesini daha da yükselterek “Yeniden doğmuş hali. Bu gerçek ama kendisi değil. Ete kemiğe bürünmüş, küllerinden

can bulmuş tenasühü! Ben Ja-Lama, Tibet'te Lhasa'daki Dalai-Lamanın duasını almış, Büyük Sonsuz Hayat Ağacı'nın kutsal yaprağından yemiş, Emirsana'nın öz torununun torunu oluyorum! Evet, ben yeniden doğmuş Emirsana! Eski Emirsana sizleri yabancıların eziyetinden kurtarma yolunda hayatını feda etti. Ama asla sonsuza dek ölmedi! Tekrar doğacağım, döneceğim diyerek gitti. İşte, buradayım! Döndüm! Ben – Hutuhtu Ja-Lama. Ben özgürlüğün ve yeniliklerin habercisiyim. Öyle sıradan da bir haberci değilim. Ben, kurtarıcı! Önder! Yüce Moğol halkımıza bağımsızlığı bahşedeceğim! Kovacağız Çinli güruhu! Halkımızı artık hür yaşayacak! Bu gücü nereden bulacağız diye de sorarsanız; iki taraflı kuvvetli bir itici var.”

“Birincisi göğsümüzdeki iman, Şarı Şajin – kutsal dinimiz, kudretli – Burhan! Önce dimdik ayakta duracağız, sonra muazzam bir güce sahip olacağız. Yani en büyük kudret – işte kendinizsiniz! İkincisi ise bize sempati duyup halimizden anlayan dostumuz, Rusların Ak Çarı. Yalnız bir destekçi, yardım eden, koruyup kollayan biri değil, ayrıca bize binlerce asker göndererek bizi hürriyetimize kavuşturacak birisi. Dünyanın en kudretli hükümdarı Rusların Ak Çarı, silahları sayısız, kudreti ise tükenmez. Bu göğsümüze bir sülük gibi yapışarak kanımızı canlı canlı emen Çinlilerin yalnızca birkaç günü kaldı! Onları savuşturup Moğol yurdundan kovacağız. Ama Rus dostlarımızın muzaffer askerleri acaba ne zaman gelecek diyerek de hiçbir şey yapmadan boş boş oturmamalıyız. Bir an önce gelmelerini istiyorsak önce bizim, kendimizin ayaklanması lazım!”

Tam o sırada takır tukur nal sesleriyle beraber ıkınarak çığlık atan bir bağırta duyuldu. Hepsi ufak esmer atlara binmiş, sırtında tüfekleriyle yaklaşık on Çin askeri tozu dumana katıp dörtnala pazar yerine girdi. Ellerindeki uzun bambu sopaları sağa sola savurup halkı tam ortasından ikiye bölerek kendilerine yol açtılar. Beyaz deveye yakın duran insanları korkutup arada bir de sertçe sopalarıyla vurup iterek, tam ortadaki Ja-Lama'nın etrafını sardılar. Çinlilerden birisi devenin tasmaına yapıştı, üç dört tanesi ise kaburgalarına ve uyluğunu vururken diğerleri de çember içine alınmış deveyi yan yan hareket ettirip hızlıca koşturtmaya çalıştı. Beyaz deve önce boynunu direnerek çevirdi, sağ sola tükürükler saçarak kükredikten sonra pat diye bir anda yere diz çöktü.

“Aleksandrın Albatay Bey!” diye bağırıldı Ja-Lama, gürleyen sesi dağ taşına yansımış gibi.

“Ben Aleksandr’ın, Ak Çar’ın kendi itaatkârıyım!”

Atlarından inen kalabalık Çin askerleri şaşkın bir halde duraksamıştı. Kaldırdıkları sopaları havada asılı kalmış gibi, kendileri ise adeta taşlaşıp donmuş gibiydi. Kısa bir süre sonra kendilerine geldiler. Tıknaz Lamayı diz çökmüş devenin üzerinden atmış, öldüresiye dövmeseler de gayet hırpalamışlardı. İki elini çapraz kelepçeleyip uzun bir zincire bağlamışlardı. Askerler atlarına geri binmedi, zaten buradaki haberi tez yetiştirmesi için kaleye doğru bir ulak çoktan yola çıkmıştı. Etraftan çıt çıkmıyordu, sadece arada bir kendilerini öne doğru sürükleyenlere homurdanıyorlar ama yine de omuzları çökmüş bir şekilde takip ediyorlardı. Ja-Lama ise sanki düğüne gidiyormuş gibi çok rahattı.

“Beni haksız yere tutukladıklarını oradaki Ruslara söyleyin!” demişti elleri bağlandığı anda. “Ak Çar’ın sadık itaatkârını sorgulamaya Çinlilerin hiçbir hakkı yok! Hemen gidip, haber verin!”

9-10

Bundan sonraki olayların nasıl olduğuna dair açık ve ayrıntılı bir tanıklık edemeyiz. Yine de, o zamanki kâğıda damgalanan tarihi tekrarlamakla yükümlüyüz.

Kocaman sarayın kabul odasındaki taht şeklindeki düz sandalyede oturan bölgenin askeri valisi Dzan-Dzun, bundan birkaç gün önce duyulan çirkin haberin kanıtlarının eline ulaşmasını sabırsızca bekliyordu. Kapıdan kibirlenerek giren kişinin kıyafetleri zarif görünüyordu. Dış görünüşü sıradan olan bir Moğol’a davranır gibi küçümseyen bakışlarla:

“Yere yat, boynunu eğ ve itaat et!” dedi valinin yanındaki talebini ısrarla sürdüren yetkililer.

“Bir Rus itaatkârı, Çinli bir valiye boyun eğmeyecek!” dedi Ja-Lama.

“Ne, ne?!.” dedi heyecanlanan yetkililer.

“Bir Rus itaatkârı, Çinli bir valinin karşısında boyun eğmeyecek!” dedi Moğolca. Ja-Lama etrafındaki herkesin anlamasını istediği için buradaki Çin bölgesinde kullanılan Moğol dilinde beyanını yinelemişti.

Tercümanları çeviremeye yetişemezken Dzan-Dzun'un kendisi de afallamıştı.

“Bu da kim oluyor? Nereden gelmiş, hangi amaçla gelmiş? Bunları sorgulayın!” dedi, bu ülkede tam yirmi yıl geçirmiş olsa da tek bir kelime dahi Moğolca öğrenememiş askeri vali.

“Ben Rus Çarı Aleksandr'ın sadık itaatkârıyım” dedi Ja-Lama! “Benliğim sarı dine aittir. Ben tarifi imkânsız bir coşkuyla Tibet'e ibadet etmeye gidip, kutsal Dalai-Lamanın rızasını ve duasını aldım. Şimdi de bugün Moğol halkındaki evliya enbiyalarla ibadet etmek için buradayım!”

“Sen burada yaşayan halkımızı kışkırtıyormuşsun. İnsanları toplayıp münasebetsiz vaazlar veriyor ve birtakım değişimlerin gerçekleşeceğini ima ediyormuşsun. Bunların doğruluk payı nedir? Eğer bunlar doğruysa, tam olarak hangi amaca hizmet ediyorsun?” diye sordu vali.

“Bu hayat hangi yöne olacağı fark etmeksizin hiç durmadan ve her daim değişime uğramaya mahkûmdur. Kim bilebilir, bugün varız yarın yokuz...”

“Ama sen yarının bize ne getireceğini biliyor musun?” diye sordu sinirinden köpürmeye başlayan Dzan-Dzun.

“Ben biliyorum” dedi Ja-Lama. “Bildiğim için söylüyorum”.

“Tamam, her şeyi bilirkişi” dedi gerçekten öfkeyle alevlenen Dzan-Dzun soğuk bir gülümsemeyle devam etti, “O zaman tam şuanda senin sırtını kanatana kadar kırbaçlatacağımı da biliyor musun?” dedi.

“Biliyorum” dedi Ja-Lama gözlerini ayırmadan. “Kırbaçlama olmayacak”.

Bu anda kapıdan nefes nefese giren rütbesi düşük yetkililerden biri:

“Hünkârım! Buraya Rus topluluğunun başçavuşu Mi-Nin Bey geldi... Rus ita-atkârın güpegündüz tutuklanmasının yasadışı olduğunu beyan ediyor. Sizin emrinizi bekliyorlar”.

“Aynen benim dediğim gibi” dedi Ja-Lama kibirli bir sesle kafasını kaldırıp burnunun üstünden bakarak.

“Gelsin” dedi sinirden yüzü renk değiştiren vali.

“Önce pazarda ellerimi zorla bağlattın” dedi Ja-Lama. “Sonra kalenin kapısından girer girmez kelepçe taktırdın. şimdi de valinin sarayında, kendi önünde kırbaçlatacaksın. Dedim ki, geğmişin zaten yasadışı, geleceğin de boş işlerden ibaret”.

Can atarak kapıdan giren Rus vekili Mi-Nin önce kelepçelenmiş şüpheli itaatkâra baktı, sonra içeriye doğru adım atarak Çin valisini sağ eli göğsünde düzgün bir reveransla selamladı. Ya Kalmık ya da Halha olduğunu sandığı açık kırmızı giyinmiş lamaya tekrar bakarak kim olduğunu öğrenmek için sadece tek bir Rusça kelime söyledi. Lama hiç duraksamadan akıcı bir Rusça ile muhtemelen kendisi, mevkii ve sadık itaatkârlığı hakkında bir şeyler söyledi. Rus başçavuşun yüzü, aldığı cevap karşısında aniden değişiverdi.

“Saygıdeğer vali bey” dedi zar zor kibirlenerek. “Bu nasıl olur? İki ÷lke arasında açık bir anlaşma var değil mi? Neden bizim adamımız cezalandırılıyor?”

“Kendi itaatkârınız sandığınız bu şüpheli adam bizim eyaletimizin sınırlarından geğtiği andan itibaren halkı yanıltmak adına yanlış vaazlar veriyor. İşte, az önce pazar yerinde de tüm insanları toplayıp, bizim heybetli Aspanhak İmparatorluğu’muzun aleyhinde vaaz vermekteydi” dedi askeri vali.

“Saygıdeğer Dzan-Dzun bey, bunca zaman içinde neden özel bir önlem alınmadı? Gördüğüm kadarıyla elinizde hiçbir delil, kanıt ya da şahit yok. Bu dindar sofinin kıyafetlerini görüp, dış görünüşüne aldanmışsınız. Bir siyasetçi olmaktan ziyade kendisini tanrı yoluna adanmış bir din adamıdır. Vaaz vermişse de halkı kendi tanrısına tapınmaya çağırmıştır. Az önce pazar yerinde geręekleřen olay da tam olarak bu amaçla geręekleřmiřtir. Fakat sizin askerleriniz bizim dilimizi bilmiyorlar, bilseler de tam olarak ne olduğunu kavrayacak zamanları yokmuş. İçinde bizim insanlarımızın da bulunduğu pazar yerindeki zararsız halkı korkutup, küstahça girip, dağıtıp, hiçbir açıklama yapmadan da bizim sadık itaatkâr vatandaşımızı kelepçele-yip kaçırmışsınız!”

“Ak Çar’ın sadık itaatkârına Çinlilerin kelepçesiyle baskı yapılamaz!” dedi Ja-Lama iki elini öne doğru uzatıp “İşte!..” dedi.

Avcunu mu kapatıp açtı, kollarını mı salladı yoksa bileklerindeki demirleri birbirine mi sürttü bilinmez ama mucizevi bir şekilde Ja-Lama'nın ellerindeki çelik kelepçe kendi kendine bütün bir halde yere düştü.

Valinin dalkavuk yardımcılarında birisi hızla ayağa kalktı. Katlanıp bükülüp düşen kelepçeyi yerden alıp yukarı kaldırdı. Sağını solunu çekiştirip, uzatmaya çalışarak tekrar katlamaya çalıştı. Fakat kelepçenin ne zincirleri kesilmiş, ne anahtarla açılmış, ne de bir bilekliği kopmuş gibi değildi. Sapasağlam hala kilitli bir halde tek parçaydı. İnanmak istemezcesine kelepçeyi tekrar sofinin kollarına takmaya çalıştı. Tutuklu hiç direnmeden iki kolunu da uzattı ama açık olmayan kelepçe tabii ki kollarından geçmedi.

Tam o anda gizemli sofî kahkahalar atmaya başladı. Korkudan gözleri yuvarlarından fırlarcasına büyüyen yetkili ise tedirgin bir şekilde titreyerek geri çekildi. Diğer insanlar da adeta küçük dillerini yutmuş gibi şaşkına döndü. Derin sessizliği askeri valinin garip kahkahaları bozdu. Yalnız, kahkahaları parmağıyla gösterdiği Ja-Lama'ya değil, kilitli kelepçeleri korkuyla yere atarak kaçan yardımcısındaydı. Yardımcısı da şaşkınlığı bir an geçip de kendi düştüğü durumu fark edince istemsizce o da kahkahalara katıldı ama bu durum çok kısa sürdü.

“Hikmeti muazzam” dedi Dzan-dzun.

Zar zor kendine gelen Rus başçavuşu Mi-Nin “Bizim itaatkârın masumiyetine ikna olmuşsunuzdur. Şimdi, müsaade ederseniz kendisini götürüyüm”.

Vali göz ucuyla bakıp biraz düşündü ve “Tamam” dedi. Ondan sonra,

“Varsın sizin olsun. Ama... nereden geldiği ve tam olarak kim olduğu netleştirilene kadar hiçbir yere gitmeyecek, nezarethanede tutulacak. Ancak ve ancak Rusya'nın İh-Hure'deki elçisi kefil olursa salıverilecek. Ardından apar topar kendi ülkesine dönecek. Yoksa... Aspanhak İmparatorluğu tarafından hüküm sürülen bu topraklardaki halkı galeyana getiren bir asi olarak damgalanıp ağır bir cezaya çarptırılacak!”

10-58

Nanzıt-Batır cesede yaslandı ve eğilerek iki ucu keskin bir hançeri kıkırdağın dibine kadar vurdurdu. Sol kaburgasının altından girip göğsünü iyice yırttı. Cesede

dayanıp sol elini bileğine doğru itti, biraz sallandı ve Noyan-Hutuhtu-Lama'nın yırtık aortlu kanlı kalbini çıkardı. Damlayan siyah bir kanla onu kaldırdı ve biraz boğdu.

“Kalbi benim” dedi heyecanla gülümseyerek. “Vücudunun tüm nitelikleri, geçmişinin tüm kahramanlıklarıyla birlikte yaşayabileceği ömrünün geri kalanı da bana geçmeli!”

Hançeri cesedin üzerine bıraktı, hala sıcak olan kalbi iki eliyle tutup ağzına götürdü. Beyaz, keskin dişleriyle ısırıldığı koca bir parçayla ağzını doldurarak hızla çiğnedi ve yuttu.

“O-ooo!” dedi, iki yanağına da sıçrayan kanlarla. “- O-o-o!..” Ağzına bir parça daha koydu, tadına baktı, çiğnedi ve derin bir nefes aldı. “Gücü de cesareti de bolmuş. Hepsi adeta üzerime dökülürmüş gibi tamamen ruhuma geçiyor”. Kanı pıhtılaşmış çiğ ciğer gibi olan kalbi eline geri aldı.

Parça parça ısırıp yutarak aceleyle tüm kalbi yedi. Elinde kalan aort damarındaki kanı da tüpten eme eme sonuna kadar içti. Artakalan parçaları da yiyip yiyemeyeceğini anlamak için şöyle bir düşündü ama sonra kafasının üzerinden kapıya doğru fırlattı.

“Ha!..” dedi ve büyük bir haz ve memnuniyetle gülümsedi. Kalkık burnu, ince dudaklı küçük ağzı ve sadece yüzü değil, aynı zamanda iki eli ve göğsü de kıpkırmızı kan olmuştu. Hıçkırık tutup gülerek, cesedi gömleğinin eteklerinden ayırmaya çalıştı. Kanlı mavi ipek gerildi ama yırtılmadı. Nanzıt cesedin göğsünün üzerinde duran hançerle gömleği kesti. Aceleyle ellerini sildi ve tekrar mutlu bir şekilde gülümsedi.

“Şimdi sıra sende” dedi Dugar'a. “Başı sana kalmış, çıkarılması gerekiyor. Mümkün olan en kısa sürede göğsünden ayır. Kalanını daha sonra...”

Dugar-Beise bıçağı gırtlığın üzerine sapladı, her iki yanından kesti ve parçalara ayırarak deriyi ve çenenin altındaki eti ayırdı. Ağzı omurgaya kadar kanırttıktan sonra cesedi tekrar yere indirdi ve kafanın arka kısmından bıçaklamaya başladı.

11-11

Şimdilik, Çinlileri tarafından serbest bırakılıp, Rus toplumu içinde hapsedilen zanlının kim olduğu ilk günden itibaren belliydi. Otuz iki yaşında, iyi Rusça bilen, büyük olasılıkla Rus mandası altında yetişmiş. Kırgız-Kazak olmadığını beyan etmiş, Buryat olmadığını söylemiş. Aslen AstraHan eyaleti, Baga-Dürbit - Küçük-Dürbit

bölgesinden gelen bir Kalmık içindeki bir Dürbitmiş. Soy ismi Luvsan Dambi – Jantsan imiş. Anlattığına göre daha çok küçük yaşta yetim kalmış. Yetişme çağında lama olmak için büyük bir tapınağa gönderilmiş. Reşit olur olmaz tertipsizliğinden dolayı cezalandırılmış. Sonra Kazakların arasına kaçmış. Bu dönemde çobanlık yapmış ve hayata tutunmaya devam etmiş. Her ne olursa olsun sarı din yolundan sapmamış. Kendi ayakları üzerinde durmaya başlayınca Kalmıkların arasına geri dönmüş. Badarşın gezgin bir sofidir. Ancak kendi anavatanında kimseyle anlaşılamamış. Bu durumdan yorulup Buryatlara gitmiş. Orada da vaazlarına devam etmiş. Sonunda bir kervanı takip ederek Moğolistan’a doğru gitmiş. Amacı Halha’ya değil din ordası Tibet’e gitmekmiş. Burada gezgin lamalara katılıp hacca gitmiş. Sonra birçok zorluklara göğüs gerip, ıssız dağ ve çölleri aşarak Tibet’in başkent Lhasa’ya ulaşmış. Okumuş, görmüş, geçirmiş bir insan olarak Dalai Lama tarafın fark edilip onun duasını almış. Ardından Moğolların arasına geri dönmüş. Şimdi de tüm göçebe halkı Çin karşısında bir taraf almasını sağlamaya çalışıyor. Ona göre Moğolistan Rusya’yla müttefik olmalı ve Rusya aracılığıyla kendi amaçlarını gerçekleştirmesi لازمmış.

Ulasutai'deki Rus topluluğunun genç, enerjik bir tüccarı ve çavuş olarak görev yapan Mi-Nin, Ja-Lama'nın Rus teşkilatına girdiğinden beri onun ne Kalmık, Kay-sak, Altay, Tuba, belki Buryat, hatta Halha olsun hiçbir sözüne asla güvenmedi. Ama bir şey belliydi ve açık olmak gerekirse, çok tehlikeli birisiydi. Ja-Lama Ruslar hakkında derinlemesine bir bilgiye sahipti. Yalnız, aradığı şey isyan ve niyeti de kötüydü. Dolayısıyla bu bölgedeki ticaretle meşgul olan Rus toplumunun başını bir belaya sokabilirdi. Tez zamanda bu şahıstan kurtulmak lazım. Dolayısıyla Çin hükümetine bağlı tüm Dış Moğolistan'ın merkezi olan İh-Hüre'deki baş konsüle Ja-Lama hakkında bir şikâyet mektubu yazıp, ilettili. İki hafta sonra cevap gelmesi gerekirdi ama oradakilerin bile kafası çok karışık bir haldeydi. Aylar sonra bir karar çıkmış ve müttefik olduğu şüphesiz olan bu şahsın Rus topraklarına iade edilmesine karar verilmiş. Maceraperest... Tam şu anda Rusya'nın Moğol sınırında herhangi bir hareketliliğe ihtiyacı yok. Bir an önce kurtulun bu şahıstan.

Kendisini kutsal bir lama ve Moğol halkının dini ve idari özgürlüğü için bir savaşçı ilan eden şüpheli Kalmık, Rusya'ya sıkı güvenlik altında iade edildi.

Amaç, Ja-Lama'yı Çin'e ait Moğol sınırından çıkartmaktı. Ancak... Rus sınır yetkilileri, dışarıdan özel güvenlikle getirilen Kalmık'ı, Çarlığa karşı şüpheli olarak

tanınmalı. Önce hiçbir soruşturma ya da doğrulama olmadan nezarethaneye alındı. Altı ay sonra da bir mahkûm olarak değil, sıkı kontrol altında yaşayacak özgür bir birey olarak Yakut bölgesine gönderildi. Aslında özgür ama aç, bağlanmamış ama esir, bir de sorgusuz dayak. Ancak, orada da vaktini boşa harcamamış görünüyor. Kış geçip yaz gelince hükümsüz sürgünün pek bir etkinliği kalmamış ve doğduğu memleketine, Yedil'deki Kalmıkya'ya geri gönderilmiş. Ruslar hiçbir zaman peşini bırakmamış, ama izini kaybettirdiği sisli yılları nasıl ve nerede geçirdiğini kimse tarafından bilinmiyor. Ulasutai'den Moğolistan'a doğru sürgünden dönerken arkada kalan halkına güvenilir bir ses tonuyla "Ben geri geleceğim!" demiş. Gerçekten de geri döndü.

Tam yirmi bir yıl sonra.

12-12

Büyük Çin İmparatorluğunda çeşitli biçimlerde devam eden üç bin yıllık belki de beş bin yıllık monarşi tamamen kaldırılmıştı. Ülkeyi iki buçuk asırdan fazla yöneten Mançu-Tsing hanedanı da tahttan düşmüştü. Böylesi güçlü bir darbenin sonucu olarak yeni bir tür idari cumhuriyet kuruldu. Devrimin karakteristik bir özelliği, ülkenin her yerinde baş gösteren ayaklanmalardır. Titreyen imparatorluğun tüm çaresiz insanları da artık yeni bir yön ve özgürlük arayacaklardı. Komşu ülkeler ve Rus Çarlığı, devrim sonrası sarsılmış olan insanlar arasındaki bölünmeleri daha da şiddetlendirecekti.

Pekin'deki kargaşa Moğolları da harekete geçirdi. Böyle bir zamanda son üç yüz yıldır sınırda casusluk yapan yardımsever kardeş Rusya elbette ki destek olurdu. Pekin kargaşası, yarım küreyi saran Ekim Devrimi'nden altı yıl ve tüm Batı dünyasını kana bulamış Birinci Dünya Savaşı'ndan üç yıl kadar önce başlamıştı. Yıl 1911'di. Çin tarihinde, belki de dünya tarihinde bir dönüm noktasıydı.

13-13

Herkesin dikkati Dürbit Han'ın sol dizine elini koymuş olan bir yabancıya keşildi. Kurultay başlamadan insanların dikkati bu kişiye yönelmişti. Ama nereden geldiği ve kim olduğu belli değildi. Duruşu ve karakteri de kimseye benzemiyordu. Evin köşesinde Jalhandzı-Hutuhtu'nun tam karşısında dört kere katlanmış bir kilimin üzerinde oturuyordu. Dürbit Han kırk yaşlarında olsa da, yirmi beş yaşında genç bir delikanlı gibi görünüyordu. Yuvarlak yüzlü, karakaşlı, ince burma bıyıklı, iri kahveren-

gi gözlü, yakışıklı bir adamdı. Yanında ise tanıdık olmayan seçkin bir konuk. Orta boylu, geniş omuzlu, koyu tenli, alnı geniş, sanki at tepmiş ya da birisi tarafından dövülmüş gibi kalkık bir burnu vardı. Kaşları kalın, adeta karanlığı delip geçen, insanların gördüğünde ürperdiği yuvarlak küçük gözleri vardı. Bir yayın balığı gibi geniş bir ağzı olmasına rağmen üst dudağı gayet sert görünüyordu. Ancak asıl fark yabancının görüşünde değil de kıyafetlerindeydi. Ak Çar'ın askeri yargıçlarının bu şekilde giyindiklerinin farkındaydı halk. En az görüldüğü kadar garip, bir o kadar da uygun, şık ve görkemli. Görünüşünden Rus olmadığı belliydi. Göçebe olduğu ise yüzünden ve duruşundan anlaşılıyordu. Giydikleri kıyafetler üzerine tam oturmamış, sıradan bir Rus askerinin üniforması olmasına rağmen adeta kötü haber ulaştıran bir ulak kadar garip görünüyordu. Başında tepesi yuvarlak olan bir komutan kalpağı, üzerine giydiği kıyafetinde ise iki sıra hâlinde dizilmiş sarı renkli düğmeler, gömleğinin yakaları katlı ama bir tek omzundaki apoletler yoktu. Alt tarafına ise Rus çizimleri, kırmızı bir pantolon giymişti. Şapanının kolları geniş ve uzundu. Kolları iyice sıyrılmış, birbirine kavuşturduğu elleriyle insanlara burnunun üstünden tehditkâr bakışlar atıyordu. En gösterişli tarafı ise üzerine giydiği askeri Rus kıyafetleri ve omzundaki mavzeriydi. Çok zaman kaybetmeden bu Rus kıyafetli ve mavzerli şahıs insanlar tarafından yakından tanınma fırsatı elde etmişti.

“Eskiden sadece gıyaben duyuyordunuz, ama şimdi yüz yüze görüyorsunuz” diyen Jalhandzı-Hutuhtu, uzun bir süredir sessizce oturan gizemli kişiye başını eğerek, “Aziz Emirsana Han'ımızın geri dönmüş ruhu, kutsal Ja-Lama bu şahıstır. Bundan yirmi sene önce özellikle buraya gelmiş ve halkımızı Çinlilerden kurtaracağını söylemişti. Evet, dış güçler onu ata yurdundan uzaklaştırmıştı. Tutuklandı ve hapsedildi. Pek çok istismar ve işkenceye katlandı. Ama sonunda kafesini kırdı ve en uygun zamanda geri döndü. Bu haysiyetli kişi peki nasıl biridir? Bilmiyorsanız ben size anlatayım, biliyorsanız da dinleyin! Bu Ja-Lama bizim kudretli sarı dinimizin tüm gizemini öğrenmiş olan bir sofidir. Lhasa'da Dalai Lama'nın duasını almış, Pekin'de yaşamış, Petersburg'u görmüş, Baykal'daki Buryat'ı, Yedil'deki Kalmığı, Moğolistan'daki Halha'yı yakından tanımıştır. Burdaki Dürbit ve Bayıt, Torgaut ve Mıngat, Zakşın ve Urankay'dan bahsetmiyorum bile. Bizim için en büyük gurur Ja-Lama kendi ırkımızdandır. Oyrat'tır! Doğduğu yer bizim yurdumuz, bu bozkurttur. Hutuhtu hayatının tümünü halkına bağışlamış. Böyle zor bir zamanda yanımızda olup destek çıkması boşuna değildir. Yalın ayak, tek başına birisi gibi düşünmeyin. Bizim

akrabamız olan Ja-Lama, Rusların güvenini kazanmış, büyükleriyle yüz yüze gelmiş, güvenilir birisidir. Kudretli Rus halkının bizimle gerçekten dost olduğuna şahitlik yapan tek kişidir”.

“Pekala” dedi, başını kaldırıp tüm Batı bölgesinin ileri gelenlerine bakarak. “Sen daha iyi bilirsin. Geçtiğimiz domuz yılında tüm Moğol halkı adına Rusya'yı elçiliğimiz ziyaret etti. Henüz somut, silahlı bir yardım almamış olsak da, bizi destekleyeceklerine şüphe yok. Sonra, Ja-Lama bildiğiniz gibi sonbaharda merkezimiz İh-Hüre'ye geldi. Çin hükümeti ve ordusu şehri terk etti. Kutsal sarı dinimizin sahibi Jabdzun-Damba-Lama, yeni Moğol hanedanının tek hükümdarı - Bogduhan ilan edildi. Bundan sonra tüm Halha Çinlilerden temizlendi. Büyük ordusu ve güçlü tahkimatlarına rağmen Ulasutai bile savaştan teslim oldu. Sadece Batı bölgemiz...”

“Evet, Çinliler ülkemizin merkezi olan Kobda Kalesi'nde şu an hazır bekliyor. dedi, Jalhandzı-Hutuhtu, boğazını genişleterek ve biraz da boğularak. Çinliler İh-Hüre ve Ulasutai'de ve Halha'da ortadan kayboldu. Ama bizden korkmuyor, güçlerine güveniyor ve böylece topraklarımıza sahip olmaya devam etmek istiyorlar”.

Keçe bir tekemet ve bir halı üzerinde arka arkaya oturan sınırlı sayıdaki seçkin cemaat tedirgin oldu. Farklı yerlerden farklı homurtular gelmeye başlamıştı.

“Halha'da bizim ne işimiz var? Onlar kendilerine, biz kendimize” dedi biri.

“Çin'e saldırmaya çalışırken ölmeyelim” dedi diğeri.

“Bu halimize de şükür, Pekin'e ordumuzu göndermeyeceğiz” dedi üçüncüsü.

“Yarın, bugünümüzü aratmasın” dedi çoğu.

“Böyle köle kalmak mı lazım?” dedi birkaçı.

“Cesur ve bilge insanlar!” dedi Dürbit hanı öfkeyle. “Tek kurşun bile sıkmadan Donaybat'la birlikte Halha özgürlüğüne kavuştu. Ama siz, sevgili cemaat, olayın getireceği yankıdan, davulun en ufak titreyişinden bile korkuyorsunuz. Halha bizden daha mı yürekli? Bize ne oldu? Söyleyin, Bait'in ne eksikliği var? Urankai-Ata'nın soyundan gelenlerin en korkak olanı mıydık? Mıngat onurunu kaybetti mi? Zakşın başka bir ülkeyi köle olmak için mi doğdu? Hayır sevgili arkadaşlar! Pekin'den iyilik

beklemek boşuna. Halkınızın ruh hâlini bilmiyorsunuz. Hapsedilmek ve köleleştirilmek istiyorsunuz. Tamam, eğer Çin'e karşı ayaklanmazsak Dürbitler'in bir tanesi bile kalmadan hepsi buralardan gidecek. Ulut ve Torgaut bizimle. Sadece biz değil. Burada yirmi yıldır yabancılara karşı savaşan Bargut Toktagu-Taişi'nin seçkin birlikleri de bize yardım ediyor... Bugün Halha'ya bir ön birlik göndereceğiz! Halkımız korkuyor, bizi yabancı işgalcilerden kurtarın diye...”

“Hutuhtu-Han” diye bir ses geldi Rus giyimli bir adamdan. “Kızgınlığında haklısın. Ama sayın liderlerimiz henüz nihai kararı söylemediler”. Burundan konuşuyordu ama sesi net ve sertti. “Elbette, hepimiz gideceğiz. İh-Hüre, Bogdı-Han'ın emri değil, kendi özgür irademizle”. Sonra topluluk önünde konuşmasına devam etti. “Jalhandzı-Hutuhtu-Damdin-Bazar-Han doğruyu söyledi. Halha'yı bizden daha iyi yapan nedir? Bait ve Mingat, Zakşın ve Urankai, Dürbit ve Torgaut'n neyi eksik? Sayıca az olsa da cesaretleri sorgulanamaz. Şimdiye kadar yabancılara sırf zorunda oldukları için boyun eğdiler. Ama artık dayanamıyorlar. Yirmi bir yıl önce, buraya ilk geldiğimde buna şahit olmuştum. Burada azıcık bir rüzgâr esse, her yeri alevler saracaktır. Kendim başlayacağım!” dedi göğsünü gerip ve mavzerinin göğsünden sarkan tahta kasasını okşayarak. “Yarından itibaren insanların arasına karışacağım. Sadece bana...” Sadece hana değil, halkın geri kalanına da dedi, “Beyaz bir deve bul. Burada Rus askeri kıyafetlerini yerli lama kıyafetleriyle değiştireceğim. Yirmi yıl önce yaptığım gibi beyaz bir deveye binip insanlara vaazlar vereceğim. Mümkünse başka bir deve daha verin. Sesi gür sarı bir deve. Güvenilir bir yoldaş yetiştireceğim, Torgaut Jimbe. Bu deveyi yoldaşıma vereceğim. Bakın karlar eridi, kutsal bölgemizdeki hava durumu da iyiye gidiyor. Etrafımız tekrar yeşerince ben de bin askerimle Kobda'nın dibinde bekliyor olacağım.”

“Çok uzaklardan gelmiş, adı sanı bilinmeyen bir lama mı ordumuzu yönetecek?” diye mırıldandı Bait ordusunun Dzasag'ı.

“Buna izin veremeyiz!” dedi Mingat ordusunun Dzasag'ı.

“Siz bilirsiniz” dedi Jalhandzı-Han. “Ama ... bir ordu göndermezseniz nasıl başlayacaksınız?”

“Kim yönettiğine bir itirazım yok” dedi gizemli adam. “Ama Jalhandzı-Hutuhtu-Damdin-Bazar-Han'ın İh-Hüre'den yüksek bir itibarı var. Bogdı-Han sayıt

unvanını verdi, ayrıca tüm Batı bölgesini Çinlilerden temizleme görevini de Dürbit emirimize emanet etti. Ve ordu... tahmin edebileceğiniz gibi, sıradan bir kalabalık olmayacak. Rus kardeşlerimiz koca bir silah kervanı gönderecekler. Ve elli güçlü Rus askeri gelecek. Bu askerler bizim insanlarımıza muharebe sanatını öğretecek. Bu, Rusya'dan getirdiğim en büyük ve en iyi haber.”

Bu sevindirici, beklenmedik haberin ardından Batı'ya yerleşen Moğol boylarının liderleri anlaşılmaya vardı. Birçoğu ordularından çekecekleri asker sayısını söylemeye başladı. Ancak, işe yaramadı. Biri yetmiş ordu, biri altmış, biri elli, hatta yirmi ya da on ordu. Toplandığında, ancak ve ancak dört yüz kadardı. Ve öyle görünüyor ki, daha fazlasını veremiyor gibiydiler.

Rus sınırına yakın, kuzeybatı bölgesinin başkentinde üç-dört yüz kadar çadır ev bulunan, Çin mimarisine uygun olarak yapılmış büyük ve geniş saraylar ve sarı dinin tapınağı olan iki bin lamanın aynı zamanda ibadet edebileceği kapasiteye sahip büyük bir datsan ve ağaçtan yapılmış kırk-elli kadar dini merkez bulunuyordu. Ulanhum'daki kurultayda bir karar alınmıştı. Batı bölgesini Çin baskısından kurtarmak!

14-16

“Ak develi kutsal Lama geri döndü! Bu sefer ülkemiz Çin egemenliğinden sonsuza kadar kurtulacak! Ordusuna katılıp, onun yoluna baş koyan hiç kimse vurulmaz, bıçaklanmaz!”

Kısa bir süre sonra köyden köye, Uys-Kul'dan Achy-Kul'a, Kırkaz-Kul'dan Kara-Kul'a, Zauhan Nehri boyunca, Kobda Nehri kıyıları ve tüm Batı göçebe topluluğu ak develi kutsal Lama'yı görmüş, vaazını dinlemiş, sloganlarını işitmiş ve sadece şifayı değil aynı zamanda mucizelerini de görmüştü. İki yüz, dört yüz değil, tam iki bin, dört bin Arat atlarına binip öfkeyle yola koyuldu.

15-14

Güneşli Ulankum'da, Kızıl Kayalık Karkara Dağı'nın eteklerinde, Mavi Ova boyunca çam ormanının dibinde, beyaz ve kahverengiye çalan renkleriyle irili ufaklı onlarca çadır yurt vardır. İnek sürüleri yamaçlarda, koyunlar da ahırlarında. Güneş yavaş yavaş yükselirken insanlar da birer birer uyanıyorlardı. Aşağıda, Karkara Nehri boyunca deve üzerinde iki adam geliyordu. Birinin altında, çatısı şişkin beyaz bir deve vardı. Deve üzerindeki adamın kim olduğu yavaş yavaş belirginleşmeye başla-

mıştı. Mavi bir deli hırkası ve sarı bir atkısı vardı. Boynundan önüne doğru çapraz bir şekilde asılı duran Rus tüfeği, omzunda ise ahşap bir kutuda duran küçük bir silah asılıydı. Sarı devenin üzerindeki adam da silahlıydı. Bu tüfek köyde avcılar tarafından kullanılan sıradan bir tüfektir ama bu adamın görünüşü de sıradan olmasına rağmen soğuktu.

Develi iki adam yavaşlayıp, durdu. Evlerin arasından geçip tarlanın tam orta yerinde develerini salık bıraktılar.

“Selam!..” dedi Lama'ya eşlik eden diğer kişi. “Çabuk toplanın! Kutsal Ruh'un sözlerini duyun ve onun duasını alın!”

Genci, yaşlısı topu topu on beş yirmi erkek, bir sürü çocuk, genç ve yaşlı kadınlar, köyün bütün nüfusu sürüler halinde Lama'nın etrafında toplandı.

“Uyuyorsunuz!..” dedi, burnu kalkık bir şekilde konuşan Lama. Yalnız, kalabalığa bakarken sesi güçlü ve anlamlıydı.

“Uyumuyoruz efendim” dedi saçları örülü bir köy adamı, “Güneş yeni doğdu, hepimiz kalktık.”

“Uyuyorsun” dedi Lama. “Gözlerin açık olsa da ruhun derin bir uykuda. İki yüz yılı geçkin bir süredir yabancı bir düşmanın ayakları altında bilinçsizce eziliyorsunuz. Köleler! Aptallar! Kör ve fakirler! Ülkenizi yağmalayan Çinlilerden nasıl kurtulabiliriz diye hiç düşünmüyor musunuz?”

“Düşünüyoruz, efendim” dedi köylü. “Ama elimizden ne gelir ki? Yapabileceğimiz pek bir şey yok. Bizim için sıhhatimizden daha önemli hiçbir şey de yok. Yıpransak da bir şekilde yaşıyoruz. Ayrıca... Çinli tüccarlar, pazarcılar olmasaydı şeker ve çayı kimden, nereden alırdık? Evlerimizdeki mülk ve giyim kuşamdan bahsetmiyoruz bile”

“Hatalıdır!” dedi yabancı Lama. “Çayırda hangi sığırlar otluyor?”

“Bizimki” dedi şaşkın köylü.

“Senin değil...!” dedi lama. “Yüz kellenin sekseni borçtur! Çinli yargıçlara, Çinli tüccarlara borç! Yüzden sadece yirmisi senin. Doğru mu?”

Köyün yaşlısı tam sesini çıkarmak üzereyken:

“Gelecek yıl yirmi tane daha kaybedeceksin. Borcun zamanla katlanarak artacak. Yıllık verginiz yeni doğum belgenizden daha yüksek olacak. Hayvanlar senin değil, ruhun da bir başkasına ait! Söyleyin! Bu köydeki erkeğin yarısı nerede? Evet, yarısı yok, sadece diğer yarısı burada. Muhafızlara çağırılacağı gün, sıcak yuvarından ayrılacak ve birer köle olacaksınız. Bir hafta değil, bir ay değil, ömrünüzün sonuna kadar bedavaya, gönülsüzce çalışacaksınız. Bugün elinizde var olan ancak bu kadar, ama yarın... Sizin çocuklarınızın buzağıları olmayacak. Senin gibi yarı bir köle de değil, hepsi birer tam köle olacak”.

“Öyleyse ne yapmamızı istiyorsunuz efendim?” dedi tamamen yere kapanan köylü.

“Eğer iraden varsa, hem servet hem de ticaret senin elinde olacak” dedi Lama. Yani, pazardaki tüm hayvanlar, dükkânındaki her şey, sizden çalınan tüm pis servet. Kobda'ya saldır ve hepsini geri al!”

Kadınlar şaşırılmış, erkeklerinse kafası karışmıştı.

“İh-Hüre ve Ulasutai haberlerini duydunuz mu?” dedi Lama. “Oradaki tüm Çinliler kovuldu. Dükkânlarda ve ambarlarda saklanan tüm mallar, hazineler ve zenginlikler, sizin gibi sadece at sırtında isyan ederek ganimeti yağmalayan çobanlar tarafından alındı. Köydeki ve önlerindeki tüm borçların ellerinde kaldığından bahsetmiyorum bile. Çinlileri Kobda'da öldürürseniz, oradaki tüm servete sahip olacaksınız. Bakın, sürünün başı da sizin elinizde. Anlıyor musunuz?”

Oysa kimse bir şey duymamış.

“İh-Hüre, Halha'dan büyük bir ordu geliyor” dedi Lama. “Kobda'ya saldırıyorlar. Çinlileri kovalayacak, servetin ve iktidarın tamamına sahip olacaklar. Dürbit ulu-sumuz da geride kalmamalı. Ülke senin! Zenginlik ve güç de senin olmalı!”

Hala kimse anlamamıştı ya da anlamak istememişti. Ses yok. Kenarda olup biteni izleyen yaşlı bir adam aniden öksürmeye başladı. Boğulmuştu, nefesi kesilmiş ve kamburlaşıp iki büklüm olmuştu.

“Buraya gel” derken ona doğru gitti Lama. Boğulurken bağırmaya çalışan felçli adamın sırtını okşadığı anda öksürüğü kesildi ve nefesi biraz olsun düzeldi.

“Haydi, göğsünü aç ve yere yat” dedi. “Akciğerleriniz iltihap toplamış ve sol yanın tümünden çürüyor” dedi.

Yaşlı Arat kemerini çıkarıp, cüppesinin önünü açtı ve yere sırtüstü uzandı. Lama eğildi ve felçli adamın alnına avcuyla dokundu. Yankı hâlinde bir ses duyulmaya başladı. Hasta Arat gözleri kapalı, suskun ve hareketsiz bir şekilde uykuya daldı. Lama adamın gömleğini sıyrıp göğsünü açtı. Kemerine bağlanmış kemik saplı bıçağını çıkartıp, avcunun sağından soluna doğru elinde gezdirerek okşadı. Sonra küçük parmaklarıyla adamın çıplak göğsünü okşadı ve sol tarafından kesmeye başladı. Bir damla bile kan akmıyordu, kırmızı eti, beyaz kemikleri göründükten sonra kaburgaları da katlayarak açtı. O anda, kaburgaların altında iltihapla dolmuş ve şişmiş tıkalı bir ciğerin yanında atmakta olan kalp belirdi. Aynı zamanda akciğer de gözüktü. Yüzü sararmış gibiydi. Lama önce irini avcuyla üç kez süpürdü, sonra parmaklarını içine sokup bir parça et çıkardı. Halka mı gösterdi yoksa kendisi mi kontrol etti bilinmez ama kısa bir süre sonra elindekini uzak bir yere fırlattı. Elini tekrar vücuda soktu. Bu sefer kuzu dışkısı kadar yuvarlak bir parça et çıkarıp onu da fırlattı. Daha sonra açık göğse iki elini birden sokuverdi. Bu sefer acele etmedi. Vücudun içini parmaklarıyla kazıyordu, sanki bir şeyler arıyor gibiydi hareketleri. Ama neticede hiçbir şey bulamayan o parmaklar vücuttan geriye boş bir şekilde çıktı. Ne kan ne başka bir şey vardı ellerinde, kupkuru. O kuru ellerle tekrar kaburgaları okşamaya başladı. Bir eliyle vücuttaki yarayı kapatıp, diğer elinin avcuyla da adamın göğsünü sağdan sola doğru yavaşça okşadı. İşini bitirip ayağa kalktığında yara iyileşmiş ve adamın göğsü eski hâline dönüşmüştü.

“Artık tüm hastalıklardan kurtuldu” dedi Lama kısıp bir sesle.

Yaşlı Arat mışıl mışıl uyuyordu. Mucizevi şifacı, yaşlı adamın gri cübbesini çekti ve göğsünü kapattıktan sonra kuru inek derisinin üzerine adamın başını koydu.

“Öğlene kadar uyusun, iyileşir” dedi. “Devlet hakkındaki sözlerimi anladınız mı?”

Köyde atlı olan dokuz erkek vardı. Tam yirmi gün sonra silahlı olan erlerin Kobda kalesinin dibinde bulunması gerekiyordu.

16-15

Karanorga'ya kendisinden önce şöhreti ulaşmıştı. Göl etrafında yerleşmiş halk, hazırız, biz de atlarımıza binip sizinle geleceğiz diye destek çıkmışlardı. Her türlü emri itaatle yerine getirecek gibi görünüyorlardı. Yine de...

“Lama-Hutuhtu siz mucizevi bir şifacıymışsınız. Burada bir hasta var...”

“O hasta ölecek” diye cevap verdi Lama.

“Ben şifacı değilim. Ben sarı din yolundaki bir lamayım. Öyle basit bir lama değil, ben savaşçı bir Lamayım. Sadece bir asker de değil, ben bir orduyum! Sevgili büyükbabam Emirsana'yı unuttunuz mu?”

“Oh-oh! Emirsana...” diye bir anda kalabalık kükredi.

“Emirsana, tüm düşmanlara karşı Oyrat haklıını bir araya getirdi. Ama zamanında ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Doğru gün döneceğini ve savaşı başlatacağını söylemişti. İşte döndüm! Ben bir kahramanım, işte karşınızda Emirsana Han'ın yeniden dirilmiş hali!

İnsanlar, çok alçakgönüllü ve kahraman gibi görünmeyen bu kişinin görünümünden pek memnun değillerdi. Ortalık biraz olsun sakinleşti.

“Emirsana... Emirsana'ya ateş edersen mermi geçmez, kılıç kesmez!” diye ön sıradan birisi bağırdı.

“Evet! Mermi geçmeyecek, kılıç da kesemeyecek...” diye bir mırıldanma başlamıştı. Ja-Lama herkesi adeta gözleriyle eleştirerek baktı ve sonra soğukça gülümsedi.

“Jimbe!” dedi, sonra yüzü sararıp, gözleri parladı. “Herkes görsün!”

“Atıl haldeki mavzerini eline aldı. Daha sonra mavzeri söküp değneğine tahtadan bir kutu taktı. Sonra komutanın eline daha önce kimsenin görmediği bir silah verdi.

“Şimdi beni vuracaksın. İlk önce doğrudan karnıma sonra da kalbime ateş edeceksin. İşte!” dedi. Kalabalıktan gözlerini ayırmayarak sarı cübbesini çıkardı.

“İçimde beni koruyan hiçbir şey yok. Sadece çıplak bedenim”.

“Hutuhtu-Lama ... Ben ... yapamam” dedi Jimbe, dudakları titreyip geri çekilirken.

“Beni şimdi vurmazsan, seni bu mavzerle vururum” dedi Ja-Lama. “Haydi!”

Jimbe'nin elinde titreyen mavzerin ağzı sağa, sola, gökyüzüne ve yere bakıyor, sanki Ja-Lama komutanı adeta zihniyle kontrol ediyor gibiydi.

“Dumin omzuna yaslan ve beni iki elinle tut” dedi. “Sağlam bir gözle! İlk önce göbekten. Sonra da kalpten”

Jimbe gerçekten hemen bağlandı. Dumin omzuna yaslandı ve iki eliyle tuttuğu mavzeri doğrudan önündeki Lamaya ateşledi. Çıtır sesiyle birlikte titreyen Lama göbek bağını sol eliyle tutuyordu. Jimbe afalladı ve titreyerek durdu.

“Vur!” diyen acı içinde bir ses geldi.

Jimbe bu kez titremedi ve bir el daha ateş etti. Ja-Lama sanki bir kürekle göğsünden vurulmuş gibi çekilerek, sağ eliyle sol omzunu tuttu. Sonra "Ah!.." - diye üzgün bir sesle güldü. İki elini uzattı ve avuçlarını açtı. Her iki avcun içinde de keçi boku büyüklüğünde iki kurşun vardır.

Emirsana'nın vurulmadığını söyleyen genç bir adam yanına yaklaştı ve açık olan avucuna baktı. Sonra Jimbe'nin elindeki mavzere baktı ...

“Bu mermi bu silahtan mı çıktı...” dedi ya şüpheli, şaşkın bir sesle.

“Şimdi görüyorsun genç kahraman” dedi Lama. “Getir onu!”

Mavzeri Jimbe'den alıp yavaşça boynuna astı. Bastonundan güç alıp, gözlerini kısarak gülümsemeye başladı ve mavzerini bir anda ateşe verdi. Yanına gelen genç yiğidin güzel kalpağı birkaç metre havaya uçup, yere düştü.

Ja-Lama “Daha hala genç diye acıdım, belki akıllanır diye düşündüm. Evet, ben Emirsana'nın ta kendisiyim! Tekrar can bulmuş haliyim.” dedi şaşkın gözlerle olup bitenleri izleyen halka.

Az önce susmuş olan insanlarda bir gürültü başladı.

“Gidelim!” Ja-Lama gergin bir şekilde etrafına bakarak bağırdı.

“Doğruca Kobda'ya gidelim!” dedi ve sonra hemen sakinleşti. Sesi de kesildi ama eskisinden daha öfkeli, ciddi ve olabildiğince gizemliydi.

“Bana ok geçmez! Bana ölüm yok! Beni takip eden ordu da hiçbir kayıp vermeden büyük bir zafer kazanır. Haydi, atlara!” dedi tekrar sesini yükselterek.

“Kobda'yı düşmandan kurtarmadıkça vatanımız ayakta kalamaz! Gidelim!”

17-17

İki yüz yıl önce savaşçı Galdan-Boşuktu hanının trajik ölümünden sonra tüm Moğolları Manju-sin çarlığının yönetimi altında tutmak için Kobda şehri de Ulasutai Kalesi gibi bozkırın kalbinde kurulmuştu. Aslen askeri bir kale idi ama zamanla büyüyen ve gelişen önemli bir şehir olarak idari ve ticari bir merkez hâline gelmişti. Bir zamanlar Durbin-Oyrat'a ait olan bu bölge çoğunlukla Kalmık kabilelerinin yaşadığı huzursuz ve ücra bir bölge idi. Bundan dolayı bölgedeki savaş durumu, ani ayaklanmalar ve ayaklanmaları önlemek için yapılan askeri tahkimatlar da çok farklıydı. Her kulesinde bir topun olduğu kale bir arşın kalınlığında, dört arşın yüksekliğinde ve taş höyüğün her iki tarafında da bir kilometreden fazla bir alana sahipti. Yiyecek ve mühimmat fazlasıyla vardı. Dört veya beş yüzü geçmeyecek kadar da bir silahlı kuvvetleri vardı. Ancak, Maymaşen adı verilen sadece Çinlilerin yaşadığı şehre yakın bu bölgedeki yaklaşık üç bin kişiden oluşan halk daha tehlike davulları çalınmadan önce şehrin surları içerisinde toplanmıştı. Gücü yerinde tüm yetişkin erkekler saldırı tüfekleriyle silahlandırılmıştı. Özel olarak eğitilmiş eski orduda atış ve muharebe sanatı konusunda da yeni askerler yetiştirilmeye başlanmıştı.

Soğuk yüzlü kalenin gözle görülebilecek ancak kurşun yetişmeyecek olan bölgesi o gün de sessizdi. Bu bölgeye kurulmuş çadır evler ve farklı türdeki çadırlar bir hayli fazlaydı. Bu çevrede toplanan insanların sayısı önce dört-beş bin kadardı. Kullanılmakta olan ana silah av tüfekleriydi. Aralarında birçok avcı ve keskin nişancılar olmasına rağmen topluluğun çoğu daha önce hayatlarında hiç silah tutmamış olan sıradan insanlardan oluşuyordu. Jalhandzi-Hutuh tarafından Çin'e gönderilen tüm elçiler, daha savaş başlamadan önce tutuklanıp vahşice öldürülmüştü. Bunu öğrenen halkın öfkesi de katlanarak güçlenmişti. Öfke yaygındı, ama yine de bir enerji eksik-

liği vardı. Onlarca yıl İç Moğolistan'da birçok cephede savaşmış İh-Hure, Halha bölgesinden gelen bir grup Bargut ve yakın zamanda kapsamlı bir Rus askeri taliminden geçmiş Halhalar tam o sırada arka taraftan bu bölgeye ulaşmıştı. Sayıca az olmasına rağmen Bargut askerlerinin her biri adeta genç bir kaplan gücündeydi. Liderleri de genç kaplan Ginden-Gün idi.

Halhalar'ın komutanları Damdinsuren ve Maksırcap son zamanlarda Moğol halkının ulusal batırları mertebesine ulaşmıştı. Bölgede yalnız onlar değil, Rusya'dan gelen on beş subay, Rus konsolosu ve bir kervan dolusu da silah vardı.

Düne kadar hayvancılıktan başka bir işle uğraşmayıp sessiz sakin yaşayan bu halk kısa bir zamanda özel bir askeri talime tutulmuş, hafif silahlı, insan öldürmeye hazır olan bambaşka bir insan topluluğuna dönüşmüşlerdi.

İlk başta Altay'ın diğer tarafındaki Sarı-Sumbe bölgesinden yüklenmiş mühimmat ve gıda dolu Çin yardım kervanı daha Kobda'ya gelemeden yerle bir edildi. Şehir yakınlarındaki dar bir vadide etrafı çevrilen yüz elliye yakın Gamin askerlerinin bir tanesi bile ölümden yakasını kurtaramadı. Bargut'un genç kahramanı Ginden-Gün, büyük bir zafer kazanarak bu mücadeleye darbesini vuran ilk kişi olmuştu. Kendisi kale kuşatmasında bile her zaman ön saflardaydı. Acımasız silahlı mücadeleler ve karşılıklı verilen ağır kayıplarla sürmüş kırk günlük kuşatmanın nihai sonunda da kale surlarını yıkan ve içeriye adımını atan ilk kişi de o olmuştu.

Taş duvarlar yerle bir olurken sadece ordu mensupları değil, dünün tüccarları, hizmetkârları, işadamları ve silahlarla donanmış Kobda'da saklanan Çinli tutsaklar bile teslim olmuş ve hayatta kalmak için yalvarmak zorunda kalmışlardı.

Tabii ki, ganimete el konulduğu gibi silahlara ve yiyeceklere de el konulmuş ve Çinli tüccarların tüm serveti isyancılar tarafından yağmalanmıştı. Giysiler, altın ve gümüş, kumaşlar, çeşitli eşya ve aksesuarlar... İşte o anda Ja-Lama'nın verdiği tüm sözler gerçek olmuştu.

18 – 18

Söylentilere göre hiçbir yetkisi olmamasına rağmen, ayaklanmanın ruhani lideri olan Ja-Lama, merkezden gelen iki komutanı bugünlerde halk tarafından unutulmuş olan farklı ve eski bir ayini gerçekleştirmek için katılmaya ikna etmişti. Belki de

ne bir propaganda yaptı, ne bildirdi, ne de onları ikna etmeye çalıştı. Açıkçası iki komutanın da orada olmaktan başka bir çaresi yoktu.

Bu aslında bir kurban töreniydi. İnsan kurbanı! Bir değil, tam bir ahır dolusu insan!

Binlerce kişi kalenin eteklerinde toplandı. Bazı yerlerde ateşler gökyüzüne kadar alevleniyordu. Sarı cüppeli yüzlerce lama ateş etrafında dönerek dini sözler söylüyordu. Birbirlerine ipe bağlanmış mahkûmlar getirildi. Tabii ki hepsi de Çinliydi. Gökyüzüne doğru peş peşe silahlar ateş edildi ve etrafı kısa bir sessizlik sardı.

Tam o sırada sarı ipek ve kırmızı giyinmiş, sağ omzunda ince bir mavzerle girenin güçlü ve kutsal bir hükümdar olan Ja-Lama olduğu söylenir. İlk başta iki kolunu kaldırarak işaret verdiğinde zurnalar çalınmaya başladı. Ateş etrafında dönen sarı kıyafetlilerin dans etmeye başlamasıyla aynı anda gürültüler de başlamış olsa dahi Ja-Lama'nın tekrar kollarını kaldırmasıyla ortam tekrar sessizliğe büründü, sonra tekrar davullar çalınmaya başladı. Hükümdar başını salladığında özel şerikler tarafından sıraya dizilmiş kırk veya elli kadar mahkûm ateşe doğru götürüldü. Uzun boylu, geniş omuzlu, sarı şapanlı, kel kafalı ve buruşuk yüzlü yaşlı bir lamanın tutsaklarından ilkinin kafesten çıkardığı ve onu Ja-Lama'nın tam karşısına getirdiği söylenir.

Tam o anda arka taraftaki şerikler öne çıkarak tutsak Çinlinin üzerindeki ince kıyafetini yırtıp omuzuna kadar çıplak bıraktı, tepesinden örülmüş saçını çekerek başını sırtına doğru eğdirdi, iki kolunu sırtına bağladı ve yerinden kıpırdatmadan mahkûmu tuttu.

Ja-Lama hızlıca tutsağın karşısına geçti. Sol elindeki bıçakla tutsağın omzunu gövdesinden ayırarak sağ elini kaburgalarının arasına soktu ve hala atmakta olan kalbi eliyle çekip alıverdi. Elindeki bıçakla kalbi vücuttan tamamen ayırdıktan sonra hala buharları üstünde tüten kalbin kanını önüne koyulan tabağa son damlasına kadar iyice akıttı. Sonra tabaktaki kana orta parmağını soktu ve şeriğin elindeki ipek bayrağa kanla kutsal sözcükler yazmaya başladı. Parmağını bandırdıkça yazıyor, yazdıkça da bandırıyordu. Sarı bayrak yukarıdan aşağıya, sağdan sola doğru kırmızı desenlerle doldu. Ja-Lama kafasını ve elini salladıktan sonra bayrak götürüldü. Dizleri bükük, omzundan kanlar akan cesedi iki şerik yere düşürmeden tutuyordu. Korkunç durumdaki ceset alev alev yanan ateşe atıldı.

Sıradaki kurbana işaret edildi ve başka bir bayrak getirildi. Üzgün mahkûm şaşkına döndü, bağırdı, çağırdı ama kendisine gram merhamet gösterilmedi, bir öncekinin başına ne geldiyse aynısı onun da başına geldi. Sıradaki bayrağa da dualar yazıldı ve ceset ateşe atıldı.

Rus başkonsolosu, cesur subayların bu gördükleri karşısında şaşkına dönüp iğrendiklerini ve elbette ki korktuklarını ama olan biten bunca şeye rağmen sessiz sessiz izlediklerini söylemiş. Daminsuren ve Maksırcap da önce korkmuş ama sonra kendilerine gelince Rus temsilcilerine küçümseyerek burunları üstünden bakmışlardı.

Sıradaki. Sonraki. Bir sonraki...

Bütün bu tüyler ürpertici kan gölünü yazıya döken bir Rus aydını idi. Aktardığına göre davula gerilmiş olan deri insan derisiydi. Kenarları bakırdan yapılmış davulun alt kısmı ise insan kafatasından yapılmıştı. Söylediğine göre davulun tokmağı da insan kaburgası veya kaval kemiğindendi. Belki abartmıştır ama aşırılık hiçbir şeyi değiştirmez. Kesin olan Ja-Lama'nın her şeyi bizzat kendisinin yapmasıydı. Hayvan değil, insan kurban etmesi! Bunun doğru olduğu söylenir, durmaksızın, aynı tarif ettiğimiz gibi.

Böylece özel olarak seçilmiş kırk mahkûmun on tanesi vahşice öldürüldü. Kalan otuzu da gece yarısından şafak sökene kadar aynı sonu birer birer paylaşacaktı. Bayrak bitse bile ölüm bitmezdi. Kalbin göğsünden sökülerek çıkarıldığı benzersiz bir ölüm. Alevler ve kana bulanmış bu ayini izlemeye seyirciler dayanamasa bile, Hutuhtu-Noyan-Ja-Lama'nın kudretinin yeteceği kesindi.

Tam o sırada atlı beş-altı kişi silah sesleriyle dörtnala geldiler. Önlerinde başında beyaz sarık takmış, çift kenarlı beyaz kaftanıyla farklı bir şekle sahip bir şapan ve elinde beş namlulu bir tüfek olan Ginden-gün vardı. Otuzlu yaşlarının başında, kumral ve yakışıklı bir adamdı. Bu otuz yaşının yarısını, yani hayatının tam on beş yılını yabancı işgalcilere karşı verilen şiddetli mücadelelerle geçirmişti. Dün Altay'dan yardıma gelen orduyu yok eden, taş kaleye ilk giren de o idi. Günlük hayatta narin yapısıyla tanınan genç kahramanın yüz ifadesi sert ve soğuktu. Beyaz atını sağa sola doğru dizginlemeye çalışırken silahıyla havaya doğru ateş açtı ve yüksek bir sesle haykırdı:

“Bu nasıl bir vahşet! Hangi din, hangi ayın?! Huzurlu, barış içindeki bir günde böyle bir şey olamaz. Başkomutanımız Jalhandza-Gegen, haksız yere kan dökülmesine son verilmesini emretti! Başka hiçbir mahkûm Çinli öldürülmeyecek. Yeter artık!”

“Ben Hutuhtu-Bogda, Emirsana Han’ın tekrar hayat bulmuş hali, burada her şey benim emirlerimle yapılır! Ülkenin eski geleneklerini ben canlandırdım. Sen kim oluyorsun da beni durdurmaya cüret ediyorsun?” dedi bir sonraki kurbanın kalbini göğsünden ayırmaya hazır olan Ja-Lama.

“Emirsana adını kullanan yabancı! Bütün İç ve Dış Moğolistan benim kim olduğumu çok iyi biliyor. Ya sen kimsin? Nereden geldin? Daha önce nerelerdeydin, ne yaptın? Yeter, durdur artık bu vahşeti!”

Atını dizginlemeye çalışan Ginden-gün ayine de bir son vermeye çalışmıştı.

O anda bir mavzer sesi duyuldu. Üzerinden düşmeyip atın sağ yüzünde titreyerek asılı kalan Ginden-Gün’ün beyaz şapanının sol tarafında parmak büyüklüğünde kırmızı bir iz görüldü. O iz büyüye büyüye avuç kadar oldu. Ginden-Gün’ün atı biraz önce acımasızca öldürülmüş mahkûmun yanından geçti. Sonra tam ortasından yardığı topluluğun dışına çıktı. Ginden-Gün işte tam o anda atından sırt üstü yere çakıldı ve gözlerini sonsuza kadar yumdu.

“Her kim olursa olsun, bana karşı çıkan herkesin başına geleceğı bu!” dedi, elindeki mavzeri iki üç kez daha havaya ateşleyen Ja-Lama. Sonra silahını bir tahta sandık içine geri koydu.

Ja-Lama’daki bu kutsal değişim gücü, hem Rus danışman, etraftaki muhbirler, hem de beraberindeki Halhalar tarafından artık kayıtsız şartsız kabul görmüştü.

19 – 19

“Aynı! Eski Baldan’ın ta kendisi. Yoksa başka biri mi?..” diye düşündü Akımbet. Biraz düşündü, hesapladı, yirmi yılı aşkın vakit geçmiş. Otuzlu yaşlarının başında zayıf ve incecik genç bir adamdı. Şimdi ellili yaşlarında, kilo almış. Boynu kalın ve yanakları tombul tombul olmuş. Ancak yaşlandıkça insanoğlu değişirmiş. Eskiden sert ve tok bir sesi vardı ama şimdi burnundan konuşuyor. Gençken fındık gibi olan

burnu artık iyice yayılmış, büyümüş ve yıpranmış gibi duruyor. Sanki doğuştan değil de dövüşten kalan dağılmış bir burun. Gözleri ise hiç değişmemiş, yusuvarlak, küçücük gözler... İşte! Ama mantıksızdı. Çok değişmiş ve pişmanlık krizi daha da artmış.

Diyelim ki kendisi. Peki...bütün bu olanların suçlusu kim? Aman tanrım! Bir melek yol gösterecek demiş, ama şeytan sürüklemiş...

Uzun zamandır olan biten karşısında Kazaklar korku içinde titreyerek sabrediyorlardı. Bir şeriğin ölümü on gamininkinden daha zor olmuştu. Kazaklar az önce suçlu olsa da haksız yere cezalanan Çinliye acımışlardı. Moğol Ginden-Gün ise kendisine gıptayla bakılan, hayran oldukları cesur bir genç adamdı... yazık idi, gerçekten yazık. Kötü bir kâbus gibi. Acımasız, vahşi bir insanın ellerinde can verdi, yitip gitti...

“Gidelim” dedi Akımbet “Bu belalı yerden uzaklara. Bir an önce...”

Az ötede toplanmış yiğitler de artık bitkin düşmüşler ama tekrar bir araya geldiklerinde biraz olsun sakinleşmişlerdi. Akımbet'in de biraz olsun içi rahatlamış gibiydi. Az önce kendini yalnız ve savunmasız hissederken şimdi içinde yeniden bir umut filizlenmiş ve tekrar bir güven duygusu oluşmuştu.

“Yiğitler”, diye seslendi. “Hadi huzur bulalım. Bu vahşetin bugün geçeceğini ve yarın bize ulaşmayacağını kim garanti edebilir ki. Gördük, öğrendik. Buradaki yönelim kötüye gidiyor. Ülkemize dönelim. Gidip köylerimize, etrafımıza burada olan bitenleri anlatalım. Kendimize gelem ve her şeye karşı hazırlıklı olalım. Belki bizim başımıza gelmez bu vahşet. Yine de...”

Sırtı ağrıyordu, başından ayakuçlarına kadar varan bir sızlama hissetti. Eskiden olduğu gibi on parmağı da tahta gibi kaskatı kesilmişti.

“Evet, Tanrım!” diye mırıldandı.

“La İlahe İllalAllah Muhammeden Rasul Allah! Evet, atalarımın ruhu! Korum bizi!..”

“Hadi gidelim” dedi, sonra yiğitlere bakarak.

“Dikkat edin. Dünya dediğiniz bir bok çukurudur. Bu bok çukuruna bulaşmayın, siz de kirlenirsiniz. Kazak atamız böyle buyurmuş. Bu kanlı oyun daha da uzamadan biz artık yola koyulalım”.

“Evet, Allah’ım, ihtiyacımız olan her şeye sahibiz, daha fazlasına da ihtiyacımız yok...” diye mırıldandı.

“Ümbetay!” diye seslendi kalan yiğitlere bakarak.

“Hadi biz gidelim. Çabuk bize yetişin siz de!” dedi diğer yiğitlere bakarak:

“Daha da geç olmadan sizi ana yolda bekleriz”.

20 – 20

Ertesi gün, Ja-Lama Ak Orda'sında kurduğu büyük sofrada Batı Moğolistan'ın büyüklü küçüklü tüm bölgelerinden gelen ağaları ağırladı. Merasim için büyük bir çadır ev kurulmuştu. Fakat misafirler onun bir ev değil de kaleden ve yağmalamadan elde edilen ganimetlerin bir deposu olduğunu hemen anlamıştı. Tabii ki Ja-Lama bunların hiçbirini kendi elleriyle almamış, emrindeki şeriklerine toplatmıştı. Hala da ganimet getirilmeye devam ediyordu. İşgale uğramış bir halk! Sadece ipek ve diğer kumaşlar değil, koskoca bir hazine. Şerikler yalvaran yüz ifadeleriyle sanki ganimeti bırakmak için değil de bir şey sormak için gelmiş gibi lamanın ayağının altına her getirdiklerini bırakıyorlardı. Ja-Lama ise soğuk ve solgun görünen yüzüyle minnettarlığının adeta en büyük işaretiymiş gibi başını onaylar anlamda aşağı yukarı ganimeti getirenlere hafifçe sallıyordu.

Ja-Lama dışarıda bekleyen, durumlarına göre isimlendirmiş olduğu misafirlerini özel bir saygı ve haysiyetle içeri buyur ettikten sonra her birine şahıslarına özel hazırlanmış hediyelerini teker teker dağıttı. Kendisini bu yolda hep destekleyen Batı bölgesinin koruyucusu ve en yüksek temsilcisi Jalhandzı-Gegen'e kuzu başı büyüklüğünde bitey cambı (altın) verdi. Ordunun başkomutanı olan Damdinsuren'e gümüş bir at eyeri ve ikinci ordunun başı olan Maksırcap'a da gümüş kasalı eski bir tüfek verdi. Her bölgenin ve kampın liderlerine teker teker şapanlar verdi. Dün gece bu vahşetin doğumuna sebep olan şahsa hiç ama hiç benzemiyordu. Yüzü soğuk olsa da hareketleri kibar, sözleri nazikti.

“Rus temsilcileri gamin, tüccar, hizmetçi, kadın ve çocuklardan oluşan Çinli tutsakları devraldılar” dedi kısa bıyıklı Damdinsuren.

“Ambinleri tüm askeriyle birlikte kendi korumaları altında Rus toprakları üzerinden Sarı-Sümbe'ye nakledeceklermiş”.

“Savaş teminatı olarak diğer Çinlilerin bize karşı bir savaş açmaması dahilinde biz de geride kalan insanlara dokunmayacağımıza dair bir söz verdik. Eğer bize karşı yola çıkarlarsa, onlar gelene kadar biz de elimizdeki tutsakları teker teker öldüreceğiz” dedi bıyıkları güzel olan yakışıklı Maksırcap.

“Ama halkımız bu pozisyonda kalmamalı” dedi Ja-Lama.

“Herkesi ayaklandırmak gerekiyor. Moğol halkı tüm yabancılardan temizlenmedikçe bizim hiçbir düzene kavuşmamız mümkün olamaz”.

“Elbette” dedi Damdinsuren. “Sadece ülkenin biraz sakinleşmesi lazım önce. Ardından güvenlikle sınırı geçip, taşınırsınız”.

Ja-Lama burnunu çekerek, “Ben başka bir şeyden bahsediyorum” dedi.

Tam o sırada, Hutuhtu-Lama'nın kendisinden başlayarak bu merasime gelen herkes özel olarak yapılmış Ak Ordanın (çadır ev) eşliğinden içeri girmişti.

Ak Ordanın içi, dış görünüşüne göre çok daha büyüktü. Çadır evin etrafı Çin kilimleriyle örtülmüştü. Girişin sol tarafında ise gümüş bir at yuları ve birtakım pahalı malzemeler vardı. Ocağın yanında biraz daha yüksek bir yerde üst üste koyulmuş çok fazla gümüş at eyeri vardı. Sağ eşikte altın, gümüş, büyük ve küçük küpler, güğümler ve seramik tabaklar üst üste koyulup dizilmişti. Sol tarafta ise iki sıra boyunca üç katlı altın ve gümüş sandıklar vardı. Çadırın başköşesinde ise bir küp altın üzerine oturtulmuş üç-dört yaşlarındaki bir çocuk büyüklüğündeki bağdaş kurup oturmuş Buda heykeli vardı. Heykelin iki dizinde de dışı altınla kaplanmış sarı dininin eski kitapları vardı. Maksırcap ve Damdinsuren'den başlayarak tüm grup yukarı çıkar çıkmaz ellerini bir birine kavuşturup kutsal ilahın önünde saygıyla eğildi. Aslında geçmişin gücüne değil, yeni hayatın gücüne, Ja-Lama'nın zenginliğine teslim olmuş gibiydiler.

Sofra zengin, votka ise boldu. İlk tadımın ardından ortam çoktan neşelenmeye başlamıştı.

Ünlü cırış, halk ozanı, Parşen, gövdesi dört köşeli kopuzuyla geldi. Ellili yaşlarında olmasına rağmen adeta otuz yaşındaki bir adam gibi genç gösteriyordu. Alnında tek bir kırışık dahi yoktu. Kıyafetleri mütevazı, kel kafalı, kepçe kulaklı ve kalkık bir burnu vardı. Bu sonsuz bozkırda şöhreti kendinden önce yayılmış. Kopuzunun akordunu yapıp, daha şarkısına başlamadan üzerine mavi bir ipek örtüldü. Kısrak sütünden yapılan soluk votkayı değil, bildiğimiz sıradan sarı kımızdan içmeyi tercih etti. Boğazını yumuşattıktan sonra gırtlaktan şarkı söylemeye başladı.

“O-o-o, u-u-u!.. Benim ülkem... Benim toprağım Kobda, Zauhan ırmaklarım... Siyah ve Uıs gölüm... Çinli geldi etrafa, eziyet etti... Ne görmedin...,”

“Dur, dur” dedi Ja-Lama.

“Toprağımız eskisi kadar küçük değil Yerleşimimiz büyüdü, halkımız cesaretlendi ve çoğaldı. Peki, Emirsana nasıl biriydi? Ya Emirsana'nın kendi büyük torunu kim? Emirsana'nın yeniden doğmuş canlı görüntüsü, kahraman Dambi-Jantsan, Hutuhtu-Noyan-Ja-Lama kim? Ben uzaklardaki Yedil nehrinden buralara artık bağımsız olmuş, kurtulmuş olan vatanımda huzur içinde yaşamak için geldim. Benim ülkem eski Dürbün-Oyrat! Benim toprağım Altay-Yertis, Bora-Tala, Sayram-Göl, İle ve Aladağ! Bu uçsuz bucaksız toprakları ve gelecek mübarek ülkemi de şarkına kat! Yüreğin anca o zaman hakikatleri söyler!

Yüzü solan sanatçı önündeki kımızını içti ve göğsünü gerip biraz da heyecanlanarak kopuzundan bir ses aldı ve doğaçlayarak yeni şarkısına kaldığı yerden devam etti. Bugünün Emirsana'sı olarak kabul edilen Ja-Lama'yı olabildiğince pohpohlayarak başlayan şarkısına Aladağ, Dzungarian, Semir bölgelerinin uçsuz bucaksız enginliğinden de bahsederek devam etti. Seslendirdiği her bir kelimeyle güçlü Oyrat ulusunun parlak geleceğini de adeta yerlere göklere sığdıramadı. Ja-Lama içini çekti ve ölülerin dirildiğini ve geçmişin yâd edildiğini söyledi. Duygularını zar zor zapt ediyordu.

“Doğru” dedi Ja-Lama memnuniyetini göstererek. “Şimdi bundan sonra söylediğin doğaçlamayı ezberleyip, Dürbüt ve Mıngat, Torgaut ve Ölüt'e tüm halka

duyur. Duysunlar bizim kim olduğumuzu, gelecekte bizi nelerin beklediğini öğrensinler! Gezdiğin her yerde bunları tekrar tekrar seslendir, söyle, artık kimseye boyun eğmesinler!”

Ozanın eteğine at toynağı dolusu altın koydu. Oradaki herkes ozana yürek dolusu iltifatlar yağdırdı.

“Ama...” dedi alkışlar azaldıktan sonra Ja-Lama. Sorgulayan gözlerle etrafını iyice süzdü.

“Dediğim gibi şarkında söylediğin yerlerin artık çoğu yabancı ellerde. Oyrat'ın baş düşmanı Kazaklar bu toprakların yeni sahibi. Diğer taraftan Sarıarka'dan başlayarak Jayık ve Yedil nehrini de aldılar. Yanı başımızdaki İle, Aladağ ve Yedisu azmış gibi tüm Dzungaria'ya da yayılmışlar. Sayram Gölü'nün kıyılarında beyaz evlerini kurdular ve onları Bora-Tala'ya kadar da genişlettiler. Altay'a her taraftan girip Kobda'yı geçtiler. Tepeleri aşarak kuzeyde Acı Göl'e, güneyde Kara Göl'e ulaştılar. Şimdi biz Çinlilerden kurtulduk, artık özgürüz. Küçük bir şehirde kapana kısılmışlardı, peki ya şimdi nasıllar? Diğer bölgelerdeki insanları kendi içine katmış, bu bölgedeki halkı ise iyice savurmuş, itmiş olan bu Kazakları biz n'apacağız? Hiçbir şey yapmadan asla duramayız! Öncelikle onları Altay'dan çıkartmamız lazım. Sonra iyice gücümüzü toplayıp Kazakları tüm Dzungaria'dan temizleyip, İle'yi kölemiz hâline getirip, Aladağ'ı da ele geçirmek zorundayız. Burası bizim ülkemiz! Bizim topraklarımız! Bizim yerleşimimiz! Sadece bize, bizim milletimize aittir!

“Yarın değil, ertesi gün yola çıkacağım!” dedi Ja-Lama kısa bir aradan sonra. Uzak bir Halha'dan gelen merkezi hükümetin özel yardımcısı Damdinsuren'e bakarak:

“Çin'den temizlenen Moğolistan toprakları Kazaklar'dan da temizlenmeli!”

“Dün...” dedi Damdinsuren gözlerini yere indirip.

“Bu Kazaklar, Çinlilere karşı mücadelemizde bize katılmaya geldiler, elleri boş da gelmediler. Binecek üç yüz at, kesmek için sayısız hayvan, yeme-içme için deve sırtlarında heybelerce kurutulmuş et, kurttan yağa kadar getirmediler mi? Kaleye doğru en ön saflarda bizimle birlikte yürümediler mi? Yalnızca bir köy değil, Kobda tarafındaki tüm Kazaklar adına geldiklerini söylemediler mi? Bizden karşılıklı hiçbir

şey beklemediklerini, elli yıldır Moğollarla bir kere olsun anlaşmazlık oluşmadığını, birlikte omuz omuza yürüdüğümüzü ve ortak derdimizin Çinliler olduğunu söylememişler miydi?

“Yalan söylüyorlar, sırf onlara acıyalım diye! Topu topu kırk kişi ya geldi ya gelmedi. Mevcudiyetimizde gözle görülür, elle tutulur neredeyse hiçbir değişiklik olmadı. Yaptıkları katkı öyle pek de abartılacak bir şey değil. Dile getirmeye bile değmez. Sadece ganimete ortak oldular dün. Bugün ise... bakın tek bir tanesi bile burada yok! Gece karanlığında geri dönmüşler. Sadece bu yaptıkları için bile cezalandırılmaları gerekiyor! Daha fazla söze ne hacet!”

“Ruslar...” dedi sessizce oturan ikinci komutan Maksırcap.

“Acaba Ruslar bu duruma ne diyecek?.. Hadi buradaki büyük Rus konsolosunu görmezden gelelim, peki diğer taraftaki büyük Rus Çarı ne diyecek? Bizim Altay ve Dzungaria tarafındaki Kazaklar sayıca az, ya diğer taraftaki Kazaklar’ın hepsi Rus işgalinde değil mi! Onları n’apacağız!?”

“Bizim kendi sarı kralımız var!” dedi Ja-Lama sert bir şekilde.

“Dinin efendisi mimar Bogda-Gegen Jabdzun-Damba-Lama’nın tüm Moğol ulusunun bogdıhanı ilan edildiğini unuttun mu? Sen buraya kimin adına ve neden geldin? Ak Çar adına değil, büyük hanımız adına dış düşmanlara karşı acımasızca savaşmak için gelmedin mi? Biz özgür bir ülkeyiz. Bozkırdaki Rus Çarı bize talimat veremez. O taraftaki kölelerine ne yapacaksa yapsınlar ama buradaki Kazaklar... İkna olanları bundan sonra bize köle olmak zorundadırlar. İkna olmayanları ise zamanla yola gelecektir. Yarına kalmadan bugünden ilk orduyu göndereceğim. Bu taraflardaki köylerini yavaş yavaş diz çöktürsün, tövbeye getirsin. Gerisini... önümüzdeki hafta halledeceğim!”

22 – 22

Kazakların uzak köyleri olup biten her şeyden haberdarlardı. Rus silahlarıyla gelen otuz üç şeriği güzelce misafir edilmiş, tay kesilmiş ve büyük bir sofra kurulmuştu. Ama bu askerler sadece ellerindeki mal-mülke el koymak için gelmemiş, Ja-Lama’nın emriyle yaşadıkları bölgeyi bırakıp, iç bölgelere doğru göçmeleri gerektiğini de söylemek için gelmişlerdi. Her şeyi yağmalayıp burada yaşayan halkı da ken-

dilerine hizmetçi yapacaklarmış. Bunun sonu da ya kölelik ya da dehşet içeren bir ölümmüş.

Konuştuklarından ve yaptıklarından her şey net bir şekilde anlaşılıyordu. Şerikler gündüz bir bahane bulup onlara hizmet eden iki Kazak yiğidini evlerinin arka tarafına götürüp öldürdüler. Dört Kazak yiğidine de ağır bir ceza kestiler. Ellerini iple bağlayıp pantolonlarını çıkarttırmış, her birinin kıcı kıp kırmızı olana kadar tam yirmi kere acımasızca kamçılarmışlardı. Artık bu cezanın sonunda Kazaklar için kaybedilecek hiçbir şey kalmamıştı.

Dört kuşak kahraman ataları olan Kazak köyünün ağası bir karar vermişti. Şiddete iyice doymuş, içtikleri kımızla sarhoş olan misafirler göl kenarındaki evlerinde uyumaktaydı. Başlarında nöbetçileri vardı yalnız sabaha doğru onlar da yerlerinden kaybolmuşlardı. Gece herkes uyurken kendi başlarına karar veren Kazak yiğitleri, askerlerle dolu olan beş evi aynı anda bastı. Hiçbir kayıp vermeden Ja-Lama'nın otuz üç şeriğinin hepsini iple tek tek bağlandı. Merhamete yer yoktu. Sabaha karşı hepsi teker teker öldürüldü. Bu olaydan sonra üç yüze yakın insan hayvanlarını da alıp Altay'ın kuzeyine, Rusya'ya doğru göçmeye başladı. Olan bitenler etraftaki tüm köylere duyuruldu. Altay'ın Kuzeyi ve Kobda tarafındaki Kazakların bazıları göçmeye hazırlanırken, bazıları da yurtlarında kalıp savaşmaya hazırlanıyorlardı. Lakin çoğu insan da “bizim bir günahımız yok, kim gelirse gelsin halimizi anlatır, anlaşırsız” umuduyla kaldıkları yerden hiçbir yere kıpırdamamıştı.

23 – 23

Altay'ın Kobda tarafındaki Kazaklar silahsızlardı. Bazılarının ellerinde çok az sayıda, yok denecek kadar az tüfek vardı. Onları da insan öldürmek için değil, avcılık ve kendilerini korumak için kullanıyorlardı. Hayvancılık haricindeki yapabildikleri tek şey de dağ keçisi ve argali avlamaktı.

Batı Moğolistan'daki Oyrat halkı da avcılık ve çobanlık yapıyordu. Onlar da ellerinde tüfekleriyle geldiler. Ancak Manju-Sin krallığı yıkıldığında ve özgürlük hayalleri ortaya çıktığında, insanların daha güçlü silahlara sahip olma istekleri de artmıştı. Sadece birkaçı bu isteğine kavuşabildi. Şeriklerin çoğu ise Çinlilerin yenilmesi, kervanların ve Kobda'nın da ele geçirilmesinden sonra ancak silah elde edebildi. İlk önce çok sayıda Rus silahlarının gelmesiyle bazıları eskisini bırakıp yeni tüfekleri

tercih etti. Esas olan şiddetti doğru yönlendirip, öldürmeyi öğrenmeleri ve artık kandan korkmayacak hale gelmeleri idi.

Çobanlık yapan iki göçebe halk arasındaki eski denge birkaç gün içinde bozuldu. Bir tarafta korumasız küçük bir halk, diğer tarafta ise çok sayıda silahlı insan vardı. Birkaç şerik ile planlarını gerçekleştirmeyi düşünen Ja-Lama, Erikli Göl'deki olaydan sonra tüm askerlerini atlarına bindirdi. Yeni düşman arayışındaki Dürbüt, Ölüt, Torgaut ve Kalmıklar hep birlikte yola koyuldular.

Altay'ın Kobda bölgesindeki veya Batı Moğolistan'daki Kazak'ların tarihinde, daha sonra "Ja-Lama katliamı" olarak adlandırılan zor bir dönem başlamıştı.

24 – 24

Kimseye bir zararı dokunmayan, kendi başlarına yaşayan insanlarla dolu huzurlu köyü bir anda silahlı askerler bastı. En ufak bir ters hareket yaptığı düşünülen herkesi hemen vurdular. Hayvanlarını ellerinden aldılar, yaşadıkları çadır evleri devirip insanların başlarını herhangi bir tarafa çevirmesine bile fırsat vermeden adeta hayvan kovalar gibi şehrin dışına ittiler. Köylüler bir anda her şeyini kaybetti. Sanki bu da yetmezmiş gibi şimdi de köle olmaları gerekiyordu. Kazak yiğitleri ise şeriklere hizmet etmeye, ak dinden çıkıp sarı dine geçmeleri emredilmişti. Kızları ve gelinleri ise şeriklerin kölesi, kuması olma zorunluluğunu üstlenmişti. Teslim olmuş köylerde durum böyleydi. Karşı çıkan halk ise direkt katledilmiş, sınırlara yakın yerlerde yaşayanlar ise Çin ve Rus tarafına doğru kaçıp kurtulmuşlardı.

25 – 25

Akımbet ağanın köyü, Deluin nehri kenarından yürüyerek Kökbaur dağına geçti ve Yalnız-Ağaç'ın zirvesine ulaştığında yakalandı. Ja-Lama'nın askerleri karşısında hiçbir varlık gösteremediler. İnsanlar evlerini bırakıp göç ettiği için suçlu durumuna düşmüşlerdi. Gördükleri herkese ateş açtılar. Kadın, erkek, çocuk, yaşlı demeden hepsini bineklerinden indirdiler. Hayvanlarıyla birlikte tüm göç edenleri kırbaçlaya kırbaçlaya geldikleri tarafa geri döndürdüler.

Göçe ayak uyduramayan yaşlılar için durum o kadar da zor değildi. Çünkü onları anında kılıçtan geçiriyorlardı. İrili ufaklı çocuklar içinse durum hiç de farklı değildi. Kendi aralarında onlara ne yapacaklarına karar verince, ayaklarının tabanları

yıpranmış, yorgunluktan bitmek üzere olan elli çocuğu sıraya geçirdiler. Bir kilimin içine çocukları başları birbirlerine tepelerinden degecek bir şekilde bağladıktan sonra ikinci bir kilime sarıp hava almayacak bir halde ölüme terk ettiler. Çocuklar hayat mücadelesi içinde ağlaırken şerikler de katıla katıla gülüyorlardı. Göç, yola devam ederken çocukların sesi de artık duyulmaz olmuştu... Tam çocukların katledildiği o bölge günümüzde “Elli çocuk katliamı” olarak adlandırılmış olabilir.

Bazıları için bir kabus, bazıları içinse o gün adeta bir kutlamaydı. Bu acımasız savaşçıların kanlı seferini başlatan ve öfkesinden kuduran Ja-Lama, tutsakları kovalayan şeriklere özellikle kısa bıyıklı ve kırk yaş civarındaki birisini gösterip:

“Ona dokunmayın, cildi sakın bir zarar görmesin!” demişti.

Öfkeli şerikler göçteki diğer insanları dövmeye devam etmiş, ama aralarından sadece Akımbet’in kafasını arada bir kırbaçlamaktan öteye gitmemişlerdi.

Göçe zorlananlar arasındaki en mutsuz, en zor durumda olanı da Akımbet ağa idi.

26 – 27

Bölgedeki Kazakları katlettikten sonra binlerce koyunu, atı, deveyi, büyükbaş hayvanı, sayısız malı mülkü elde eden Ja-Lama, emri altındakilere de belli bir ölçüde ganimetinden dağıttı ve ününe ün katmaya devam etti. Sadece onun emri altındaki evlerin sayısı bini geçmişti. Normalde tüm Batı Moğolistan’da isimsiz bir han olarak tanınıyordu. Günümüzün siyaset diliyle yazarsak, “de-facto”, yani gerçekte, uygulamada han. Ancak “de jure”, “kanuna göre”, “hukuki olarak” yani kendisi aslında gerçek bir han değildi.

Kobda'yı tamamıyla yok eden ve tüm Batı bölgesinin Çinlilerden temizlendiği katliamdan sonra, tüm ulusun hükümdarı olan Jabdzun-Damba-Lama'nın yardımcıları gerçek bir statü kazanmışlardı. Maksırcap-Tüşe-Gün dördüncü derecedeki bir komutan oldu ve ona Hatan-Batır (Katan), yani Kuruş-Batır ismi verildi. Damdinsuren ise üçüncü dereceye layık görüldü ve Manlay-Batır ismiyle anılır oldu. Her ikisine de kutsal bir sembol olan Taus’un çift gözlü mavi tüyü hediye edildi. Olsun, şanlandırılınsın, onurlandırılınsın. Her neyse, ikisi de yabancıydılar. Bu bölgenin resmi, gerçek hükümdarı, tüm Batı bölgesinin dini lideri aslında Jalhandza-Hutuh’tu. Hutuh

bölgenin hem hocası hem de dini lideriydi. Bu tören Moğolistan'ın başkenti İh-Hure'de gerçekleşmişti.

Hayat bu şekilde devam edemezdi.

27 – 28

Daha dün iki deveyle gelen Ja-Lama'ya Orta Halha'daki birleşik Moğol ulusunun Bogdikağan'ı Jabdzun-Damba-Lama sofi, geleceği görebilen insan derecesini bahşetmişti. Kobda savaşından sonra gümüşle yazılmış mühürlü sarı ipek yazmayı kendisine hediye etti. Bu hediye Ja-Lama'nın torunlarının bile nesilden nesle gururla anlatabileceği çok önemli bir hediyeydi. Ancak Ja-Lama bununla yetinmedi. Meşhur Emirsana tüm Oyrat kağanıyken, şu anki onun yeniden vücut bulmuş hali Ja-Lama nasıl ve ne şekilde başka birinin emri altında olabilirdi ki? Eski hanlık, günümüz Moğolistan'ın batı kısmı, Yeni Oyrat halkı olarak yeniden doğması gerekirdi. Tek ve bağımsız hükümdarı da elbette Ja-Lama olmalıydı.

Batı Moğolistan'ın isimsiz gerçek sahibi olarak görülen Ja-Lama hızlı bir karar alarak işe koyuldu. Harabeye dönmüş Kobda, kendisinin de bulunduğu o toplumun artık başkenti olarak kalmamalıydı. Batıdaki eski şehri bir an önce terk edip, yeni bir başkent yaratmak gerekiyordu. Ja-Lama, Kobda'ya çok uzak olmayan yeni başkentini yerini belirledi. Adını da Müncük koydu. Burası eskiden küçük bir tapınağı olan sessiz ve güzel bir yerdi. Bir tarafı dağa bakan ve diğer tarafında ise kalın bir koruya sahip olan, zengin bir nehrin kenarındaki bölgeydi. Ayrıca yapılabilecek her türlü saldırıya karşı da güvenli bir bölgeydi.

Önce askerleriyle birlikte bölgeye kendisi yerleşti. Etrafında eski motiflerle bezenmiş binden fazla çadır vardı. Merkezde Noyan-Hutuhtu-Lama'nın Örgö ve Jisan isminde birbirinin aynısı olan ikiz, gösterişli çadırları bulunuyordu. Tam dibinde ise ana ibadethane vardı. Sonra üç sıra hâlinde dizilmiş birçok ev vardı. İlk sırada tapınaklar, ikinci sırada yönetim, kâtipler, kuryeler, hizmetçiler, sekreterler, yani ülkenin yönetiminde rol alan herkes bu kısımdaydı. Üçüncü sırada ise yemekhane, işçi odaları, misafirhane ve yolcular için özel odalar vardı.

Barışçıl bir toplum görüntüsü çizen bu yerleşim bölgesi; üç sıra taştan yapılmış merkezi binaların haricinde, birçok çadır ev, sokak ve ara sokaklardan oluşuyordu.

Yerleşim yerinin bittiği bölgeden itibaren katmanlar hâlinde dizilmiş ve birbirinden bağımsız olarak kurulmuş askeri bir kamp vardı. Buradan biraz uzakta olan ikinci bir bölgede ise bir köle kasabası bulunuyordu. Yani sadece hizmetçiler değil, aynı zamanda bir köle kampı da oluşturulmuştu. Çoğunluğunu Kazakların oluşturduğu bu kölelerin kim olduklarının belli olması için kulakları kesilmişti. Aralarında birkaç Sart ve Hoton ırkından da köleler vardı. Eski savaşçı Durbin-Oyrat döneminde Kazaklar, Taranşi ve Özbekler köleleştirilmiş, hatta on-on iki nesilden beri de hayatlarına köle olarak devam eden olan bir toplum hâline getirilmişlerdi. Artık dinini, dilini, desturunu hatta kendi kimliklerini dahi unutmuşlardı. Köle sahipleri ise Kazakları da diğer bir ırkın ismi olan “Hoton” diyerek aşağılarcasına çağırmaya başlamıştı. Olabilecek en pis ve en zorlu işler de onlara veriliyordu. Artık ne kadar dayanabileceklerse... Ja-Lama'nın planı diğer tüm Kazakları da bir süre sonra aynı şekilde köle hâline getirmektir.

Yalnızca büyük topraklardan değil, çadır evlerden de oluşan bu bölge bir günde eski yerleşkelerden temizlenerek yeni bir şehre dönüşmüştü. Taşınmış ve mahvolmuş evlerin kalıntıları da öylece kalmamalıydı. Dağın eteğindeki geniş, açık bir vadide taş evler ve ahşap ev aletleri üretimi için çalışmalara başlandı. Oradaki işçiler de kölelerdi, inşaat ustaları ise daha dün Kobda'da yakalanıp, idam edilmeyen ve anavatanlarına geri dönemeyen Çinliler idi. Tuğla döşeme, ağaçların kesilmesi, temellerin temizlenmesi gibi çalışmalar çoktan başlatılmıştı.

Kentsel gelişime ek olarak Ja-Lama devlet yapısını da devraldı. Önceliği yetkisini genişletmek ve olabildiğince herkesi haberdar etmektir. Sonra ise katı gereksinimler, disiplin ve nizam gerekiyordu. Başka bir deyişle “sınırsız iktidar!”.

Gram merhamet gösterilmemiş olan bu işgallerde, yüzlerce deve, binlerce at ve on binlerce koyun yağmalanmış; Kazaklar da “Ja-Lama Katliamı”, “Ja-Lama Sürüşü”, Moğollar ise kendi aralarında bu vahşete “Develi Yolculuk” adını vermişti.

Güçlü, azılı bir hükümdar, köy ağalarından çok şey talep ederdi. Eskiden Çin İmparatorluğu'nun kontrolü altında olan ve artık sadece Moğol Bogdihan'a bağlı, bölgenin liderleri, Ja-Lama'nın bir dediğini iki etmez olmuştu. Ellerine her ne geçerse hemen Ja-Lama'ya götürür hale gelmişlerdi. Sadece hayvanlarını değil, mal-mülk, altın, gümüş ve diğer kıymetleri taşlarını da. Bunların yanında kilim, ipek ve kamka

da (altın ve gümüş ipliklerle dokunmuş ipek) dağ gibi birikiyordu. Elde edilen Çin ve Rus parasının hesabı tutulamazken, yiyecek ve içecekte ise bolluk hüküm sürüyordu. Gerçek verilere göre, örneğin, geleneksel "yusan saağan", yani "dokuzlu yığın" sırasında, bazılarına bir köle, beyaz bir deve, bir at, altınlı eyer, bir halı, bir kilim, on yedi bin manat para ve iki bin manat, iki bin beş yüz lan (yaklaşık altı fit saf gümüş) verilmiş. Bunlar insanı memnun eden, gönle hoş gelen şeyler...

Hâlbuki insanoğlu kalbinin derinliklerinde farklı şeyler ararmış... başka mutluluklara ihtiyacı varmış. Şiddet, acı ve ölüm. Herkesin kaderi güçlü lamanın elindeydi. Sadece mahkûmlar değil, herhangi bir ortak şerik, Kalmık, Arat, Moğol... kişilikleri, onurları, hatta abartısız bir sineğin yaşamı bile onun ağzından çıkacak ufacık bir söze bakıyordu.

Vahşetin temeli aynı, yalnız dalları farklıymış. Ölümün dibi aynı, fakat birçok yolu varmış. Sınırsız yetkiye sahip olan Ja-Lama da aklına gelen her şeyi yapmaya devam etmiş.

Ja-Lama yanakları sarkmış, gözleri küçülmüş sakince duruyordu. Ansızın sinirlendi. Bahane bulmak o kadar kolaydı ki; meğer atı getiren şerik, atını gemine bağlayamamış veya dizgini iyi tutamamış, hizmetçi kemerini beline iyi oturtup bağlayamamış, gümüş tabakta sunulan kırmızı dökülmemiş ama sallanmış, ocakta yanan tezek iyi alazlanmamış. Böyle bahaneler bulup fevri patlamalarla etrafındakilere saldırıyordu. Bazen de bu infazı emrindeki askerler aracılığıyla yerine getirtiyordu.

Ja-Lama'nın sağ soluk hiç belli olmuyordu. Her zaman omzunda mavzerini taşır ve anlık bir sinirle hiç olmadık yere birini vuruverirdi. Ya da belindeki hançeri çıkarıp aniden karşısındakinin tam kalbine saplayıverirdi. Genelde sağ elindeki hançerle failin kaburgasını yerinden ayırır, sonra kalbini sağ eliyle çıkarıp gözü önündeki köpeğine yedirirdi. Bazen de hiç uzatmadan silahı kafasına, alnına veya kulağına dayar, gözünü kırpmadan vururdu.

Bu işi yardımcılara buyurduğunda da iş haddinden fazla uzardı. Yardımcıları önce suçlunun ellerini ve bacaklarını bağlar, yüz, belki iki yüz defa kırbaçlar, döver, sonra da karnını yarıp bağırsaklarını çıkarırdı.

Eğer ölümden daha hafif bir ceza verilirse, hükmü verilmiş kişinin kulağı ya da burnu kesilir, gözleri yuvalarından çıkartılır veya herhangi bir uzvuna kalıcı bir zarar verilirdi. Bazen de ateşte kızdırılmış demir kişinin yanağına veya alnına bastırılarak hayatının sonuna kadar taşıyacağı bir iz bırakılırdı. Bazıları da adeta hayvanlar gibi hadım edilirdi.

Kendisi de bir lama olmasına rağmen sarı cübbeden nefret ediyordu. Tüm batı bölgesindeki tapınaklara mesajlar göndermiş ve üç binden fazla lamayı da yanına aldirtmişti. Üç bin lama bölgedeki rahiplerin yarısından fazlasını kapsıyordu. Bu rahipleri sarı dini danışmak adına değil, adeta lamaların büyüğünün, Hutuh'un kim olduğunu göstermek için çağırtmıştı. Bazılarının kafalarına dipçikle, bazılarına da kendisine özel yapılmış sopasıyla vuruyordu. Diğerlerini de belden aşağı soyup falakaya yatırır, bacaklarını ve çıplak kollarını kırbaçlatacak kötürüm hale getiriyordu. Gördükleri şiddetten sonra iyileşememiş birçok lama da olduğu gibi bırakılıp ölüme terkedilmişti.

Herkesin kaderi bir tek Ja-Lama'nın elindeydi. İster sarı şapanlı lama, mavi şapanlı şerik, isterse de kahverengi şapanlı hizmetçi olsun, tüm Batı bölgesi tüm halkıyla birlikte Hutuhtu-Noyan-Han'a yani Ja-Lama'ya devredilmişti.

Bu arada, Ja-Lama'nın sevinci acı ve ölümlle de sınırlı değildi. Geçmişte gizli kalmış her şey de halka bir bir açıklanıyordu. Bunların yanında elbette bir lama asla evlenmemeliydi. Sadece evlilik dışı değil, her halükarda kadınlardan uzak durmalıydı, ayrıca asla bir atı da olamazdı. Oysa Ja-Lama yeni başkente yerleşir yerleşmez kendine bir harem kurdu. Bu haremdaki her kadının resmi nikâhlı olsun veya olmasın şerik, hizmetçi veya tutsak olan bir kocası vardı. Örneğin dün, evvelsi gün ya da kutsal bir günde Ja-Lama kocasıyla birlikte yaşayan güzel bir kadına göz koydu. O güzel kadın lamayla birlikte bir gece geçirmek mecburiyetindeydi. Eğer dediği yerine getirilmezse önce kadının kocasını aldirtır, rızasını verene kadar işkence ettirir, sonra da kendi elleriyle karısını kendisine verene kadar şiddeti artırarak işkenceye devam ederdi. Böylece beğendiği güzel kadınları istediği zamanda, istediği saatte aldirtarak birlikte olması o kadar normalleşmişti ki sanki komşuları birbirine çay içmeye çağırıyormuş kadar basit bir şeye dönüşmüştü.

Böylece daha dün nereden, nasıl geldiği, hangi ırdan, hangi boydan olduğu bile belli olmayan sofî bugün âlemin yarısında dilediğince hüküm sürüyordu.

28 – 26

Yalnız-Ağaç bölgesindeki katliamda akrabalarının yarısı ölmüş, yaşlı annesi kılıçtan geçirilmiş, genç kuması toplum önünde rezil edilerek şiddete uğramış ve iki çocuğu kilimle boğularak ölüme terk edilmiş olan Akımbet ağa, kendisine tanrıdan acil bir ölüm gelmesi için dualar etmişti. Silahla gelen ani bir ölüm ya da ani bir kılıç darbesiyle öldürülmeyi dilemişti. Elleri bağlı da olsa, dili bağlı değildi. Kazakça ve Kalmıkça ağzına gelen her şeyi söyledi. Söylemediği ne bir beddua ne de etmediği tek bir küfür kalmamıştı. Aslında daha dağdan inmeden yakalandıkları anda öldürülebilirdi. Ancak meymenetsiz biri onu ölüme terk etmemek için elinden geleni ardına koymamıştı. Akımbet ağa yol üzerinde kendini yere bırakmış, emir veren askere itaat etmeyip öldürülmeyi dilemişti. Şerik tam infazı gerçekleştirecekken durduruldu. Durduran da biraz önceki meymenetsiz asker ağası idi...

“Dokunma!” dedi haykırarak. “Kılına bile zarar gelmesin!”

İki-üç şerik atlarından inip, Akımbet’i yerden kaldırmaya çalıştı.

“Ata bindirin” dedi meymenetsiz. “Kendi atına bindirin!”

Tam o sırada Akımbet’le meymenetsiz göz göze geldiler. Ta kendisi! Kobda’daki şüphe gerçeğe dönüşmüştü. Eski Baldan! Kaçak Kalmık!..

Akımbet ağa dilini ve akli dengesini yitirmiş gibiydi. Zar zor meymenetsizin yüzüne baktı. At üzerinde dev gibi görünen meymenetsiz, bıyık altından gülmüş gibi yaparak burnunu çekti, sonra dalga geçer gibi acı ve iğrenen bir yüz ifadesiyle sırtıttı.

“Evet” dedi Kazakça, Akımbet’e burnu havada küçümseyerek bakarak.

“Ben, ama... dedi ve biraz duraksadı. Sonra,

“Eğer söylersen, karnını patlatıp, kırk yerinden kestiğimi görürsün. Günlerce süren, ızdırap içinde, yavaş yavaş ölürsün...Şimdilik...” dedi burnunu tekrar çekerek, “bu hâline şükret!”

Akımbet’in cevabını bile beklemeden sürünün önüne doğru atını sürmüştü.

Akımbet'in atı, eli tüfekli, gözleri çekik, suratsız ve kılıksız bir şeriğin altına denk gelmişti. Yalnız aynı şekilde bıraktığı gibi tüm malzemeleriyle onu bekliyordu. İki Kalmık iki tarafından Akımbet'i tutup kaldırarak kendi atına bindirdiler. Elinden dizgini alındı ve atın yuları öndeki bir şeriğin elindeyken arka taraftan da başka biri atı kırbaçlamaya başladı. Böylece etrafına iki tane gardiyan koyulmuş olmuştı.

Yol üzerinde büyük kayıplar veren göçü Kobda'ya kadar getirmiş, sürüyü de şehrin ortasında toplamışlardı. Meğer orada sadece Akımbet'in köyü değil, etraftaki köylerde hayatlarını sürdüren diğer masum Kazaklar da getirilmiş. İnsanlar bu duruma sevinemeseler de bir araya geldikleri için birbirlerini selamladı. Bazılarının evlerine dokunulmamış yalnızca mallarına el konulmuştu. Yeni gelenler üç gün önce gelenlerle konuşup tamamen rahatlamasalar bile kendilerini biraz olsun iyi hissetmiştiler. Daha önce gelenler yeni gelen Kazaklara ellerinde olan kurt (kurutulmuş peynir) ve benzeri yiyeceklerden ikram etmişlerdi.

Ama bu durum daha çok uzun bir süre daha devam edecekti. Sürgüne zorlanan yüzlerce aile, binlerce Kazak, beşer, onar kişilik gruplara ayrılarak Dürbüt, Ölüt ve Bayıtların yanına ayrı ayrı gönderilmişti. Bazıları Ja-Lama'nın yanına sevk edildi. Fakat nereye giderlerse gitsinler nihai sondan kurtulamazlardı. Erkekler çoban olacak, çocuklar da aldıkları son nefese dek köle olacaktı.

Akrabalarından ve ailesinden uzaklaşan Akımbet, Ja-Lama'nın elinde kalmıştı. Akımbet, Ja-Lama'nın kendisini görmemiş, ama söylenenlere göre kendisi özel bir misafirmiş. Müncük'e geldikten sonra kendisine ayrı bir ev yapılmış. Başına da beş tane gardiyan koyulmuş. Bu gardiyanlar Akımbet'e bağırılmaz, dövmez ve nereye giderse gitsin asla yanından ayrılmazlarmış. Sadece yemeği önüne koyulur, yemeği yemek istemese bile zorla yedirilirmiş. Bunlar Hutuhtu-Noyan-Lama'nın bizzat kendi emirleriymiş. Kilo vermesin, iki-üç hafta yesin, içsin kendine gelsin istemiş.

29 – 29

Tam olarak bir düzen kuramamasına rağmen Müncük'e yeni bir çadır ev yaptıran Ja-Lama Batı Moğolistan'ın ileri gelenlerini burada kurultaya davet etti. İki taraftan on altı ordu Bayıt ve Dürbüt, yedi ordu Urankay, üç ordu Torgaut, bir-iki özgür ordu Tüzgen, Ölüt, Şakar, Mıngat, Zakşın, yani eski Oyrat, günümüzdeki Batı Moğol halkının hepsi ve tüm Kalmık topluluklarının hepsi bir araya geldi. Sadece sıradan

halk değil, onları yönetenler, Manju-Sin İmparatorluğu tarafından atanmış Beyse, Beyle, Gün, Uan diye adlandırılanlar da gelmişti. Toplam kişi sayısı yüz civarındaydı. Hepsi de Ja-Lama'yı “de-facto”, elinde büyük bir yaptırım gücü olan taşsız hükümdar olarak tanımış ve kendisinden ölesiye korktukları için de kapısına kadar gelmişlerdi.

Başlangıcı çok güzel, devamı zor ama yine de iyi bir sonuçla sona eren bu kurultay sadece Altay bölgesinin kuzeyi değil, tüm Moğol halkı ve eğer az bulursanız, Orta Asya tarihindeki en büyük dönüşüm hikâyesi olarak adlandırılabilirdi.

Kurultaya gelenler Ja-Lama'yı önce birinci başkan, sonra da hükümdarların hükümdarı olarak tanıdı. Kurultaya biraz geç kalan yetmiş-seksen kişi herkesin önünde küçük düşmeleri adına cezalandırılıp kırbaçlatıldı. Kurultaya gelenler Ja-Lama'nın emri altındaki toprakların ve insanların gün geçtikçe sayısının arttığını gördükleri için Ja-Lama'yı İh-Hüre'deki Bogda-Gegen-Jabdzun-Damba-Lama-Hutuhtu ile aynı derecedeki Küçük Bogda olmasına karar verdiler. Kovulmuş Çinlilerin yerine Ruslar gelmemeliydi. Ruslar ve Kazaklar asla eskisi gibi rahat rahat doluşmamalıydı. Zengin Rus tüccarları, Buhara, Kaşgar ve Turpan tüccarları da baj vergisini ödemeye zorlanmalıydı. Oyrat yurdu sadece Oyratlar içindi! Ülkenin yeni yöneticisi hükümdarlığını güçlendirmek adına yeni kararlar aldırdı.

Kervansaraylar ve yolların yenilenmesi, hüküm sürdüğü topraklarda yaşayan insanlardan vergi toplanması ve askerlik listelerinin yapılandırılması konusunda herkes Ja-Lama'yla fikir birliğine vardı. Kurultay büyük bir kutlama ile sona erdi. Güreş ve atlı oyunlar sergilenirken, kutlamanın finalinde de iki yüze yakın katılımcının bulunduğu büyük bir at yarışı düzenlenmişti. Eski Emirsana ile birlikte kaybolan Dürbün-Oyrut tekrar hayat bulmuş gibiydi. Ja-Lama, Galdan-Boşuktı Han'ın altın tahtına tekrar oturmuş gibiydi.

Artık toplum köklü bir değişikliğe uğramış, niyeti iyi olanlar bile bozulmuştu. İh-Hüre'deki gerçek Bogdı-Han geceleri uyuyamaz hale gelmişti. Ama ne yazık ki çaresizdi, elinden bir şey gelmiyordu.

Ulanikum'dan kurultaya katılmayan Jalhandzı-Hutuhtu derin bir iç çekmişti. Ja-Lama'yı ilk başta destekleyen ve ona yön veren de ta kendisi idi. Dış düşmana karşı

birlikte güçlenmeyi amaçlamıştı. Oysa böyle bir sonucun oluşacağını tahmin bile edemezdi. Ama sabırla olacakların sonucunu beklemeye karar vermişti.

Kobda'daki Rus Başkonsolosu bıyıklarını burdu ve gülümsedi, sonra yapması gereken vazifesini yerine getirmeye devam etti.

30 – 2

Gökyüzünün engin ve derin ufuk çizgisinin ötesinden kıvrıla kıvrıla gelen mavi Deluin Irmağı'nın etrafı göz alıcı bir güzelliğe bürünmüştü. Suyun dibindeki altın örfeler güneş ışığının yansımalarıyla parıl parıl parlıyordu. Sıradağların diğer tarafından ise soğuk bir rüzgâr esiyordu. Hava güneşli olmasına karşın, serin bir kış soğuğu vardı, aslında kış da değil, Han-Altay Dağı'nın zirvesindeki karın soğuğu idi bu. Han-Altay'ın yanında da kendi başına, bağımsız vadisiyle iç içe geçmiş Kökbaur Dağı vardı.

Akımbet ağa, suyu berrak olan Deluin Irmağı'nın etrafındaki ufacık taşlı ve topraklı kanalı geçerek zirvesi karsız Kökbaur Dağı'na doğru gitti. Hedefi Korcın Göl'e ulaşmaktı. Aklında nehrin doğduğu yere gidip argali avlamak vardı. Argali... Bu argali yolunu mu kaybetmiş? Yoksa bu bir ayı veya kar leoparı mı? Ama bu dağın eteğinde kar leoparının ne işi var? O zaman... kesin farklı bir hayvandır.

Gerçekten de farklıydı. Hayvan değil, bir insandı. Küçük gölden gürül gürül akmakta olan ırmağın kenarındaki geçen sene kurumuş kavağın dibinde sırtüstü uzanan bir insan vardı. Etrafta araba veya başka bir şey gözükmüyordu. Uyuya mı kaldı, bilincini mi kaybetti yoksa ölmüş müydü belli değildi.

Adamın yanına yaklaşıp kadar her şeyi düşündü, aklına bir sürü olasılık geldi. Şeytan mıdır? Peri midir? Uçsuz bucaksız bu yerdeki yaratıktan ürktü ve geri geri yürümeye başladı. Bir anda sırtı göremediği bir şeye çarpınca korkudan ödü patlamıştı. Meğer yanındaki yaveri Ümbetay'ın atına çarpmış. O kadar düşüncelere dalmış ki yaverinin yanında olduğunu bile unutmuştu. İki bacağı iki tarafta, bir eli omzunda, diğeri ise yerdeydi bu yaratığın. Gördüğünde sanki biri suratına soğuk su çarpmış gibi titredi ve afalladı. Hemen tüfeğini çıkarıp, kendini savunmaya hazırlanıyordu. Ama düşündü, kimden savunacak? Ölmüş birinden mi? Yaşayan birinden mi? Yoksa silahsız yalnız başına yerde uzanan birinden mi? At üzerinde biraz durakladıktan sonra indi. Atın dizginini yaverine verip tüfeğini rahatça kullanabileceği bir

pozisyona geçirdi. Yerdeki kişiyi incelemeye başladı. Kıyafetleri farklı, Kazak veya Moğol olmadığı belliydi. Onun kılık kıyafetini birkaç yıl önce gezmeye gelen Rus kervancıların yardımcılara benzetti. Kahverengi bir şapan ve bot giymiş. Sırtüstü uzanan bu kişiyi gözleriyle uzun uzun süzdü. Aniden gözünü açtığında Akımbet çok korktu. Önce geri adım attı, sonra tüfeğini bu kişiye doğrultup tekrar öne doğru bir adım attı. Kimliği belirsiz bu kişi çok zor nefes aldığı gibi baya da halsizdi. Belki yaralı belki de çok açtı. Akımbet ona daha da yaklaştı. Uzanan kişi ise Akımbet'i tehdit olarak gördü ve başını koyduğu yerden kaldırdı. Sonra halsizlikten başı tekrar yere düştü. O sırada adamcağızın zor durumda olduğu açık ve net bir şekilde anlaşılmıştı.

Tedirgin bir şekilde olayın sonucunu bekleyen yaver, ağasının işaretiyle iki atı da ağaca bağlayıp hemen yanına yardıma gelmişti. Akımbet hızlıca adamcağızın başını biraz yükseltmek için ensesinin altına kütük koydu. Omzunu açıp vücudunu elleriyle yoklayarak kontrol etti. Adamın açlıktan başka hiçbir sorunu yok gibiydi. Adam biraz kendine gelmeye başlayınca sanki biraz yalvarır biraz da minnettar kalmış gibi bakıyordu.

Önce su vermek istemişti. Sonra düşündü, zaten nehrin yanındaydı. Yiyecek vermek daha mantıklı geldi ve hemen atındaki heybeye elini uzattı. Biraz kazı, at eti, biraz da koyunun kuyruk yağından vardı. Kazının biraz yağlı ve ağır geleceğini düşünerek daha dün taze süttten yapılmış peyniri ve hafif atıştırmalıkları çıkardı.

Adamcağızın da ağzı bayağı büyükmüş. İkiye bölerek verdiği peyniri yerken parmaklarını bile ısırtıyor, Akımbet az az vermeye çalışsa da adamcağız adeta çiğnemedi yutuyordu. Akımbet belli bir süre aç kalmış insanın midesi bu kadar yiyeceği bir anda kaldıramaz diye düşünüyordu. Sonra tabağa koyup azıcık su verdi. Yiyip içtikten sonra tekrar uykuya dalan adamcağızın üzerindeki kıyafetlerinin açık kalmış yerlerini kapattı ve uykusunda adamı izlemeye başladı. Tekrar uyandığında biraz daha yemek verdi. Kurutulmuş kazıyı küçük küçük parçalara ayırıp uyku ve uyanıklık arasında olan adamcağızın ağzına götürüyordu. Uzun bir aradan sonra yumuşacık peynirden biraz daha verdi. Öğleden sonra adam tam olarak güçlenmese de biraz olsun kendine gelmişti.

Akımbet ve Ümbetay adamı atın üzerine yatay bir şekilde yükledi ve düşmesin diye iple bağladı. Aynı ata Ümbetay da oturdu. Akımbet ise hala adamdan bir tehlike gelebilir diye şüphe duyuyordu. Böylece iki atlı üç kişi köye doğru yola çıkmışlardı.

Gizemli misafiri konuk evinde ağırlamışlardı. Akımbet uyuyakalan adamın yanındaydı. Akımbet ağa tüm sorumluluğu hizmetçilere yükledikten sonra kendi evine yatmaya gitmişti. Ama bir türlü sabaha kadar gözüne uyku girmemişti. Zar zor biraz uykuya dalmışken kötü bir kâbusla sıçrayarak uyandı. Rüyasında siyah bir kangal, boynunun arka tarafından saldırıyordu. Derisini koparıp, topuğuna doğru atmıştı. “Allah!..” – diye uyanmıştı. Yorganı açık kalmıştı ama sırtı soğuk değildi, aksine ateş gibi yanıyordu. Bugün nehrin orada üşütmüş olabileceğini düşündü. Kazaklarda bir atasözü var: “Rüya tilkinin bokudur”. Yani rüyanın hiçbir değeri yoktur. Kötü rüyayı da iyi rüyayı da iyiye yorabilirsin. Köpek bile ısırsa, iyilik bildirgesidir. O da öyle yorumladı. Birden bir at sesi duydu ve etrafı gürültü bastı. Akımbet sese uyandı, az uyumuş olsa bile uykusunu almıştı.

31 – 3

Gizemli misafir sevinç içerisindeydi. Akımbet ağa eve girdiğinde hemen yerinden kalkarak selam vermişti. Söylediğine göre kendisi de Kazakmış. Aslında tam olarak Kazak değil de Kalmıkmış. Daha çocukken yetim kalmış. Bir süredir Kazaklarla birlikte yaşamını sürdürüyormuş. Adam sadece yetim kaldığından bahsetmekle kalmamış, bu zamana kadar Kazakların da ona çok yardımcı olduğundan söz etmiş.

Sonra... büyümüş ve kendi yurduna geri dönmüş. Yani kendi halkının, Kalmıkların yanına dönmüş. Ama bir akrabası veya hiçbir yakını da yokmuş. Yedil Nehri’nin diğer tarafındaki tüm Kalmık yurdunda adım atmadık yer bırakmamış. İbadet-haneye gitmiş, sofî olmuş ve din artık hayatının önemli bir parçası hâline gelmiş. Lakin orada da kendini rahat hissedemediği için tekrar kuzeye dönmüş. Bu sefer de kendini “Batı Moğolistan’daki Dürbütlerdenim” diye tanıtmış. O taraftaki halk o dönem Rus işgali altındaymış. Yaşamları çileyle dolu Dürbütler Rus ordusuna hem asker oluyor hem de vergi ödüyor. Burası ise ata yurt, özgürlük demek. Burayı Çinliler bile yönetse insanlar kendi bozkırlarında özgürdürler. Her kim olursa olsun, Kalmık olmasa bile, Kalmıkla aynı köklerden gelen Dürbitlerin yanına gelmek istemiş. Öürsem de Halha’ya gelip de öleyim demiş...

Bu 32 yaşındaki gezgin Kalmık'ın ismi Baldan'mış. Moğolistan'da aradığı akrabalarını bir Kazak köyünde bulmuş.

32 – 4

Aradan bir ay geçmişti. Baldan bu geçen sürede kendini iyiden iyiye toparlamıştı. Genelde büyük sofrada hep kımız ve kırmızı etle beslendi. Akımbet de bu sürede her daim yanında oldu. Baldan, ilerideki Ruslar, ortadaki Kalmıklar ve yakındaki Kazaklar hakkında türlü türlü hikâyeler anlatıyordu. Dediğine göre her nerede olursa olsunlar Kazakların hali vakti yerinde. Ama Kalmıklar için durum biraz zor. Kazaklar gibi pek misafirperver olmadıkları gibi bir geçim sıkıntısının da içerisinde-ler. Yoksa zamanında büyük bir millet olan Moğollar hiç bu kadar zor bir duruma gelirler miydi? Kendisi de şimdi bu durumda olur muydu?

“Yavrum” dedi Baldan'ın anlattıklarına üzülen Akımbet'in annesi. “Allah yardımcınız olsun. Hiç merak etme. Her şey iyi olacak artık. İyi insan hiçbir zaman yabancı olmaz bize. Kazaklar, Kalmıklar akrabalarımızdır. Eskiden bizim beyimiz de Kalmıklarla akraba olduğumuzu bastıra bastıra söylerdi. Ama Kalmık da değişik bir halk... ilginçler yani. Dürbütün ise Kazaktan hiçbir farkı yok. Ben kendimi bildim bileli onlarla birlikte yaşarız. Hiç kavgamız olmamıştır bugüne kadar. Sen şimdi biraz dinlen. Akımbet kardeşin sana bir at verecek ve sana gideceğin yere kadar da eşlik edecek”.

“Allah razı olsun, teyze” dedi iyice karnını doyurup kendine gelen Baldan.

“Atsız geldim, atsız dönerim. Zor duruma düştüm evet, ama o kadar da çaresiz değilim. Her nerede olursam olayım her zaman onurumla yaşayabilirim.”

33 – 5

O gün Akımbet'in annesi kıştan kalmış torbanın dibinde kalan unları silkeleye silkeleye çıkartıp pişi yapmıştı. Hem pişiyi hem de kırmızı Akımbet ve Baldan'ın önüne koydu. Kendisi de dışarıdaki işlerine devam etmek için evden çıkmıştı.

Akımbet yavaşça kımızını yudumladı. Kıp kırmızı kızarmış, sımsıcak, tam kıvamında olan pişiden birazcık ısırdı ve tekrar sofraya koyup kımızından yudumlamaya devam etti. Sonra pişiye baktı ve az önce ısırmış olduğu pişinin sofradan kay-

bolduğunu ama onun yerine yeni, bütün bir pişi koyulduğunu fark etti. Kendisini kötü gözlerle eleştirerek bakan Baldan’a tüm dikkatini verdi.

“Sen mi değiştirdin pişiyi?” dedi Akımbet.

“Hayır. Kendi kendine bu hale geldi.”

“Nasıl yani?”

“İşte böyle...”

Elini uzattı ve bir tane pişi aldı. Bütün bir pişiyi kenarından ısırıp yarısını bıraktı. Sonra ağzındaki çiğneyip yuttu.

“Şimdi bak” dedi. Önce yarım pişiyi işaret ve başparmağı arasına koydu, sonra da elini yavaşça yukarıya kaldırdı. Pişiyi çevirdi ve sağını solunu her yerini iyice inceletti. Sonra avcunu kapatıp pişiyi ellerinin arasına aldı. Tekrar ellerini açtığı anda Akımbet onun avcundaki bütün pişiyi gördü. Akımbet çok şaşırarak:

“Bütün olan bir pişiyle değiştirmedin değil mi?”

Baldan iki elini uzatarak soğuk soğuk gülümsedi ve avcunu tekrar birleştirdi. Ellerini yeniden açtığı anda bu sefer Akımbet yarım pişiyi gördü.

“Şimdi şuna bak” dedi. Eline birkaç tane pişi aldı.

“Üç, dört...” dedi, Akımbet’in önüne koyarak. “Dört tane, gördün değil mi?”

“Evet, dört tane.”

Baldan birleştirdiği ellerini yine yukarı kaldırdı ve tekrar açtı. Bu sefer avcunda iki tane pişi vardı. Tekrar ellerini kapatıp, ellerini yukarıya doğru silkeleyip avcunu açtığı anda geriye sadece bir tane pişi kalmıştı.

“Nereye gittiler?” dedi şaşınca bakakalan Akımbet.

“Gökyüzüne uçtular. Çadırdan çıktılar. Şimdi onları tekrar indireceğim...”

Çadırın tepesine doğru bakarak birkaç saniye durdu ve elini hızlıca uzattı. San-ki bir şeyi yakalar gibi hareket yaptı.

“Bak” dedi avcunu açarak Baldan.

Bir tane pişiyi yavaşça sofraya koydu. Yine bir yakalamış gibi yaptı ve bir tane daha pişi koydu sofraya. Aynı hareketleri yapa yapa dört pişiyi de tek tek yere geri indirdi.

“Beyim, şimdi gökyüzüne gidip geri dönen pişileri yiyerek kımızını iç” dedi Baldan bir kâse dolusu kımızını eline alarak. Biraz önce şahit olduğu şeylerle hem eğlenen olan hem de hayran kalan Akımbet elini kımızına uzattı. Oysa kımızını bitirmiş, kâsesinde bir damla bile bırakmamıştı. Acaba tüm dikkatimi ona verirken kımızımı da bitirmiş miyimdir diye düşündü. Kımız dolu tencereye tahta kepçeyi daldırıp kendisine kımız doldurmak için kâsesine elini uzattı. Baktı. Biraz önce boş kalan kâse kımızla doluydu. Ama öyle böyle değil, taşarcasına doluydu. Artık Akımbet’in şaşkınlığı yerini korkuya bırakmıştı. O anda gizli misafirinin öyle sıradan bir insan olmadığını anlamıştı.

Misafir ertesi gün gözden kayboldu. Kendisi de gökyüzüne uçtu herhalde diye düşünmüştü Akımbet. Gün içerisinde atanı (güçlü, sünnetli deve) kaybolmuş bir deveci tam çay vakti çıkageldi. Anlattığına göre şolpanı (dişi deve) doğum yaparken Baldan’ı bir anda yanında görmüş. Ama oraya nasıl geldiğini ya da nereden geldiğini fark etmemiş. Acaba yerin dibinden mi çıktı bu adam diye düşünmüş deveci. Sonra ikisi konuşurken deveci ilginç bir şekilde uykuya dalmış. Gerisini hatırlamıyormuş.

“Sizi de haberdar etmek istedim” dedi. Beyinin sinirlenmediği gören deveci de biraz sakinleşerek:

“Fazla uzaklaşmamıştır. Şimdi iki yiğidi yanıma alıp takip etmeye başlayacağım”.

“İyiliğe karşı kötülük...” dedi Akımbet ak devesinin çalındığına ve o kadar ağırladığı misafirinin yaptığına üzülererek. “İstese at da, atan da binmesi için zaten verecektik. Dur!” dedi sanki bir şeyler hatırlıyor gibi.

Yerinden kalktı ve evde asılı olan tüşkiizi (ipekten yapılan özel motifli duvar kilimi) çevirip arka tarafına baktı. Aradığı şeyi bulamadı.

“Takip etmenize gerek yok, bırakın gitsin” dedi ve sofraya geri oturdu. Tüskeezin arkasındaki Winchester silahı da kaybolmuştu. Oysa daha dün silahı yerindeydi. Gece Akımbet o odada uyumuştı. Baldan ise her zamanki gibi yandaki konuk çadırında kalmıştı. Büyü müdür, in midir, cin midir bilinmez ama arkasında hiçbir iz bırakmadan ak deveyi ve tüm malzemeleriyle birlikte tüfeği de götürmüştü.

Yine de silahlı üç yiğitle birlikte kendisi de etrafa bakınıp Baldan’dan bir iz bulmayı ummuştu. Fakat arkasında hiçbir iz bırakmamış. Tüm Kuzey bölgesi ve dağ tarafında bakmadık yer bırakmamalarına rağmen bu arayıştan elleri boş dönmüşlerdi. Sihirli kara Kalmık sanki beyaz tüfeği almış ve ak deveye de binip gökyüzüne uçup gitmiş gibiydi.

Akımbet aradan üç gün geçtikten sonra Kuzeye doğru değil de belki Güneye gitmiştir diye düşündü. Baldan’ın yakalanmamak için eski Kökbaur Dağı tarafında saklanmış olabileceğini, belki de dağın ardına geçip kendi vatanına da dönmüş olabileceğini hayal etti.

Böyle böyle kendisini avutunca gönlü de biraz hoşnut olmuş gibiydi. Lakin yine de tam olarak kendini iyi hissetmiyordu. Haftalar geçtikçe bu felaketten ucuz kurtulduğuna da şükreder hale gelmişti.

34 – 30

Ülkenin başkenti İh-Hure’de, Sarı-Orda’da oturan hem ülkenin başı hem de dini lideri olan, yaşayan Budda, Jabdzun-Damba-Hutuhtu, Ja-Lama’nın geçmişini akıldan geçiriyordu. Nasıl bir insan? Rusya’dan gelmiş, Dastan’daki eğitimini yarım yamalak almış. Bilgisi sığ, Tibet’e ise hiç gitmemiş ve Dalai Lama ile de bir kez olsun görüşmemiş. Haysiyeti çok az olduğu gibi sarı dinin temsilcisi olacak karaktere de sahip değil. Kehaneti veya herhangi bir sihri de yok, sadece güçlü. Belki insanları ikna etme gücüne sahip ve hastaları da iyileştiriyor olabilir. O zaman böyle bir gücü nasıl elde etti? Hiç şüphesiz Emirsana’nın ismini kullanıp Oyrat’lara geçmişlerini hatırlattı ve Halha şehrini de bölüp kendine özerk bir yer elde etmek istedi. Yani daha yeni oluşmakta olan bu toplumun huzurunu kaçırdı. Halkı kötü bir felakete sürük-lüyordu. Bu kadarıyla kalsa iyi, sarı din adamlarına çobanın bile yapmayacağı kadar eziyet etti. Dövdü, işkence ederek öldürdü. Öldürülenler arasında Dzonhava, Zaya Pandita ve din yolundaki özel kişilerden biri olan ihtiyar Dayanşı-Lama bile vardı.

Böylece insanların dinimize şüpheyle yaklaşmasına neden olmakla kalmadı, aslında dini de tümünden mahvetti. Kobda savaşında iyi bir iş ortaya koyduğu yadsınamaz bir gerçektir ama bunların hepsini kendisi için, kendi adını daha da çok duyurmak uğruna yaptı. Yoksa Kobda'da yardıma gelmiş, surları yıkıp kaleye ilk adımını atmış olan kahraman Ginden-Gün'ü öldürmezdi. Sonra çoktan düşündüğü sorunun cevabını da bulmuş gibi Ja-Lama'nın Rus sürüsünden olduğu aklına geldi. Ruslara da zarar vermeye başlayan bu Kalmığı Rusların kendisi geri almalıydı!

İh-Hure'deki Rus temsilcisine bu düşüncelerini aktarmış, sonra da Kobda'daki konsolosluğa bildirmişti. Ja-Lama hem size hem de bize uymayan bir adam. Belki de ortak düşmanımız. Haberiniz olsun. Yaptığı hiçbir şey bizim hoşumuza gitmedi. Artık kimseye de kulak asmaz hale geldi. Tüm Batı Moğolistan'ı mahvetti. Ja-Lamayı ilk başta siz desteklediğiniz için biz de ona karşı geledik.

Rus temsilcisi ise çoktan bu problemi çözmüştü. Bogdihan kendi üzerine düşeni yaparsa bu iş halledilecekti. Aslında bu durum başka bir ülkenin iç işlerine karışmak değil, tam tersi, karşılıklı anlaşarak yapılmış bir işti.

Rus İmparatorluğunun Kobda'daki başkonsolosluğu da Ja-Lama'nın geçmişini ve var olan uluslararası itibarını hiç düşünmemişti. Astrahan'dan gelen kaçak, evsiz, gezgin ve maceraperest biriydi. Halkının kendi hâlinde yaşadığı, kimsenin kimseye bir zararı dokunmadığı, ileri gelenler ne söylese inanan bir ülkeye geldi ve bir anda aşırı zeki ve çok bilgili birisi gibi oldu. Çin'den kurtulup, Ruslara doğru eğilim göstermeye başlayan bu toplumu da kötü yola sürüklüyordu. Dünkü Dzungarian Hanlığı'nı yeniden yükseltip, tek başına özerk bir ülke kurmaya çalışıyordu. Halha'dan uzak, Rusya'dan ırak. Hiç akıl alacak şey değil, böyle olmaması gerek! Durum daha da kötüye gitmeden bu işi önlemek gerekli!

Önce küçük bir asker grubu içinden özel bir birlik oluşturuldu. İmparatorluğa bağlı hükümet altındaki Dış İşleri Bakanlığınca evrak işleri başlatıldı. Elleri mevcut olan tüm belgeleri topladılar. Sadece kendi adına değil Moğolistan bölgesinde yaşayan tüm halkın adına bir bildirge hazırlandı. Aynı zamanda Moğol ulusunun bugünkü hükümdarı Bogda-Gegen'in rızası ve Rus imparatorluğunun amacına yönelik bir bildirgeydi. Resmi evrakta şu şekilde bildiriliyordu:

“Bu Ja-Lama adındaki şahıs kendi bodanınız, kendi insanınız, Astrahan Kalmı-
ğı. Yaptığı her şey şüphelidir, niyeti bozuktur ve tüm ülkeyi mahvetmiş durumdadır.
Yağmalama, darp etme, öldürme ve aşırı derecede şiddet! Dini kendi emellerine alet
edip, Rus ileri gelenlerine bile karşı çıkmaya başlamıştır. Batı Moğolistan’ın hiç
kimseyi dinlemez hükümdarı olmuştur. Dolayısıyla şimdiden bu duruma bir dur de-
yip, başımızdaki bu beladan bizleri bir an önce kurtarmanızı arz ederiz”.

Bu bildirge sınırı aşp, Sibirya, Yedil ve Moskova’ya iletildi. Sonrasında Rus
İmparatorluğu’nun başkenti olan Petersburg’taki Dışişleri bakanlığına ulaştı. Evrak
milletvekilleri tarafından okundu, eleştirildi ve gereken kararlar alınarak İç İşleri
Bakanlığına gönderildi. Sonra bu iki kurumun adına evrak ülkenin en büyüğü, en
etkili ve son sözü söyleyecek kişisine ulaştırıldı.

35 – 31

Karaşa eve (Çadır ev) Ja-Lama’nın kendisi geldi. Akımbet onun yüzüne bile
bakmadı. İki gardiyanın söylediklerini umursamadı bile. Akımbet gelen kişinin kim
olduğunu giyim kuşağından zaten tanıdı. İki gardiyan şerik ise Akımbet’ten başını
kaldırıp, Ja-Lama’ya selam vermesini emredip duruyordu.

Ja-Lama’nın çığlıyla kamçısının sesi aynı anda patladı. Kendi dilinde konu-
maya başlayıp Kazakça devam etti.

“Nogay! Gahay! İt, domuz!” dedi Ja-Lama. Sonra tekrar kendi diline döndü.
“Elindeki kelepçeleri neden çıkartmadınız? Neden onu yumuşak döşeğe yatırmadı-
nız!”

Ja-Lama’nın bu konuşmasından çok korkan iki şerik öyle bir emir verilmediği-
ni söyleyerek hemen kendilerini savunmaya geçtiler.

“Allah bilir siz bu adamı dövmüşsünüzdür de!”

“Beyim, biz iyi baktık ona. Yediği et önünde, içmediği kımızı da arkasında.
Yiyip içmediği zamanlarda bile zorlaya yedirip içirdik. Bu emri bizzat siz, kendiniz
vermiştiniz”.

“Şimdi göreceğiz. Çıkartın üzerindeki!” dedi Ja-Lama.

Akımbet bu sefer hiç karşılık göstermedi. “Kıçını... aşağı indirin. Sağ tarafına dayak değmemiş. Kelepçeler!”

Bir tarafı çadırın girişine, diğer tarafı da bileğine takılmış olan kelepçeyi sağa sola çekti.

“Kelepçe iz bırakmış. Ama bir şey olmaz. Çıkarın şu kelepçeyi” dedi daha ılımlı yaklaşan Ja-Lama.

Kelepçe çıkartıldı.

“Yarın şafakla birlikte özgür olacaksın” dedi Ja-Lama.

“Nasıl yani?” dedi Akımbet şaşırarak.

“Öyle. Seni Yalnız-ağaçta tutukladığımda böyle bir karar almıştım.”

“Kökbaur Dağı’nın eteğinde, Koringöl’ün kenarında ilk karşılaştığımızda... aklından nasıl bir karar geçiyordu ki?”

“Bu ikimizin kaderi, kısmeti! Onun için...” dedi Ja-Lama soğuk bir gülümsemeyle.

“Benim oğlum ve kızım! Kendi elleriyle sana sofr kuran yaşlı anam ve genç kumam da mı onun için öldürüldü?”

“Bu savaş kanunu. Sana hiç eziyet edilmedi bugüne kadar. Bak on üç gündür ne yer ne içerim diye aklından bile geçirmedi?”

Akımbet sinirle güldü.

“Tabii ya iyi düşünmüşsün” dedi hicivle.

“Önümüzde seni daha büyük bir hürmet bekliyor efendim” dedi Ja-Lama.

“Sen benim bitmiş olan hayatımı renklendirdin. Şimdi ise o hayatı uzatman gerekecek. Sen bana şans getirdin. Ayrılmak istemem bundandır... Tenine hiçbir şekilde zarar gelmeyecek” dedi yüzü parlayarak.

İki avcunu birleştirerek gözlerini kapadı, içinden bir şeyler söyler gibi dudakları kıpırdıyordu. Önce bir dua okudu, sonra gülümseyerek, Akımbet'in kelepçe takılmış bileğini yavaşça okşadı.

Akımbet derin bir nefes aldı. Ja-Lama Akımbet'in bileğinden elini geri çektiğinde kelepçe yüzünden kızarmış ve yara olmuş bileğinde yaradan eser kalmamış, sapasağlam olmuştu.

“Gördün değil mi?” dedi Ja-Lama.

“Yarın buradan kurtulup özgürlüğüne kavuşacaksın. Sonra sonsuza kadar benim yanımda olacaksın...”

36 – 32

Şafak vaktiydi. Kobda'nın diğer tarafındaki sessiz orman, büyük dağ ve ufuk çizgisi kızıla bürünmüştü. Akımbet başına gelecekleri duyduğu anda eli ayağı titredi.

“Allahım!” dedi. “Kurban olduğum Allahım! Ben kurbanlık olayım, ben şehit olayım. Ne olursun beni yanına al!”

Ja-Lama hiç karşılık göstermedi.

“La İllahe İlla Allah Muhammeden RassulAllah! – Allahım ben şehidim” dedi.

Yan yana, dış kabuğu soyulan iki kalın ağacın arasına Akımbet'i yüzüstü yatırdı. Ellerini aşağıya doğru çekerek sırtına bağladı, bacaklarını açarak iyice ağaca sardığı anda Akımbet bağırmaya başladı.

“Ja-Lama' Allah senin belanı versin! Başın kılıçla gövdenden ayrılsın! Cesedini köpekler yesin! İki dünyada da sakın huzur bulama! Cehennemlik olasin!”

Tam bu anda adeta cehennem ateşi Akımbet'in boynunu sarmış, hissettiği dayanılmaz acı sırtından sağ omzuna doğru yayılmaya başlamıştı. Kızgın bıçağın derisinde bıraktığı o dayanılmaz acı bir anlığına durdu ama ardından aynı ızdırap sol omzunda yayılmaya başladı.

Ateş!... Akımbet adeta diri diri yanan vücudunu en ufak zerresine kadar acıyla hissediyordu. Canı o kadar çok acıyordu ki dişlerini kırarcasına sıkıp, gözlerini de kapadı.

Kızgın bıçak omzundan aşağıya doğru kaburgasından geçerek dümdüz böbreğine kadar kesip yönünü diğer tarafa çevirdi ve kalçasına gelip duraksadı. Akımbet ancak o zaman anlamıştı başına ne geldiğini. Akımbet iç çekerek haykırdı. Sesi her tarafa yayıldı.

Üstü dörtgen, alt kısmı üçgen, tüm sırtında hissettiği ateş çizgisi tam on iki organ ve altmış iki damarına kadar yayılmıştı. Bilincini kaybetmedi ama haykıra haykıra ağladı. Keskin bir bıçakla sırt derisinin nasıl etinden ayrılıp, canlı canlı yüzüldüğünü hissediyordu.

“Harika bir deri” dedi kurbanın sesinden kendisine güç alan Ja-Lama. Bir yandan da kasabın ustalığına hayranlıkla izleyerek:

“Şişman da, zayıf da değil. Olağanüstü bir deri...”

Biraz önce Ja-Lama Akımbet’in kendisine başına gelecekleri tek tek anlatmıştı.

“Önce sırtındaki deri kutsal davulu kaplamak için soyulacak, sonra başından parmak ucuna kadar ağzı, gözü, burnu, iki eli ve iki ayağı...”

Ne için olduğunu söylemiş. Tulup içinmiş.

“Bizim dilde “Tulun”, sizinkinde ise “Seccade” denir. Senin mübarek, çok güzel olan derini kutsal sarı dinin özel günlerinde Tanrıya ibadet ederken önüme sereceğim. Neden başkasının değil de benim derim diye sorabilirsin? Dün söylediklerimi anlamamış gibisin. Senden nefret ettiğimden ya da öç almak için değil, aksine seni sevdiğim için. Sana minnettar olduğum için. Umutsuz, ölmek üzere olan beni gelip kurtaran sendin. Sayende yeniden doğmuş gibi oldum. Bana şans getirdin. Bundan sonra Kazak çobanı olan sen, sonsuza kadar Ja-Lamanın kutsal muskası olacaksın. Önümüzde daha çok işler bekler beni. Sen de beni her daim kollar, korur, güç verirsin. Senin canlı canlı yüzülmüş derin benimle birlikte hep var olacak”.

Sırtındaki deri tamamen etinden sıyrıldığında Akımbet de bilincini tamamen kaybetmişti. Bu hayata neden geldiğinin, ne için yaşadığının artık farkında bile değildi.

Vücudundan damlayan kan daha yere değmeden pıhtılaşıyor gibiydi. Akımbet'in attığı çılgınlarla birlikte kasap da işini bitirdi. Ja-Lama'nın gösterisi de böylece sona ermiş gibiydi...

Aslında sona ermemişti, her şey daha yeni başlıyordu...

Güz ve kış birbirini izledi, ardından yaz geldi.

Dünyanın öbür ucu San-Petersburg'daki Rus hükümeti, Çar'ın da yönlendirmesiyle bir karara vardı. Bu karar:

“Bozkır, zengin Sibirya, Tungus ülkesi, Oral dağlarından Büyük Okyanusa kadar, Kırım, Tüm Kafkasya'dan Türk sınırına kadar ve Kırgız-Kaysak (Kazak) toprakları tamamen bizim oldu. Orta Asya, Horasan ve Afganistan'a kadar da artık bizim emrimizde. Moğol ülkesi ise... eskiden Çinlilerin işgal ettiği bu ülkeyi geri almayı sürekli erteliyorduk. Bu yalın ayak, evsiz lama her şeyi mahvetti. Dambi-Jansan'ı tekrar kolonileştirmemiz gerek. Bunun için birçok neden var. Kırgız-Kaysak'ını rahat bırakmamış ve ellerinde ne varsa her şeylerini almış. Kazaklar ise Rusya sınırına doğru kaçmış. Bize koloni olacak Kırgız-Kaysak halkının yaşamı zorlaşmış. Tüm bu olup bitenlerden sonra Halha insanları bize nasıl güvenecek. Maceraperest, sahtekâr Ja-Lama'nın yaptıklarından o kadar gına gelmiş ki hem tüccarlara hem de bizim Rus ileri gelenlerine bile gıcıklık yapmaya başlamış. En tuhafı da kimseye muhtaç olmayan özgür bir ülke kurmak istiyormuş. Kağan olmak istiyormuş. Daha fazla bir bilgi vermeye gerek yok. Halkı yönetmekte başarılı olsa bile böylesi bir durum asla gerçekleşmemelidir”.

Omuzlarının yukarisından çekerek kolunun dışına doğru derisi yüzülmüş, sol tarafında ise yeni bir üçgen oluşmuştu. Bilekleri bağlı ama ipi çıkartsalar belki hareket edebilirdi.

Sağ elinin derisi yüzülmeye başladı, koltuk altına kadar yüzülecekti. Kaburga-ya doğru bir yol açıldı. Gerisi kolaydı. Sadece acele etmeden, özel bir ustalıklı yavaş yavaş yapılması gerekliydi. Hutuhtu-Lama'nın seccadesi kusursuz olmalıydı. Kasap bundan önce hiç insan derisi yüzmemiş olsa da, kendini bildi bileli hayatı boyunca her gün hayvan kesmişti. Usta kasap olarak tanınan Daşı deriyi yüzerken tek bir hata bile yapmamıştı.

Akımbet ise... canlı canlı derisi yüzülürken, anca ikinci aşama başladığında kendine gelebilmişti. Kendine gelmiş derken... kendisinin kim olduğunu, ne durumda olduğunu bilmiyordu, sadece nefes alıyordu. Gözünün önünde kırmızılı, yeşilli şimşekler çakıyor, ateşler parlıyor, bazen de kapkaranlık oluyordu. Sonra dünya bir anda tekrar bembeyaz hale geliyordu. Kırmızı içiyordu, ekşi değil, ılık ve lezzetliydi. Ne kadar içerse içsin bir türlü doyamıyordu. Kırmızıya baktığında ise aslında içtiğinin kan olduğunu gördü.

Ondan sonra karanlık aydınlığa kavuşmuş ve Akımbet atıyla bozkırda gezeniyormuş. Önünden rüzgâr esiyormuş. Sırtında ateş varmış. Ateşten ve yangından kaçıyormuş. Yine de etrafını karanlık basmış. Sonra yine aydınlık. Kökbaur dağının şelalesini görüyormuş. Yaprakları sararmış, ölmüş bir ağaç, Yalnız Ağaç tarafıymış.

Bir anda kendisinin kim olduğunu, neden böyle bir duruma geldiğini, her şeyi hatırlamıştı. Sonra Akımbet tekrar çılgılık atmaya başladı. “A-a-a, u-u-u” diye bağırıp, çırpındı. Eli asılı, bacağı bağlı, sanki vücudu da kendine ait değil gibiydi. Artık ne gücü ne de sesi kalmıştı. Tekrar bilincini kaybetti. Bu sefer tamamen, sonsuza kadar.

Petersburg'tan izin belgesi geldi. İzin belgesi değil de verilen öneriye uygun bir karardı bu. Ülkenin hükümdarı ve Kobda'da hazır bulunan Rus büyükelçisi, eski askeri danışmanın da yardımıyla iyi düşünülmüş bir plan hazırlığı yapıyordu. Aslında plan Rusya'ya mektup gönderirken çoktan yapılmıştı ama şimdi her şeyi tekrar göz-

den geçirmek ve bu planın hayata geçebilmesi için uygun bir zaman kollamak kalmıştı. Sadece uygun zamanı değil, bir general, kahraman bir lider ve seçilmiş küçük bir ordu da gerekliydi. Sayısı az olsa da güçlü bir ordu kurulmuştu.

Ordu artık hazırды. Komutanlarını bekleyen ordu sınırı geçmeye hazırды. Büyükelçinin kendisinin de eskiden tanıdığı, cesareti ve kahramanlıklarıyla birlikte bilgisi ve kurnazlığıyla ün salan Kaptan Bulatov vardı. Komutan olabilecek birçok kahraman olmasına rağmen aldığı kararlar ve engin tecrübesiyle Bulatov ordunun başkomutanlığına layık görülmüştü.

41 – 37

Etrafı bir anda sessizlik sarmıştı. İpi çıkarılmış Akımbet yukarıya doğru hafifçe kaldırılarak asılmış, yüzü de aşağıda etrafını sarmış, onu izlemekte olan insanlara doğru bakıyordu.

Bu Allah'ın belası Ja-Lama ise başı dik, yanakları yayılmış, ağzı açık, gönlü hoş bir şekilde sevinçle çevresine bakıyordu. Etrafindakiler ise Ja-Lamadan korkarak her söylediğini derhal yerine getiriyorlardı. İnsanlar tam orta yerde derisi yüzülen kurbandan gözlerini alamıyorlardı.

O anda derisi yüzülenin bir hayvan değil, insan olduğunu gördüler. İnsana benziyordu! Evet, evet! Hayvan değil, bu bir insandı!!!

İki kalın kütüğün üzerine sırtüstü yatırılarak bağlanmıştı. Tüm sırtı, boynu, omzu ve kalçalarına kadar kıp kırmızıydı. Derisi yüzülmüş, kıpkırmızı halde öylece asmışlardı. Asılmış kişinin kendisi ise tamamen hareketsizdi. Etrafı saran insanlardan çıt çıkmıyordu. Sadece eli ve her yeri kan olmuş kasap yarım kalan işini tamamlamaya devam ediyordu. Çift omuz ve çift kaburga üzerindeki deri de yüzölüp asılmış, artık kalça ve bacaklarının derisini yüzmeye başlamıştı. Baş, elleri ve iki bacağının da derisi yüzülecekti.

Akımbet aşağıya doğru indi ve asılmış o cesede yakından baktı. Kim olduğunu tanıdı, meğer kendisiymiş. Şok oldu! Nasıl olur dedi içinden! O da ben, ben de ben. Sonra anladı ki derisi yüzülmüş o kişi gerçekten kendisi ve meğer kendisi de çoktan ölmüş. O an her şeyi hatırladı.

Ölmüş, artık tenindeki ruhu da göğe uçmuş. Tüm yaşadığı zorluklar geride, kara toprakta kalmış. Bundan sonrası – edebi hayat. Artık her şey geride kaldı. Hayat-taki en güzel günlerinden bile daha güzel bir güne kavuşmuş. Meğer dünya ölçülü, sınırlı, mutsuzluğa boğulmuş ve geçiymiş. Akımbet Ja-Lama’yı ölümden kurtardığı o günü hatırladı. Aslında o gün kendi mezarımı kazmışım diye düşündü. Ama yaptığına pişman da değildi. Kısmet işte, her şeyde bir hayır vardır. Onu kurtardığım için çok kişi öldü, acaba onun cezası da bu muydu diye düşündü. Ama hiçbir karşılık beklemeden bir insanı ölümden kurtarmak da günah mı acaba diye aklından geçirdi. Benim hiçbir suçum yoktu dedi içinden. Lakin Ja-Lama’nın bu yaptıklarına hesap verecek gün de er ya da geç gelecekti!..

Akımbet’in ruhu fazla duraksamadan göğe kavuşmuştu.

42 – 38

Kasap biraz irkilmişti.

“Korkma Daşı” dedi Ja-Lama.

“Senin bir suçun yok. Kendin yüzmeye başlasaydın...” dedi gülümseyerek.

“Bu köpek Kazaklar için kıymetli. Ölmez öyle kolay kolay. Derisini yüzdüğün için ya da çektiği acıdan dolayı değil, sadece kan kaybından öldü. Aslında akan kanı durdurmaya düşündüm ama sonra bana yaptığı iyilik geldi aklıma, ondan dolayı...” dedi ve bir anda ağzından çıkan sözler için büyük bir pişmanlık duydu. Çünkü Akımbet’in onu ölümden kurtardığını hiç kimsenin bilmesini istemiyordu.

“Bundan sonrası kolay”.

Olayı seyretmekte olan şeriklere Akımbet’in ellerini ve bacaklarını çözmesini emretti.

Öldüğü gerçekmiş. Elleri cansız bir şekilde havada ası kalmıştı. Bacakları ise uzatılmış olduğu halde hareketsizdi.

“Şimdi böyle” dedi Ja-Lama. Kasaba tekrar tekrar bir plan çizerek

“Ensesinden dümdüz çekerek deriyi başına kadar gerdirebilirsin. İki elindeki deriyi ise bileğinden dirseğine kadar gerdirebilirsin. Kalçalarını ise yanlara doğru

gerdirerek çekmelisin. Ayaklarının altındaki deriyi ise ikiye bölmelisin. 10 parmağının her birini tırnaklarıyla birlikte yüzüne doğru gerdir. İki gözü de bütün olarak etiy-le birlikte çıkartılsın. Kulaklarını ise kafatasının içinden oyarak, burnunu ise kemik-leriyle birlikte çıkarmalısın. Çenesini ve ağzını da bütünü bozmadan tek parça halde istiyorum. Evet, bir de unutmadan, erkeklik organını da testisleriyle birlikte söküp almalısın. Bu parça bir bütün halde olmadan seccadenin de hiçbir bir gücü olamaz.”

“Ayrıca, bunu sana gösterdiğim özel bir hürmet olarak görebilirsin. Eğer küçük bir lekelenme dahi olursa... senin derini canlı canlı yüzerim. Hiç öyle usta bir kasap aramakla uğraşmaz, seni delik deşik ederek yüzerim. Senden seccade değil, paspas yaparım! Anladın mı?”

“Anladım sayın Hutuhtu” dedi kasap Daşı.

“Bitti” dedi gülümseyerek Ja-Lama. “Ben Ji-San-Orda’ya gidiyorum. Bu köpek Kazağın derisini yüzeceğim diye hiçbir işimi yerine getiremedim. Şehirden gelen misafirler benim onları karşılayıp ağırlamamı bekliyorlar”.

43-39

Hükümdarın ayrılmasından sonra Daşı rahatladı ve ellerini yıkamadan bir bardak kırmızı istedi. Sonra acele etmeden önemli işine devam etti. Kutsal Lamanın dediği gibi her şey mükemmel bir şekilde yapıldı. Ayak parmakları ve tırnaklar harika oldu. Bozulmamış bir yüzün görüntüsü daha da güzel: eğik bıyıklı doğal bir ağız, kulaklar ve burun aynı pozisyonda alınmış, en şaşırtıcı şey ise kirpikler dahil göz kapakları, gözler etten ayrılmadan canlı bir kişiye bakan açık büyük bir göz.

Şerik Daşı, özel becerisine ve en önemlisi, tehlikede olan güçlü sinirine ve sonuçta ortaya çıkan inanılmaz derecede güzel çıkan canlı tuluna bakarak zevkle gü-lümsedi.

44-44

Kendine güvenen, seçici subay Bulatov üç-yedi civarında hızla geldi. Ayrıca planı yüksek rütbeli bir subay olan Albay - Başkonsolos ile özel olarak tartıştı. Yerel duruma ve zamana bağlı olarak bazı hususlar netleştirildi ve genişletildi. Bundan sonra, Kobda'da bulunan Kazak ordusunun durumuyla tanıştı. Ayrıca at sırtındaki Kazaklarla da akıcı bir şekilde konuştu. Önümüzdeki iş değil. Bu sadece Başkonso-

los'un bildiği bir sırdır. Çok zor, çok sorumluk gerektiren bir operasyon. Herkesle fikir alışverişi yaparak zihinsel bir seçim yaptı. Yaklaşık bir düzine gün içinde hem dava hem de kişi hakkında kesin bir karara vardı. Başkonsolosla istişare etti ve planı sonuçlandırdı. Aslında teklifini yaptı. Çok fazla askere ihtiyacınız yok. İşi kazasız, kayıpsız bitirmek istiyordu.

Verkhneudinsk alayından bir asker olan Trans-Baykal Kazak ordusunun ilk askeri, kaptan iki subay dahil olmak üzere iki yüzden seksenini seçti. Sibiry Kazak alayının üçüncü yüzdesinden kırk kişi, ordunun kaptanı ve ordunun lideri ile birlikte seçildi. Toplam yüz yirmi kılıç. Ve Bulatov'un kendisi tarafından yönetilen dört alt rütbeli subay. Sadece yüz yirmi beş asker.

Ja-Lama'nın ordusu yaklaşık bin kişiydi.

45-45

Moğol tarafındaki ulusal karışıklıktan cesaret alan Rus hükümeti, Batı'da bir çatışma durumunda savaşta doğrudan yer almasa da gerekli yardımı sağladı. Yeni silah türleri, kendi başlarına mühimmat, askeri düzen dışı Rus subayları, hatta çoğu hiç silah tutmamış olan sıradan çobanları da muharebe sanatlarında eğitti.

Kobda kalesine yapılan saldırı sırasında rasyonel tavsiye, etkili yaklaşım, net talimatlarla kazanmaya başladı. Bölge, Çin yönetiminden kurtarıldıktan sonra geri dönmedi ve kalıcı olarak orada kaldı. Aslında, tüm Batı bölgesi olmasa da, duanın merkezi olan Kobda, doğrudan Rus egemenliğine girmişti. Kalenin askeri komutanı Rus, ana silahlı kuvvet ise Rus özel kuvvetleriydi. Ja-Lama'nın Kobda'dan ayrılıp yeni bir başkent kurma talebinin nedenlerinden biri de Rus müdahalesinden kaçınmaktı. Ancak küskünlüğe ve düşmanlığa yer yoktur. Rus ordusu sadece Kobda'da değil, aynı zamanda başkent İh-Hüre ve Ulasutai'de de serbestçe yerleşmişti. Sadece bir zorunluluk değil, bu bir ihtiyaçtı. Kendi içinde isyan çıkaran ve Dış Moğolistan'ı zorla kaybeden Çin hükümeti sadece Rusya'dan çekiniyordu. Rus askerleri, tüccarları ve işadamları ile yabancılar ülke genelinde özgürce hareket edebiliyorlardı. Bu nedenle, Müncük'e giden küçük müfreze hakkında hiçbir şüphe yoktu. Kaptan Bulatov ayrıca ekstra güvenlik önlemleri aldı. İlk başta sadece kırk kişiyle gitti. Diğer seksen kişi ertesi gün ayrılmak zorunda kaldı.

Ja-Lama'nın yerleşim merkezi Müncük ile Rus mahkûm Kobda arasındaki mesafe yüz on kilometredir. Sabah kaleden ayrılan Kaptan Bulatov, ertesi gün öğlenden sonra geldi. O geldiğinde, ordu komutanı Hatan-Batır-Maksırcap'a durumu anlattı. Gerçek iş değil, aldatıcı bir peri masalı. Sonuç olarak bilinen gerçektir, bu yüzden inandırıcıdır. Dün, Ja-Lama'nın işgali sırasında birçok Kazak sınırı geçerek Rusya'ya girmişti. Moğollar, köklü anavatanlarından kaçmak zorunda kaldılar. Şimdi dünya daha iyi. Bu ülkenin sığırları, komşu insanların sığırları kadar geride bırakılamaz. Yakın zamanda İh-Hüre'de varılan anlaşmaya göre yeniden hareket etmek gerekiyor. Yakında hareket edecek. Artık geri dönenleri sınırda karşılayıp eski yerleşim yerlerine yerleştirmek gerekiyordu. Kaptan Bulatov, bu sorunu çözmek için Ja-Lama ile bizzat görüşmeliydi. Şüpheli Maksırcap iç çekerek cevap verdi.

“Kutsal Lama hasta... şu anda kimseyle görüşmeyecek. Lütfen bekle. Ya da geldiğin gibi geri gidebilirsin. Ja-Lama, iki veya üç hafta içinde Kobda'yı ziyaret edecek”.

Saat geç olmuştu. Küçük müfrezesiyle güzel bir gece uykusu çeken Kaptan Bulatov, ertesi gün garip sohbetine devam etti. Özel kuvvetlere göre, Ja-Lama'nın sağlığı düzelmemiş ve şu anda da hiç şansı kalmamıştı. Bu iki ortamda ne Kaptan Bulatov ne de yardımcıları boş boş bakmıyorlardı. Ja-Lama ordusunun yerini, çadırlardan oluşan dışarıdaki askeri kampı, genel araziye, saldırı ve savunmaya açık alanları kontrol ederdi. Yani yine geç oluyordu. Kalan ordu - Juzdik denilen seksen kadar Kazak gelecekti.

Kaptan Bulatov, Moğol kardeşlere yeni talimatlar getirdi, sabah hepimiz yola çıkıyoruz, sınırda Kazak mültecilerle buluşacağımızı duyurdu. Acil bir askeri konseyinin toplanacağını gerçeklerden habersiz yüzlerce subayın gizli fermanlarla tanıştırlacağını ve her birine birer görev atanacağını bildirdi. Amaç, çok geç olmadan ve gerekli önlemler alınarak Ja-Lama'nın tüm müfrezesini silahsızlandırmak. Ve asıl sorumluluğu da kendisi almıştı.

Maksırcap tekrar çağrıldı. Her zamanki gibi görüşmeyi sağlayan komutan gözaltına alınıp kırk adamla birlikte tepenin eteğindeki Ja-Lama'nın ordusuna doğru yürüyüşe geçti. Gece vakti dış tarafta kalan çadırlardan herhangi bir engel olmadan küçük bir müfreze geçti ve hemen ortadaki Beyaz Orda'yı kuşattı. Kaptan Bulatov

dört adamla birlikte dikkatsizce oturan ve tehlikeyi çok geç anlayan Ja-Lama'nın ordusuna göz açıp kapayıncaya kadar girip tek bir kelime bile etmeden onu tutukladı.

Bitti. Savaş sanatında yetenekli seksen Kazak, beklenmedik bir şekilde yaklaşık bin kişiye saldırmış, hem Ja-Lama'yı hem de Maksırcap'ın tutuklandığını duyurmuş, hiçbir karşılık gösterilmeden herkesin silah bırakmasını talep etmişti. Birkaç zayıf ve birkaç askerin ölümünden sonra onlar da anlamsız direnişlerini durdurdular.

Ertesi gün anlaşma yapmak zorunda kalan Maksırcap ile yapılan anlaşmaya göre, birliklere herhangi bir ceza uygulanmayacak, aksine gece bütün silahlarını geri vererek barış ve saygı anlaşması imzalayacaklardı. Ja-Lama'nın servetine el konuldu ve listelendi. Kaptan Bulatov'un emriyle, hazinenin yarısının komutan Hatan-Batır tarafından alındığı söylenir.

Rus müfrezesi görevini tamamladıktan sonra Kobda'ya geri döndü.

Tabii ki, tüm gücünü kaybetmiş ve kelepçeli olan Ja-Lama'yı da yanlarına almışlardı.

46-46

Çevresindekiler kurtuluşlarından tövbe etmiş olmalı. Müncük'te üç bin kadar bağlanmamış tutsak lama, sopalarını tek tek alıp yetkililere ve yakın olanları aramaya başladığını söyleniyor. Ezilenlerin birçoğunun kötü adamın ülkeyi terk etmesine sevindiği, hem Kalmıkların hem de Halhaların aynı gün ayaklanıp yerleşim yerlerine yöneldikleri söyleniyordu. Bir çoban, bir dilenci birkaç yüz Kazak, aralarında eziyet gören kör, dullar, aç çocuklar, dahası, herkes Rus komutana teşekkür ediyor ve eski ahırlarına dönmek için acelesi olduğunu söylüyorlardı.

Ayakları üzerinde duramayan ve kendi başına yürüyemeyen birçok engelli vardı, dayak yiyip çeşitli işkencelere maruz kalanlar da. Birkaç yüz kişi de ölümün eşiğindeydi: etleri çürüyenler, uzuvları felç olanlar ve birçok başka sağlık problemi, olan hastalar kıyıya getirilmişti. Rus ordusunun doktorları, bazılarını ölümden kurtarmak için ellerinden geleni yaptı ama birçoğu kısa bir süre sonra çürüyerek öldü.

Ja-Lama'nın sadece Kazaklara değil, tüm Moğol topluluğuna yaptığı, belirli belgelerle kanıtlanmış ceza davalarının sayısını saymak mümkün değildir. Dövüldükten, işkence gördükten, parçalara ayrılıp vurulduktan ve öldürüldükten sonra bile

cesetlere zulmedildi. Onları köye, yakın bir yere götürüp üst üste yığarlardı. Köpekler tarafından yenmiş ve geri kalanları kokuşmuş, yok olmuş ve etraflarındaki pis koku da herkesin ciğerlerine dolmuştur. Bu ağır koku, dünyevi korkunun bir nefesidir. Ja-Lamanın muazzam gücünün bir işareti veya Hutuhtu-Noyan'ın hasta bilincinin bir tezahürüdür. Bir köpeğin leşi, çürümüş et, parçalanmış kemikler, sadece ölüm değil, acılı bir ölüm ve sonra zalim, iğrenç durumun kendisi de göze hoş ve tatmin edici olmalıdır. Bu onun için en büyük neşe ve eğlenceydi. Kaptan Bulatov, Ja-Lama'nın vahşeti hakkında özel bir rapor hazırladı. Yaklaşık yetmiş kişi vardı, sadece boyuna ve omurgaya bağlı veya tamamen ayrı, yuvarlanan bir kafa da dahil. Tabii ki sorun nüfus sayımında değil. Gerçek bir işte. Yarım adam bile olsa. Bu dehşetin içerisinde en şaşırtıcısı, canlı canlı katledilen bir adamın derisidir. Tatar asıllı bir Rus subayı olan Bulatov, Ja-Lama'yı benzersiz bir vahşet biçimi olarak nitelendirdi. Bizimle ilgili bu tarihi rapor, Moskova'daki Rus Dış Politikası Merkez Arşivleri'nde hala korunmaktadır.

47-47

Öfkeli, güçlü Ja-Lama'nın yoksullaşması ve Rusların eline düşmesi, yarattığı tüm dehşeti gören ve yaşayanlar için büyük bir rahatlama, gerçek bir sevinç iken, Hutuhtu'nun masalsı söylentisini duyan ve efsanevi şöhretini benimseyen uzak diyarların insanları için de kaçınılmaz bir üzüntü ve kederdi. Emirsana'nın tenasühü, kutsal Lama bu biçimde yok olamazdı. Kaçmanın bir yolunu bulur ve illa ki bir şekilde geri dönerdi. Ve böylesi büyük bir insan, yaşayan bir Buddha, intikamcı bir aziz, kutsal Lamaya tecavüz ve taciz eden Rusların da başının belada ayrılmayacağını düşünüyorlardı. Sadece Ruslar ve tüm beyaz cemaatlar değil, sarı din hariç tüm insanlık böyle düşünüyordu.

Bu uğursuzluğun bir sebebi midir bilinmez ama iki üç ay içerisinde Birinci Dünya Savaşı başladı. Dünyanın yarısını elinde tutan güçlü Rus İmparatorluğu'nun dikkati Uzak Batı - Avrupa'ya odaklandı. Binlerce insanın öldüğü kanlı bir savaş. Sonu yıkıcı. Ak Çar tahttan feragat etmişti. Eski birleşik imparatorluk birkaç parçaya bölündü ve katliamın yeni bir türü olarak Ruslar ülkede bir iç savaş başlattı. Çatışmanın sonunda, tüm Batı tarafı Kızıl'a taşındı. Doğu tarafı ise çok mutluydu. Kısa bir süre geçmeden Moğol özerkliği kaldırıldı ve bütün ulus Çin yönetimine geri döndü.

Yeniden canlanan güney imparatorluğu önce İh-Hüre'yi aldı. Sonra tüm eski sürüleri de yakalamak istedi. Ancak Çarı düşen ve ülkesi devrilmiş Ruslar her durumda, hiç vazgeçmeksizin hem Ak hem de Kızıl Moğolları kendi sığırları olarak görüyorlardı. Sonunda, savaş alanları Dış Moğolistan'a kadar ulaştı. Sibiry'a'dan sürülen Beyazlar önce Çinlileri kovdu. Sonra Kızıllarla kavga etti. Şimdi de dikkatini tekrar Kızıllara çevirdi, Rus kızıklarına. Sonuç olarak, sarı Moğollar kızarmaya başladı. Bu, yeni yetiştirilen göçebe Kızıl'ın en önde gelen temsilcilerinden biri - eski Hatan-Batır Maksırcap. Mor Kırmızı ve Sarı Kırmızı kolayca iç içedir. Yani ne dersin de milletteki güç yeni hükümete geçti. Görünen o ki, büyüklerin iki taraflı ve üç taraflı savaşları küçüklerin lehine olacaktı. Her durumda, eski Moğollar, muhtemelen birinin gölgesinde olsalar da, bir ulus devletinin yaratılması olan özerkliğe doğru bir adım attılar. Sanki bu taraftaki tüm kavgaların ve mücadelelerin dışında kalan Ja-Lama yeni bir mantık bulmuş gibiydi.

48-48

Evet, Ja-Lama. Başlangıçta uzak bir bölgeye sürgüne gönderildi. Ancak imparatorluğa karşı doğrudan işlediği bir suç ve bu suçun da bir delili olmadığı için beraat etti. Sürekli gözetim altında memleketine dönen zavallı Kalmık Baldan veya Luvsan Moğol ulusuna yürüyerek ulaştı. İşte neşe! Emirsana'nın tekrar dirilmiş hali, Yüce kabulgan Ja-Lama, yanmayan veya boğulmayan Dokşın-Noyan-Hutuhtu-Nomun-Han halkına geri döndü! Eski devenin kendisi yok. Çıplak ve yorgun, yaşlanmış da ama amaç ve hedeflerinden sapmamış. Ülkenin böyle bir isyanda böyle birine ihtiyacı vardı.

49-49

Sınırı geçtiği anda büyük saygı gördü. Zenginlik, eskisi kadar olmasa da geldi. Zafere tapan insanlar servet biriktirdi. Güç de eskisi gibi olmasa da geldi. Manevi otorite, idari değil. İsimsiz bir lider, seçilmemiş bir lider. Dürbit ve Bait dürüsttü ve kabilelerin geri kalanı da olumsuz görünmüyordu. Ve eski kanatlı, silahlı yoldaşlar yeni ulusta rahat yerlerdeydi. Ama buna aynı çağdaki Dokşın-Noyan-Hutukhtu, yani Yüce hükümdar aziz Ja-Lama'ya pek seçenek kalmamış gibiydi.

Halk arasında önemli mevkilere ulaşan Maksırcap, herhangi bir yakınlık veya nezaket göstermedi. Çeşitli nedenlerle daha fazla toplantı yapmaktan kaçınır, yakalanmaz, uzak sınırdan ve merkezden uzakta önemli, acil sorunlar varsa kaçırmak iste-

mezdi. Eski Rus müttefikleriyle, tüm borçlularla, gizli casuslarla ve önemli temsilcilerle de yüz yüze görüşmeyi reddediyordu. Sadece bir zamanlar Ja-Lama'ya ikinci kez büyük prestij, büyük güç, özellikle destek, tanıtım, iyi niyet ve güç veren bölge başkanı Jalhandzı-Gegen'i tereddüt etmeden kabul etti. Onu dikkatle ve sessizce dinledi, ancak yalnızca durumunu sordu, tam olarak önemli bir şey söylemedi, başkent Ulan-Kum'da yalnız iki gece geçirdi ve sonra onu Kobda'ya götürdü. Şu anda, dünyanın dolup taşıdığı bir zamanda, barışçıl insanların isyana değil barışa ihtiyacı olduğu da bir sır değildi. Ja-Lama, özel ve güvenilir bir temsilci aracılığıyla İh-Hüre ulusunun başkentinde oturan Başkan Bogda-Gegen'e bir taziye mektubu gönderdi. Başkomutanlık konumunu yeniden teyit etti ve komutanına sadakatle hizmet edeceğini ilan etti. Bir arama bekliyordu. Daveti neredeydi? Bütün soruları cevapsız kaldı. Ancak o zaman kimsenin ona ihtiyacı kalmadığını anladı. Şimdi ne yapmalıydı?

Kobda Ruslara aittir. Beş yıl önce ordusunu diken Müncük yıpranmış, tekrar eski hâline gelmişti. Gidecek yer yok. Sessizlik yok.

Ja-Lama iktidardaki Ruslar, geri dönen Çinliler, topraklarında sağlam bir şekilde kurulmuş olan büyük ve küçük yöneticileri tamamen terk ederek yeni bir hayata başlamaya karar verdi. Sadece yeni bir hayat değil, yeni bir krallık. Krallık bile değil. Biraz özerklik.

Yıl 1920'ydi.

50-50

Kara-Gobi'nin kumlu çölünün ortasında, Çin-Moğol sınırında, hiçbir yere benzemeyen Majin-Şan adlı eşsiz bir bölge vardı. Kıvrırcık kum dalgalarından oluşan denizin üzerinde izole, pembe bir tepe. Tepenin üstü ürkütücü ama güzel görünen, aynı zamanda da insana huzur getiren ve özel bir hissiyatı ortaya çıkaran bir yerdi. Güney ile batıyı birbirine bağlayan ve adeta ufku geren mavi dağlardan oluşan bir kütledir burası. Kuzeyi düz, sarp sırtlar ve uçsuz bucaksız göz alabildiğince sarı bozkır. Doğu tarafı ise kırık kumdur. Her yer ölü, hatta birçok yerde tek bir su damlası dahi yoktur. Ve tepenin eteğinde Bayanbulak adında bir bölge ve bir nehir daha vardır. Bir kaynak değil, küçük bir nehir. Yamaçlardan o kadar çok su akıyor ki kayalık yamaçlar, kumlu topraklar ve bazı topraklar çayırılara dönüşmüş. Bir gölet inşa etmek bile mümkün. Görünüşe göre burası bir zamanlar aslında böyleymiş. Geçmişin izleri

ve pompaları da açıkça görülüyordu. Ve tepenin üstünde eski bir kale vardı. Bölgesel, güçlü bir taş kale. Ama gerçekten de yıpranmış, çökmüş, kum ve toprakla kaplanmış. Neredeyse bin yıllık bir kale. Muhtemelen Cengiz Han'ın zamanından kalma, belki daha da erken. Ama tamamen sahipsiz de değil. Majin-Şan - Dış Moğolistan'ın kuzeybatı kesiminden Çin'e akan bu nehir aynı zamanda Tibet'e de giden büyük bir kervan yoludur. Çölde, kumda, sadece rehberlerin bildiği bir kuyu vardır. Kervanlar yorulduğu zaman bu Bayanbulak'ın yanına zar zor ulaşır, biraz olsun dinlenip sancılı yolculuklarına devam ederlerdi.

Ja-Lama bu Bayanbulak-Majin-Şan'a gelip yerleşmişti. Sekiz ya da dokuz yüz kadar yerinden edilmiş aileler, birkaç bin çoban ve mahkûm onu bekliyordu. Ja-Lama'nın özel niteliklerine uyan ve gönüllü olarak onu takip eden Dürbit ve Torgaut Kalmıklar ve her kabileden holiganlar, deliler, haydutlar ve birtakım fakir yabancılar vardı. Kimisi ailesiyle, kimisi tek başına. Bunlar şanslı olanlardı. Çoğu Kazak, Altay'a döndüklerinde aileleriyle birlikte tahliye edilmiş, yiğitlerin birçoğu bazen gruplar hâlinde, bazen de tek tek vurularak öldürülmüştü. Güzel olan kadınları sırayla kadın olarak kullanıyorlardı, yaşlı erkek ve kadınlarsa belli işleri yapar, oğlanların da uysal olanları çobanlık yapıp sığırları beslemek için tarlalara çıkardı. Esirlerin geri kalanı, dışlanmış, bölgedeki huysuz bazı düşmanlar ve birkaç Çinliden oluşmaktaydı.

Zamanla, yeni yerleşim yerindeki mahkûmların sayısı arttı. Ja-Lama'nın üç yüz askerden oluşan silahlı ve acımasız müfrezesi, soygunu ana iş hâline getirdi. Vahşi doğada tasasız bir kervan kaçırlır ve birkaç silah atışının ardından veya asi bir teslimiyetten hemen sonra isyan edebilecek şüpheli görünüşlü bir adam vurulur ve geri kalanı da bu gözdağıyla kampa götürülüp köleleştirilirdi. Tabii ki, mahkûmlara ek olarak, yanlarında düzinelerce deve, pahalı eşyalar, birçok hazine ve başka hayvanlar da olurdu. Tek bir kervan değil, birçok kervan vardı böyle. Haramilik kervanlarla da sınırlı değildi. Bu kervanlarda Halha'dan, Halha'daki Moğollar, Çinliler ve çeşitli yetkililer de olurdu. Ayrıca Batı bölgesi Urankai, Tyba, Dürbit, Bait, Zakşın'den Tibet'e kutsal yerleri ziyarete giden hacılar ya da herhangi bir yolcu da olabilirdi.

Ja-Lama bu adeta mezarlığa dönmüş harabeyi yeniden inşa edip, moloz, çöp ve kumu temizledi. Bir yıldan az bir sürede tamamlanacak ek bir kale ve şehri yeni baştan inşa etmeye başladı. Yaklaşık iki deve yüksekliğinde, bir arşın kalınlığında ve neredeyse dokuz yüz adım uzunluğunda güçlü kaleydi. Her köşesinde mühimmat

bulunan küçük, narin kuleler ve doğu tarafında bağımsız, açık ve bölgesel, eğimli, yüksek, dört kenarlı bir ana kule bulunuyordu. Kalenin merkezinde iki katlı bir taş saray, yukarısında Hutuhtu-Lama'nın yatakhane, aşağıda hizmetli odaları; ahırın çevresindeki odalarda güvenilir birlikler yaşıyordu. Geniş saray ve yatakhane arasındaki açık alanda, yine Ja-Lama'ya ait, dışı güzel, içi güzel ve zengin iki çadır bulunuyordu. Hutuhtu-Lama'nın özel ahır, kalenin içinde bir kale olarak kabul ediliyordu ve dışarıda yine tek kapılı yüksek bir taş duvarla çevrilidir. Özel bir davetiye olmadan kimse gelemeydi. Ve insanların geri kalanı, refakatçiden aşçıya kadar ara bölümlerde yaşırdı. Ana nüfus, kalenin dışında ve eteklerinde, geri kalan mahkûmlar, köleler ve sadık çobanlar da beyaz ve kahverengi çadırlarda yaşıyordu. Önceki Müncük-lüler gibi olmasa da Ja-Lama'nın Ruslardan, Çinlilerden ve Halha'dan bağımsız küçük bir hanlığı varmış gibi görünüyordu.

Ja-Lama öyle iyi bir şekilde bölgeye konuşlanmıştı ki bu bölgeden geçen hiçbir kervan ondan kaçamazdı. Bazı kervanlar uçsuz bucaksız bozkırın belli bölgelerinde kayalık bölgelerin ve siyah kumun ardına saklanarak seyahat etmeye çalışsa da sonuç değişmez, Ja-Lama elbette onları bir şekilde bulurdu.

Diğer bir meslek de avcılıktı. Ja-Lama'nın kararnamesine göre, tüm ordu, bazen gruplar hâlinde, hatta köleler ve mahkûmlarla el ele bin, iki-üç bin kişi olarak "abaga"ya, yani avcılığa çıkılırdı. Atların ve argalilerin otladığı tüm tepeler gözlenir ve gördükleri kahverengi renkli her hayvanı vururlardı. Bazen ün salmış bazı keskin nişancılar tek başına dağlara gider, kayalara tırmanıp argali avlardı. Evet, hepsi yaşamak için. Tabii ki, tarlalardan gelen çok sayıda sığır da vardı. Binlerce deve, yüzlerce at ve birkaç koyun sürüsü. Lamanın özel mülkiyeti olan bu malları kesim için insanlara vermek mantıksızdı. Ancak halkın ölmemesi için de dikkatli olunması gerekiyordu. Bu nedenle avcılık ana uğraş hâline gelmişti. Avcılıktan elde edilen faydalı gelire ek olarak, ilginç bir şey daha vardı. "Hava almaya çıkıp gezmek". Sadece Ja-Lama'nın kendisi için uygundu bu durum. Bir de yabani deve avlamak! Kalın kum, uçsuz bucaksız bir düzlük. Şiddetli ve öfkeli, çift kambur, tüylü, gürültülü, küçük birer tepeye benzeyen hayvanlar. Oihoy! Cesaret ve keskin nişancılık eşit olarak test edilebilecek farklı sanatlardır. Ja-Lama da hiçbir atışı asla ama asla kaçırmazdı. Onun için arka arkaya iki, üç kurşun sıkmaktan daha heyecan verici bir şey yoktu sanki. Fakat tutsaklara işkence yapmak, öfkeyi bastırmak için ara sıra işlenen cina-

yetler avlanmaktan ilginç bir şekilde çok daha eğlenceliydi. Kırmak kolaydır, bir anlık iş. Öldü, bitti. Yalnız en iyi kısmı dövmektir, özellikle kalın, güçlü, sert ve yaş bir saksaul sapı ile. Veya özel olarak tasarlanmış, tepesi düz, ağır bir sopayla. Veya sıradan bir taş petek, uzun ya da kısa bir kırbaçla. Bazen yirmi ya da otuz sopalık olağan bir ceza. Bazen de bir köpeğin dayağa ne kadar dayanabileceğini, o kırbaç ve sopanın altında nasıl öldüğünü görmek için uzun bir ceza verirdi. Yalnız bir süre sonra bu da keyif vermez olmuştu. Bir zamanlar unutulmuş olan canlı bir insanın kalbini çıkarma geleneği onun ellerinde tekrar can bulmuştu. Eline keskin bir bıçak alan Hutuhtu-Lama, sarı iri dişlerini gösterir, büyük bir gülümsemeyle önüne getirilmiş korkudan titreyen kurbanın göğüs kafesini yırtar ve hala atmakta olan kalbini kaburgalarının arasından çıkarıverirdi. Bundan daha fazla haz verecek ne olabilirdi ki?

Esir alındığı sıralarda elinden alınmış, iyi terbiye edilmiş saygıdeğer bir tulunu vardı. Ama artık bir yenisine ihtiyaç vardı. Tabii ki, Kazak birisinden yüzülerek yapılmış olmalıydı. Ama buradaki Kazakların çoğu yıpranmış bir haldeydi. Cengâver, cesur bütün adamlar ölmüştü. Geride kalanlarsa pislik yaşlılardı. Ama sonunda kutsal Lamanın dileği gerçekleşmişti. Ölçütlerine tam olarak uyan bir Kazak, kendisini Kobda'ya savaşmak için değil, ülkedeki durumu öğrenmek için gönderenler tarafından tutuklanmıştı. Kasaba ve köy arasında seyahat eden bir pazarlamacıydı. Ja-Lama'nın gözleri onu gördüğü anda bir mum gibi aydınlandı. Bu... bu tip tanıdık geliyordu...

“Sen... Yalnız Ağaç’a gittin mi?” diye sordu.

"Hayır" dedi bir anda.

“Ee neredeydin?”

“Efendim... sol kanattaki ülkeyi bilgilendirmek için gönderilmiş”

“Efendim ...” deyip sustu kaldı.

“Kokbauır Dağı’ndasın...”

“Evet” dedi Kazak mahkûm uzaklara gözlerini çevirerek. “Hutuhtu-Lama, sizi ata bindiren ve Akımbet köyüne götüren bendim!”

Ja-Lama mutluydu. O kadar mutluydu ki neredeyse Kazak tutsağı kucaklayacaktı.

“Sonra... en yakınım olduğun ortaya çıktı” dedi Ja-Lama, yüzündeki değişime şaşırarak Kazağa.

Kim daha yakın bilinmez ama bu Kazağın kendisi Akımbet olmasa da Kokbauır Dağı'nın eteğindeki Korjıncöl'un başında onu ölümden kurtaran yaverdi. Sonra her zaman efendisinin yanındaydı. Kutsal bir kişinin daha neye ihtiyacı olabilir ki! Sevinç, kutlama, eğlence! Tarihin tekerrür edeceği tekrar ortaya çıktı.

Mahkûm edilmiş yorgun Kazağı tam üç gün besledi. En az iki hafta beklemeli ve iyileşmeliydi. Fakat dayanamadı.

Katliam tekrar başlamıştı. Ja-Lama, acı çeken insanlara, bağırıslara ve dökülen kana bakmaktan keyif alıyordu. Sırtının derisi sapasağlam çıkarıldı. Sonra, en önemlisi, koca beden kaburgadan kopup düştüğünde... eli titreyen yaşlı kasap yanlışlıkla onu oydu. Kazak köpeği de tam o anda bağırarak öldü, sorun o değildi. Asıl sorun delik tulunun bir işe yaramamasıydı. Bu yüzden yaşlı kasap cezalandırılacaktı. Ja-Lama sinirden delirdi, güzel deriyi mahveden yaşlı kasabın midesini kesip yere bıraktı. Kendisini durduramadı, adamın önce iki gözünü oydu sonra iki elini birden kesti. Durmayacaktı, kendisine yan gözle bakan birkaç kişiyi daha sakatlayacaktı ama tam o anda büyük kuledeki muhafız sevinçle bağırdı.

“Kırk develik bir kervan geliyor!”

Ja-Lama'nın ateşli öfkesi bir an olsun bastırılmış, ama yatışmamıştı. Sıradaki kasap bu önemli işi iyi yapmak zorunda! Kaleye girmek üzere olan kervanı karşılamak için diğer adama, katledilen kişinin sağ kaburgasında tek bir kusurla güzelce derisinin çıkarılması emredildi. Biraz tuz ekleyip kurutup, otlar ile doldurup, arkasından tekrar yapıştırılıp iple dikilirse harika bir iş çıkabileceğini aklından geçirdi. Uzun bir zincire bağlanıp taş sarayın önüne asılmalıydı. Kendine neşe, başkalarına korku saçardı. Böylece bütün tulun, bir sonraki yırtık tulun tarafından ele geçirilmişti. Yaveri efendisini yendi.

51-51

Ja-Lama büyük bir ordu, zengin nüfusuyla düşman sınırında, iki ülkenin arasında yeni bir krallık yarattı. Buradaki insanlara iyilik, refah ve özgürlük getirme sloganı, Moğolların tüm Batı bölgesini ve Çin yönetimi altındaki Dzungarian bölgesini alarma geçirmişti. Emirsana'nın kutsal torunları, eski Oyrat hanlığını yeniden inşa etmek istiyordu. Çinlilerden Halha'da ayrılmış ve artık Rusya'nın da eline bakmıyorlardı.

Dürbit ve Torgauyt, Ulut ve Koşawıt - eski Kalmık halkının bugünkü torunları yeniden yükselecek, birleşecek, güçlenecek ve kendi milletlerinin bayrağını yükseltecek!.. Ja-Lama! Ja-Lama'nın rehberliğinde hedefimizi bulacağız!

52-52

Alarm giderek yükseldi ve Çin, Moğolistan ve Rusya'ya kadar ulaştı. Çin, Bora-Tala, Mangul-Kure halkına bakmaya karar vermişti. Ruslar ise bu duruma alaycı bir şekilde yaklaşırken Moğolların kafası karışmış ve tepki göstermeye başlamışlardı.

Kızıl Ruslar ne tavsiyeleri ne de yardımları esirgemediler. Aslında Moğol devrimini kim gerçekleştirmişti ki? Dışarıdan yapılmış doğrudan müdahalelerle içeriden ilham verip, halkı silahlandırıp, onlara yöntem ve püf noktaları öğretenler de onlardı. En şaşırtıcı şey ise Rus İç Savaşı'nda yer alan ve birçok cephede eğitim görmüş, yüksek devrimci bir bilinçle savaş sanatında ustalaşan Moğol kökenli Volga Kalmıks'ın bir müfreze oluşturmasıydı. Bu müfrezedekiler aynı dili konuşan, aynı dini ve kültürel geleneklere sahip, birbiriyle uyumlu kişilerden seçilmişti. Bu Kızıl Kalmıklar yalnızca orduda eğitmen olarak değil, aynı zamanda yoldaş liderler ve savaşçılar olarak da orada bulunuyorlardı. Aralarından, Rusya'da Sovyet gücünün kurulmasında görev almış ve İç Savaşın ünlü bir kahramanı olan Harti Kanukov, Ulasutai'nin askeri komutanlığına atanmıştı. Batı'daki tüm işlerden o sorumluydu. Kendisine verilen birçok görevden birisi de Ja-Lama sorunuydu. Deneyimli bir askeri subay, İh-Hüre'deki Kızıl Moğol yetkilileriyle anlaşarak açık ve etkili bir plan hazırlamış ve kısa bir süre içerisinde kararlı bir şekilde harekete geçmeyi planlıyordu.

53-53

Olağanüstü ve akılcı bir yaklaşım önerilmişti: Savaşla elde etmek zor değil. Ancak, mücadele aşırı maliyetler olmadan çözümlenmelidir.

Ja-Lama'nın kalesine sadece altı kişi gidecekti. Nanzıt, Kobda savaşı sırasında öne çıkan ve ardından Gaminler ve Beyazlar ile yapılan savaşlarda büyük cesaret gösteren bir kahramandı. Dugar-Beise, akıllı, kurnaz ve cesur bir savaşçı. Daşı, demir burunlu, taş kalpli bir asker. Üçü de Ja-Lama'yı sadece yakından tanımakla kalmıyor, onun neler yapabileceğini de çok iyi biliyorlardı. Ve hayatları Rusya ve Moğolistan'da cephelerde geçmiş onlara eşlik eden cengâver üç Kalmık daha vardı. Nanzıt, liderliğini yaptığı grupla birlikte ölümüne bir operasyona gidiyordu. Sonuca göre hareket edecek ordunun geri kalanı ise Ulasutai'de kalıp üç hafta boyunca operasyondan bir haber bekleyecekti.

Eski takvime göre kara köpek yılının sonu,

Yeni takvime göre 1923'ün başı – sert, çetin kış, Ocak.

54-54

Sekiz günlük soğuk ve zorlu yürüyüşün ardından, tepenin üstündeki Ja-Lama kalesi öğleden sonra güneşiyle kıpkırmızı görünür olmuştu. Hem güzel, hem korkutucu. Nanzıt atının dizginlerini çekti. Herkesi bir araya topladıktan sonra küçük bir bilgi alışverişinde bulundu. Aslında bu küçük bir bilgi değil, her bir adımı dikkatlice planlanmış bir eylem planının son detaylandırılmasıydı.

Sonra altı asker tehditle karşı karşıya kaldı.

55-55

İlk başta kaleye girmelerine izin verilmemişti. Doğrudan bir cevap istedikten sonra, güvenilir askerlerinden birini kalenin duvarına götürdü. Aşağıdakiler oraya elçi olarak geldiklerini ve konuşmak istediklerini söylüyorlardı. Ja-Lama, bu kişilerin adeta ölmek için neden ve nereden geldiklerini merak etmeye başladı.

“Dokşın-Noyan-Hutuhtu!” dedi Dugar-Beise. “Bizi tanımıyor musun yoksa altı kişiden mi korktun? Gerçekleri söylüyoruz, buraya seninle konuşmak için geldik”.

İçeri girer girmez altı kişinin etrafı sarılmıştı.

“Biz silah atması gereken düşmanlar değiliz” - dedi Dugar. “Önce dinle. Biz Bogda-Gegen'in elçileriyiz...”

Gözlerini Ja-Lama'dan ayırmaksızın dış kapıdan henüz iç avluya girmeden atlarından indiler. Askerlerle çevrili üç Kalmık ayrı kalmış, diğer üçü ise etrafı muhafızlarla çevrili Ja-Lama'nın uzağındaydılar.

“İçeri girmiyoruz” dedi Dugar-Beise etrafına bakınarak. “Çinli oldun da yuvanda mı saklanıyorsun?”

Ja-Lama, kendisiyle fazlasıyla özgürce konuşan Dugar-Beis'e kuşkuyla baktı.

“Uçurumda tamamen mahvolmuşsun” dedi Dugar kızgın bir şekilde. “Kutsal Bodhisattva adını andım, orada olanlardan tamamen bir habersiniz. Artık her şey değişti...”

“Nasıl yani?” dedi Ja-Lama şüpheyle.

“Bu askerler uzağa gitsin” dedi Dugar. “Hutuhtu-Nomun-Han için kutsanmış haberlerim var, herkesin bu gizli kararnameleri duyması gerekli değildir...”

Ja-Lama'nın işaretiyle askerler sesin duyulmadığı bir yere gittiler. Görünüşe göre orada duran üç Kalmığın etrafındaki kuşatmalar da biraz olsun gevşemiş gibiydi.

“Bir yanda Çinliler, diğer yanda Ruslar, bu iki süper güç arasında akıllıca bir politika izleyen Bogda-Gegen, bölgede muazzam bir güç ve mevki sahibi oldu” dedi Dugar-Beise. “Ancak, Ruslara daha çok güveniyorlar. Milletinin dizginlerini de sımsıkı tuttu. Sadık insanların da harika bir şekilde yönlendirdi. Arkadaşınız, tüm zamanların destekçisi Jalhandzı-Hutuhtu'nun kardeşi, Bogda-Gegen'den sonraki tüm güç şu an onun elinde...”

“Geçmişte benimle arası çok soğuktu” dedi Ja-Lama.

“Dediğim gibi artık zaman değişti. Dışarıdakilere bakıyor, yoksa niyeti iyi. Ayrıca ülkeye seni ilk kim tanıttı? Başkaları seni bir daha görmek istemediklerinde ne olursa olsun seni saygıyla kabul etmedi mi?”

“Çok cüretkâr konuşuyorsun” dedi Ja-Lama sinirli olmayan normal bir sesle.

“Cephede birlikte savaştığınız en iyi arkadaşınız Maksırcap-Jin-Wan ulusun başkomutanı oldu. Selamını iletmemizi istedi, ayrıca burada kendisinin özel bir mektubu da var.”

“Peki, Bogda-Gegen?”

“En büyük haber Bogda'dan”.

“Nasıl yani?”

“Senin için en yüksek mevki! Mübarek yazıtlı sarı ipek hadah ve özel bir ayın atanmasına dair bir kararname var ellerimde...”

“Peki, benden ne istiyorlar?” dedi Ja-Lama, biraz kafası karışarak.

“Tüm Kobda bölgesinin hükümdarı kimdi? Sayıt Jalhandzı-Hutuhtu. Ondan sonra en ünlü ve şerefli kimdi? Ordu komutanı Maksırcap. Görüyorsunuz, ikisi de merkezde, İh-Hüre'de. Peki, şimdi sence bu ıssız ülkeyi kim yönetmeli? Tabii ki Sen! Bogda-Gegen, Batı'nın tüm bölgesini size teslim edecek. Evet, evet...” dedi gülererek. “Kim senden daha prestijli ve ünlü! Ayrıca... Size yakın olan Oyrat camiasının dilekleri... Biliyorsunuz. Şu anda, bu sıkıntılı zamanlarda çok umut verici olabilir. Ülke kargaşa içinde. Güç sana geçerse ülke tekrar huzur bulur. Her şey kendi kendine çözümlür. Bogda Gegen için büyük olay bu!”

“Sorun ne?” dedi tüm yetkiyi ve konuşma işini grubun liderine bırakan, sessiz ve alçakgönüllü olan Nanzıt-Batır. “Çadıra girelim mi?”

Aslında umut ve şüphe ile aklı karışan Ja-Lama biraz duraksadı ve düşündü.

“Bogda-Gegen'in selamlarını ve emirlerini Hutuhtu-Lama'ya açıktan teslim edemeyiz” dedi Dugar-Beise. “Hadah'ı kabul et, hükmü kendi gözlerinle oku, o zaman şüphen kalmaz. Ben sadece genel şemayı, Maksırcap'tan duyduklarımı anlattım. Hadah, elbette bir mükâfat ve bir hükümdür... Bütün güç sendedir, senin için geçerli olan tüm koşulları kapsamaktadır. Ne diyebilirim ki, kendi gözlerinle gör...”

Ja-Lama daha herhangi bir işaret vermeden asker Daşı süslü Beyaz Orda'nın kapısını açtı.

Şöminede zayıf, ortası şiş ve kenarları dumanlı bir ateş yanıyordu.

İlk olarak, Dugar girdi. Sonra Ja-Lama. Sonra Nanzıt. Kulenin büyük, altın, muhteşem çatısı Burhan'a eğilip üçü de kapının eşiğinde durdular.

İçeri giren son asker Daşı eğilip hemen öne doğru yürüdü. Boğularak yanmakta olan ateşe biraz tezek attı.

Ateş parlak bir şekilde yanmaya başlamıştı.

56-56

Ja-Lama tahtına henüz çıkmadan ateşe doğru yaklaşırken asker Daşı bir anda başını eğip kollarını havaya doğru kaldırarak diz çöktü.

“Hutuhtu-Lama! Suçluyum... Her zaman yanında olamadım. Beni affet. Buyan-Tohtog! Beni kutsa! Buyan-Tohtog, Hutuhtu!..”

Ja-Lama, zavallı haldeki askeri yatıştırmak ister gibi hemen durdu. Sonra soğuk bir şekilde gülümsedi ve ellerini Daşı'nın başının üstüne koyarak dua etmeye başladı.

Daşı bir anda ayağa kalkarak Ja-Lama'yı kolundan yakaladı.

“Sen ne yaptığını sanıyorsun?..” diye bağırdı kızgın Lama.

Tüm gücüyle kurtulmaya çalışırken Dugar-Beise serbest kalan sağ elinden Ja-Lama'yı yakaladı.

“Sorun ne?” dedi Ja-Lama kısıp bir sesle.

O anda Nanzıt, Ja-Lama'nın kafasının arkasından vurup gövdesine birkaç el ateş etti. Ja-Lama öne eğilip, çılgık atarak yere düştü. Dugar bir anda kapıya doğru iki el daha ateş etti. Sahibini sesini duyup onu kurtarmaya gelenin Ja-Lama'nın köpeği olduğu ortaya çıktı. Köpek nereden geldi, tabanca nasıl bu kadar hızlı ateşlendi anlayamadılar. Üçü de Ja-Lama'ya değil de daha çok siyah köpeğin kahramanca ölümüne afallamış gibiydiler.

“Bitti!” dedi Nanzıt, gözlerini yerde yatan cesetten değil, alevlenmiş ateşten ayırmadan. “Devrimci hükümetin askeri görevi yerine getirildi...”

O sırada dışarıda bir hareketlenme oldu.

“Ja-Lama öldü! Tüm silahlarınızı bırakın!” diye bağırان sesler duyuldu.

Nanzıt, artık namlusundan dumanlar tütmeyen tabancasını kaldırdı ve şöyle bir ortama baktı.

“Artık bitti” dedi Dugar.

Dedikleri gibi, dışarıda ağır bir ölüm sessizliği vardı.

Sadece ayak sesleri duyuluyordu.

57-59

Jambın ve diğer iki cesur Kalmık, Ledji ve Kablun, geçici gözaltından serbest kalmışlardı. Nanzıt, alev alev yanan ateşin önünde beklerken taş duvarın dibindeki Ledji ve Kablun'un tüfeklerinin ucunda toplanmış yaklaşık yirmi askeri yanına çağırttı.

“İşte Ja-Lama'nın kellesi!” dedi Nanzıt göğsünü kabartarak. Elindeki kalın kıvrıcık saçlı, gözleri kapalı, boynundan hala kanlar akan yuvarlak kafayı göstererek “Tanıdınız mı?” diye sordu.

Esir alınmış askerler şaşırılmış ve korkmuş görünüyorlardı.

“Öldü, artık her şey bitti!” dedi Dugar-Beise. Ja-Lama'nın başını Nanzıt-Batır'ın elinden aldı, yukarıya kaldırarak sağa sola çevirdi ve tekrar gösterdi. “Şimdi üç seçeneğiniz var. Birincisi, vurularak ölmek. İkincisi, Moğolların Kızıl Ordusuna katılmak. Üçüncüsü de... ne burada ne de orada, evlerinize sağ salim dönmek...”

Silahsız olarak Ja-Lama'nın bütün sarı ordusu Kızıl Ordu'ya alındı.

“Yarın kaçacak, köpek yavruları...” diye mırıldandı Nanzıt.

“Bildiğim kadarıyla artık Ja-Lama'nın yalnız kalenin içindeki değil dışındaki tüm birlikleri, üç yüz askerinin tümü sürüler hâlinde kaçıyor” dedi Dugar gülerek.

“Silah sesini duyar duymaz korkunç bir şey olduğunu anladılar ve kaçmaya başladılar...”

“Bütün bu haramilerin hepsi buraya gömülmeliydi” dedi Nanzıt. “Aksi takdirde yine bir yerden türeyeceklerdir”.

“Bırakmak isteyenler bırak gitsin. Bizim yalnızca devrim davasına bağlı, halkını gerçekten seven bilinçli askerlere ihtiyacımız var”.

“Peki bilinçsizler?..” diye araya girdi Jambın.

“Bilinçsizler... Er ya da geç yeni hükümeti, yeni düzeni gördükten sonra bize katılacaklardır. Katılmazlarsa bile huzur içinde yaşasın, güvende olsunlar. Son beş ila on yılda Moğollar gerçekten çok kan döktüler. Ama artık bitti!” dedi Dugar-Beise.

“Acıkmadık mı? Jambın, bu yeni Kızıl Ordu'yu surların dışına çıkarın. Bilen bilmeyen herkese burada olup biten açıklasın. Ve biz... hadi, Ja-Lama'nın sarayında oturup kendimize bir ziyafet çekelim” dedi Nanzıt, elindeki kellenin kanlı alnına elleriyle dokunarak. “Daşı, hizmetçiler nerede? Köleler nerede? Söyleyin onlara mut-fakla ilgilensinler” dedi sakince.

58-40

Dürbit Daşı, kendisi yaptığı işe hayrandı, kendinden memnun kaldı ve biraz durdu. Dışına kara kan bulaşan, içi kızıl et, hiç zarar görmeyen, temiz, güzel soyulan kutsal deriyi çevirerek tekrar tekrar baktı. Ondandır kasap, kütükten yaklaşık on adım ileride, karnı parlayıp, bağırsağı karmakarışık, iki ayağı uzayan, bir eliyle ışığın kenarını kapatıp, bir eliyle eğilerek yere yaslanan, hıçkırarak titreyen bekçi Jimbe'ye baktı. Ah, zavallı! Az önce, cezalı Kazağın derisinin şeklini bozmasa da, onun canını aldı. Dürbit Daşı'nın kalbi ağzına geldi. Bu Jimbe dokşın padişahın Hobda'ya saldırmadan önce ülkeleri gezdiği zamandaki tek eski arkadaşymış. Yani, geçmişte birçok suçu var. Üstelik... rasgele insanları tehdit edip, çok rahat yaşamıştı. Bunu hak etti. Bedelini ödedi. Aferin Dürbit Daşı!... Gerçekten, yarı yoldan başladı, kolları titremeden, omuzları yorulmadan sonuna kadar deriyi yüzdü. Sağ salım. Sağlam... Gelirken az önce yaptığı işi hayal ettiği an tüm vücudu buz oldu. Önemsiz bir çizik, az çok çapraz kesen hançer... Şu Jimbe'nin yanında oturacaktı ama oturmazdı tabi ki, Kazakla beraber karnı yarılıp, canlı hâliyle derisi soyulup sıradan bir ölüm yaşardı.

Kalan iş kolaydı. Kalp değil, beceriklilik lazım. Ve özel bir ihtiyat.

Daha dün Ja-Lamanın korucusuyla, hizmetçisiyle beraber dört kanatlı basit bir evi verilmiş. Yemek ve suyu, tüm ihtiyaçları içinde. Şöhreti yükselip, keyfi yerinde olan dürbit Daşı tertemiz, dümdüz, kesilmesi zor kıllı deriyi ters çevirdi. Sonra kuru deri üstüne dikkatli bir şekilde diz çökerek oturup kutsal deriyi kandan yıkadı ve içindeki yağlı kabuğundan temizledi. Toz hâlinde olan siyah tuzu sürdü ve evin içinde birkaç gün kuruttu. Bundan sonraki iş çok kolaydı. Tabakhaneye koymadan önce yoğurması lazım. Herhangi bir kadının her gün yaptığı sıradan bir iş. Ama bu koyun derisi değil. İnsan derisi. Kimseye güvenip işi veremezdi. Tüm işleri kendisi yaptı. İyice hafifleyip hazır olduğunda oklava, planya kullanmadan, eliyle ovaladı. Yaklaşık on günde deri kendi doğal şeklini, yani özel hâlini buldu. Vahşi bir deri değil, açık tenli, çok kaliteli bir deri. Kurdele şeklinde kesip kamçı örülebilir veya çizgi yapılabilir. Ama bu deri çok önemli. Sağlam, temiz haliyle Xutuxtı-Lamanın onurlu bir yerinde saklanacak. Olağanüstü büyük olaylara dair kutsal bir ibadet sırasında kendi önüne sererek tövbe duası okuyacak. Deriyi. O kadar onuru artmış mutlu, Kazakça çevirirsek deri “tulup” anlamına gelir. Normal ölen buzağının derisini tamamen kesip içine çim sokan tulup’un akrabası. İneğin süt vermesi için, sağdığında hazır olsun diye yapıyordu. Kutsal tenasüh, Xutuxtı-Lamanın yaradan tanrına adanmış duası kabul olması için insanın “tulubu” gerekiyormuş. Tüm farklılık ölü değil, canlı deri yani ölen insandan değil, canlı insandan soyulmuş. Herhangi biri değil. İyiliksever, merhametli, cömert olmalı. Xutuxtı-Lamanın hayatında özel bir yeri var. Bu nedenle o kadar saygı duyulmuş bu Kazak. İşte bu. Zaten istediği her şey olan Xutuxtı-Lamanın tüm duası kabul olacak. Tüm işini eksiksiz yapan Dürbit Daşı tahminen böyle düşündü.

Fakat biz kendi tarafımızdan dikkatli bakarsak “tulup” sadece kutsal bir dua için değil Burhan’ı razı etmek içinmiş tasarlanmış. Bir zamanlar güçlü ve çok zor bir kaderin acısından dolayı mutluluğunu kaybetmiş, sahip olan her şeyden ayrılmış, öfkeli bir toplumun düşmanına karşı sonsuz nefretin aynasıymış. Bu, acımasız kötülüklerinin gerçek yüzüydü, aklı başında bir insanın göremediği iyiliğe karşı kötülükle dolu bir kalbi vardı. Ben öyle anladım.

Sessiz, sakın ve uzun uzun korkusuz şyerik dürbit Daşı minnetle gülümsedi. Bu sefer tamamen farklı bir tehditten kurtulduğu için değil. Ölmesi önemli değil. Kalbi tam ortasından delen kurşun kutsaldır. Aziz, dürüst ölüm. Bugünkü mücadeleden değil, geçmişteki, dokuz yıl önceki tehdidi esenle atlattığına gülümsüyor. Şimdi, işte dünya tersine döndü. Hutuhtu-Lama'nın derisiyle değil, kesilen kafasıyla oynuyor... Ancak bu sefer sorun ciltteydi. Yani, Ja-Lama'nın kafası kemikten ayrılmadan istenen şekle getirilmelidir.

Az önceki anlamsız bir korku sona erdi. Bilinmeyen bir tehlike yanılsaması da yok. Vuruldu ve öldü. Büyü onunla gitti. O cansız bir ceset. Bu yuvarlak bir kafa. Yüzlerce kez gördüğüm cesetlerden biri. Göğüsünden ayrılan veya boynuyla birlikte giden birçok kafadan biri. Hiçbir şeyi olmayan bir kafa. Çıplak kaburgası tam ortasından yarılmış, aort ve kalbi çıkarılsa da, iri devenin yarısı kadar şişkin halde yatan oyuk bir göğsü ve uzanmış ayak kolları olan çaresiz bir ceset. Yarın kokar, çürür ve solucanlar yer. Fakat kafa çürümemeli ve ölmemeliydi. Ölü hâlinde canlı olarak korunmalıydı.

Şyerik Daşı ateşi yaktı ve şafağı beklemeden, gecikmeden önemli ve onurlu bir görevi yerine getirmeye başladı.

İlk başta, omuriliğini parçalayıp, salladı ve çalkalayıp beynini ezdi. Sonra tepesinden aşağıya sallayarak dışarıya çıkardı. Köpeğin bile yiyemediği, kanla karışan soluk bir ezme. İçindeki kalıntılarını dikkatli bir şekilde didikleyip tümünü çıkardı. Uzun, ince bir demir parçası bulamayıp, yerine bir tüfek harbiyle yavaş yavaş et tabakasından tamamen temizledi. Burun kıkırdağını da aynı şekilde temizlemek istemişti ama tıkalı burnu, dar deliği izin vermedi. Bir şeyleri mahvedeceğinden korkmuştu. Önemli değil. Gerisi doğru yapıldı. Evet. Ağzını kocaman açtı ve dilini dibinden oyup, tamamen kesti. Yanaklarını ve boğazını tamamen sıyırmasa da, gereksiz kötü etlerden temizledi. İşte en önemli tüm engeller ortadan kaldırıldı. Küçük bir kutu artık özel ve sorumlu bir işe hazır.

Bir sonraki adım dikkatlice tuzlamaktı. İçini, dışını. Ağzı ve boğazını doldurarak burnuna kadar. Bol bol. Böylece tuz emilip, kuruyup yarım gün bekledi. Kalkmadı, usta kasapla birlikte uyudu.

Şyerik Daşı, ertesi gün öğle saatlerinde sinirleri yatıştığında deve yünlü ipe bağlı olarak duvarda sallanan bir daha dirilmeyecek kafayı gördü. Hatta kafası kesilmeden önce de iyiydi ama Ja-Lama'nın pis vücudu ortadan kaybolmuş. Belki o uyurken birileri götürmüş. Deriyi yaktı mı diye merak etti, ama ona böyle bir saygı da yoktu. Köpeklerin önüne atmış, şimdi tamamen vücutsuz kalan kafadan hiç korkusu yok, sonra sonsuz rahatladı. Bundan sonra duyduğu son haber, eski insanların sadece yerleri var, tepenin eteğindeki yurtlar zar zor görünür, dünkü sarıdan kızıla geçen tüm şyerikler birliği kaçmış, dışarıdaki şyerikler yine yok, bütün haydutlar müfrezesi, gönüllü hizmetkârlar, dayanıklı dalkavuklar suçlu olduğunu bilen herkes gecenin bir yarısı kaçmış. Atı olanlar – atlarıyla, devesi olanlar- develeriyle kaçmış. Şafağa kadar, bozkır, kalın kumda kayboldu. Halkın geri kalanı, gönüllü astları, gönülsüz köleleri olanlar hepsi özgür kızıl Moğollar adına gelen Nanzıt-Batır ve Dugar-Beise'e şükranlarını, teşekkürünü ifade etmekten duramıyor gibi görünüyor. Bu ikisi Kalmık Jambın'ı esaretten kurtulan güvenli üç-dört Kazak erkekleriyle birlikte, onu iyi haberlerle Ulasutay'a gönderdi. Burada, diğer iki şyerikle beraber, Ja-Lama'dan kalan tüm hazinelere el koydu ve saymaktan bitiremiyor.

Ama Dürbit Daşı'nın görevi bunların hepsinden daha önemli. O kadar çok önemli ki, Dugar-Beise ateşi yakmasına yardım etmek için zar zor ayakta duran çok zayıf Kazak yaşlılarını ekledi. Konuşmalarına göre, ülkelerinde oldukça iyi insanlarmış, ama burada gübre toplayıp ateş yaktılar. Dayakta yemiş ve açta bırakılmış. Dürbit Daşı önce iki yaşlı Kazağı yemekle doyurdu. Sonra geri gönderecekti. Sadece konuşma fırsatında kendi işinden bahsetti. İki yaşlı hem endişelenerek hem de şaşırarak azıcık oturup kötülüğe göre ceza diye anladı. Sonunda mantıklı bir tavsiyede bulundular. Az çok tuz emilip biraz kuruduktan sonra, kafanın saksaul dumanı ile tütsülenmesi gerekiyordu. Kazak yaşlıları farklı bir yolunu buldu. Torba, torba var ya. Kırmızı yapmak için. Moğolların değil, Kazakların torbası. Öyle olması gerek diye açıkladı. Komple deriden yapılmış. Sadece nasıl islendiğine dikkat etmemiş. Bu Ja-Lama'nın kafası o torba gibi islenirse ne güzel olurdu. Yaşlılar kolay olduğunu söylediler. Daşı'nın çok hoşuna gitti. Az olsa da ayak işleri için dört kişi daha çağırdı. Kazak yaşlılarının meclisi, doğrudan Daşı'nın gözetimi altında, çok geç olmadan bitti.

Şahsen, herhangi bir evin giriş duvarını yıkıp, tuğla getirip küçük bir ev yaptırdı; onun orta kısmına, aralarını açarak ve sırayla sabitlenmiş üç veya dört ince sırtığın

üstünde değerli kesilen kafayı baş aşağı çevirerek düzgün bir şekilde yerleştirdi. Aşağıdan dar bir arık kazdı, üstünü kapattı, bir ucunu kulübeye bağladı ve yirmi ila yirmi beş adım uzunluğunda kapalı bir in kazdı. İnün dış ağzı kapalı normal bir ocaktır. Sonra yavaş yavaş genç bir saksaulın yapraklı dalını duman çıkartarak yavaşça yaktı. Birazdan sonra mağaranın ağzını pat diye kapattı. İki üç saat sonra tekrar odun koydu. Sonra gecenin yarısında ve şafak zamanında. Ertesi gün, dumanla boğulan kapalı kulübenin keçi halıyla örtülen küçük kapısını açıp, kesilen kafaya dikkatli baktı ve içini doldurup, dışını tekrar tuza yatırdı. Sadece kurumuş değil, biraz da tüt-sülenmiş olan ensesini aşağı döndürdü. Sonra sıkıca kapatıp tekrar odun koydu. Bu durum üç kez tekrarlandı ve 4-5 gün sonra istediği şekle yaklaşmış, kurumuş, tüt-sülenmiş derisi sertleşmiş. Kesilen kafa deve yünlu ipe sarıldıktan sonra sırtın üstünde değil altına sallanarak bağlandı. Sıkıca kapatılan kulübe tekrardan açılmadı. Hafta boyunca odunu eskisi kadar sık değil ama sürekli koyulmuştu. Nihayet, Nanzıt-Batır ve Dugar-Beise Ja-Lama'nın tabi halkına ait köleleri ve mal mülkü ile ilgili tüm işlerini bitirip merkeze taşınma fırsatı bulduklarında, Hutuhtu-Lama'nın büyük kafası yeni hayatına hazır olmuştu.

Görüntüsü sağlam. Dümdüz vicdansız yüzü, derin, yan yana dizilen kırışıklı düz alını, burun kıkırdağı düşük küçük burnu, çıkıntılı elmacık kemikleri, geniş ağız, kalın kaşları, sadece ensesi beyaz olmuş grimsi saçlarına kadar aynı şeklinde. Her şey kendisine ait. Sanki gören kimse kim olduğunu hemen biliyormuş gibi. Sadece küçük bir gözü kapalı. Sonra... kahverengi yüzü koyu bir tene dönmüş. Kazakların kırmızı yapan torbası gibi. Hatta daha güzel. Sadece tütülenmemiş aynı zamanda bolca tuzlanmış. Yüz yıl sergilense bile zarar görmeyecek kadar kafası kuru. Şyerik Daşı'nın kendisi yeni işine hayranlıkla bakarak, bu sefer yüksek sesle kahkaha attı. Bir zamanlar güçlü olan Xutuxtı- Lamanın şu anki durumuna kahkaha attı. İlginç. Bir an olsa da çok korktu. Yaşadığı zaman bu kadar korkmamış bir zalimden korktu. Kutsal tenasüh dediğiniz normal iki ayaklı bir insanmış. Vurmuştu, öldü. Göğsü tam ortadan bölünüp kalbi aortu ile birlikte koptu. Kafası boynundan koptu. Bundan sonra etini aç bir tüylü köpek yedi. Çaresiz, cansız kalan sadece soluk kafası kaldı. Çok güçlü kahraman şyerik Dürbit Daşı nasıl yuvarlatsa da uydu. Sonunda tuzlanıp, tütülenip, çaresiz kutuya döndü. Daha önce kesilen binlerce kafalardan hiçbir farkı yokmuş.

61-61

Aynı zamanda Daşı yanılmıştı. Bir fark vardı. Sadece bir farklılık değil, farklı bir kader.

Kazakların deriden yaptığı torbası gibi sertleşip cılız olan Ja-Lama'nın tuzlanan, tütsülen kafası bir mızrağa sokuldu. Merkezi devrimci hükümet katilin gerçekten ölmüş olduğuna, bundan sonra geri dönmeyeceğine, hiçbir kargaşaya, endişelenmeye yol olmadığına emin olmak için ve yeni, kıvı dinin güç kudretini göstermek için dışarıdan gelen güvenilir Kalmık şyerikleriyle özel bir müfreze oluşturup mızrak ucuna sokulan kafayı canlanan ulusun her yerinde yaşayan emekçi insanlara gösterilmesini emretti.

Ja-Lama ölmüş! Kafası mızrak ucuna sokulmuş halde ülkeyi dolaşıyor!..

Sevinç değil, acıma ya da üzüntü değil, korkuya neden oldu. Kesilen kafayı mızrakla götürmeye atanan müfrezenin gölgesi görünse yeter, emekçi toplum, genel halk, akıllarını kaybederek korkup geniş doğada uzağa kaçacaktı.

Kesilen kafayı gören insanın kendisi hastalığa uğrayacak diyen endişe verici haber yayıldı.

62-62

Kan akrabası - göçebe ulusun bütün halkı korkmuş, gözleriyle görmeye cesaret edemeyip başımıza bela olur diye birden kaçmış. Kesilen kafa, yenilenip, canlanan, kudretli güçlü kuzeydeki imparatorluğunun özgür düşünen emekçi halkına tüm dünya zaferinin kutlamalarından bir töreni olarak gerekiyormuş. Kafa için özel yolculuğa çıkan birisi, korkusuzca onu eline aldı, mızraktan çıkarıp, sıkıca sardı ve bir kutuya koydu. İlk başta yavaş atla sonra zıplayan bir yük arabayla sonra bir aydan fazla sürüklenen bir trende, binlerce kilometre yol yürüyüp, Rusya'nın eski idari ve kültür merkezi, iki yüzyıllık St. Petersburg'da beş ila altı yıllık Petrograd adını değiştirip yeni bir inanç, yeni bir imaj bulduğu Leningrad'a getirdi. Kimler gördü, kimler izledi saymak mümkün değil. 1925'te değerli bir tarihi eser olarak, eski psikoz kral tarafından kurulan Canavarlar Müzesi Kunstkamera'ya emanet edildi.

Kesilen kafa sergide sergilenmiştir. Zaman geçtikçe çağ değişmedi, dünyanın sarsıldığı yeni bir dönem - ikinci Rus-Alman savaşı, meşhur abluka zamanında bakımsız gözetimsiz kalıp, su basmış veya donmuş ve bozulmaya başlamış. Yani kopuk, çürüyüp ve solucan olmaya başlamış. Kıymetli hazineyi gelecek nesillere sonsuza dek korumak için, kesilen kafa formalinle dolu özel bir cam akvaryuma yerleştirildi. Çalışan insanların midesi bulanıp müze içinde kusmaması için açık bir sergiden kapalı bir depoya koydular. Ondan sonra ne kadar zaman geçti? Ama kesilen kafa ondan sonraki az çok zayıflayan şeklini korumuş. Özel kontrol altında olarak kayıtlanmış bir mülk. Arada sırada amatör bir bilim adamı, ciddi olmayan bir araştırmacı, bir yazar özel izinle görmeye gidiyor, sudan çıkarıp, elinde tutup, her tarafına bakıp, sağ soldan, önden ve arkadan çitirdatarak fotoğrafları çekerek merakını dağıtıp gideceklermiş. Kesilen kafa, elbette, kendisinin son meskeninde kalacak, yine cam kavanozun dibine tamamen çürüyüp ve kayıttan çıkmasına izin vermeyecek acı bir formalin içine batmış. Tüm varlığını koruyan korkunç, iğrenç bir kesilmiş kafa.

Yirminci yüzyılın acımasız, merhametsiz canavar sülalesinin sadece bir tanesi değil, aynı zamanda ilk ve büyüğü olan olan Ja-Lama'nın kana doymayan yaralı ruhu bu güne kadar huzur bulmadı, kendi kesilen kafasını koruyup St. Petersburg'da hala yürüyor diyor. Yılda bir kere, on yedi Ocak, alacakaranlık akşam zamanında, Kunstkamera'nın depo kısmında hayalet iskeleti görünür ve kapağı patlayıp kırılan bir cam kavanozun içinde, pis kokan kesilen kafasına uzun uzun bakıp, sessizce ve üzgün hâlde azıcık duruyor sonra kayboluyor, ancak hiçbir yere gitmedi. Kunstkamera'nın içinde olmasa da dışında, yakın çevresinde, kendisine ölüm cezasını veren bu antik şehrin bir yerinde yaşadığı söyleniyor.

Ja-Lama'nın hürmet ettiği bedeni – mutsuz Kazakların diri diri soyulan derisi – bolca yoğurulan, tüm şeklini bozmayan beden kaderi biraz farklı oluşturuldu. Kesik kafa tuzlanıp, tütsülenip, kurutulup, mızrağa sokulup, tüm Moğol ulusunu en son kez seyahat etmeden dokuz sene önce, uzun sefere çıkacak. Önce Ja-Lama'nın adımın engelleyen Yüzbaşı Bulatov'ın eline yakalanmış. Müstehcen haydut işleyen suçlarının büyük bir kanıtı olarak kendisiyle beraber götürüyor. Ama çok uzamadan küresel bir katliam başlamış. Onun devamı olarak iç savaş başlamış. Cesur subay dünya alt

üstü olduğu bir anda kızılar tarafından bulunmuş. Bundan sonraki kaderi bize belli değil. Net olanı 1918 yılında Irkutsk’de yaşaması. Ve Çekoslovak lejyonun subayı Vatslav Kopetskiy’le beraber hemfikir arkadaşı olması. Onun tek bir kanıtı – velveden sonra ülkesine dönen çek adamın, verilen canlı bedeni kendisiyle beraber götürmesi. Aynı şekilde, aynı evde ya depoda ya da sandıkta tam seksen sene yatmış. Nihayet, bu taraftaki toplulukta Rus otoriterliğinden hürriyeti elde ettikten sonra, dünya genişlediği zaman Kopetskiy’in ya torunu ya da torunun çocuğu bizim bedeni Çek Cumhuriyetinin başkenti Prag’ın tam merkezinde olan Milli müzeye teslim etmiş. Tertemiz, bozulmamış, zarif, güzel biçimde.

65-65

Kesik kafaya hak verse yaklaşmazdım. Diri bedeni rica ederek kendi gözümle gördüm.

Çek dergisine sadece son zamanlarda çıkmış, Merkez müzesindeki farklı bir sergi hakkında özel bir makaleden sonra şöhretimizdi kullanıp diri bedeninin nesli olarak ihtiyacımızdan, durumumuzdan bahsettik.

66-66

Sırtından başkası sağlamış. İki kolu, iki ayak, on el parmak, on ayak parmak tırnaklarıyla eskiden olduğu gibi. Az az uzanan yoğun kara saç, yuvarlak düz alın. İnce bıyık, küçük ağız. Argali boyun, geniş omuz, iri göğüs. Göbek deliği kapalı, beli dayanıklı. Cinsel organı yerinde. En güzel olanı – gözleri açık. Az az kapanmış, az az bulanık büyük kahverengi gözler. Kızgınlıkta, ıstırapta tamamlanmadı. Yalvarışta, korkuda yok. Gözlerini kapatmadan, dik bakıyor. Ağırbaşlı, korkusuz.

Az önce, deponun kapısından girerken bütün vücudum sızlayıp, saçlarım diken diken olup geri çekildim. Ayaklarım – ağaç, yüreğim – buz, sinirim – ipince ip oldu. Geceleri uykum bozuk, gönlüm narindi. Erkenden farklı bir buluşmaya yola çıktığımda aklım her tarafa dağıldı. Görmeye dayanırım ama titrerim, kalbim acımayla dolar diye düşündüm. İşte şimdi özel tahtada gerinip duran beden ben hayal ettiğimden bambaşka şekilde göründü. Akıllı ve duyguları başka bir tarafta. Ölü deri değil, diri adamın kendisi. İki kolları çapraz kaldırılan, iki ayağı geniş açılan, koruyucu göğüs, çıplak organıyla, gözünü kırpmadan güvenle bakıyor. Geçici et ve yalnız kemiklerinden ayrılrsa da, aziz canı uçup gitse de, o asil ve onurunun resmi tam damga-

lanan dış görünüşü doksan senedir kendi tabiatın da, yapısının da değiştirmemiş. İleride yine birkaç yıllar var.

Hastalanıp girmiştım, hafifleyip çıktım.

Ruhu cennette. Hiçbir şüphe yoktu.

67-67

Rusya, Sankt – Petersburg, Kunstkamer’deki küflenip çürümeye başlayan kesik baş hakkında düşündüm. Gönül dibinden ufak bir iğrenme, küçük bir nefret bulamadım. Zaten cezasını çekti. Haram. Bozulan zamanın bozuk adamı. Ya da mutluluğunu kaybedip günleri geçen toplumun en son endişe verici direnişi mi? Yine de eski insanların acısı var, kabahati yoktu.

Ne yapılabiliriz, kader böyle oldu. Bir zamanlar sevinip eğlenip yaşayan kudretli halk. Çungarlardan aşarak, tüm Jetisu’yu alan Dürbin-Oyrat. Gücü kendisine sığmayıp koşarak Edil’e el koyan Torgaut. Orta Asya’nın korkusuz güçlü kılıcı sayısız kalmuk. Zayıfladı, bitti. Bugüne kalanı sadece geçmişin sefil kalıntıları.

Zavallı Kazak. Tüm kâbusları sağ salım atlatmış. Acımasız 20. yüzyıla gelmiş. Daha güzel günleri ilerideymiş. Ama bundan yüz yetmiş beş sene önce Kalmıkların kafasını yutan kanlı katliam Kazaklara felaket olarak tepeden düştü. Uçsuz bozkır hareketiz kaldı. Buna rağmen başarısız bir rakip komşusu gibi yüzde doksan sekizi değil, “sadece” üçten ikisinden ayrılmış. Yerinde var. Ama toparlanması zor, ağır bir ölüm. Buna rağmen kıyaslayarak, tatmin olamasak bile, yaşamamıza kuvvet. Elimizde olana razıyız...

Evet. Sonradan itibaren canımız dertte. Malımız soygunda. Eksiden olmayan velvele günler olmuş.

Derimiz diri diri soyuldu. Sadece kemiklerimiz kaldı. Tek canımız yorulup, kuru kemiklerimiz parçalanıp, bugüne de gelmişiz. Üzülürsün, acı çekersin ama tövbe etmekten başka çaremiz yok.

İnsan toplumun sadece bir parçası. Çok zengin halkından bolluk bereket gitmesin.

Deri – dış kılıfımız. Halkın kendisi değil, örtüsü, değişen kıyafeti. Tarihin uzun yolunda yine bir kez değişmişiz.

Kemikler sağlam. Yara iyileşti.

Ama... önceki, doğuştan verilen kılıfımı unutamayacakmışım. Mutlulukta da, üzüntüde de. Kaç bin senelik hayatımın yarım saatini, yarım dakikasını bile.

Geçmiş paha biçilmez sevinçler. Sadece görkemli törenler değil, aynı zamanda o acı verici, zulüm, hüznü günlerden bir kısmı bile unutulmamalı. Zamanı da, insanı da.

Büyük tarihin küçük sırları var. Silinmeyecek damgaya layık. Dünyanı alt üstü eden büyük insanlarla beraber, kendilerince yaşamını devam eden temiz, dürüst insanlar var. Onlarda değer ve saygıya layık. En azından, dilek duayla hatırlamak iyidir.

Derisi canlı hâlinde soyulup şaşırtıcı işkence altında vefat olan şehidin ruhu sakinleşsin, kendim de acımasız korkunç durumunu duyduktan sonra vücudumu saran büyük ağırlıktan kurtulayım diye bu çeşitli hikâyeleri kâğıda yazdım. Allah Akbar!

2005

Almatı.

KAZAK TÜRKCESİ GRAMER TERİMLERİ DİZİNİ

amal bağınañqılı sabaqtas qurmalas söylem - eylemli birleşik cümle

anıqtawısh - yer tamlayıcısı

atawlı söylem - cümlede öznenin sadece ismi belirtilir

bastawısh - özne

bayandawısh - yüklem

bolımdı söylem - olumlu cümle

bolımsız söylem - olumsuz cümle

bögdye söz - alıntı kelime

buyırıqtı cümle - emir cümlesi

byeinyelewiş sözdyer – yansıma kelime

dara söylem - basit cümle

dyemyewlik - edat

ıñğaylas bağınañqılı sabaqtas qurmalas söylem - uyumlu birleşik cümle

jalañ söylem - özne ve yüklemden oluşan cümle

jalğawlıqsız myezgildyes salalas qurmalas söylem - zamandaş anlamlı sıralı cümle

jalğawlıqsız qarsılıqtı salalas qurmalas söylem - zıtlık anlamlı sıralı cümle

jalğawlıqsız salalas qurmalas söylem - sıralı cümle

jalğawlıqsız salıstırmalı salalas qurmalas söylem - eksiz karşılaştırmalı anlamlı sıralı cümle

jalğawlıqsız syebyeptyes salals qurmalas söylem - sebepteş anlamlı sıralı cümle

jalğawlıqsız şarrtas salalas qurmalas söylem - şartlı anlamlı sıralı cümle

jalğawlıqsız tüsindirmeyeli salalas qurmalas söylem - açıklamalı anlamlı sıralı cümle

jalğawlıqtı myezgildyes salalas qurmalas söylem - zamandaş anlamlı bağlı cümle

jalğawlıqtı qarsılıqtı salalas qurmalas söylem - zıtlık anlamlı bağlı cümle

jalğawlıqtı kyezyektyes salalas qurmalas söylem - aynı andalık bildiren bağlı cümle

jalğawlıqtı syebyeptyes salals qurmalas söylem - sebepteş anlamlı bağlı cümle

jalğawlıqtı talğawlı salalas qurmalas söylem - seçme anlamında bağlı cümle

janama tolıqtawısh - belirtisiz nesne

janasuw - kelime grubunun bağlanma şekli “değme”

jaqsız söylem - öznesi yok ve yüklemın şahıs ekine göre de özne bulunmayan cümledir.

jaqtı söylyem - öznesi var, bazen cümlede belli olmamasına rağmen yüklemi şahıs eki belirten cümle

jay söylyem - basit cümle

jayılma söylyem - ana ve yardımcı unsurlardan oluşan cümle

kömyekşi yesimdyer - edat

Kösyemşye - zarf-fiil

kösyemşyeli tirkyestyer - zarf-fiil grubu

kürdyeli söylyem - birleşik cümle

lyepti söylyem - ünlem cümlesi

maqsat bağıniñqılı sabaqtas qurmalas söylem - maksat anlamlı birleşik cümle

matasuw - kelime grubunun bağlanma şekli “dügümlenme”

meñgerüw - kelime grubunun bağlanma şekli “yönetme”

myezgil bağıniñqılı sabaqtas qurmalas söylem - zamandaş anlamlı birleşik cümle

odağay söz - ünlem

oqşaw sözdyer - ayrı kelimeler, cümle dışı unsurlar

pısıqtawış - zarf tamlayıcısı

qabısuw - kelime grubunun bağlanma şekli “birleşme”

qaratpa söz - seslenme ünlemleri

qarsılıqtı bağıniñqılı sabaqtas qurmalas söylem - zıtlık anlamlı birleşik cümle

qıstırma söz - ünlem, cevap ünlemler

qıyısuw - kelime grubunun bağlanma şekli “bağdaşma”

qos sözdyer - tekrarlar

qurmalas söylyem - birleşik cümle

salıstırmalı sabaqtas qurmalas söylem - karşılaştırmalı birleşik cümle

san yesim - sayı

san yesimdi söz tirkyesi - sayı grubu

sın yesim - sıfat

sın yesimdi tirkyestyer - sıfat ile kurulan kelime grupları

söylyem - cümle

söz - kelime

söz tirkyesi - kelime grubu

surawlı söylyem - soru cümlesi

syebyep bağıniñqılı sabaqtas qurmalas söylem - sebepteş anlamlı birleşik cümle

şarttı bağıniñqılı sabaqtas qurmalas söylem - şartlı anlamlı birleşik cümle

şıǵıs jalǵawlı söz tirkyesi - uzaklaşma grubu

şılaw - edat

şılaw sözdi tirkyestyer - edat grubu

tolımdı söylyem - tüm cümle unsurları bulunur

tolımsız söylyem - cümle unsurlarının biri eksik olan cümle

tolıqtawıś - nesne

töl söz - kişilerin sözünü hiç deǵıřtırmeyen, mazmununu ve gramer kuruluşunu koruyarak kime ait olduğunu bildirerek kullanılan cümle

tölyew söz - yazarın başkalarından alıntı yaptığı sözü, mazmununu koruyarak lakin gramer kuruluşunu deǵıřtırerek kendi içinde vermesi

turlawlı müşye - cümlelerin ana ögeleri

turlawsız müşye - cümlelerin yardımcı ögeleri

tuwra tolıqtawıś - belirtili nesne

tuyıq yetistik - fiilin belirsiz formu

tüsindirmeyeli baǵınıñqılı sabaqtas qurmalas söylem - açıklamalı anlamlı birleşik cümle

üstyew - zarf

yelikteüwiş sözdyer - yansıma kelimeler

yesimdik - zamir

yesimdi söz tirkyesi - isimle yapılan kelime grupları

yesimşeli tirkyestyer - sıfat-fiilli gruplar

yetistik - fiil

yetistikti söz tirkyesi - fiilli kelime grupları

zat yesim – isim

KAYNAKLAR

- Akbayır, S. (2010). *Cümle ve Metin Bilgisi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Arpabekov, S. (2004). *Kazak Tili*. Almatı.
- Atabay, N., Özel, S. ve Çam, A. (2003). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Balakayev, M. ve Sayrambayev, T. (1997). *Kazirgi Kazak Tili*. Almatı: Sanat.
- Balakayev, M. ve Kordabayev, T. (1966). *Kazirgi Kazak Tili*. Almatı: Mektep.
- Balakayev, M. ve Iskakov, A. (1954). *Kazirgi Kazak Tili*. Almatı: Kazak SSC Bilimler Akademisi.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1998). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Beserek, A. (1991). *Türkçede Cümle Yapısı*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Bekturov, Ş. (2006). *Kazak Tili*. Almatı: Atamura Yayınları.
- Bilgegil, M. K. (1963). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- Biray, N., Ayan, E. ve Kurmagaliyeva, G. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2010). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2017). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ergin, M. (2005). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergin, M. (2007). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Erkul, R. (2007). *Cümle Metin Bilgisi*. Ankara: Anı Yayınları.
- Gencan, T. N. (1974). *Dilbilgisi*. İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkleme*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hengirmen, M. (1998). *Türkçe Temel Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınları.
- İlyasova, N. (2009). *Söz Tirkesi Sintaksisi*. Almatı: Kazak Ulusal Kadın Pedagoji Üniversitesi.
- Janpeisov, E. (2002). *Kazak Grammatikası*. Astana.
- Kaliyev, G. (2005). *Til Bilimi Terimlerinin Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Sözdik-Slovar.
- Karaağaç, G. (2011). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, L. (2010). *Türkçe Sözdizimi*. Ankara: Akçağ.
- Karahan, L. (2010). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.
- Keskin, R. (2003). *Türkçe Dil Bilgisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Keskin, R. (2013). *Türkçe Dil Bilgisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Koç, K. ve Doğan, O. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Yayınları.
- Koç, N. (1996). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılab Kitabevi.

- Koç, N. (1990). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Kordabayev, T. (1995). *Kazak Tilidegi Kurmalas Söylemder Sintaksisi*. Almatı: Sanat.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kükey, M. (1975). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Muhtar M. (2007). *Kıpşak Aruwı*. Almatı: Atamura Kütüphanesi.
- Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2008). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- Sayrambayev, T. (2014). *Kazak Til Biliminin Maseleleri*. Almatı: Abzal-Ay.
- Şalabay, B. (2020). *Kazirgi Kazak Tili Sintaksis*. Almatı: Kazak Milli Üniversitesi.
- Şimşek, R. (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi: Tümceler Belirtme Öbekleri Çözümleme*. Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık ve Ambalaj San. A. Ş.
- Sızdıkova, G. (2012). *Kazirgi Kazak Tili Morfologiyası*. Almatı.
- Tarikdaroğlu, A. (1994). *1928 Sonrası Türk Dil Bilgisi Kitaplarında Terimler Sorunu ve Çözüm Yolları*. Basılmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Erzurum.
- Ulaş, H. (2003). *Cümle ve Metin Bilgisi*. Ankara: Aktif Yayınevi.
- Yaşar, Y. (1976). *Örnekle, Uygulamalı Cümle Bilgisi*. Ankara: Eğitim Yayınları.

ÖZ GEÇMİŞ

Tolganay Tlepova, Kazakistan, Aktau 16. Genel Eğitim Devlet Okulunu bitirdikten sonra Abılay Han Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi Pedagoji Fakültesi, İki Yabancı Dil: İngilizce ve Türkçe bölümünden 2017 yılında mezun oldu. 2019 yılında OMÜ LEE Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans programına girdi. İyi derecede İngilizce/ Rusça bilmektedir. Temel ilgi alanları, Dil, Pedagoji ve Psikolojidir (19.09.2022).

İletişim Bilgileri

ORCID ID: 0000-0003-0937-0940

Yayınlar:

1. Tlepova, T. (2022, 27 Haziran). *Muhtar Magauin ve Kesik Bas – Tiri Tulup Hikâyesi Üzerine*. Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 9 (33) 264-273.

Kazanılan Ödüller, Teşvikler ve Burslar

1. 2011 yılında Kazakistan Devlet bursu kazandı.
2. 2015 yılında Kazakistan Devlet bursu kazandı.
3. 2019 “Türkiye Bursları” programı kapsamında burs kazandı.

